

***Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии
муҳаққиқони ҷавон***

МУҲАҚҚИК

МУАССИС:

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садрӣддин Айни*

№ 4 (65)

Душанбе – 2024

Сармуҳаррир: Ҳоҷазод С.

Котиби масъул: Сатторӣ Ҳ.

Мухаррири техникӣ: Беҳрӯзи Қ.

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

Ибодуллозода А.	- ректори Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни, доктори илмҳои таърих, профессор
Рачабзода С.	- муовини ректор оид ба илм, доктори илмҳои химиявӣ,
профессор
Қурбонзода Р.	- муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ
доктори илмҳои филологӣ, профессор
Нуъмонов М.	- доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Бандаев С.	- доктори илмҳои химия, профессор

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Худойдодов А.	- доктори илмҳои филологӣ, профессор
Сулаймонов И.	- номзади илмҳои филологӣ, дотсент
Ҳусейнов А.	- доктори илмҳои таърих, профессор
Мачидова Б.	- доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Умаров У.	- номзади илмҳои педагогӣ, дотсент
Бердиев Ш.	- номзади илмҳои фалсафӣ, профессор
Љумаев М.	- номзади илмҳои химия, дотсент
Сатторов Т.	- доктори илмҳои биологӣ, профессор
Муҳаббатов Х.	- доктори илмҳои географӣ, профессор
Пиров Р.	- доктори илмҳои физикаю математика, профессор
Ғафорода Қ.	- номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент
Хидиров Р.	- номзади илмҳои филологӣ, дотсент

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 майи соли 2023 таҳти шумораи 287/МҚ-97 сабти ном гардидааст.

**Дастхату аксҳои ба идораи маҷалла воридшуда баргардонида намешаванд.
Саҳеҳияти далелҳо ва маълумоти илмӣ бар уҳдаи роҳбарони илмӣ ва
кафедраҳои марбута вогузор мегардад.**

ФЕХРИСТ

ЧАҲОНИ ЗАБОН

Турдиева Ш.	
Таҳлили муқоисавии воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи аъзои бадан дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ.....	6
Халифаева Ш.	
Таҳлили муқоисавии исм ва роҳҳои корбасти он дар забонҳои тоҷикӣ ва хитойӣ.....	10
Шокирова Г.	
Таҳлили муқоисавии ибораҳои феълӣ дар забони тоҷикӣ ва фаронсавӣ дар мисоли романи “Хонум Боварӣ” ва “Духтари Оташ”	15
Абдуғаниева Н.	
Таълими шунавоӣ ҳамчун восита барои инкишофи нутқи муқоламавӣ.....	19
Бекова П.	
Категорияи номуайяни дар забони олмонӣ ва тоҷикӣ	23
Абдуллоева М.	
Роҳҳои корбурди феъл дар забони англисӣ ва муодили онҳо дар забони тоҷикӣ	28
Бӯризода Ё.	
Асосҳои назариявии таҳқиқоти омӯзиши ибора дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	32
Аҳмедзода П.	
Натиҷагирӣ фаъолияти эҷодии хонандагон бо истифода аз маводҳои таълимӣ дар ҷараёни таълими забони англисӣ	41
Хушматов К.	
Мафҳуми “истиора” ё “метафора” ва омӯзиши он	46
Баротов С.	
Хусусиятҳои фонетикӣ забони англисии давраи қадим	50
Ёздонкулова О.	
Cho‘lpon nasriy asarlarida ayol ruhiyatining aks Etishi	57
Qurbonova G.	
O‘zbek va ingliz tillarida rang bilan bog‘liq tibbiy terminlar lingvokulturologik xususiyatlari	62
Suyunov B.	
Ma‘no taraqqiyoti va tibbiy terminlar semantikasi	65

ГУЛШАНИ АДАБ

Холмуродова Ш.	
Архетип и образы животных в эпосе «шахнаме» А. Фирдоуси	72
Мафтунаи Б.	
Особенности реализации приема парцелляции в художественных текстах С. Довлатова.....	78
Норова З.	
Невербальная коммуникация в диалогическом дискурсе и её языковая рефлексия в художественном тексте	84
Шарифзода А.	
Омонимия вид оппозиции в лексической системе русского языка	88
Нормахмедов И.	
Таҳлили сабки нигориши мактубҳо (номаҳо)-и манзуми мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ (Румӣ).....	92
Ядгорова Г.	
Насри ривоятӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ	100
Маҳмудова С.	
Бозтоби рӯзгор ва осори наҷибуддини ҷурфодгонӣ дар манобеи адабӣ ва таърихӣ	105

ТАЪРИХ, ФАЛСАФА, СИЁСАТ ВА ҲУҚУҚ

Масова З.	
Салоҳияти мақомот оид ба маҳдуд намудани ҳуқуқу озодиҳои шахрвандон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	111
Норзода Д.	

Асосҳои бавҷуд омадан ва қатъи гаштани ҳуқуқи моликият.....	115
Раҳматӣ Г.	
Татбиқи меъёрҳои умумии ахлоқӣ дар фаъолияти хизматчиӣ давлатӣ.....	124
Ашӯрова Ф.	
Мафҳум, моҳият ва танзими ҳуқуқи созмондиҳии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ.....	132
Муродова М.	
Ҳуқуқи Конститутсионии шаҳрвандон дар бораи мурочиати шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ.....	137
Одинаҳмадзода Ш.	
Низомнома.....	141
Бобоев С.	
Вазъи илм дар хониғарии бухоро дар асри XVII – нимаи аввали асри XVIII.....	143
Аминов Р.	
Рақобати абарқудратҳо дар осоиёи миёна дар нимаи аввали асри XIX.....	147
Фаҳридинова Ш.	
Таърихи пайдоиши миллати курд.....	150

ИЛМ ВА ФАНОВАРӢ

Саъдуллоева Ш.	
Омилҳои таъсиррасон ба шавқи маърифатии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба омӯзиши физика.....	156
Ҳазратқулзода Н.	
Исботи теоремаҳои ифодаи намудани қатори дирихле бо воситаи дзета - функсияи риман.....	162
Назарова З.	
Влияние дополнительных двухвалентных активаторов на интенсивность люминесценции CaAl_2O_4 легированного ионами Mn^{4+}	171
Мазориев Д.	
Низомии баҳисобғирии идорақунӣ дар қорхона: заминаҳои ташкил, мафҳум ва мазмуни он....	178
Иргашева Н., Разиқов С.	
Ҳадафҳо ва имқониятҳои сомонии “Армуғон” дар рушди санъати ороишӣ.....	183

ТАБИАТ ВА МУҲИТ

Муллозода Х.	
Усулҳои татбиқи муносибати босалоҳият: воқеият ва имқониятҳо дар шароити татбиқшавӣ...187	
Муродқулзода Ш.	
Растаниҳои қартгулони нодири водии зарафшон.....	194
Раҷабов М.	
Роҳҳои баланд бардоштани сифати дониши хонандагон дар дарсҳои биологӣ.....	198
Ҳамрозода Р.	
Самтҳои асосии таъмини беҳатарии озуқаворӣ қумҳурии тоҷикистон.....	203
Азиззода М., Султанова С.	
Аломатҳои клинӣ бемории хламидоз.....	210

ОМӢЗИШ ВА ПАРВАРИШ

Бадалова Л.	
Усулҳои ташкили қорҳои мустақилона дар раванди дарси математикаи синфҳои ибтидоӣ.....	215
Давлатова М.	
Шеърҳои ватандӯстона ва нақши онҳо дар тарбияи меҳанпарастии хонандагони синфҳои ибтидоӣ.....	219
Нодирзода З.	
Истифодаи усулҳои фаъоли таълим дар синфхонаҳои мактаби ибтидоӣ.....	223
Раҷабгули Р.	
Истифодаи роҳҳои беҳтаргардонии таълими фарогир – инқлюзивӣ дар муассисаҳои таҳсилотӣ.....	226
Ақрамова Г.	
Хусусиятҳои фаъолгардонии қӯдакони дорой мушқилоти омӯзиш дар таълим.....	230

Хушвахтова Т.

Бемориҳои системаи асаб, патологияи модарзодии узвҳои устухон ва ҷароҳатҳои системаи мушакҳо.....235

Розиқова Ҷ.

Фароҳам овардани шароити таълимӣ барои кӯдакони сустшунаво ва ношунаво дар муассисаҳои таҳсилотӣ.....240

Чураева Д.

Ислоҳ намудани нуқсони нутқ-усули инкишоф додани қобилияти эҷодӣ-мусиқӣ дар тарбия.....244

Маҳмудова Б.

Этнопсихология ҳамчун як шохаи махсуси психологияи иҷтимоӣ.....249

Санғоза Л.

Бозҳои компютерӣ ва рушди шахсияти хонанда.....253

Кибриён Ҷ.

Омилҳои таъсиррасонӣ дар омода намудани кӯдакони синни томактабӣ ба мактаб.....259

Давлатов Ш.

Сохти психологии шахсияти донишҷӯён ва нақши онҳо дар раванди таълиму тарбия 263

Холова Н.

Истиқлоли кишвар ва рисолати пешвои миллат.....268

ЧАҲОНИ ЗАБОН

*Турдиева Шаҳло Музаффаровна,
магистранти курси 1-уми факултети забонҳои романӣ-германӣ*

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ БО ЧУЗӢИ АӢЗОИ БАДАН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ

Мақсади таҳқиқоти мо таҳлили хусусиятҳои семантикии воҳидҳои фразеологӣи фаронсавӣ бо чузӣи соматикӣ яъне бо аъзои бадан ва муайян кардани монандӣ ва фарқияти коннотатсияи чунин воҳидҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ мебошад.

Соматизмҳо номинатсияҳои унсурҳои сохтори бадани инсон (даст, пой, дил, хун ва ғайра) мебошанд. Чузӣи соматизм, чузӣи воҳиди фразеологӣ буда, чузӣи бадани инсон ва ҳайвонро ифода мекунад. Аз ҷаҳлияти фразеологӣи калима (маҳсусан, соматизм) мо дар таркиби воҳиди фразеологӣ будан қобилияти онро дарк мекунем.

Соматизм, фразеологӣи соматикӣ ё фразеологӣи дорои чузӣи соматикӣ ҳамчун як навъи идиома фаҳмида мешавад, ки ба имову ишора, мимика ва психосоматикаи бадани инсон ишора мекунад, ки тасвири онҳо ба аксуламалҳои маъмулии умумибашарӣ ва фарҳангӣ бармегардад. Аз ин рӯ, мо ба навиштани соматизм, ки маъноӣ аъзои баданро ифода мекунад, афзалиятнок шуморидем.

Маълум аст, ки ба таркиби фразеологӣи забон образнокӣ хос аст, ки ба мо имкон медиҳад, ки хусусиятҳои ҷаҳонбинии суҳанварони онро баҳо диҳем, таҷрибаи таърихӣ маънавии халқ ва шахсияти онро инъикос намояд. Хусусияти милли-фарҳангӣ бо ёрии “асоси образӣ, ки воқеияти образӣ ва фарҳангиро дар бар мегирад” таҷассум ёфта, нишонаи вижагӣ тобиши фарҳангӣ ё тафсири тасвири воҳиди фразеологӣ дар фазои лингвофарҳангӣ мебошад.

Таркиби фразеологӣи забони фаронсавӣ дар тағйироти пай дар пай буда, пайваста бо воҳидҳои нави луғавӣ пурра мегардад. Гумон меравад, ки воҳидҳои фразеологӣи ҳар забон дар вобастагии забонӣ ва фарҳангӣ қарор доранд, яъне ба давраи фарҳангӣ ва таърихӣ ин ё он кишвар вобастагӣ доранд. Воҳиди лексикӣи забони фаронсавӣ, мисли дигар забонҳо, таъсири таърих, давраи замон, фарҳанг буда, ҷаҳлияти ҳаётии одамон ва анъанаҳои онҳоро дар як давраи муайян инъикос мекунад. Ибора ё воҳиди дигари забонӣ, чун қоида, тасаввуротро дар бораи фарҳанги ин ё он кишвари мавриди забон ташаккул дода, онро бо ахлоқ, ҳаёти рӯзмарра, ҳислати ахлоқӣ ва ҷаҳлияти меҳнатӣ мепайвандад. Чузҳои соматикӣ дар забони фаронсавӣ дар ташаккули калимасозӣ дар воҳидҳои фразеологӣ маҳсултарин гурӯҳҳои лексикӣ мебошанд. Одами муосир олами гирду атрофро тавассути соддатарин равандро дарк мекунад, ки бо ҳиссиёт тавассути шунавоӣ, биниш, бўй ва ламс алоқаманд аст. Ба шарофати амали дасту по, сар ва китф одам амалҳои гуногунро анҷом медиҳад. Фразеологӣи забони фаронсавӣ маҳсусан рангин, образнок ва ифодакунанда аст. Маҳз дар фразеологизм манзараи миллии ҷаҳон, воқеият аз ҳаёт ва таърихи халқ инъикос ёфтааст.

А.Е. Мазевская қайд мекунад, ки дар ибораҳои фразеологӣ ахлоқ, тарбияи ахлоқӣ, фарҳанги нутқ ва ҳолатҳои ҳоси зиндагӣ мавҷуданд, ки татбиқи онҳо таҳкими забониро талаб мекунад, яъне. безъитиноӣ маънавӣ, майлҳои манфӣ бо забони бадҳоҳӣ, дағалӣ ва баъзан бадахлоқона зоҳир мешаванд. Гузашта аз ин, дар гуфторӣ шахси бомаърифат воҳиди луғавӣи мусбати ахлоқӣ бартарӣ дорад [5, с. 36].

Барои баён кардани муносибати худ ба вазъияти қазия, одамон барои таассуроти бештаре аз гуфтаҳо дар нутқи забонӣ ба истифода аз ибораҳои бадан (сар, пой, даст, ангушт ва ғ.) муроҷиат мекунанд. фикру зикри худро пурратар баён мекунанд. Аксар вақт ибораҳои соматикӣ дар забони фаронсавӣ ба маъноӣ маҷозӣ истифода мешаванд,

масалан, дар муқоиса, ташбеҳҳо, идиомаҳо, зарбулмасалҳо, дар асарҳои бадеӣ, мақолҳо ва ғайра. Қисмҳои бадан ва номҳои онҳо дар забони фаронсавӣ на танҳо ба маънои аслий: онҳо низ табиати рамзӣ доранд. Инчунин забони фаронсавӣ, ба калимаҳое муроҷиат мекунанд, ки узвҳои онҳоро номбар мекунанд, то доираи васеи воқеият, аз ҷумла эҳсосотро тавсиф кунанд. Дар мавриди истифодаи воҳиди луғавии «бадан» дар муошират, он барои одам аз ҳама наздиктар аст вақте дар бораи чизи ниҳоят ошно, аллакай маълум сухан меравад. Ибораи **connaître sur le bout de son doigt** ба забони тоҷикӣ ҳамчун «панҷ панҷаи худ барин доништан», яъне «чизро ба ҳуҷраи доништан» [7, с. 803], тарҷума шудааст. Дар мисоли боло ҷузъи соматикӣ худ аз тани худ сухан меронад.

Тавре ки аллакай гуфта шуда буд, узвҳои бадани инсон мавҷуданд, ки онҳоро мувофиқи меъёрҳои гуногун тасниф кардан ва дар гурӯҳҳо ҷойгир кардан мумкин аст. Аъзои бадани инсон (чаشم, гӯш, бинӣ) ҳама гуна маълумот ва иттилоотро қабул мекунанд, бинобар ин онҳоро қабулкунанда меноманд. Дар ин ҳолат узвҳои дарунии одам ва узвҳои бадан ҷалб намешаванд, яъне. меъда, китфҳо ва пойҳо. Забон ҳамчун як узви биологӣ инсон барои интиқоли иттилоот хангоми суханронии шифоҳӣ масъул аст. Аз ин рӯ, хангоми суханронӣ дар бораи иттилооте, ки аз сухангӯ гирифта мешавад, ба забон ишора карда мешавад.

La tête (сар) тафаккур ва ақлро идора мекунад. Ба ин муносибат маънои асосии коннотативии соматизм дар воҳидҳои фразеологӣ қорӣ шуда, эҳтиётқорӣ ва зиракӣ ва ё набудани онро ифода мекунад, масалан: **garder la tête claire** сарӣ равшан доштан, **à la tête sur les talons tomber** - маҷнуни ишқ шудан [8]. Маънои қобилияти тамарқуз ва ирода дар воҳидҳои фразеологӣ зерин ифода ёфтааст: «**la tête coup**» яъне «аз руҳ афтодан маънос, дилишкоста гардидан» [7, с. 951].

Компоненти луғавии **Les yeux** (чаشم) кушодиву равшаниро ифода намуда, рамзи қабули ахбор буда, ҳолати эмотсионалиро равшаниро ифода мекунад. Масалан: чашми тез – **être tous yeux** ба ҳама чашм нигоҳ кардан / ба ҳарду (чаشم) нигоҳ кардан ин ибора ба шумо хабар медиҳад, ки шумо бояд бодикқат, ҳушёр бошед. Ибораи «бо таваҷҷӯҳи зиёд назар кардан» ба забони фаронсавӣ чунин тарҷума шудааст: **ouvrir les yeux** чашмони худро ба ҷизе кушодан. Аз ин ру, узви чашми инсон як гурӯҳи алоҳидаи воҳидҳои фразеологӣ дорои ин компонент мебошад [8].

Воҳиди луғавии **Le nez** (бинӣ) узви нисбатан хурд ва ягонае, ки дар чехра дида мешавад. Бини ба системаи нафаскашӣ тааллуқ дорад ва мувофиқан бо равшани нафаскашӣ алоқаманд аст. Маънои воҳидҳои фразеологӣ бо истифода аз ин узв хеле кам бевосита ба нафас алоқаманд аст. Маънои асосии он нишонаи наздикӣ мебошад, ки аксар вақт бо гирифтани иттилоот алоқаманд аст. Масалан: **au – delà de leur proper nez pas voir**, ба маънои «аз бинии худ дуртарро надида» яъне тангназар будан, дурандеш набудан, дар дониш маҳдуд будан [7, с. 112]. Бинии инсон дар истифодаи ибораи соматикӣ боз як маънои рамзӣ дорад: ин кунҷковии шадид, мансубиятҳо: **passer leur nez dans leurs affaires** тарҷумаи «бинии худро ба қори ягон каси дигар задан» [8].

L'oreille (гӯш), ба монанди **les yeux** (чаشم) ин узвҳои инсон ба мо имкон медиҳанд, ки иттилоотро аз муҳити беруна дарк кунем. Аз ин рӯ, воҳидҳои фразеологӣ фаронсавӣ, ки бо ин узвҳо алоқаманданд, барои ифодаи қобилияти шинохтан ва гӯш кардан истифода мешаванд: **toutes les oreilles pour écouter** ҳамчун «(ҳама тан) гуш гардидан» [7, с. 251] ба диққати тамои гуш кардан маънидод карда шудааст. Қолиб он аст, ки гӯшҳо аксар вақт бо як сир ё хоҳиши донишмандон он алоқаманданд: **dresser les oreilles** ҳушёр шудан [8].

Les dents (дандонҳо) рамзи қудрати ҳашмгин ва муҳофизатӣ мебошанд, ки таърихи он ба қадимтарин даврҳо меравад. Масалан: **l'œil pour l'œil/ le dent pour le dent** чашим барои чашим, дандон барои дандон, «**avoir une dent contre quelqu'un**» ё ин ки «**avoir de la rancune contre quelqu'un**» ба маънои «ба касе дандон доштан» [7, с. 277] ба касе ғараз, ҳусумат доштан; кина варзидан, омада метавонад.

La langue (забон) рамзи муошират аст, интиқоли иттилоот аввалин маъноӣ рамзи он аст, масалан: **hirondelle de langue**, «аз забон мондан» [7. 448с] маҷоли сухан гуфтан надоштан, гап зада натавоништанро ифода мекунад. Аксар вақт дар воҳидҳои фразеологӣ маъноӣ узвро дорад, ки ба гапзании зиёдаш машғул аст. Дар ин маъно калима мазмуни манфи (маъноӣ дуҷонибӣ) пайдо мекунад: **ma langue – mon ennemi** забони ман душмани ман аст; «**donner un lache pour sa langue**», ҳамчун «забон устухон надорад» [7. 452с] забон ҳар чиро гуфтан мегирад, ифода карда мешавад.

Le cœur (дил) як узви мушакҳои дохилӣ аст, ки тамоми бадани инсонро бо хун таъмин мекунад. Таърихи қорбурди ин ҷузъи воҳидҳои фразеологӣ хусусияти ҳассосӣ дорад, инчунин кайфият ё эҳсосоти шахсро баён мекунад. Масалан, дар баъзе ибораҳо сифати самимият ифода ёфтааст: **du cœur** аз тахти дил; «**du fond du cœur**» «аз (бо) дилу чон» [7, с. 405] 1. аз тахти дил, самимона, 2. бо меҳру муҳаббат, бо садоқат; **mon cœur saigne** дилам хун мешавад; **mal au cœur** дил беҳузур шудан, «**gagner le cœur de qqn.**» «дили касеро ба даст овардан (даровардан)» [7, с. 356] 1. касеро аз худ розӣ қунондан, ҳусни таваҷҷуҳи касеро ба худ ҷалб намудан, 2. касеро мафтун, ошики худ кардан; «**prendre qch. à cœur**» «чизеро ба дил гирифтан» [7, с. 366] 1. озурда шудан, ранҷидан, дилгир шудан, 2. аз чизе мутаассир шудан, 3. чизеро дар хотир, ёдӣ худ саҳт нигоҳ доштан. Ин соматизм бо ин маънӣ маҳдуд намешавад, балки аксар вақт барои тавсифи ҳислатҳои одамон низ истифода мешавад: «**avoir un bon cœur / avoir un grand cœur / cœur de silex**», «дили гарм доштан» [7. 366с] ҳисси дустдорӣ доштан, дустдор будан; меҳрубон будан, дили сангин. Аксар вақт истифодаи калимаи «дил» аз ҳислатҳои мусбати шахс сухан меронад. Аксар вақт калимаи «дил» бо ҷунин эҳсос алоқаманд аст, ба монанди муҳаббат «**ouvrir le cœur**» «ба касе дил додан» [7, с. 370] ба касе таваҷҷуҳ кардан, ошиқ, мафтунӣ касе гаштан, касеро дуст доштан, ба касе дил бохтан.; «**briser le cœur**» – «дили шикаста» [7, с. 400] 1. озурда, хафа, рангин, 2. парешонхотир, 3. маъюс, ноумед. Ба баробарии фразеологӣ забони ҷиқӣ ба калимаи «чон» диққат додан лозим аст, зеро дар забони ҷиқӣ воҳиди луғавӣ «чон» бо дил алоқаманд аст, масалан: **чони худро додан / ҳадя намудан épaicher son cœur**.

Ибораи **La main** (даст) якҷанд маъноӣ дорад, бештар маъноӣ истифодашуда ифодаи имову ишораи даст ба сифати воситаи муоширати ғайривербалӣ мебошад. Махсусан воҳидҳои фразеологӣ зиёде мавҷуданд, ки ин соматизмро бо маъноӣ «аз касе чизе ёфтан» доранд, масалан: «**prendre en mains**» – «ба даст гирифтан» [7, с. 302] 1. ба итоати худ даровардан, фармонбардор, гапдари намудан, 2. машғул шудан, 3. ба қабзаи худ даровардан, истило кардан; чизеро нигоҳ доштан; **tenir dans leurs mains**– дар дасти худ нигоҳ доштан, «**entrer dans les mains de qqn.**» – «ба даст афтидан (афтодан, ғалтидан)» [7, с. 291] 1. дастгир шудан, дар аснои иҷрои коре ё ҷинойте дастгир шудан, 2. нохост ба касе дучор шудан.. Маъноӣ фаъолият, масалан: **délier les mains**–кушодани дастҳо. Маъноӣ соматикӣ муошират ва мубодила дар блокҳои фразеологӣ зерин ба амал меояд; «**changer de main**» – «даст ба даст гаштан» [7. 295с] аз даст ба дасти дигар гузаштан; **première main** аз дасти аввал (фаҳмидани чизе, доништан, харидани чизе) [8].

Le pied/la jambe (по) рамзи ҳаракат, суръат аст. Дар воҳидҳои фразеологӣ муқарраршуда пойҳо аксаран ба сар ва принсипи равонӣ ба он вобаста дар одам, ҳамчун узви фаъол ва механикӣ ба зирак муҳолифанд. Соматизмҳо маъноӣ суббот ё ноустуворӣ (ҳам ба маъноӣ асли ва ҳам ба маъноӣ рамзӣ) ва эътимод ба худро инъикос мекунанд: «**debout avec un pied dans la tombe**» – «пой ба лаби ғур расидан» 1. пири ғартут шудан, 2. умр кам мондан, вақти мурдан расидан [7, с. 840].

Семантикаи рост ва ҷап нисбат ба по (инчунин даст), визуалӣ универсалӣ аст, масалан: **debout avec le pied gauche** бо пой ҷап аз хоб хестан. «Ҷап» дар ин маврид маъноӣ нодуруст ва семантикаи манфӣ дорад.

Зикр кардани воҳиди фразеологӣ бо калимаи **le genou** (зону) аксар вақт рамзи падидаҳои манфӣ, аз қабилӣ таҳқир, таслим, ғуломӣ, тарсонҷаӣ аст, масалан: **mettre**

qqn. sur les genous касеро ба зону мондан (гузоштан)[8].

Ҳамин тариқ, аксари узвҳои бадан ва табиноти онҳо дорои якчанд маъноҳои рамзӣ мебошанд, ки аз маънои асосии “қисми бадан” дар асоси интиқоли метонимикӣ бармеоянд. Аз омӯзиши муқоисавии воҳидҳои фразеологӣ бо таркиби аъзои бадан, аз ҷумла дил, чашм, даст ва пой дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ мо ба хулосае омадем, ки воҳидҳои фразеологӣ бо таркибҳои зикргардида ҳам дар забони фаронсавӣ ва ҳам дар тоҷикӣ хело зиёд ба назар мерасад.

АДАБИЁТ

1. Блюм А. Семантические особенности соматической фразеологии: учеб. пособие. М.: АСТ– пресс, 2000. 20 с.
2. Дубовина К. Общая характеристика фразеологизмов. М., 1998. 54 с.
3. Кронгауз М.А. Семантика. М.: Академия, 2005. 352 с.
4. Луғати нави калони фразеологӣ фаронсавӣ-русӣ / В.Г. Гак - Москва: Рус. забон Медиа, 2005.-1624 с.
5. Мазевская А.Е. Процесс формирования нравственных качеств личности в Японии: монография. Германия: Лап Ламберт, 2016. 124 с.
6. Урысон Е.В. Проблемы описания языковой картины мира: аналогия в семантике. М.: Вена, 2003. 134 с.
7. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (фарҳанги фразеологӣ). Ҷ. I-Душанбе, 1963. -952 с.
8. Le dictionnaire Larousse en ligne. <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais>

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С ЧАСТЯМИ ТЕЛА В ТАДЖИКСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Статья посвящена рассмотрению специфики нумерологических компонентов в составе фразеологических единиц французского языка. Сопоставительный анализ французских и таджикских фразеологических единиц с соматическим компонентом как "голова, волосы, глаза, нос, уши, рот, зубы, язык, сердце, рука и т.д" результаты которого представлены в статье, позволяет судить о сходствах и различиях культурной коннотации соматизмов.

Ключевые слова: фразеологические единицы; соматический компонент; французский язык.

COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH BODY PARTS IN TAJIK AND FRENCH LANGUAGES

The article is devoted to the consideration of specific somatic components in the phraseological units of the french language. A comparative analysis of french and tajik phraseological units with a somatic component like head, shoulders, eyes, nose, ear, mouth, teeth, langue, hand etc." the results of which are presented in the article, allows us to judge the similarities and differences in the cultural connotation of somatic components.

Keywords: phraseological units; somatic component; french language

Маълумот дар бораи муаллиф: Турдиева Шахло Музаффаровна, магистри курси 1-уми факултети романӣ-германӣ кафедраи забони франсавӣ. Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С. Айни. Тел.: (+992)938824588 E-mail: shahloturdieva226@gmail.com

Об авторе: Турдиева Шахло Музаффаровна, магистр 1-го курса романо-германского факультета кафедры французского языка. Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни. Тел.: (+992) 938824588 E-mail: shahloturdieva226@gmail.com

About the author: Turdieva Shahlo Muzaffarovna, 1st year master of the Romano-Germanic faculty of the French language department. E-mail: shahloturdieva226@gmail.com

Халифаева Шаҳзода,
магистри курси 1-уми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ИСМ ВА РОҲҲОИ ҚОРБАСТИ ОН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ХИТОӢ

Забоншиносии муқоисавӣ дар ибтидо тавсифи муқоисаи забонҳои бештареро дар як замон ифода менамуд. Ибтидои ташаккули забоншиносии муқоисавиро ба асри XVI нисбат медиҳанд, ки он ҳам бошад, аз тавдвин гардидани грамматикаи забонҳои миллии мардуми Аврупо маншаъ мегирад. Забонҳои миллиӣ дар муқоиса бо дигар забонҳои қўҳан, ба монанди латиниву юнонӣ ва яҳудии қадима то андозае мавриди омӯзиши амиқ нашуда буданд. Гузашта аз ин, забонҳои миллиӣ дар равобити илмӣ ва динии мардуми ҳар халқу миллат қорбаст мегардад. Таркиби луғавии ҳар як забон ҳамвора бо рушди иҷтимоии он кишвар бою ғанӣ гардида истодааст, зеро забонро бидуни ҷомеа наметавон тасаввур намуд.

Нахустин муқоиса дар сохтори луғавии забонҳои қиёсшаванда дар заминаи пайдо шудани фарҳангҳои дузабона ва бисёрзабона ҳувайдо гардид. Яке аз падидаҳои рушди забоншиносии муқоисавӣ дар ҳама давра он буд, ки нахуст грамматика ба забони модарии қадима иншо ва тарҷума мегардид ва баъдан бо мурури замон муқоиса мешуд.

Дар натиҷаи тарҷума ва муқоисаи ду забон иқтибосшавии қалимаҳо низ ба амал омад, ки он ҳам таъсири худро ба рушди забонҳои миллиӣ гузошт. Яке аз забоншиносони давр Н.Я. Бачурин забонҳои русӣ ва чиниро муқоиса намуда, муайян намуд, ки ғояи ҷамъбанди дар забони русӣ тавассути шаклҳои ҷамъсозии исмҳо, сифтаҳо ва феълҳо инъикос меёбад, аммо дар забони хитой бошад, ин усул ба воситаи ҷонишинҳои шахсии ифодакунандаи шахс ва қалимасозии исмҳо сурат мегирад.

Ҳар як омӯзиши муқоисавӣ ду арзиши назариявии худро соҳиб аст, яке умумӣ ва дигаре хусусӣ ба ҳисоб мераванд. Арзиши хусусии омӯзиши муқоисавӣ ин ошкор намудани нуктаҳои мутақобилаи низомии забонии ду забон дар раванди таълим ифода меёбад.

Исм дар забонҳои тоҷикӣ ва хитой яке аз муҳимтарин ҳиссаҳои мустақилмаъноии нутқ ба ҳисоб рафта, бо баъзе аз вижагиҳои худ дар ҳар ду забон ҳам фарқ мекунад. Категория шумора яке аз вижагиҳои асосии сарфии исм дар забонҳои муқоисашаванда ба ҳисоб меравад. Бе шубҳа метавон гуфт, ки категорияи грамматикӣ мазкур исмро аз дигар ҳиссаҳои нутқ возеҳтар ва ҷарфтар фарқ мекунонад.

Бояд таъкид кард, ки дар забони тоҷикӣ бошад, категорияи шумора чун аломати асосии грамматикӣ, ки исмро аз сифат фарқ мекунонад, баромад мекунад. Дар забони хитой низ ин падидаи забон мавқеи густурдаеро молиқ аст. Исми забони хитой нисбат ба исми забони тоҷикӣ бисёр тафовут дорад, зеро роҳҳои ифодаёбии он дар ҳар ду забон ҳам гуногун аст.

Муҳимияти мавзӯи таҳқиқ дар он зӯҳур меёбад, ки ба масъалаи омӯзиши исм дар забонҳои хитой ва тоҷикӣ олимону забоншиносони машҳур, аз қабилӣ Ш.Рустамов, Д.Тоҷиев, Б.Қамолӣдинов, Р.Ғафӯров, Ф.Зикриёев, В.Д.Аракин, И.П.Иванова, А.И.Смирнитский, А.Арнолд, Х.Свит ва дигарон аҳаммияти ҳоса додаанд. Аз забоншиносони ҷинӣ перомӯни ин масоил В.И. Горелов, У Чжихуэй, Янь Шигу, Чжоу Югуан ва Айсинь Гиоро Улхичунь паҷуҳишот анҷом додаанд, ки мо ҳангоми таҳқиқ аз мероси ғаронарзиши онҳо ба таври ғаровон ва васеъ қорбаст намудем. Дар таҳқиқотҳои худ онҳо хусусиятҳои муҳталиф ва монандии категорияҳои грамматикӣ исмро дар давраҳои гуногун таҳлил намуда, тағйиротҳои ба миён омадаро пайдо сохта, онро дар робита бо зӯҳуротҳои таърихӣ мавриди омӯзиш ва паҷуҳиш қарор додаанд.

Дар ҳар ду забон ҳам исм ҳиссаи нутқест, ки предмет ва мафҳумҳои

предметонидашударо ифода менамояд. Маънои предмети исм ба воситаи категорияҳои муайяниву номуайяни ва шумора ифода мешавад. Исм ҳамчун ҳиссаи нутқ номи чизҳои мушаххас (санг, об, замин, дарахт, девор), шахс (одам, падар, духтар, мард), ҷонварон (гӯсфанд, моҳӣ, каждӯм, гург, паланг), ҳодисаву воқеа (борон, шӯриш, инқилоб, бомбаборон), инчунин номҳои амалу аломат ва мафҳумҳои абстракт (хониш, дониш, заковат)-ро мефаҳмонад.

Дар забони хитой бошад, исм чун ҳиссаи нутқ номи ашёҳои мушаххас (石、水、土、樹、牆) шахс (人、父親、女兒、男人)、ҷонварон (羊、魚、蠍子、狼、虎)、ҳодисаву воқеа (下雨、暴動、革命、爆炸, дар баробари ин ашёҳои амалу аломат ва мафҳумҳои маънии (閱讀、知識、智力) ифода менамояд [2, с. 11].

Дар забонҳои матраҳшаванда исм ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла меояд. Вай дар ҷумла пеш аз ҳама мубтадо ва пуркунанда меояд ва бо ин вазифаи худ аз дигар ҳиссаҳои нутқ тафовут дорад. Исм ба вазифаи пуркунанда асосан бо пешоянду пасоянд меояд. Исм ба вазифаи хабар фаровон истифода мешавад. Вай ҳангоми хабар шуда омадан аксар бо бандҳои хабарӣ ва феълҳои ғридиҳанда сурат мегирад.

Муайянкунандаи соҳибӣ ва баёния асосан бо исм ифода мешавад. Исм ба вазифаи ҳол ба таври густурда ва фарох меояд, баъзе ҳолатҳо танҳо бо исм ифода меёбанд, чунки дар забони тоҷикӣ зарф ин қадар рушду такомул накардааст. Исмро сифат, шумора, ҷонишин ва сифати феълӣ муайян ва мушаххас мекунанд.

Ин категория дар исм баръала зухур меёбад ва аз ин рӯ барои исм категорияи асосӣ махсуб меёбад. Категорияи шумора дар асоси муқобилгузории морфемаи мусбат бо морфемаи сифрӣ зоҳир мешавад: 書本 ; 牛——牛.

Категорияи мазкур яке аз воситаҳои асосии зухуроти маънои умумии луғавию граматикии исм аст, зеро шумораю миқдор аломати ҳосаи ашё мебошад. Дар хусуси имкониятҳои тамоми навъҳои исмро фаро гирифтани ин категория ду андеша мавҷуд мебошад. Тибқи андешаи як гурӯҳ забоншиносон, танҳо он исмҳои категорияи шумора дошта метавонанд, ки ашёҳои бошуморро номбар кунанд. Бар хилофи ин, исмҳое, ки ба ашёҳои шумориданашаванда далолат мекунанд, аз категорияи шумора берун меистанд. Ин андеша аз ҷониби бештари забоншиносон ва муҳаққиқони соҳа дастгирӣ карда мешавад.

Мувофиқи андешаи гурӯҳи дигари забоншиносон, дар матн ҳама гуна исм метавонад дорои ин ё он шакли категориявии шумора бошад. Воқеан ҳам, ин андеша замина дорад, зеро мисолҳои забони хитой ба он шаҳодат медиҳанд, ки гоҳо ҳам исмҳои маънии (абстракт), ҳам исмҳои моддӣ (物質名詞) ва ҳатто исмҳои хос бо пасванди ҷамъсозии «西班牙文» истифода шуда метавонанд [2, с. 9-10].

Бояд гуфт, ки қорбасти исм дар чунин ҳолат як андоза тафовути махсуси маънавӣ мушоҳида мешавад, ки онро мавриди таҳлили маъноӣ шакли ҷамъии исмҳои нишон медиҳем. Аз ин рӯ, ҳангоми баррасии ин категория ба гурӯҳҳои алоҳида тақсим кардани исмҳои авлотар аст. Ба гурӯҳи якум исмҳое дохил мешаванд, ки ду шакли шумора дошта, яке бавоситаи морфемаи сифрӣ ва дигаре бавоситаи морфемаи мусбат (бадалшавии о шаклҳои доимии ба ҳам овозҳои 男人男人) сурат меёбад. Ба гурӯҳи дуюм чунин исмҳое дохил мешаванд, ки шаклҳои доимии ба ҳам муттақобил надошта, метавонанд баъзан дар занҷири нутқ морфемаи ҷамъсозро қабул кунанд. Ин навъ исмҳои боз ба ду қисм ҷудо карда мешаванд:

1. Исмҳое, ки фақат шакли танҳо доранд:

а) исмҳои хос (專有名詞): 彼得·亞洛洛夫·普丁,

б) исмҳои маънии (抽象名詞): 和平、友誼、母性

- в) исмҳои моддӣ (物質名詞): 水、空氣、糖
- г) исмҳои чинси фард (常見的唯一名詞): 太陽、月亮、世界;
- д) исмҳои чомеъ (集合名詞): 人、家人、船員;
- е) номи малакатҳои дунё: 英國、印度、日本。

Чунин исмҳоро 坦塔姆奇異菌 меноманд.

2. Исмҳое, ки дар забони хитой танҳо шакли чамъ қабул мекунад:

- а) номи ашётоҳое, ки аз қисмҳои таркибӣ иборатанд: 秤、褲子
- б) номи баъзе илмҳо: 語音學、物理學
- в) номи баъзе касалиҳо: typhlitis-чарохати кӯррӯда.

Ин навъи исмҳоро 複數坦圖姆 мегӯянд.

Гузашта аз ин, як гурӯҳи дигари исмҳоро ҷудо менамоянд, ки онҳо барои шумораи танҳо ва чамъ шакли омонимӣ доранд. Мисол, 魚-魚、羊-羊、鹿-鹿、豬-豬, яъне дар шакли маъноӣ ҳам танҳо ва чамъ маҳфуз аст, ки аз ин матн шаҳодат медиҳад. Мисол: 那麼萬一他真的釣到了一條魚, 他就說它是二十條, 而兩條魚就算三十條.

Қобили тавачҷуҳ он аст, ки як зумра исмҳои аз забони юнонӣ ва латинӣ иқтибос шуда тарзи чамъсозии он забонҳоро нигоҳ доштаанд. Мисол, datum- data, formula-formulae, dogma- dogmat, analysis- analyses. Дар қатори шакли чамъи аслии худ қисме аз ин исмҳо ҳоло метавонанд пасванди чамъсози забони англисиро низ қабул кунанд. Мисол, formula- formulae- formulas, dogma- dogmata- dogmas, genius- genii- geniuses ва ғ.

Ҳамин тавр, категорияи шумора, аз як тараф, ба шуморидашаванда ё шумориданашаванда будани исм алоқаманд бошанд, аз ҷониби дигар, ҷунонқи маводҳои забонӣ шаҳодат медиҳанд, дар матн бартарфшавии ин таносуб мушоҳида мешавад, яъне исмҳои шумориданашаванда низ морфемаи чамъсоз қабул карда метавонанд. Мисол: 我帶著起司去了我朋友家. 這種規模的飯店裡有義大利葡萄酒. 在自由的旗幟下服務 [3, с. 236].

Дар мисолҳои болозикр морфемаи чамъсоз «-小號» ба маънои луғавии вожа қисман ва ё ба пуррагӣ тафовут даровардааст: Агар шакли панирҳо - 起司 маҷмуи пораҳои алоҳидаи панирро ифода кунад, шакли 葡萄酒 намудҳои гуногуни шаробро мефаҳмонад. Вале дар вожаи 顏色 маънои луғавии вожаи «顏色» куллан тағйир ёфтааст, яъне ин вожа на рангҳо, балки парчамро мефаҳмонад. Дар 顏色 морфемаи - 小號 калимасоз буда, ҷун воҳиди калимасоз амал мекунад, ки ин дар мисолҳои зерин низ мушоҳида мешавад: 建議 - маслиҳат 建議 - хабарҳо, 油 - равған, 油類 - портрети бо ранги равғанӣ кашида шударо ифода мекунад.

Маврид ба зикр аст, ки баъзан ин пасванд маънои чамъсозро ифода намекунад, ки ин дар вожаҳои 訊息 (навигари) 作品 (Васеъ) - завод (заводи газ) ва ғ. Ба назар мерасад: 駁船和煤氣廠之間的一點水就足以讓我們滿意了.

Баръакс, бе истифодаи чунин морфема баъзе исмҳо метавонанд маънои чамъро инъикос кунанд: 在外面我遠離車站, 那裡有軍警. 這些牛與本地牛雜交.

Соҳтани шакли чамъи исм ё худ ифодаи чунин маъно тавассути тарзҳои зикршуда маҳдуд намешаванд. Ифодаи маънои ҷамъи исм ба воситаи бадалшавии овозҳо низ ба

вукуъ омада инро дар мисолҳои навъи 鵝-鵝、鼠-鼠、腳-腳 дидан мукин аст. Дар ин ҷуфтҳои мутақобил шакли дуум дар муқоиса бо шакли «-小號»-доштани дигар исм (мисол 圖書) шакли суратёфтаи категорияи шумора махсуб мешавад ва шакли аввал (腳、鵝、老鼠) дар робита бо шакли навъи китоб - 書 шакли категориявии исми танҳо ҳисоб мешавад. Бо ибораи дигар ифода намеом, дар вожаҳои 腳、鵝、老鼠 морфемаи сифрӣ мавҷуд аст, вале дар шаклҳои 腳、鵝、老鼠 морфемаи мусбат ба назар мерасад, ки он на ба пасванди «-小號», балки тавассути муродифи он, яъне бадалшавии овозҳои ифода ёфтааст, ки онро морфемаи табодули меноманд [8, с. 15].

Ин гунаҳои ҷамъсозӣ касро ба ҳулосае меоварад, ки дар забони хитой аз лиҳози зухуроти худ категорияи шумораи исм якранг нест. Агар шакли танҳои исм тавассути морфемаи «問» сохта шавад, ҷамъи он дорои морфемаҳои гуногун мебошад. Инро низ бояд қайд намуд, ки исмҳои 複數坦圖姆 (鱗片、褲子、鉗子、先鋒、郊區 ва ғ.) ва чанде аз исмҳои зоҳиран ба ин гурӯҳ наздик (амсоли 物理、語音學、麻疹、腮腺炎 ва ғ.) шаклҳои мутақобили худро, ки бо морфемаи сифрӣ ифода шуда бошанд, надоранд, яъне исмҳои навъи 鉗子、物理學, ва ғ. мавҷуд нестанд. Барои ифодаи маънои танҳои чунин исмҳо одатан таркиби навъи 一條 (秤、褲子) ва ғ. истифода бурда мешавад: 喬治嘗試了一把剪刀, 剪刀飛了起來. Дар навбати худ чанде аз исмҳои гурӯҳи 奇數坦圖姆 (амсоли 天氣、和平、建議、有用性、牛奶 ва ғ.) шакли мутақобили худро, ки дорои морфемаи мусбат бошанд, надоранд, яъне ин навъ исмҳо ҳаргиз дар шакли ҷамъ истифода намешаванд. Дорои шакли ҷамъ набудани исмҳои 奇數坦圖姆 ва шакли танҳо надоштани исмҳои гурӯҳи 複數坦圖姆 дар маҷмӯъ бо маънои луғавии онҳо зич алоқаманд буда, дар ҳамоиши онҳо бо дигар калимаҳо зоҳир мешавад [2, с. 8].

Ҳулоса, ҳамин тавр, дар забонҳои тоҷикӣ ва хитой бештар мавҷудияти ду шакли падежӣ эътироф карда мешавад ва онҳо дар натиҷаи муқобилгузории морфемаҳои 問 ва «- 的» ташаккул меёбанд. Аз ҷиҳати маънои худ шакли падежи соҳибӣ хеле гуногунранг аст ва ҳатто баъзан «- 的» аз ҳудуди грамматика баромада, ба воҳиди калимасоз наздик мешавад. Дар забони тоҷикӣ шакли ҷамъбандии исмҳо бо пасвандҳои «- ҳо», «- вон» ва «- гон» сохта мешаванд. Бояд гуфт, ки исм дар ҳар ду забон ҳам он ҳиссаи нутқа мебошад, ки ашё ва мафҳумҳои ашёро шарҳу эзоҳ медиҳад. Дар ҳар ду забон ҳам категорияи ҷамъсозии исм мавҷуд аст, аммо дар забони хитой он бо роҳҳои гуногун қорбаст мегардад.

Метавон гуфт, ки роҳҳои қорбасти исм дар ҳар ду забон гуногун буда, дар баъзе мавридҳо тафовут дида мешавад. Зеро исм дар ҳар ду забон ҳам ашё ва мафҳумҳои ашёро инъикос менамояд.

АДАБИЁТ

1. Аракин В.Д. История английского языка: Учебное пособие для студ. пед. ин-тов по спец-ти "Иностранные языки". / В.Д. Аракин. - М.: Просвещение, 1985. - 321 стр.
2. Горелов В.И., Грамматика китайского языка. / В.И. Горелов. для 8-10 классов средней школы с преподаванием ряда предметов на китайском языке издание 2-е, дополненное и переработанное. - Москва: «Просвещение», 1982, 280 стр.

3. Ван Ляо-И., Основы китайской грамматики. / И-Ляо Ван. И – Л. Издательство иностранной литературы. - Москва: 1954, 295 стр.
4. Ильиш Б.А. История английского языка. / Б.А. Ильиш. - Л.: Просвещение, 1972. - 431 стр.
5. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм. / Ш. Рустамов. - Душанбе: Ирфон, 1972. - 320 с.
6. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик. / Ш. Рустамов. - Душанбе: Дониш, 1972. - 231 с.
7. Смирницкий А.И. Среднеанглийский Язык. / А.И. Смирнитский. - М.: Высшая школа, 1967. - 402 стр.
8. Шарко С.В. Практический курс грамматики китайского языка. с упражнениями и ответами. / С.В. Шарко. - М.: Lennex Corp. - Подготовка макета. Издательство Нобель Пресс. 2014. - 210 с.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ИСМ ВА РОҲҲОИ ҚОРБАСТИ ОН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ХИТОӢ

Дар мақолаи мазкур суҳан перомуни таҳлили муқоисавии исм ва роҳҳои қорбасти он дар забонҳои тоҷикӣ ва хитой меравад. Муаллиф дар мақолаи мазкур бар асоси пояи манбаъҳои муътамад таҳқиқотро анҷом додааст, ки ба ин масоил як падидаи навро зам менамояд. Бояд гуфт, ки исм аз зумраи он ҳиссаи мустақилмаъноӣ нутқа мебошад, ки мафҳуми ашё ва номҳои ашёро ифода менамояд.

Гузашта аз ин, исм мавзуи доманадор ва васеъ буда, нисбат ба дигар мавзӯҳои ҳиссаҳои нутқ тафовути калон дорад. Дар ҳар ду забон ҳам исм дорои навҳои гуногун мебошад. Исмҳои хос хусусияти хоси ашёро ифода мекунад. Исмҳои маънӣ ва мушаххас бошанд, мафҳуми асосии вожаҳои мансуббударо инъикос менамояд.

Калидвожаҳо: калима, исм, исмҳои хос, сода, сохта, мураккаб, калимасозӣ, исмҳои маънӣ, исмҳои мушаххас, сохти сарфӣ исм, пешванд, пасванд, миёнванд, ибора, ибораҳои исмӣ, таҳқиқ, масъала, ашё, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, мустақилмаъноӣ, исмҳои шакли танҳо ва ҷамъ.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО И СПОСОБОВ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ТАДЖИКСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье проводится сопоставительный анализ имя существительного и его использования в таджикском и китайском языках. В данной статье автор провел исследование на основе достоверных источников, что добавляет к этим вопросам новое явление. Следует сказать, что имя существительное - это самостоятельная часть речи, выражающая понятие о предметах и названия предметов.

Более того, имя существительное - это широкая и обширная тема, и она имеет большое отличие по сравнению с другими темами частей речи. В обоих языках имя существительные имеют разные типы. Имя существительное отражают конкретные характеристики объекта. Значимые и конкретные имя существительные отражают основной смысл родственных слов.

Ключевые слова: слово, имя существительное, имена собственные, простое, производное, сложное, словообразование, абстрактные имя существительные, конкретные имя существительные, структура морфологических имя существительного, префикс, суффикс, минфикс, словосочетание, субстантивное словосочетание, исследование, проблема, предмет, таджикский язык, английский язык, самостоятельные, имя существительные единственном и множественном числе.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE NOUN AND WAYS OF ITS USAGE IN TAJIK AND CHINESE LANGUAGES

This article provides a comparative analysis of the noun and its usage in the Tajik and

Chinese languages. The author in her article, conducted research based on reliable sources, which adds a new phenomenon to these issues. It should be said that a noun is an independent part of speech that expresses the concept of objects and the names of objects.

Moreover, the noun is a broad and extensive topic, and it has a big difference compared to other parts of speech topics. In both languages, nouns have different types. Proper nouns reflect specific characteristics of an object. Abstract and concrete nouns reflect the basic meaning of related words.

Keywords: word, noun, proper nouns, simple, derivative, compound, word formation, abstract nouns, concrete nouns, structure of morphological noun, prefix, suffix, infix, phrase, noun phrase, research, problem, subject, Tajik language, English, independent, singular and plural nouns of forms.

Маълумот оид ба муаллиф: Халифаева Шаҳзода - магистранти соли якуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, тел: +992926082211.

Сведение об авторе: Халифаева Шаҳзода - магистрант первый курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни, тел: +992926082211.

About the author: Khalifaeva Shahzoda - first -year master's student at the Faculty of English and Eastern Languages, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, phone: +992926082211.

Шокирова Гулистон,

магистранти соли якуми факултети забонҳои романӣ-германӣ

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ИБОРАҲОИ ФЕЪЛӢ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ ДАР МИСОЛИ РОМАНИ “ХОНУМ БОВАРӢ” ВА “ДУХТАРИ ОТАШ”

Ибора яке аз бахшҳои муҳими илми забоншиносӣ ба шумор меравад. Дар байни навъҳои ибора, ибораҳои феълӣ ҷойгоҳи хосаро ишғол менамояд. Ҳарчанд то имрӯз дар илми забоншиносӣ масъалаҳои марбут ба ибора хеле зиёд омӯхта шудаанд, вале дар забоншиносии муқоисавӣ ҳанӯз таҳқиқот хеле каманд. Хусусан дар забоншиносии қиёсии тоҷикию фаронсавӣ. Бинобар ин, мо дар пеши худ мақсад гузоштем, ки ибораҳои феълиро ба қадри имкон дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ дар мисоли романҳои “Хонум Боварӣ”-и Густав Флобер ва “Духтари оташ”-и Ҷалол Иқромӣ ба риштаи таҳқиқ кашем.

Дар забоншиносӣ “муқоиса” (ба фаронсавӣ: “comparaison”)-ро барои муайян намудани ҳешӣ ё бегонагии забонҳо истифода мебаранд. Муқоиса ин таваҷҷуҳ ба ду ё зиёда объектҳо барои кашф кардани муносибатҳои онҳо ё баррасии фарқиятҳо ё шабоҳатҳои онҳо мебошад [8]. Вобаста ба мавзӯи таҳқиқот бояд ёд овард, ки “таҳлил”, (ба фр.: “analyse”) низ омӯзиши худро дорад ва таҳлил ин омӯзиши муфассали калима аз нуқтаи назари хусусиятҳои лексии он мебошад [7]. Ду ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно ки аз рӯи қоида ва қонунҳои таърихӣ забон бо ёрии воситаҳои грамматикӣ ба ҳам пайванд шуда, мафҳуми мураккаби ба ҳиссаҳо ҷудошавандаро ифода мекунанд, ибора номида мешавад [1, с.23]. Дар таҳлили ибора, сурат ёфтани тарҳи он пеш аз ҳама мансубияти калимаи асосӣ ба ин ё он ҳиссаи нутқ аҳамияти халқунанда дорад [1, с.29].

Феъл ба воситаи алокаи ҳамроҳӣ ва вобастагии исм, ҷонишин, зарф, феъли ҳол ва масдарро ба худ тобеъ намуда, ибораҳои феълие месозад, ки дар ифодаи муносибатҳои

хеле мухталифи грамматикӣ хизмат мекунанд. Дар ибораҳои феълӣ, агар баъзе лаҳзаҳои услубӣ ба назар гирифта нашаванд, чузъи тобеъ ҳамеша пеш аз калимаи асосӣ воқеъ мегардад. Чихати дигари ибораҳои феълӣ аз он иборат аст, ки баъзе аз чузъҳои тобеи онҳо, хусусан феъли ҳол ва масдар, сарфи назар аз тобеи худ ба феъл, калимаҳои дигарро тобеъ намуда, шакли мураккаби ибораҳои феълиро ташкил медиҳанд. Ин ҳодиса барои такмил ва тараққии қолабҳои ибораҳои феълӣ имконияти муайяне муҳайё кардааст [1, с.45]. **Ибораҳои феълӣ ин:** аз хона баромадан, дар завод кор кардан, ба мактаб рафтан, барвақт хестан, оромона сухан кардан, гавазн барин давидан, пойи пиёда роҳ гаштан, аз ишқ баҳра бурдан, ба шиноварӣ рафтан, аз порсол инҷониб вонаҳӯрдан, ба болои бом баромадан, ду-ду омадан, баланд парвоз кардан, аз сафар баргаштан, ба сар кулоҳ кашидан, пойи пиёда роҳ гаштан ва ғайраҳо мебошанд.

Тарҷума ба забони фаронсавӣ:

Sortir de la maison, travailler à l'usine, partir à l'école, reveiller très tôt, parler tranquillement, courir comme une vache, partir à pied, connaître l'amour, aller nager, voler haut, rentrer d'un voyage, etc.

Дар забони фаронсавӣ ибора як мафҳуми ягонро ифода мекунад, аз ин рӯ, онро бо як калима иваз кардан мумкин аст, ҳатто агар маънои комилан якхела набошад. Масалан, *verre à bière* “шишаи пиво” ва *chope* “крушкаи оби чав”, *pot à eau* “кӯзаи об” ё *aiguillère* “зарфи об” [3, с.106]. Феълҳо ҳам дар забони фаронсавӣ амал, будан, ҳолат, муносибатро дар шакли чараёне, ифода мекунад, ки бо предмет робита дорад ва бо мурури замон ба вучуд меояд [3, с.136]. Муқоисаҳои ибораҳои феълиро мо дар мисолҳои зерин дида мебароем:

1. Nous avons l'habitude, en entrant en classe, de **jeter nos casquettes par terre**, afin d'avoir ensuite nos mains plus libres, il fallait, dès le seuil de la porte, les lancer sous le banc, de façon à frapper contre la muraille en faisant beaucoup de poussière, c'était là le genre. (5, с.8)

Ба мо одате буд, ки ба синф даромада, **каскадкаҳои худро ба рӯи хона мепартофтем**, ки дасҳои худро зудтар ҳолӣ кунем, мо онро ҳанӯз аз остонаи дар нагузошта меғуррондем, кӯшиш мекардем, ки он ба таги ҳарак ғелида равад, ё рафта ба девор хӯрад, то ки зиёдтар чанг хезонем, қилики мо ҳамин буд [4, с.6].

Ибораи феълии *Jeter casquettes par terre* дар ин ҷумла агар ба маънои тахтулафзияш гирем “Каскадкаҳоро ба замин партофтан” мешавад. Вале дар ҷумла он ҳамчун “Каскадкаҳоро ба рӯи хона партофтан” омадааст.

2. Ces jours-là il **se levait de bonne heure**, partait au galop, poussait sa bête, puis il descendait pour s'essuyer les pieds sur l'herbe, et passait ses gants noirs avant d'entrer [5, с.37].

Ҳар бор, ки ба Берто рафтани мешуд, аз муқаррарӣ **барвақттар аз ҳоб меҳест**, дар роҳ аспашро чорхез кунонида метезонд ва ба ферма андак роҳ, ки мемонд часта аз зин мефаромад, музаашро бо алаф пок мекард ва ба дастонаш дастпушакҳои сиёҳ мепӯшид [4, с.21].

Ибораи феълии “*Se levait de bonne heure*” маънои аслиашро гӯем агар, “Худ дар соати хуб хестан” мешавад. Вале дар ҷумла вай ба ибораи феълии “Барвақт хестан” табдил ёфтааст. Яъне феъли “*lever*” бо ҳиссаҳои *-se* омада феъли нафсии “*se lever*” худ аз ҳоб хестанро ифода карда, бо ибораи “*bonne heure*” вақти хуб ҳамин ибораи феълиро ташкил намудааст. Дар ин ҷумла тарҷумон тарҷумаи тоҷикиро нисбат ба забони асл бештар обуранг додааст. Масалан; *partait au galop* ва *poussait sa bête* –ро дар якҷоягӣ ҳамчун “аспашро чорхез кунонда метезонд” овардааст, ки онҳо дар алоҳидагӣ маънии “тоҳтан” ва “хайвони худро пеш даровардан” доранд. Феъли *descendre* яъне фаромаданро, ба маънои “часта фаромадан” навиштааст. Баъдтар дар ибораи *s'essuyer les pieds sur l'herbe* ки пойҳояшро бо алаф пок мекард аст, тарҷумон музаашро бо алаф пок мекард гуфта додааст. Аслан *ces jours-là il* маънои “ҳамон рӯзҳо вай”-ро медиҳад, вале тарҷумон зодгоҳи ҳамсари Шарл Боварио, ки онро Берто меғуфтанд, дар ҷумла

ёдовар карда чунин нишон додааст: хар бор, ки ба Берто рафтани мешуд. Яъне тарҷумон ин ҷумларо пурмазмунтар гардонидоаст. Мисоли дигар:

3. Croyant qu'il était de son devoir de prodiguer au médecin le plus de politesses possible, à cause de sa position douloureuse, il le pria de ne point se découvrir la tête, lui parla à voix basse, comme s'il eût été malade, et même fit semblant de **se mettre en colère** de ce que l'on n'avait pasapprêté à son intention quelque chose d'un peu plus léger que tout le reste, tels que des petits pots de crème ou des poires cuite [5, с.45].

Пирамард Руо ба мулохизаи он, ки духтур одами доғдидааст, ба ӯ аз хар чихат илтифот ва ғамхорӣ карданро вазифаи меҳмондорӣ худ шумурд, бинобар ин ба ӯ шумо сари луч нагардед, гуфта хоҳиш мекард, мисли он, ки ӯ бемор бошад, бо ӯ пичир-пичир гап мезад ва ҳатто ба аҳли хонадонаш чаро ба меҳмон ягон таоми сабуктар аз қабилӣ крем ё мурути ба дам пухташуда тайёр накардед гуфта сохтакорона **қахру итоб мекард** [4, с.26].

Дар ҷумла ибораи феълии “*Se mettre en colère*” тарҷумаи тахтулафзиа “худро ба хашм мондан” мебошад. Чунин ба назар мерасад, ки дар ҷумла вай тамоман шакли аслии худро гум кардааст. Мавқеи он дар ҷумлаи забони тоҷикӣ нисбат ба ҷумлаи фаронсавӣ дар охири ҷумла омада, ба маънои қахру итоб кардан, ки ин маъно ба хашм омаданро дорад, иваз шудааст. Яъне дар ҷумла синоним гирифтааст. Хангоми номбар кардани ҷонишин дар забони фаронсавӣ ба ҳамагон маълум мешавад, ки сухан дар бораи чинси занона меравад ё чинси мардона. Мафҳуми чинсият ба категорияҳои аслии забони тоҷикӣ хос нест. Барои нишон додани чинсият калимаҳои “Ҷавомард”, “Пирамард”, “Пиразан”, “Духтар” ва амсоли инҳо истифода бурда мешаванд. Ин гуфтаҳо барои онанд, ки дар тарҷумаи забони тоҷикӣ пирамард Руо нишондиҳандаи ҷонишини *-il* и забони фаронсавӣ мебошад. Мисоли дигар:

4. Allez-vous-en donc ; je m'en vais retourner chez nous, si c'est oui, entendez-moi bien, vous **n'aurez pas besoin de revenir**, à cause du monde, et, d'ailleurs, ça la saisirait trop [5, с.52].

Ҷақат ин ки дониста монед: агар вай “Ҳа” гӯяд, **зинҳор гашта наоед**, ки мардум гап мекунанд, ғайр аз ин худи духтар ҳам бесаранҷом мешавад [4, 30].

Ибораи феълии дар ин ҷумла истифодашуда “*Avoir besoin de...*” “Эҳтиёҷ доштан ба...” мебошад, вале дар ҷумла он бо феъли “*Revenir*”- дубора бар гаштан ва ҳиссачаи инкорӣ якҷоя шуда ба маънои “Зинҳор гашта наоед” истифода шудааст. Мисоли дигар:

5. Il n'avait jamais été curieux, disait-il, pendant qu'il habitait Rouen, **d'aller voir** au théâtre les acteurs de Paris [5, с.87].

Вай худааш ҳам ба ёд оварда мегуфт, ки дар вақти дар Руан зиндагӣ карданааш ягон бор ҳам лоақал аз рӯи кунҷковӣ ба театр рафта, бозии артистони парижино тамошо накарда буд [4, с.48].

Дар ин ҷумла ибораи феълии “*Aller voir*” чӣ дар забони тоҷикӣ ва чӣ дар забони фаронсавӣ ба маънои аслии худ, яъне “Рафта дидан” омадааст. Феъли “*Aller*” -рафтан ва “*voir*” -дидан дар якҷоягӣ ибораи феълӣ шудаанд. Дар асл мушоҳида мешавад, ки дар забони фаронсавӣ *Il n'avait jamais été curieux* ба маънои асли “вай ҳеҷ гоҳ кунҷковӣ надошт” омада, дар ҷумла, ин инкори амал ба ибораи феълии “рафта дидан” таъсир расонидааст. Пешоянди *-de* бошад, ки пеш аз феъли *aller* омадааст, маънои инкориро намендихад, балки баръакс, дар забони фаронсавӣ маънои “рафта дидан”-ро пурра менамояд. Мисоли дигар:

6. Or, les cerisiers poussaient mal à la Vaubyessard, M. le marquis demanda quelques boutures à Bovary, se fit un devoir de l'en remercier lui-même, aperçut Emma, trouva qu'elle **avait une jolie taille** et qu'elle ne saluait point en paysanne ; si bien qu'on ne crut pas au château outrepasser les bornes de la condescendance, ni d'autre part commettre une maladresse, en invitant le jeune ménage [5, с.97].

Азбаски дар Вобйессар пайванди олуболу дуруст намегирифт, маркиз аз Боварӣ чанд каламча талабид, баъд вазифаи худ донист шахсан омада худ изҳори ташаккур

кунад, Эммаро дид ва ба чунин фикре омад, ки ин занак **қадду бастӣ мавзуне дорад** ва таъзим карданаш ҳам на ба таъзим кардани занони сахроист; инак аҳли кушкӣ маркиз ба чунин қарор омаданд, ки зану шуи чавонро агар ба базм хабар кунанд, ин на дар ҳаққи онҳо илтифоти аз ҳад зиёд мешавад ва на аз ин ба шаъни ҳудашон ҳалале мерасонад [4, с.76].

Дар ин ҷумла ибораи феълӣ ба маънои аслии худ, яъне “*Avait une jolie taille*”, “Як хусни зебо доштан” наомадааст. Ибораи феълӣ дар забони тоҷикӣ “қадду бастӣ мавзун доштан” омада, ҷумларо бо пурмазмунӣ хеш рангубор додааст. Мисоли дигар:

7. La maîtresse de cérémonie **prenait les plateaux**, qu’apportaient les sermantes, elle les praisantait à chacun tout en plaisantant [6, с.37].

Кайвонии гузар даст ба дасташ намерасид, ба хизматгорҳо фармонҳо дода аз болои дастурхон роҳ гашта бо баъзеҳо шӯхию мутоибаҳо карда, ба баъзеҳо пичинг партофта, қор карда мегашт [2, с.30].

Бояд қайд кард, ки ибораи феълӣ *prenait les plateaux*, яъне лаълихоро гирифтанд дар забони фаронсавӣ омадааст, аммо дар забони асл вучуд надорад. Мисоли дигар:

8. Quand Charles, après être monté **dire adieu** au père Rouault, rentra dans la salle avant de partir, il la trouva debout, le front contre la fenêtre, et qui regardait dans le jardin, où les échalas des haricots avaient été renversés par le vent [5, с.32].

Шарл пеш аз рафтанд ба боло баромад, ки бо амаки Руо **хайрухуш кунанд**, баъд ба зал баргашт, ки дар он ҷо духтар дар даҳони тиреза истода ба боғ нигоҳ мекард [4, с.21].

Ибораи феълӣ *Dire adieu* ба маънои аслиаш ҳамчун “Хайр гуфтанд” меояд ва ҳамчун ибораи феълӣ дар ҷумла ба маънои “Хайрухуш кардан” истифода шудааст, ки шаклан ва аз ҷиҳати маъно тағйир наёмеёбад.

Яъне аз муқоисаҳои боло бармеояд, ки ибораҳои феълӣ чӣ дар забони тоҷикӣ ва чӣ дар забони фаронсавӣ як хел ифода меёбанд. Фарқият дар ҷойивазшавии калимаҳо дар байни забонҳо дида мешавад. Новобаста аз он, ки дар ҷумла тағйирёбӣ дида мешавад, дар ҳар ду забон якхел маъно мегиранд. Ибораҳо бо феъл якҷоя шуда, як маънои тоҷро ташкил мекунанд. Ин маҳз дар ҷумлаҳои асарҳои “Хонум Боварӣ”-и Густав Флобер ва “Духтари оташ”-и Ҷалол Иқромӣ дида мешавад. Вале шаклҳо ва сохтори ибораҳо дар ҳар ду забон якхел нестанд ва дар ин бора дар мақола гузаштем.

АДАБИЁТ

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. Нашриёти “Маориф”, 1984. 323 с.
2. Иқромӣ Ҷалол. Духтари оташ. - Душанбе: Адиб, 2009. - 558 с.
3. Теоретическая грамматика французского языка. –М.: Добросвет, 2000. – 832 с.
4. Хонум Боварӣ. Густав Флобер. Тарҷумаи Э. Муллоқандов. Душанбе: Ирфон, 1967. – 382 с.
5. Gustave Flaubert. Madame Bovary. OCR Harryfan. 29 Novembre 2002. 904 p.
6. Ikromi Djalol. La filli du feu. Copyright by les Editions du progrèsse, U.R.S.S. 1966. - 361 с.
7. Savoltj.com (14.12.2024)
8. WWW.Kitobam.com (14.12.2024)

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ИБОРАҲОИ ФЕЪЛӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ ДАР МИСОЛИ РОМАНИ “ХОНУМ БОВАРӢ” ВА “ДУХТАРИ ОТАШ”

Мақола ба таҳлил намудани ибораҳои феълӣ дар романҳои нависандагони тоҷику фаронсавӣ “Хонум Боварӣ”-и Густав Флобер ва “Духтари оташ”-и Ҷалол Иқромӣ ва муқоисаи онҳо дар забони фаронсавӣ ва тоҷикӣ бахшида шудааст. Ибораҳои феълӣ дар мақола баррасигардида, имконият медиҳад, ки фарқият ва умумияти ин ду забон фаҳмида шавад. Маълум мегардад, ки ибораҳои феълӣ дар ҳарду забон

истифодаи тақрибан баробар доранд. Фарқияти онҳо дар тарзи истифодаи калимаҳо дида мешавад, вале мазмун дар ҳар дуи забон якранг аст.

Калидвожаҳо: таҳлил, муқоиса, роман, забоншиносӣ, луғатшиносӣ, лексика, грамматика,

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛЬНЫХ СЛОВСОЧИТАНИЙ В ТАДЖИКСКОМ И ФРАНЦУЗКОМ ЯЗЫКАХ НА ОСНОВЕ РОМАНОВ “ГОСПОЖА БОВАРИ” И “ДОЧЬ ОГНЯ”

Статья посвящена анализу словосочетание глаголов в романах таджикского и французского писателя “Госпожа Бовари” Гюстава Флобера и “Дочь огня” Джалала Икрами и также их сравнению во французском и таджикском языках. Глагольные словосочетание, обсуждаемые в статье, позволяют понять разницу и общность между этими двумя языками. Оказывается, глагольные словосочетание почти одинаково употребляются в обоих языках. Их различие можно увидеть в способе употребление слов, но содержание в обоих языках одинаковое.

Ключевые слова: анализ, сравнение, романы, лингвистика, лексикология, лексика, грамматика.

COMPARATIVE ANALYSIS OF VERB PHRASE IN TAJIK AND FRENCH LANGUAGE BASED ON THE NOVELS “MADAM BOVARY” AND “GIRLE OF FIRE”

The article is devoted to the analysis of verb phrase in the novels of Tajik and French writer, “Madam Bovary” by Gustave Flaubert and “Girle of fire” by Jalal Ikrami and their comparison in French and Tajik languages. The expressions discussed in the article allow to understand the difference and unity between these two languages. It turn out that verb phrases have almost equal usage in both languages. Their difference can be seen in the way of using words, but the content is the same in both languages.

Keywords: analysis, comparison, novels, linguistics, lexicology, vocabulary, grammar.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шокирова Гулистон Баҳромовна. Магистранти курси 1-уми факултети забонҳои романӣ-германӣ, кафедраи забони франсавӣ. Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121, Тел.: (+992) 971269426 E-mail: guliston761@mail.com

Сведения об авторе: Шокирова Гулистон Баҳромовна. Магистрант 1-го курса кафедры французского языка, факультета романо-германских языков. Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121, Тел.: (+992) 971269426 E-mail: guliston761@mail.com

About the author: Shokirova Guliston Bahromovna. 1st year master of the Romano-Germanic faculty of the French language department. Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121, Ph.: (+992) 971269426 E-mail: guliston761@mail.com

Абдуғаниева Нигора,
магистри соли дуҷуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

ТАЪЛИМИ ШУНАВОЙ ҲАМЧУН ВОСИТА БАРОИ ИНКИШОФИ НУТҚИ МУКОЛАМАВӢ

Шунавой мисли дигар амалиётҳои фикрӣ яке аз рукҳои фаъолияти муоширатӣ маҳсуб мешавад. Муошират бе малакаи шунавой амалӣ намегардад.

Тибқи талаботи барномаи таълими забони англисӣ хатмкунандагони мактаби миёна бояд 70-80%-и мазмуни матнеро, ки 2-3 дақиқа садо медиҳад, бе истифода аз лугат шунида фаҳманд. Дар адабиёти илмию методӣ масъалаи шунида дарк намудан нисбатан камтар шарҳу таъбир ёфтааст ва боиси андешарониҳои гуногун низ қарор гирифтааст. Масалан, З.А.Кочкина менависад, ки азбаркунии забони хориҷӣ ва тақомули малакаи гуфтор тавассути амалиёти шунавоӣ таъмин карда мешавад. Аз ин лиҳоз, ба таълими ин рукни фаъолияти муоширатӣ тавачҷуҳи хосса зоҳир кардан зарур аст [3, с. 22-23].

Шунавоӣ чун як ҷанбаи фаъолияти муоширатӣ фаҳмиши нутқи шифохиро дар назар дорад. Ин фаъолият хонишно истисно менамояд. Гузашта аз ин, ҳангоми дарки шунавоӣ барои аниқ намудани баъзе нофаҳмиҳо фурсат нест. Шунида дарк кардан дар шаклҳои зерин зӯхур мекунад.

- а) шунидани маъруза, баромад ё нақли нотиқ;
- б) шунида фаҳмидани нутқи мусоҳиб дар муколама.

Асоси психологияи амалиёти шунавоӣ ин дарки образҳои акустикӣ ва маъноӣ онҳо туфайли таҷрибаи шунавоӣ мебошад. Шунавоӣ марҳилаҳои зеринро фарогир аст:

- а) шунидани садо ва маҷмӯи онҳо
- б) мувофиқ омадани образҳои акустикӣ шунидашуда бо ҷунинҳо дар хотири шунаванд
- в) дарёфтани алоқаи маъноӣ калимаҳои таркиби гуфтор
- г) дарёфтани мазмуни чизи шунидашуда
- д) фаҳмиши мазмуни тамоми матн

Дарачаи фаҳмиши ахбори шунидашуда аз сатҳи малакаи шунавоӣ мусоҳиб ва воқифӣ ӯ аз мавзӯи гуфтор вобастагӣ дорад. Дар чараёни дарки шунавоӣ нақши хотира калон аст.

Имкониятҳои дар хотир нигоҳ, доштани мундариҷаи матни шунидашуда дар ҳар ҳонанда ҳар хел аст. Дар адабиёти методӣ исбот карда шудааст, ки ҷумлаҳои аз лиҳози мазмун якхела, вале аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ гуногун боиси мушкilotи гуногуни фаҳмиш мегардад. Ҷумла ҷӣ қадар дароз ва дорои сохти синтаксисии мураккаб бошад, фаҳмиши он ҳамон қадар душвор мешавад. Хусусияти дигари шунида дарк намудан ба намуди нутқи шунидашаванда вобаста аст: нутқ зинда аст ё сабтӣ, якҷониба аст ё дуҷониба, нутқи шахси шинос аст ё ношинос ва ғайра. Таҷриба нишон медиҳад, ки шунида дарк намудан нутқи зинда нисбат ба нутқи сабтӣ осонтар аст. Профессор Н.И.Гез таъкид мекунад, ки суръати нутқ барои фаҳмиши он низ таъсир мекунад. Аз ин рӯ аз омӯзгор талаб карда мешавад, ки суръати нутқи ӯ бояд миёна бошад. Вижагиҳои психологии чараёни шунида дарк кардан асосан инҳоянд: [1, с.35], [2, с.44]

- 1. Шунидани нутқи нотиқ аз сабтҳо ва воситаҳои аудиовизуалӣ.
- 2. Шунидани нутқи зиндаи соҳибзабон бо хусусиятҳои фардии талаффузи вай.
- 3. Лаҳн ва суръати нутқи шунидашаванда ва вижагиҳои талаффузи донандаи забони хориҷӣ.

- 4. Имкониятҳои фардии хотираи ҳонандагон.

5. Шароит, вазъияти шунида дарк кардан, микдори ҳонандагон, интизоми таълимии эшон.

- 6. Лаҳзаи шунавоӣ

- 7. Мавҷуд будан ё набудани маводҳои ёрирасон ҳангоми шунавоӣ.

Аз лиҳози лингвистӣ шунида дарк қадан дорои мушкilotи зерин аст:

- а) мушкilotи фонетикӣ,
- б) мушкilotи лексикӣ,
- в) мушкilotи грамматикӣ,
- г) мушкilotи услубӣ.

Барои мушкilotи фонетикӣ мисолҳои зеринро метавон овард:

- 1. Омӯзиши овозҳои монанд ҳангоми шунидан:

thin – sin, thirty - forty duck - dog bag - beg pin - pen worked - walked lion - line boat - bought

2. Афтидани овоз аз таркиби ибораю вожаҳо дар сарҳади гуфтор. *Britain, suddenly, little.*

3. Ҳамрангшавии ҳамсадои чарангнок таҳти таъсири ҳамсадои бечаранги ҳамсоя. *I have two sisters.*

Does she love you?

4. Истифодаи зада ва оҳанг дар шунавоӣ.

Children enjoy playing football.

Children enjoy playing football.

Children enjoy playing football.

Ба мушкilotи лексикӣ инҳо дохил мешаванд:

1. Омофонҳо - вожаҳои талаффузи якхела ва маънои гуногундошта: *write- right, male - mail, sea - see, scene -seen, site - sight, knight - night*

2. Бисёрмаъногии калимаҳо: state - штат, state -иол, state - давлат, run - давидан, роҳбарӣ кардан, country- деҳа, мамлакат, диёр.

3. Истифодаи синонимҳо дар гуфтор: *to clean – tidy up, to cry - weep - shout, to speak - talk, to tell - to say, to supply - to prowl, to stop - to cancel - to go up.*

4. Бо мушкilotи грамматикӣ шунида дарк кардан, пеш аз ҳама, сохти махсуси синтаксисӣ, амсоли:

а) Герундий:

After coming home, he decided to call him;

б) Сохти масдарӣ, сифати феълӣ:

The father advised him to be a doctor; The father being a doctor made his son study medicine;

в) Ҷумлаҳои мураккаб:

The President of the Republic after ten days of holidays met the official delegation who came from Japan;

г) пешояндҳо, артикл ва феълҳои ёридоханда:

They should be coming in two or three days ва ғайраҳо дохил мешаванд. Ба мушкilotи лингвистӣ инчунин воситаҳои услубии забон, диалектизмҳо, номҳои ҷуғрофӣ мамлакатҳои англисзабон мансубанд. Мисол:

He is as hungry as a hunter.

He is a chatterbox.

Big Ben is a " famous sightseeing of London.

Ба ҳулосае метавон омад, ки шунида дарк кардан чун як рукни фаъолияти муоширатӣ аз зумраи масоили мушкилтарини методикаи таълими забони хориҷӣ мебошад. Таълими ин рукни фаъолияти муоширатӣ механизмҳои худро дорад. Ин фаъолият се зинаро фаро мегирад:

а) дарки образҳои акустикӣ

б) мувофиқ омадани он образҳо бо образҳои дар майнаи шунаванда мавҷудбуда бо назардошти маънои онҳо

в) дарёфти робитаи байни вожаҳои таркиби гуфтор

г) фаҳмидани мазмуни гуфтор

Шунавоӣ мушкilotи психологӣ низ дорад, ки онҳо чунинанд:

1. Шунидани сабти нутқи нотик ё лафзи зиндаи вай

2. Суръат ва лаҳни гуфтор.

3. Тариқи чараёнгирии фаҳмиши чизи ба гуш расида.

4. Нақши хотира, диққат ва тафаккур дар чараёни дарки шунавоӣ.

Шунавоӣ мушкilotи лингвистии худро низ дорад.

а) Мушкilotи фонетикӣ

б) Мушкilotи грамматикӣ

в) Мушкilotи лексикӣ

г) Мушкилоти услубӣ, ки дар боло зикрашон рафт.

Дар ташаккули малакаи шунида фаҳмидан истифодаи воситаҳои техникии муосир ба мақсад мувофиқ аст. Хусусан истифодаи магнитофон ва видеомагнитофон на танҳо барои инкишофи малакаҳои лексикӣ, грамматикӣ ва фонетикӣ басо муфид аст, балки онҳо метавонанд чун воситаи назорати он малакаҳо хизмат кунанд. Метавон намунаи яке аз чунин машқҳоро овард [1, с.44].

Машқи 1. Ба гуфтаҳои зерин тавачҷӯх кунед ва ҳатоҳои мавҷударо ислоҳ намоед:

Sultan has a lot of friends.

Ali have a lot of friends too.

Barhom are a schoolboy.

Said is a schoolboy too.

Said live with his parents.

Safar go to the theatre yesterday.

Salim went to the theater yesterday too.

Ҳамин тавр, ташаккул ва тақомули малакаи шунида фаҳмидан тавассути машқҳои навъи зерин амалӣ мегардад. [4, с.23]

1. Машқҳои фонетикӣ.

2. Машқҳои лексикӣ.

3. Машқҳои грамматикӣ.

2). Машқҳои маъноӣ бо гуфтори якҷониба ва дучониба.

3). Машқҳои коммуникативӣ.

Хулоса:

1. Шунида дарк кардан чун яке аз рукҳои фаъолияти муоширатӣ дар таълими забони хориҷӣ ду вазифаро адо мекунад. Он мақсад ва воситаи таълими забони хориҷӣ мебошад.

2. Барои ташкили босамари таълими шунида дарк кардан омӯзгор бояд мушкилоти психологӣ ва лингвистии таълими онро донад ва барои аз байн рабудани онҳо чораҳои зарурӣ андешад.

АДАБИЁТ

1. Верещагина В.А. организация работы над английским диалогом.- «Иностранные языки в школе» 1969

2. Гез Н.И., М.В. Ляховицкий, А.А. Миролубов, С.К. Фоломкина, С.Ф. Шатилов методика обучения иностранным языкам в средней школе. Москва «Высшая Школа» 1982

3.З.А. Кочкин. Что должен слышать и слушать студент при овладении иностранным языком. _ Жур. Ин-Яз в высшей школе 1955,вып.1 с.48.

4.Перкас С. В. Повторяемость и вариативность в процессе обучения диалогической речи. - иностранные языки в школе, 1997, №3 с.21-24.

LISTENING TRAINING AS A TOOL FOR THE DEVELOPMENT OF DIALOGUE SPEECH

The article deals with the problem of periods of forming speaking skills as means of developing conversational speech of the pupils at the English lessons, working out from the communicative point of view, consisted of different psychological and linguistic aspects such as, language, speech, conversation, dialogic speech, dialogue, monologue, interrogative, answer, affirmative, intonation, situation, written speech, oral speech, linguistic features, psychological features, communicative method, interactive method, which are investigated for improving conversational speech of the pupils at the English lessons.

He also emphasizes the role of using different kinds of exercises for the development of communicative skills of the pupils at the English lessons.

Keywords: language, speech, conversation, dialogic speech, dialogue, monologue, interrogative, answer, affirmative, intonation, situation, written speech, oral speech, communicative method, interactive method.

Маълумот дар бораи муалиф: Абдуганиева Нигора, магистри курси 2-юми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарки Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Тел: +9929880369 50

Рохбари илмӣ: Саидхоҷаева Таҳмина Асадуллоевна, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи методикаи таълими забони англисии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Тел: +992 904 03 85 85

Сведение об авторе: Абдуганиева Нигора, магистр 2-го курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Тел: +992 988 03 69 50

Научный руководитель: Саидходжаева Таҳмина Асадуллоевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры методики преподавания английского языка Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. (Тел. +992 904 03 85 85)

About the author: Abduganieva Nigora, the master of the 2nd year of the Faculty of English and Eastern Languages Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ayni. Tel: (+992 988 03 69 50)

Supervisor: Saidkhojaeva Tahmina Asadulloevna, candidate of philology sciences, associate professor, head of the English teaching methodology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ayni. (Tel. +992 904 03 85 85)

Бекова Парвина,
магистри курси 1-уми факултети романӣ-германӣ

КАТЕГОРИЯИ НОМУАЯНӢ ДАР ЗАБОНИ ОЛМОНӢ ВА ТОЧИӢ

Барои амиқтар фаҳмидани моҳияти категорияи номуайяни дар забони олмони ва тоҷикӣ таъсири мутақобилае, ки дар байни артикл, аз як тараф ва интонатсияи калимаҳо аз тарафи дигар вучуд дорад, ба назар гирифта мешавад. Тартиби калимаҳо муҳимтарин воситаи ифодаи ҷумла ва фикр мебошанд.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ яке аз хусусиятҳои маъмули исм ин категорияи муайяниву номуайяни мебошад, ки воситаи асосии ифодаи номуаяни артикли *-е* мебошад. Воҳиди мазкур аломатҳои ягонагӣ, тахминӣ, ҷудошавӣ, ишоратӣ ва аз ҷузъе ба кулро нишон медиҳад, ки онҳо аз рӯи вазифаҳои ҷавуззикр дар матн тазоҳур мешаванд. «Хусусияти умумии артикли *-е* ин аст, ки калимаеро аз байни анбӯҳи калимаҳои ҳамчинс ҷудо намуда, ҷиҳати предметашро равшан менамояд». Ҳамчунин, маълум аст, ки ҳам дар забони адабии ҳозираи тоҷик ва ҳам дар забони осори пешини муҳаққақ номуайини исм бо артикли *-е* ва *як*, *ягон* ифода гаштаанд. Аммо дар забони таърихномаи «Тӯҳфат-ул-хонӣ» бошад, вижагии мазкур тавассути *-е* ва *чанд*, *ҳеч* ва *баъзе* сурат мегирад. Қобили зикр аст, ки *як*, *ягон* боре ҳам бо ин хусусият ба назар нарасиданд. Муҳаммадвафои Карминагӣ артикли-*е*-ро дар баъзе маворид чун ба вазифаи ҳиссачаи *як* корбаст намудааст: Мучмали пайғом он, ки *арҷманде* бетаваҳҳуму таҳошӣ тавачҷӯҳ ба ҷониби кирёси шафқатасос намояд.

Хусусияти асосии тартиби калимаҳо дар забони олмони дар он аст, ки ифодаи сарбории коммуникативии ҷумла бо истифода аз ҷойгиршавии онҳо маҳдудиятҳои муайян

дорад. Аввалан, бо ёрии тартиби калима, чун қоида, дурнамои коммуникатсионии он аъзои ҷумла, ки дар ҷумла ҷойи муқаррариро ишғол мекунад (ҷойи предикат ва таъриф) наметавонад ифода шавад; дуюм, чунин ҷойи устувори предикат ҳаракати аъзоҳои дигарро маҳдуд мекунад, ки вобаста ба мавзӯ ва ё қофия будани онҳо ҷойгир шудааст. Дар забони немисӣ ҷойи дуюмро (дар пурсиш - якум) предикат ишғол мекунад, бинобар ин, он барои аъзои дигари ҷумла дастрас нест.

Бояд қайд кард, ки дар забонҳои русӣ ва немисӣ як ҳолати умумӣ бо тартиби калимаҳо алоқаманд аст, ки дар саҳифаи рӯзнома аз падидаи маъмулӣ дур аст. Инро ба эҳтимоли зиёд хусусияти услубии жанрҳои рӯзнома, масалан, ёддоштҳо, инчунин услуби муаллиф, майл ба ифодаи бештар ва таъкиди махсус ба нав дар ҷумла шарҳ медиҳад, ки ин тавассути гузоштани нав дар ҷои аввал ба даст меояд.

Барои намуна:

1) "Eine hohe Summe des Geldes erhielt jedes Gruppenmitglied" (Rheinischer Merkur, 09/06/2014).

Ҳар як аъзои ғуруҳ пули калон гирифт.

2) "- Ich habe das mit eigenen Augen gesehen. Ein Mann in Militäruniform hatte sich einem Militärbus genähert und sich dann in die Luft gesprengt" (die Zeit, 2.10.2014).

— Ҳамаашро бо чашми худ дидам. (Як) Марде дар либоси низомӣ ба автобуси низомӣ наздик шуд ва сипас ба ҳаво парвоз кард.

Оғози иттилоот, чун қоида, бо артикли номуайян сохта мешавад. Дар ин ҷо ҳаракат аз номаълум ба маълум оғоз меёбад. Вазифаи рӯзноманигорони олмонӣ ва инчунин рӯзноманигорони дигар, ки дар жанри хабарӣ таҳассус доранд, дар ҷанд сатр (ҳатто дар аввал) ҷавоб додан ба се саволи асосӣ аст: Чӣ? Дар кучо? Қай? Ва миқёси намоиши ин ё он ҳодисаро, масалан, дар навъҳои жанрҳои информатсионӣ: қайдҳо, хроникаҳо амалӣ кардан мумкин аст.

Тартиби таъкиди калимаҳо ба чунин жанрҳои рӯзнома, ба монанди мусоҳиба, мақолаҳои танқидӣ ё баррасиҳо хос аст, ки дар онҳо унсурҳои нутқи ғуфтуғӯй пайдо мешаванд (он махсусан дар мусоҳибаҳо равшан нишон дода мешаванд), аксар вақт эҳсосот доранд. Аксар вақт жанри хабар бо "ҳол" оғоз мешавад [2].

Масалан: "Ein Soldat der US-Armee hatte die 18 Jahre alte Patricia im Euro-Palace zusammengeschlagen" (Wiesbadener Kurier, 20.09.2014).

Ҳамин тариқ, тартиби калимаҳо воситаи яхелаи ифодаи вазифаи коммуникативӣ нест.

Нокифоягии тартиби калимаҳо, ки бо имкони ду варианти он алоқаманд аст, ба ғуфтаи К.Г. Крушелнитская (Krushelnitskaya, 2009), ҳам ба забони русӣ ва ҳам олмонӣ, бо интонатсия ҷуброн карда мешавад. Ва азбаски дар забони олмонӣ ин маҳдудиятҳо бо ҷои устувори предикат бор карда шудаанд, мақола нақши калон мебозад.

Бо истифода аз тартиби калима ва интонация дар ҷумла, нуктаи ибтидоии хабар фарқ карда мешавад. Маҳз тавассути ҷумла муошират, дурусттар мубодилаи хабарҳо байни муошират ба амал меояд. Аз нуктаи А ба нуктаи В ҳаракати муайяне вучуд дорад, ки дар он А сухангӯ ва В шунаванда аст. Табиист, ки сухангӯ ҳангоми баёни чизе ба шунаванда дараҷаи огоҳии охиринро аз объекти истинодаш ба назар мегирад. Маърузачӣ аз як тараф паёми худро бо он чизе, ки дар ин масъала ба шунаванда маълум аст, пайванд медиҳад, аз тарафи дигар дар паёмаш бо истифода аз воситаҳои махсуси забон, маҳз он чизе, ки барои шунаванда нав аст, таъкид мекунад [1].

Ин ҳаракати фикр аз як ба дигараш махсусан дар жанри мусоҳиба равшан мушоҳида мешавад. Маҳз дар ҳамин ҷо ғўянда маҳорати возеҳ баён кардани андешаи худро тавассути ғуноғунии категория мефаҳмад. Аз ин лиҳоз, интиҳоби рӯзноманигор барои ифодаи мақолаи мувофиқ, илова бар ин, он чизе, ки нав ва бо ёрии тартиби калима ва интонатсия дода мешавад, хоси ин жанр аст. Барои намуна:

Хабарнигор: "- Einen Campingplatz im Berliner Südwesten zu bekommen ist ja kein

Zufall?"(Ба даст овардани як кемпинг дар ҷанубу ғарби Берлин як тасодуф нест, ҳамин тавр не?)

Мусохиб: "- Doch, den hab ich gar nicht leicht gekriegt" (Не, ман онро ба осонӣ ба даст наовардам) (Rheinischer Merkur, 27.09.2014).

Аммо аксар вақт вазифаи ифодаи категорияи номуайнӣ ва вазифаи сарбории коммуникативии исм дар ҷумла комилан ба ҳам мувофиқ омада, ҳамчун маъноӣ ягонаи модда амал мекунад. Исми, ки нав аст, бо артикли номуайнӣ (ё сифр) ба расмият дароварда мешавад, ки ба охири ҷумла наздиктар гузошта мешавад ва исми, ки дар таркиби ҷузъ аст, бо артикли муайнӣ ба расмият дароварда мешавад. Ин маъмултарин роҳи ифодаи маъноӣ номуайнӣ дар матбуоти Олмон аст. Ин махсусан дар жанри ахбор мушоҳида мешавад. Зеро, ахбор на танҳо як шакли намоиши падида ё ашё, балки нияти коммуникатсионии рӯзноманигор барои гузориш додани ҳама гуна маълумоти нав дар бораи онҳо мебошад. Хусусияти ин жанри нотақрор (дар асоси маъноҳои гуногуни луғавӣ) дар он аст, ки ҳама чиз дар он аз рӯи принципи «динамизм»-и ҳаракати матн аз он чизе, ки ба хонанда маълум аст, то он чизе, ки ба ӯ маълум нест, сохта шудааст. Махз дар ҳамин ҷо принципи «нав» ба «дода» гузошта мешавад, ки дар омезиши (вариантии) номуайнӣ ва баъд, ҷун қоида, исмҳои муайнӣ ифода мешавад. Ин шояд намунаи барҷастатарини гузариши «классикӣ» дар матн аз номуайнӣ (дар аввали матн) ба итминон бошад.

Масалан: "Dazu verweist er stolz auf ein Interview mit einem Offizier der russischen Armee, der den Tschetschenienkrieg durchlaufen hat."Der vorbildliche Offizier aus einer Militärfamilie wird dafür gerühmt, dass er Hesse liest, Beethoven hört und den Feind mit seinen Zähnen zerreißen kann" (die Zeit, 2.10.2014).

Инчунин ҷолиб он аст, ки тартиби калимаҳо ва артиклҳо барои ифодаи нақши коммуникативии исми на ҳамеша истифода мешаванд. Субъект ба шарофати мақола, ки ҳамчун субъекти нав дар ҷумла амал мекунад, метавонад дар ҷои аввал бимонад ва аз рӯи тартиби калимаҳо фарқ намекунад.

Масалан: "Eine vergessene Zigarette hatte das Sofa in Brand gesetzt" (Berliner Kurier, 08/22/2014).

Ё: "Eine Ausstellung in der Landesbibliothek Oldenburg thematisiert jetzt 'Armut und Würde'" (Nordwest-Zeitung, 26.09.2014).

Рӯзноманигорони олмонӣ, пеш аз ҳама, бо ҳадафи эҷоди эффекти "тағзи эҳсосӣ" ба ин гуна усулҳо истифода мекунад, ки бидуни он ба ҳодиса таваҷҷӯҳе вучуд надорад. Ғайриоддӣ ва ҷолибият меёриҳои асосии интиҳоби мавод мебошанд.

Вазифаи услубии артикл (бешарафона) сазовори таваҷҷӯхи махсус аст, ки вазифаи ифодаи дода ва нав дар ҷумла бо он бевосита алоқаманд аст, аксар вақт хангоми муқоисаи аломатҳои предмету ҳодисаҳо. Сухан дар бораи қорбурди артикли номуайнӣ дар мавридҳои менамояд, ки шунаванда менамояд, ки қадом предмет, шахс ё ҳодиса нақл қарда мешавад ва он чизе, ки барои ӯ нав аст, махз муҳолиф ва ё таъкиди онҳо дар ин робитаи нав аст. Хусусияти ҳоси артикли номуайнӣ (сифр) дар он аст, ки он дар исмиҳое, ки одатан дар онҳо истифода намешаванд (номҳои ҳос, номҳои синфҳо, таълимот ва ғ.) омадааст. Ин падида дар рӯзнома мавқеи муайянеро ишғол мекунад ва онро метавон дар матбуоти ҷопии муосири немис як падидаи махсус донист. Пешвои қорбурди артикли номуайнӣ бо ҷунин исмиҳоро метавон жанри хабарӣ сиёсӣ ё тафсири (дар баҳши «Сиёсат») шумурд.

Масалан: 1) "Wie eine "russische Demokratie" aussehen könnte, blieb offen" [9]. (атрибути демократияи "русӣ" ҳамчун падидаи махсус таъкид шудааст);

2) "Dass die Weimarer Demokratie (демократияи Веймар - тавре ки маълум аст, воқеан вучуд дошт) Anfang der dreißiger Jahre mit der daimien Anwendung ähnlicher Regelungen von einer parlamentarischen Demokratie zu einer Präsidialdiktaturebollert Fräsidialdiktaturebolge, und seiner Partei den Weg zu Macht" (Берлнер Умшау, 09/27/2014) (барои муқоиса байни демократияи парламентӣ ва президентӣ).

Вақтҳои охир дар матбуоти олмонӣ ҳодисаҳои қор фармудани артикли номуайнӣ дар исмиҳое, ки дар аввал шакли исми номуайнӣ надоранд, зиёд шудааст. Ин пеш аз ҳама ба

номгузории синфҳо, ҳаракатҳо ва протсессҳои гуногун дахл дорад. Ҳамин тариқ, дар тӯли даҳсолаҳои охир калимаҳои "eine Putschstrategie", "eine Terrorhysterie", "eine Diktatur", "eine autoritäre Herrschaft", "ein geglücktes Miteinander" ва бисёр дигарон пайдо шуданд.

Артикли номуайян метавонад ҳамчун синоними таъкиди шакли сифр (бо исмҳои абстрактӣ) хизмат кунад, то хусусияти номеро, ки барои гуфтори рӯзномаӣ хос аст, тақрибан дар ҳамон жанр таъкид кунад. Ва барои матбуоти олмонӣ, истифодаи артикли номуайян ба сифати чунин «маркери ранг» хеле муҳим аст. Намунаҳои зерин ин падидаи нишон медиҳанд:

1) "Die deutsche Außenpolitik könnte im vorgezogenen Wahlkampf (eine) wichtige Rolle spielen" [7].

2) "Ihrem Vater würden sie damit auf jeden Fall (eine) große Freude machen" [7].

Маънои муайянӣ ва номуайянӣ дар истифодаи контекстӣ ва вазъияти исм пурратар кушода мешавад. Хусусияти муайян ё номуайян будани предметро муносибати муошираткунандагон ба он дар раванди муошират муайян мекунад. Бо назардошти таъсири мутақобилаи мақола, тартиби калима ва интонация ба дарки амиқтари моҳияти категорияи номуайян мавриди омӯзиш мусоидат мекунад. Вазифаи асосӣ — ифодаи семантикаи номуайяниро иҷро карда, дар ифодаи сарбории коммуникативии исм иштирок мекунад.

Забони матбуоти олмонӣ аз лиҳози мушаххасият, сохтор ва ҷанбаи прагматикӣ як падидаи комилан беназир аст. Жанрҳои маълумтарини матбуоти Олмон - репортаж, мақолаи танқидӣ, шарҳ, қайд, паём - роҳҳои гуногуни ифодаи маъноҳои муайянӣ ва номуайянӣ ки тавассути мақолаҳо иҷро мекунад, пешниҳод мекунад. Возеҳ аст, ки аз рӯи хусусият ва хусусияти услубии худ артикли номуайянӣ дар саҳифаи рӯзнома пешниҳод шуда, дар таҳияи матн (маълумот) нақши муҳим мебозад ва барои динамикаи матни матбуоти ҷопӣ ҳамчун воситаи таъсиррасон зарур аст.

АДАБИЁТ

1. Баранов А.И. Структура диалогического текста: лексические показатели минимальных диалогов. // Вопросы языкознания. – 2014. - № 3. – С. 26 – 38.
2. Ким М.Н. Новостная журналистика. - СПб., 2008. – 289 с.
3. Крушельницкая К.Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. - М., 2009. – 268 с.
4. Berliner Kurier. - 22.08.2014.
5. Berlner Umschau. - 27.09.2014.
6. Nordwest-Zeitung. - 26.09.2014.
7. Rheinischer Merkur. - 6.09.2014.
8. Wiesbadener Kurier. - 20.09.2014.
9. die Zeit. - 2.10.2014.

КАТЕГОРИЯИ НОМУАЯНӢ ДАР ЗАБОНИ ОЛМОНӢ

Ҳадафи ин тадқиқот гузаронидани таҳлили типологии воситаҳои ифодаи категорияи номуайянӣ дар забони олмонӣ ва тоҷикӣ ва дар асоси таҳлил таҳияи системаи машқҳои мебошад, ки хусусияти истифодаи ин категорияро дар забонҳои муқоисасаванда нишон медиҳанд. Муҳимияти тадқиқот аз аҳамияти амалӣ ва назариявии омӯзиши муштараки забонҳои сохтори гуногун дар мактаб дар раванди ташаккули шахсияти бисёрзабонии донишҷӯ вобаста аст. Дар мақола имкониятҳои усули типологии омӯзиши забонҳои хориҷӣ ва модарӣ таҳлил карда шудааст. Дар сурати набудани аломати грамматикӣ (мақола ба забони немисӣ) воситаҳои лексикӣ васеъ истифода мешаванд, ки имкони ифодаи категорияи номуайяниро махсусан дар забони тоҷикӣ нишон медиҳанд. Дар байни шеваҳои синтаксисии ифодаи категорияи тартиби калимаҳо бо гузоштани мақсадноки коммуникативии он, инчунин интонация дар забонҳои муқоисасаванда фарқ мекунад.

Тадқиқоти мазкур барои самараноктар омӯхтани грамматикаи олмонӣ дар аудиторияҳое, ки забони модаринашон тоҷикӣ аст, мусоидат мекунад. Натиҷаи амалии омӯзиш интиҳоби машқҳо мебошад, ки имкониятҳои таълими категорияи номуайяниро бо истифода аз равиши типологӣ нишон медиҳанд.

Калидвожаҳо: имкониятҳо, муқоисашаванда, фарқ, омӯзиш, интиҳоб, машқҳо, таълим, категория.

КАТЕГОРИЯ НЕОПРЕДЕЛЁННОСТИ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Цель данного исследования - провести типологический анализ средств выражения категории неопределенности в немецком языке и на основе проведенного анализа разработать систему упражнений, позволяющих показать специфику использования данной категории в сопоставляемых языках. Актуальность исследования продиктована практической и теоретической значимостью соизучения разнотипных языков в школе в процессе формирования полилингвальной личности учащегося. В статье проанализированы возможности типологического метода изучения иностранных и родных языков. В случае отсутствия грамматического маркера (артикла в немецком языке) широко употребимы лексические средства, которые указывают на возможности выражения категории неопределенности особенно в русском языке. Среди синтаксических способов выражения категории выделяется порядок слов с его целекоммуникативной установкой, а также интонация в сопоставляемых языках. Данное исследование способствует более эффективному обучению грамматике немецкого языка в аудитории, родным языком которой является таджикский язык.

Ключевые слова: возможности, сравнимое, различие, исследование, отбор, упражнения, образование, категория.

INDEFINITE CATEGORY IN GERMAN LANGUAGE

The purpose of this study is to conduct a typological analysis of the means of expressing the category of uncertainty in the German language and, based on the analysis, to develop a system of exercises that will demonstrate the specifics of using this category in the compared languages. The relevance of the study is dictated by the practical and theoretical significance of co-studying languages of different structures at school in the process of forming a multilingual personality of a student. The article analyzes the possibilities of the typological method of studying foreign and native languages. In the absence of a grammatical marker (article in German), lexical means are widely used that indicate the possibilities of expressing the category of uncertainty, especially in the Russian language. Among the syntactic ways of expressing the category, the word order with its goal-communicative installation, as well as intonation in the compared languages, stand out. This study contributes to more effective teaching of German grammar in an audience whose native language is Tajik. The practical result of the study is a selection of exercises demonstrating the possibilities of teaching the category of uncertainty using a typological approach.

Key words: possibilities, comparable, difference, research, selection, exercises, education, category.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бекова Парвина Умедовна, магистри курси 1-уми факултети романи-германи кафедраи забони олмонӣ. Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни 734003, Тел.: (+992)551051945 E-mail: parvinabekova@gmail.com

Об авторе: Бекова Парвина Умедовна, магистр 1-го курса романо-германского факультета кафедры немецкого языка. Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни 734003, Тел.: (+992) 551051945 E-mail: parvinabekova@gmail.com

About the author: Bekova Parvina Umedovna, the 1st year master of the Romano-Germanic faculty of the German language department. Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni 734003, Ph.: (+992) 551051945 E-mail: parvinabekova@gmail.com

Абдуллоева Малика,
магистранти соли якуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

РОҲҲОИ КОРБУРДИ ФЕЪЛ ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ВА МУОДИЛИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Феъл дар ҳар ду забон ҳам ҳиссаи мустақилмаъноӣ нутқ буда, амал ё ҳолати ашё, инчунин модалият ва муносибатҳои гуногуни грамматикиро ифода менамояд. Дар мисолҳои зерин феълҳои ин ду забон ба амал далолат мекунанд:

He woke up and found himself in hospital (A. Hornby).

Ӯ бедор шуд ва худро дар беморхона дарёфт.

Show me which picture you drew (Ibid).

Ба ман нишон деҳ, ки ту кадом расмро кашидӣ.

Дар ҷумлаҳои поёнӣ аз ин ду забон феълҳо ҳолатро зикр мекунанд:

They soon became angry (A. Hornby).

Онҳо ба зудӣ хашмгин шуданд.

She's a great beauty (Ibid).

Ӯ хеле соҳиб ҷамол аст.

The milk turned sour in the heat (A. Hornby).

Шир аз гармӣ тӯрош шудааст.

The committee consists of ten members (Ibid).

Кумита аз даҳ аъзо иборат аст.

Дар мисолҳои поёнӣ феълҳои модалиҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ на ба амал ва на ба ҳолати предмет далолат менамоянд, балки барои ифода намудани маъноҳои модалиҳои гуногуни феълҳои дигар хизмат мекунанд [6, с. 122]. The boys could play football but the girls had to go to the library (A. Hornby). – Писарбачагон метавонистанд футболбозӣ кунанд, вале духтарон мебоист ба китобхона раванд. Might I make a suggestion? (Ibid) – Магар ман таклифе карда метавонистам? I must go to the bank to get some money (Ibid). – Барои гирифтани андаке пул манн бояд ба банк равам.

Дар зер мисолҳои оварда мешаванд, ки феълҳои ёридиҳандаи ин ду забон барои зикр ин аамал, на ҳолат ва на модалият, балки барои ифодаи маъноҳои грамматикӣ замон, самт ва ҳудуди феълҳои дигар хизмат мекунанд:

She is looking at you attentively.

Ӯ ба ту бо диққат нигоҳ карда истодааст.

The letter was sent yesterday.

Мактуб дина фиристода шуд.

They had come home by that time.

То он вақт онҳо ба хона омада буданд.

Феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ аз рӯи якҷанд меъёрҳо ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд. Пеш аз ҳама аз лиҳози тариқати сохтани шаклҳои замони гузашта ва сифати феълии II феълҳои забони англисӣ ба стандартӣ ё ғайристандартӣ (дуруст ва нодуруст) тақсим менамоянд. Феълҳои забони тоҷикӣ бошад, аз рӯи воситаҳои бунёд намудани асосҳои замони ҳозира ва гузашташон ба дуруст ва нодуруст тақсиф мегарданд.

Кулли феълҳои дурусти забони англисӣ шакли замони гузашта ва Participle II – и худро тавассути ба асоси масдар ҳамроҳ кардани морфемаи « - ed » месозанд:

work – worked, play – played, show – showed, want – wanted.

Дар забони тоҷикӣ бошад, феълҳои дуруст асоси замони гузаштаи худро, ки онро шакли претерит меноманд, ба воситаи морфемаи « - (и) д » ё « - од » месозанд. Ин морфемаҳои ба шакли масдар, балки ба асоси замони ҳозираи феъл, ки онро шакли презентӣ мегӯянд, илова карда мешавад [6, с. 123].

хон – хонд, хар – харид, фирист – фиристод.

Ба ҷои «-(и)д» метавонад морфемаи «-т» истифода шавад, агар асоси замони ҳозира бо ҳамсадои бечаранг анҷом ёфта бошад: куш – кушт.

Шаклҳои Past Indefinite ва Participle II - и худро феълҳои нодурусти забони англисӣ бо чор роҳ месозанд:

1. тавассути бадалшавии овози решаи феъл: shine – shone, begin – began – begun; баъзе феълҳои ин гурӯҳ Participle II-ро бо морфемаи «-en» сурат мебахшад: write – wrote – written, speak – spoke – spoken, take – took – taken;

2. ба воситаи бадалшавии овоз ва морфемаи «-ed» ё «-(e)n»: crow – crew – crowed, show – showed – shown;

3. асоси феъл умуман тағйир намеёбад: put – put – put, cut – cut – cut, set – set – set, hit – hit – hit.

Дар забони тоҷикӣ бошад, феълҳои нодуруст асоси замони гузаштаи худро ба воситаи бадалшавии овозҳо, инчунин илова намудани пасванд(ҳо) бунёд мекунад, ки он хеле мураккаб аст.

Аз гуфтаҳои болоӣ маълум мешавад, ки аз лиҳози сохтани шакли замони гузашта (дар забони англисӣ) ва асоси замони гузашта (дар забони тоҷикӣ) феълҳо ба ду гурӯҳ чудо мешудаанд: дуруст ва нодуруст. Сохтани шакли аввал дар ҳарду забон осонтару соддатар буда, бунёди шакли дуюм ва сеюм (дар забони англисӣ) анча мушкилу мураккаб аст. Бинобар он дар луғатҳо ва китобҳои грамматикаи забони англисӣ шаклҳои Past Indefinite ва Participle II-и феълҳои нодуруст оварда мешавнд. Шакли сифати феъли қабляти тоҷикӣ, ки он муодили Participle II - и забони англисӣ, тавассути пасванди «-а» сохта мешавад: written – навишта, said – гуфта, seen – дида, sent – фиристода ва ғайраҳо.

Дар ҳар ду забон феълҳоро инчунин аз рӯи раванди амал тасниф мекунад. Феълҳо метавонанд ба объект равона бошанд ё набошанд. Он феълҳое, ки амали ба объект равонаро ифода мекунад, **феълҳои объективӣ** номида мешаванд [6, с. 128]. Чунин феълҳо на танҳо бо объект, балки бо субъект низ дар муносибати маъновӣ қарор доранд. Баръакс, феъле, ки амали он бо мубтадо маҳдуд аст, феълҳои субъектӣ ё ғайриобъектӣ мегӯянд. Мисол, амалҳои навъи «to take – гирифтани, to read – хондани, to show – нишон додани, to look – нигоҳ кардани, to answer – ҷавоб додани» ба объект нигаронида мешаванд ва аз ҳамин сабаб номи чунин амалҳои феълҳои объектиро ташкил мекунад. Вале феълҳои навъи «to go – рафтани, to live – зистани, to come – омадани, to return – баргаштани, to stand up – хестани, to wake up – бедор шудани» ва ғайраҳо ба амалҳое далолат мекунад, ки ба объект нигаронида намешавад ё равона намегардад. Чунин вожаҳои феълҳои субъектӣ ё ғайриобъектӣ меноманд.

Феълҳои объектӣ гузаранда ва монда мешаванд. Дар забони муосири тоҷик ҳамаи феълҳое, ки пуркуандаи бевосита қабул мекунад, феълҳои гузаранда мебошанд. Аз чунин феълҳо саволҳои «киро, чиро, чӣ» бармеояд: Хондан – чиро?, дидан – киро?, харидан – чӣ? Яъне чунин феълҳои тоҷикӣ бо пуркуандаи худ бея гон пешоянд алоқаманд мешаванд.

Мисол: Мо ҳосили хуб рӯёнидем. Онҳо пахта чиданд. Шумо обро нӯшидед. Ту падарро табрик кардӣ. Ман сагро пайгирӣ кардам. С.Айнӣ повести «Одина»-ро навиштааст.

Дар забони англисӣ вазъият каме дигар аст. Дар ин забон ҳамаи феълҳое, ки пуркуандаи бепешоянд қабул карда метавонанд, феълҳои гузаранда ҳисоб мешаванд. Муқоиса кунед:

I have read the book (феъли гузаранда). = Ман китобро хондам (феъли гузаранда)

She helped her mother (феъли гузаранда). = Ӯ ба модараш ёрӣ дод (феъли монда).

We followed the dog (феъли гузаранда). = Мо аз паси саг рафтем (феъли монда).

He answered the phone (феъли гузаранда). = Ӯ ба занги телефон ҷавоб дод (феъли монда).

Дар забони англисӣ баъзе феълҳо метавонанд ҳам чун гузаранда ва ҳам чун монда истифода шаванд:

1. I opened the door. - Ман дарро кушодам (гузаранда).
2. The door suddenly opened. - Дар ба ногоҳ кушода шуд (монда).
3. I turned the page. - Ман варакро гардондам (гузаранда).
4. I turned to the left. - Ман ба тарафи чап гаштам (монда).
5. The police stopped the car. - Полисмошинаробоздошт (гузаранда).
6. The car stopped. - Мошин боз истод (монда).
7. I walked the horse to and fro. - Ман аспро пасупеш рондам (гузаранда).
8. I walked estward. - Ман ба тарафи шарқ кадам задам (монда).

Дар мисолҳои болоӣ ҳамаи онҳо як феъл, ки тахти рақами тоқ омада аст, чун феъли гузаранда ва онҳо, ки тахти рақами чуфт гузошта шуда аст, чун феъли монда амал карда аст, ки ин ҳосил забони англисӣ мебошад. Аз ҳамаи сабаб микдори феълҳои гузаранда дар забони англисӣ нисбат ба забони тоҷикӣ хеле зиёд мебошад [6, с. 155].

Ҳамаи феълҳои субъективӣ ду забон ва феълҳои объективӣ забони англисӣ, ки пурқунандаи бавоситаи пешоянддор қабул мекунад, феълҳои монда махсус мешаванд:

We came home early. Мо барвақт ба хона омада будем.

He laughed at me. Ӯ ба ман хандида буд.

They talked about their future. Онҳо дар бораи ояндаи худ суҳбат мекарданд.

You waited for your wife. Шумо ҳамсаратонро интизор шавед.

Дар забони тоҷикӣ гузаранда ва монда будани феъл ба истифодаи шакли мафъули таъсир мерасонад. Танҳо феълҳои гузаранда дорои шаклҳои ғайрӣ ва мафъулӣ мебошанд. Феълҳои монда дар шакли мафъулӣ истифода шуда наметавонанд. Муқоиса кунед:

Ман мактуб фиристодам. - Мактуб аз тарафи ман фиристода шуд.

Ӯ дарро кушод. - Дар аз тарафи ӯ кушода шуд.

Мо ба ӯ нигоҳ кардем. - Шакли мафъулӣ надорад.

Духтар ба девор ҷаҳид. - Шакли мафъулӣ надорад.

Мебинем, ки аз феълҳои «нигоҳ кардан» ва «ҷаҳидан» шакли мафъулӣ сохтан имконнопазир аст, зеро онҳо феълҳои монда мебошанд.

Дар забони англисӣ вазъият тамоман дигар аст. Дар ин забон ҳамаи феълҳои объективӣ (чи монда, чи гузаранда) дар шаклҳои ғайрӣ ва мафъулӣ истифода шуда метавонанд.

I brought him a chair. - Ман ба ӯ курсие овардам.

A chair was brought him. - Ба ӯ курсие оварда шуд.

They asked her some questions. - Онҳо аз ӯ чанд савол пурсиданд.

Some questions were asked her. - Чанд саволҳо аз ӯ пурсида шуд (феъли объективӣ гузаранда).

They laughed at me. - Онҳо ба ман хандиданд.

Дар ин ҷумла «laughed» феъли объективӣ монда аст, ки бо вуҷуди он ин феъл дар забони англисӣ дар шакли мафъулӣ истифодашуда метавонад, вале дар забони тоҷикӣ ин имконнопазир аст [6, с. 188]. Муқоиса кунед:

I was laughed at by them. - «Ман аз тарафи онҳо хандида шудам» (Ин ҷумла ҳатост).

Мисоли дигар:

The guests looked at the picture. - Меҳмонон ба расм нигаристанд.

The picture was looked at by the guests. - Расм аз тарафи меҳмонон нигариста шуд (ин ҳатост).

Дар забони тоҷикӣ се шакли ғайрӣ тасрифии феъл мавҷуд аст: масдар – хандидан; сифати феълӣ – хандида, хандида истода, меҳандида; феъли ҳол – равон, гӯён, хандон, гирён ва ғайраҳо.

Дар забони англисӣ бошад, 4 шакли ғайрӣ тасрифии феъл амал мекунад: масдар – to go; сифати феъли I – going, having gone; сифатии феъли II – gone ва герундий – going, having gone. Мебинем, ки сифати феъли I ва герундий зоҳиран монанданд, ки

фарқи байни онҳоро ҳангоми таҳлили ин ҳодисаҳои морфологӣ баррасӣ хоҳем кард.

Шаклҳои ғайри тасрифии феълҳои ин ду забонро минбаъд омӯхта мешаванд.

Дар забонҳои муқоисашаванда феълҳоро инчунин аз лиҳози маъно ва вазифаашон гурӯҳбандӣ менамоянд, зеро аз рӯи ин меъёр феълҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дар як сатҳ нестанд.

Он се гурӯҳ чунинанд:

1. Феълҳои пурра ё комил
2. Феълҳои нопурра
3. Феълҳои ёридиҳанда ё ёвар.

Хулоса, метавон гуфт, феъл дар ҳар ду забон ҳам ҳиссаи мустақилмаъноӣ нутқ буда, ҳолату амал ва ҳаракати ашёро мефаҳмонад. Феъл яке аз мавзӯҳои доманадор ва фарроҳ буда, нисба аз дигар ҳиссаҳои нутқ тафовутпазир мебошад, зеро он тамоми воҳидҳои грамматикиро ба худ молиқ аст. Ҳангоми таҳқиқ мо аз манбаъҳои илмӣ ва осори мондагори забоншиносони ватаниву хориҷӣ, ба монанди Ш.Рустамов, Д.Тоҷиев, А.Мирзоев, М.Қосимова, П.Ҷамшедов, К.Усмонов, С.Ҷоматов, Р.Кеттл, О.Чесперсон ва дигарон ба таври фаровон корбаст намудем.

АДАБИЁТ:

1. Иқблов О., Н.Ёралиева, М.Тағоева. Грамматикаи забони англисӣ. – Душанбе: Эрграф, 2007. – 165 с.
2. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Сталинобод: Нашр. дав. Тоҷ., 1959.-294 с.
3. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис. - Душанбе: Маориф, 1988.-339 с.
4. Рустамов Шарофиддин. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. –Душанбе: Проспект, 1977. -72 с.
5. Рустамов Шарофиддин. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. –Душанбе: Маориф, 1985. – 243 с.
6. Усмонов К., Морфологияи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёну магистрантони факултети забонҳои англисӣ. Хучанд, 2015, 230 с.
7. Cattel R. Syntax and Semantics. V.17. Composite Predicates in English. — Newcastle: US.W.Australia Academic Press,1984 . – 234 p.
8. Jespersen O. Grow Leech G., Svartvik J. A Communicative Grammar of English. — M.: Freindship,1983. – 342 p.

РОҲҲОИ КОРБУРДИ ФЕЪЛ ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ВА МУОДИЛИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Муаллиф дар ин мақола доир ба роҳҳои корбурди феъл дар забони англисӣ ва муодили онҳо дар забони тоҷикӣ таҳқиқот анҷом додааст. Дар мақолаи мазкур таҳқиқи мавзӯи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар заминаи адабиётҳои илмӣ ва бадеӣ таҳқиқ шудааст, ки ҳоло ҳам ба омӯзиши амиқ ниёз дорад. Бояд гуфт, ки феъл дар ҳар ду забон ҳам ҳиссаи мустақилмаъноӣ нутқ буда, амал ё ҳолати ашё, инчунин модалият ва муносибатҳои гуногуни грамматикиро ифода менамояд. Ҳаминро бояд ишора намуд, ки феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикиро аз рӯи якҷанд меъёрҳо ба гурӯҳҳо ҷудо мекунам. Қабл аз ҳама аз лиҳози тариқати сохташудани шаклҳои замони гузашта ва сифати феълии II феълҳои забони англисиро ба стандартӣ ё ғайристандартӣ (дуруст ва нодуруст) тақсим менамоянд. Феълҳои забони тоҷикӣ бошад, аз рӯи воситаҳои бунёд намудани асосҳои замони ҳозира ва гузаштаашон ба дуруст ва нодуруст тасниф мегарданд.

Калидвожа: феъл, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, феълҳои дуруст ва нодуруст, замони ҳозира, замони гузашта, замони оянда, таҳқиқ, таҳлил, муқоиса, грамматика, забоншиносӣ, сифати феълӣ, муодил.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АНГЛИЙСКИХ ГЛАГОЛОВ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТОВ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье автор исследовал способы употребления глаголов в английском языке и их эквивалентов в таджикском языке. В данной статье исследование предмета глагола в таджикском и английском языках исследуется в контексте научной и художественной литературы, которая еще нуждается в углубленном изучении. Следует сказать, что глагол в обоих языках является самостоятельной частью речи и выражает действие или состояние вещей, а также модальность и разные грамматические отношения. Следует отметить, что английские и таджикские глаголы делятся на группы по нескольким критериям.

Ключевые слова: глагол, таджикский язык, английский язык, правильные и неправильные глаголы, настоящее время, прошедшее время, будущее время, исследование, анализ, сравнение, грамматика, лингвистика, настоящее время, эквивалент.

WAYS OF USING ENGLISH VERBS AND THEIR EQUIVALENTS IN THE TAJIK LANGUAGE

In this article, the author examined the ways of using verbs in English and their equivalents in Tajik. In this article, the study of the subject of the verb in the Tajik and English languages is explored in the context of scientific and fiction literature, which still needs in-depth study. It should be said that the verb in both languages is an independent part of speech and expresses an action or state of affairs, as well as modality and various grammatical relations. It should be noted that English and Tajik verbs are divided into groups according to several criteria. First of all, from the point of view of the formation of the past tense and the present participle, English verbs are divided into standard and non-standard (regular and irregular). Verbs of the Tajik language are classified into regular and irregular according to the way they construct the stems of the present and past tenses.

Keywords: verb, Tajik language, English language, regular and irregular verbs, present tense, past tense, future tense, research, analysis, comparison, grammar, linguistics, present tense, equivalent.

Маълумот оид ба муаллиф: Абдуллоева Малика - магистранти соли якуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ ДДОТ ба номи С.Айнӣ, тел: +992001017312.

Сведения об авторе: Абдуллоева Малика – магистрантка 1 курса факультета английского и восточных языков ТГПУ имени С.Айни, телефон: +992001017312.

About the author: Abdulloeva Malika – 1st year master's student of the Faculty of English and Oriental Languages, TSPU named after S. Aini, phone: +992001017312.

Бӯризода Ёсуман Сино,
магистранти курси 1-уми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАҲҚИҚОТИ ОМУЗИШИ ИБОРА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар забоншиносии тоҷик риояи назарияи ибора дида шавад ҳам, лекин то солҳои наздик ба ибора ҳамчун воҳиди муҳими мустақили грамматика аҳамияти даркорӣ наметоданд. Махсусан аз солҳои 1950 сар карда, ба тадқиқи сохти грамматикаи забони тоҷикӣ аҳамияти калон дода мешавад. Дар натиҷа китобҳои дарсии нисбатан мукамал, як қатор асарҳо, диссертатсияҳо ва мақолаҳо ба вуҷуд омадаанд, ки

баъзеашон бевосита ва ё бавосита ба масъалаҳои синтаксис, аз ҷумла ибораҳо дохил мекунад. Аз онҳо доир ба масъалаҳои ҷудогонаи ибора маълумот ва материалҳои муҳимме дастрас намудан мумкин аст. Масалан, дар забони тоҷикӣ ибораҳои монанди «китоби ман хондагӣ», «одами дандонаш тилло» ва «Аҳмада китобаш» дар се мақолаи профессор Д. Т. Тоҷиев хеле хуб тасвир ёфтаанд [1,12-19].

Омӯзиши ибораро дар забони англисӣ забоншиносони зерин таҳқиқ намудаанд: В.И. Герасимова, Т.И. Дешериев, П.Джамshedов, Е.Н. Корбинов, А.В. Кравченко, Е.С. Кубряков, Дж. Лича, А. Мирзоев, Е.В. Падучевой, Л.О. Подольский, Е.С. Яковлева, В.М. Charleston., R. Declerck, M. Jammer, K.-J. Lindkvist, J. Marsh, R. Muskens, G. Nerich

Қобили қайд аст, ки мавҷуд будани маънои аслии омӯзиши масъалаи ибораҳои забони англисӣ дар қорҳои илмӣ Р.А. Будагов, В.Г. Гак, А.Р. Назарян, Ю.С. Степанов ва дигарон дида мешавад. Чандин мақолаҳои В.Г. Гак ба грамматикаи муқоисавӣ бахшида шудааст.

Инчунин бояд қайд намуд, ки дар забоншиносии тоҷик ва англис чунин масъалаҳои синтаксис, ба монанди тартиби калима, пайвастиҳои изофӣ, пешояндӣ, пасояндӣ ва ҳамроҳии калимаҳо дар ҷумла, роҳҳои ба аъзоҳои ҷумлаи мувофиқ иваз намудани ҷумлаҳои пайрав дар шакли таркибу ибораҳои муайян, ки барои назарияи ҳозираи ибора аҳамияти калон доранд, қайҳо муҳокима гардида буданд. Акнун дар забоншиносии тоҷик ҳам мавзӯи синтаксис танҳо бо омӯхтани ҷумлаҳо маҳдуд намешавад. Дар қатори ҷумлаи ибора низ қисми баробархукуки синтаксиси забони тоҷикӣ ба шумор меравад.

Масалан, профессор Б.Ниёзмұхаммадов менависад: «Синтаксис ҳамон қисми грамматика аст, ки дар бораи ҷумлаҳо, ибораҳо ва қоидаҳои сохта шудани онҳо баҳс мекунад».

Ҳоло аҳамияти бузурги ибораҳоро дар тадқиқ ва таълими забони тоҷикӣ ва англисӣ ба назар гирифта, ба программаҳо ва китобҳои дарсӣ дохил намудани онҳоро зарур мешуморанд. Дар ин хусус марҳум Шавкат Ниёзӣ гуфта буд: «Воситаҳои ифодаи забон, ки дар тараққии худ мукамал ва мураккаб шуда рафтани мегиранд, танҳо дар якҷоягӣ (ҳамчун ибора) тадқиқ кардан, пурра ва ҳаматарафа омӯхтани онҳоро таъмин мекунад, дар таълими забони модарӣ низ машғул шудан бо ибораҳо самарабахш аст. Вобаста бо таълими ҳиссаҳои алоҳидаи нутқ гузаронидани машғулиятҳои иборасозӣ ва ҷумласозӣ барои тарбия ва инкишофи малакаҳои нутқи хаттӣ ва даҳанакии талабагон ёрии бузург мерасонад»

Дар ин бобат Б. Ниёзмұхаммадов чунин қайд намудааст: «Ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъноӣ бо ҳам таркибёфта як мафҳумро ифода кунанд, ибора ном дорад»

Ибораҳоро одатан ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: озод (синтаксисӣ) ва фразеологӣ [8,21-33].

Дар синтаксис фақат ибораҳои озод омӯхта мешаванд, бинобар ин онҳоро ибораҳои синтаксисӣ меноманд. Ибораҳои озод ба осонӣ ба калимаҳои алоҳида, ба унсурҳои мустақили синтаксисӣ ҷудо мешаванд. Ибораҳои луғавӣ (яъне рехтаҳои фразеологӣ, ягонагиҳои фразеологӣ ва таркибҳои фразеологӣ), ки аз рӯи сохт ва маъно устуворанд, дар синтаксис омӯхта намешаванд, балки соҳаи алоҳидаи забоншиносиро ташкил мекунад.

1

Омӯхтани ибораҳои озод ва фразеологӣ барои равшан намудани хусусиятҳои хоси ин ду воҳиди гуногуни забон ёрии бузург мерасонад. Чунин далел ҷолиби диққат аст, ки бо мурури замон гурӯҳ-гурӯҳ ибораҳои озод ба ибораҳои фразеологӣ мубаддал гардида, аз рӯи сохт ба калима наздик мешаванд, ки ин барои равшан намудани он хусусиятҳои ибораҳои озод, ки онҳоро ба калима наздик мекунад, аҳамияти намоён дорад. Охир, ибораҳои озод, ки ягонагии грамматикӣ мебошанд, дар баробари ин чун номгӯи

мураккаб хизмат карда, аз ин рӯ, ҳамон вазифаи номинативиеро, ки калима иҷро менамояд, ба ҷо меоваранд. Онҳо гуё эквиваленти озоди ибораҳои фразеологӣ буда, илова бар ин манбаи пуррашавии вохидҳои фразеологӣ забон ба шумор мераванд [4,с.11-22].

Аз рӯи муносибатҳои синтаксисе, ки дар байни компонентҳои (ҷузъҳои) ибора дида мешаванд, бисёр муаллифон ибораҳоро ба тобеъ (типи ибораҳои эътирофгардидаи умум) ва пайваст (пайвасти аъзоҳои ҷидаи ҷумла) ҷудо мекунанд.

Дар ибораҳои тобеъ яке аз ҷузъҳо (компонентҳо) дар роли асосӣ (тафсилшаванда) дигараш дар роли тобеъ (тафсилдиҳанда) меояд, масалан: *китоби ҷавобгар – interesting book, дар донишгоҳ хондан – study at university, бинои баланди зебо – beautiful high building.*

Дар пайваستҳои ҷида дар байни ҷузъҳо алоқаи пайваст дида мешавад: компонентҳо ба воситаи пайвандҳои пайҳам ва «интонасияи шумур» алоқа пайдо мекунанд. Дар чунин маврид микдори ҷузъҳои пайвастҳои ҷида аз ҷиҳати назариявӣ беохир афзуда метавонад, чунончӣ: *омӯзгорон, донишҷӯён, талабагон, дар тобистон ба таътил мебароянд – the teachers, students, pupils go into great vacation in summer.* Пайвасти омӯзгорон, донишҷӯён, талабагон, метавонад боз ҳам тафсил ёбад: дар ҳақиқат ҳудуди он дар ҷумла фақат дар ҳар як мавриди муайян муқаррар карда мешавад.

Пайвастҳои ҷидаро ба таълимоти ибора дохил намудан ба мақсад мувофиқ нест. Зеро, чунон ки академик В. В. Виноградов ба таври ҳақонӣ қайд мекунад, «онҳо аз ҷиҳати сохт ба алоқаи грамматикӣ байни ҳиссаҳои нутқ вобаста нестанд. Ҷида шудани калимаҳо ва ибораҳо ҳамеша бо сохти ҷумла алоқа дорад, мафҳуми ибораҳои пайваст ва ё ҷида дар заминаи омехта намудани ибораҳо ва аъзоҳои ҷидаи ҷумла пайдо мешавад. Дар ҳақиқат таҳлили ибораҳои пайваст (ҷида) қариб доимо бо таҳлили аъзоҳои пайраи ҷумла бадал карда мешавад [5,с.6-218].

Вале дар баробари аз назар гузаронидани фақат ибораҳои тобеъ мо инчунин ҳелҳои ибораҳоро низ эътироф менамоем, ки дар атрофи як калимаи асосӣ якҷанд калимаи эзоҳдиҳанда (чӣ ба воситаи пайванд ва чӣ бе пайванд) муттаҳид шудаанд, зеро ҳамаи ин калимаҳоро ҷузъи асосӣ ба худ тобеъ мекунад ва дар якҷоягӣ ҳамаи онҳо як мафҳуми мураккаби ҷудо-ҷудоро ифода менамоянд. Ба таври дигар гуём, дар қатори ибораҳои ба монанди «*Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ – State Pedagogical University*», ибораҳои «*хонаи баланд ва равшан – high and clear house*» -ро дохил намудан лозим аст. Дар чунин сурат бояд муносибати байни калимаи асосӣ ва ҳар яки калимаи эзоҳдиҳандаи ҷида ба таври ҷудогона, аммо муносибати байни ҳуди аъзоҳои ҷида дар доираи таълимоти аъзоҳои ҷумла аз назар гузаронида шаванд, зеро муносибати байни аъзоҳои ҷида алоқаи байни аъзоҳои ҷумларо ифода менамояд. Ба ҳамин тариқа, ибора аз ду калимаи мустақилмаъно кам нест, ки яке аз онҳо аз ҷиҳати грамматикӣ ва маъно вазъияти асосиро ишғол менамояд. Ин гуна ҷо ба ҷо шудани калимаҳо аз хусусиятҳои объективии калимаи асосии ибора, ки ба ягон ҳиссаи нутқ тааллуқ дорад, аз шакли махсуси алоқаи байни ҷузъҳо бармеояд. Шакли алоқа яке аз ҳелҳои муносибатҳои синтаксисӣ (атрибутивӣ, объектӣ ва детерминативӣ)- ро ки барои сохти ибора хос аст, таъин менамояд. Ҳамин тавр, фақат пайвастҳои муайяни қатъии калимаҳо ибора шуда метавонанд [7,с.33-42].

Сохти ибора бо он муайян карда мешавад, ки вай дар атрофи як калимаи мустақилмаъно, ки меҳвари он ба шумор меравад, ташкил меёбад. Хусусиятҳои таркибии ибора аксар бо сохти морфологӣ калимаи асосии он таъин карда мешавад, яъне ибора одатан дар атрофи калимае, ки ба ягон ҳиссаи нутқ тааллуқ дорад (вобаста ба қоидаҳои пайвастшавии он бо дигар калимаҳо) ба вучуд меояд. Аз ҳамин ҷо ҳам ба гурӯҳҳо тақсим намудани ибораҳо аз рӯи калимаи аз ҷиҳати грамматикӣ асосӣ, ки дигар калимаҳо дар дохили ин ва ё он ибора ба он вобастаанд, пайдо шудааст. Ба ҳамин тариқа, чунон ки академик В. В. Виноградов мегӯяд, «қоидаҳои ташкили ибораҳо пеш аз ҳама аз хусусиятҳои морфологӣ ҳиссаҳои нутқи гуногун сар мезанад». Ҳангоми

омӯхтани ибораҳо чунин далеле ба назар мерасад, ки имконияти пайваст шудани калима бо дигар калимаҳо ва шаклҳои зоҳиршавии ин имконият на фақат ба тааллуқ доштани калима ба ин ва ё он ҳиссаи нутқ, инчунин ба маъноӣ луғавӣ он низ вобаста мебошад [4,с.13-22].

Ба монанди он ки калимаҳо бо аломатҳои хоси худ фарқ карда, системаи ҳиссаҳои нутқро ташкил мекунад, ибораҳо низ дар забон системаи муайянеро ба вучуд меоваранд. Ҳар як намуди ибора дар ин система мақоми алоҳида дошта, аз дигар ҳелҳо бо хусусиятҳои хоси худ ҷудо мешавад. Умуман, ибораҳо дар асоси чунин аломатҳои муҳими фарқкунанда гурӯҳҳои ҷудогонаро ташкил мекунад: а) тааллуқ доштани калимаи асосӣ ба яке аз ҳиссаҳои нутқи мустақилмаъно, б) тарзи пайвасти ҷузъҳои ибора, в) муносибати синтаксисӣ, ки дар ибора ифода ёфтааст.

Ҳамин тавр, вобаста ба он ки кадом калима дар ибора ҷузъи асосист ва ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ дорад, ҳелҳои асосии луғавӣ грамматикӣ ибораҳо ҷудо мешаванд. Таснифот аз рӯи ин аломат тарҳи зеринро мегирад:

Ибораҳои исмӣ. Иборасе, ки ҷузъи асосиашон исм аст, ибораҳои исмӣ номдоранд, чунончӣ: *себи шири* - *good apple (sweet apples)*, *мубориза барои сулҳ* - *fight for Peace*, *ҳафт бародар* - *seven brothers* ва м. ин. Ибораҳои исмӣ аз рӯи алоқии синтаксисӣ байни ҷузъҳо боз ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд:

Ибораҳои исмӣ изофӣ: *либоси тобистона* - *summer clothes*, *марди доно* - *intelligent man*, *қатори сеюм* - *troisièms rans*, ва ғайра. Чунин ибораҳо дар забони тоҷикӣ ба воситаи бандҳои изофӣ (**и**) ифода меёбанд, аммо аз сабабе, ки дар забони англисӣ бандҳои изофӣ вучуд надорад ин амал ба воситаи пешоянди (**of**) ва дар бисёр ҳолат ба воситаи маъноӣ калимаи муайянкунанда ифода меёбанд. Ибораҳои исмӣ изофӣ дар навбати худ аз хусуси тааллуқ доштани ҷузъи тобеъ ба ягон категорияи морфологияи калимаҳо боз ба бандҳои зерин тақсим мешаванд:

а) **исм бо сифат:** *осмони соф* - *cloudless sky*, *сандуқи оҳанин* - *iron box*, *китоби хуб* - *good book* ва ғ.;

б) **исм бо исм:** *дарахти себ* - *apple tree*, *хониши булбул* - *song of the nightingale*.

в) **исм бо ҷонишин:** *китоби ман* - *my book*, *даъвати шумо* - *your invitation*, *овози кимӣ* - *voice of someone*, *падари фалонӣ*

г) **исм бо шумора:** *зарбаи сеюм* - *third shot*, *қатори панҷум* - *fifth range*, ва м. ин;

д) **исм бо зарф:** *сайри шабона* - *night walk*, *сӯҳбати оромона* - *quiet conversation* - ва ғ;

е) **исм бо феъл (масдар):** *иҷозати омадан* - *permission to come*, *иҷозати сафар кардан* - *permission to leave*, ва м. ин ;

ж) **исм бо сифати феълӣ:** *меҳмони даъватшуда* - *invited guest* ва м. ин.

Ибораҳои исмӣ изофӣ шакли сермахсултарин ва серистеъмолтарини ибораҳои исмӣ буда, дар онҳо калимаи асосӣ ҳамеша исм ва ё калимаи исмшуда — субстантивӣ мебошад, масалан: *нависандаи мактуб* - *write of letter r*, *калони деҳа* - *head of village*

Тартиби ҷойгирии ҷузъҳо дар ин ҳели ибораҳо устувор буда, аввал калимаи асосӣ, баъд калимаи тобеъ меояд. Аммо *ибораҳои «ҳамаи студентҳо» - all of students», «тамоми муаллимон - all teachers», «кулли дарахтон - all of trees»,* мустасно мешаванд, чунки калимаҳои «ҳамаи», «тамоми», «кулли», нисбат ба исмҳо ҳамчун ҷузъи тобеъ намоён мешаванд. Бояд қайд намуд, ки муродифи калимаҳои забони тоҷикӣ «ҳамаи», «тамоми», «кулли», дар забони англисӣ калимаи «**all**» мебошад, дар мисолҳои зикршуда мо пешоянди «**of**» истифода намудем, ки муродифаш дар забони тоҷикӣ бандҳои изофӣ «и» мебошад.

Ибораҳои исмӣ алоқии ҳамроҳи ибораҳо дар навбати худ вобаста ба тааллуқи морфологияи ҷузъи тобеъ ба бандҳои поён ҷудо мешавад:

а) **исм бо ҷонишин:** *ҳамон мактаб* - *the same school*, *ҳамин ҳел муносибат* - *the such attitude* ва м. ин.;

б) **исм бо шумора:** *панҷ пиёла* - *five cups*, *36 сол* - *36 years*, *50 китоб* - *50 books* ва ғ.;

в) исм бо шуморауи калимаҳои нумеративӣ ва ченаку андоза: *, панҷ сабат ангур- five basket of grapes, чор метр баланди - three meters altitude* ва м. ин.;

г) исм бо баъзе сифатҳои дараҷаи олӣ: *бузургтарин дарё - the largest river, қадимтарин шаҳр - the oldest city*, ва ғ.

1. Ибораҳои исмии пешояндӣ: *вохурӣ бо нависандагон - Meeting with writers, муҳаббат ба ватан - the love of country*, *, миннатдорӣ аз касе - thank you to someone* ва ғ. Ин шакли ибораҳои исмӣ ба монанди ду шакли боло аз бобати тааллуқи морфологӣ чузъи тобеъ бой ва гуногун нест. Ҳам калимаи асосӣ ва ҳам калимаи тобеи ин ибораҳо доимо исм ва ё калимаи исмшуда аст. Ибораҳои мазкурро аз рӯи пешояндҳо ба гурӯҳҳо тақсими карда омӯхтан қулайтар мебошад. Ин ҳолат барои ошкор намудани хусусиятҳои грамматикӣ луғавӣ, муносибатҳои синтаксисӣ ва аломатҳои сохти ин ибораҳо имконият медиҳад. Таснифи ин ибораҳо аз рӯи пешояндҳо тахминан ҳамин рангро мегирад:

а) Ибораҳои бо пешоянди «аз»:

аз шаҳр омаданиҳо - the coming of the city, якумин тарҷума аз асарҳои Шекспир - the first translation of works of Shakespeare.

б) ибораҳои бо пешоянди «ба»: *маслиҳати мо ба ту - notre conseil pour toi, ё ин ки notre conseil a toi, тайёрӣ ба иди Модарон - la préparation à la fête des mères*, ва м. инҳо.

Ибораҳои исмии пасояндӣ. Дар ин ибораҳо чузъҳо байни якдигар ба воситаи пасоянд ва ё калимаҳои ба вазифаи пасоянд омада алоқа мекунад, чунончи: *мо барин меҳмонон - the host like us*, ва ғ.

Ибораҳои исмии изофию пешояндӣ. Калимаҳои ин ибораҳо дар забони тоҷикӣ ҳам ба воситаи бандҳои изофӣ ва ҳам ба воситаи пешоянди муайяне пайваст шудаанд, аммо бояд қайд намуд, ки дар забони англисӣ изофат мавҷуд нест ва ин ҳолат ба воситаи пешоянд нишон дода мешавад, масалан: *газетаи донишгоҳи мо - journal of our University, донишҷӯи факултети шумо - the student of your faculty, сӯҳбате бо дӯстон - conversation with friends* ва ғ. Дараҷаи устувории ҳар ду намуди алоқа дар ин ибораҳо як хел зоҳир намешавад. Масалан, дар ибораҳое, ки калимаи асосиашон исми феълист (сӯҳбати бо дӯстон), алоқаи пешояндӣ, аммо дар ибораи навъи «газетаи донишгоҳи мо» алоқаи изофӣ боло мегирад, аммо дар забони англисӣ ҳардуи ин ибораҳо алоқаи пешояндӣ доранд.

Дар забони тоҷикӣ боз як навъи ибораҳои исмӣ ҳаст, ки онҳоро аз рӯи алоқаи синтаксисашон бандқонишиниву пасояндӣ номидан мумкин аст, масалан: *духтари ҷаҷмонаш - the eyes of the young girl.*

Сохти ин ибораҳо дар забони тоҷикӣ чунин аст: Чузъи тобеъ бо пасоянди (-а, -ра) пеш аз чузъи асосӣ, ки бандқонишини шахси сеюм (-ам, -ашон) дорад, чой мегирад. Ин шакли ибораҳо асосан хоси забони гуфтугӯи тоҷикӣ буда, дар забони англисӣ ба назар намерасад ва танҳо ба воситаи пешоянди «of» ва «s» калимаҳоро бо ҳам мепайвандад. Инчунин бояд қайд намуд, ки муроди пешоянди «of» дар забони тоҷикӣ бандҳои изофии «и» ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо дар бораи хусусиятҳои ибораҳои мазкур таваққуф намекунем, зеро дар ин бора бисёр муаллифони маълумоти батафсиле додаанд.

Ибораҳои сифатӣ. Ибораҳои сифатӣ аз рӯи алоқаи синтаксисашон чор гурӯҳро ташкил мекунад:

Ибораҳои сифатии алоқаи ҳамроҳ: *бисёр хушрӯй - very beautiful (very nice), ин қадар мулоим - so sweet (so soft), чор қарат арзон - four times cheaper* ва м. ин;

Ибораҳои сифатии пешояндӣ: барои ҳаёт зарур- *important for the life*, *аз китоб беҳтар - better than the book* ва ғ.

Ибораҳои сифатии пасояндӣ: *оҳу барин чолок - fast like a deer, она барин безубор- clean as a mirror* ва м. ин;

Ҳар кадоме аз ин намудҳо дар навбати худ аз рӯи сохт ва маъно боз ба бандҳои

алоҳида чудо мешаванд.

Бояд қайд кард, ки аксари ибораҳои сифатӣ бо тамоми таркиб ба ибораҳои исмӣ даромада, чузъи тобеи онҳоро ташкил мекунад. Дар натиҷа ибораҳои исмӣ аз рӯи сохту маъно мураккаб мешаванд, масалан: рӯи оина барин беғубор **-clean as a mirror**, одамони ташнаи озодӣ **people eager to freedom** ва ғ.

Ибораҳои шуморагӣ. Ибораҳои шуморагӣ аз хусуси сохт ва шакл нисбат ба ибораҳои сифатӣ боз ҳам каммиқдор ва камистиғодаанд. Онҳоро аз бобати алоқаи синтаксисиашон ба ду гурӯҳ чудо мекунем:

1.Ибораҳои шуморагии пешояндӣ: *яке аз донишҷӯён - one of students, ҳафт нафар аз коргарон - seven persons of the workers*, ва ғ;

2.Ибораҳои шуморагии изофӣ: *чоруми онҳо - the fourth of them, ду нафари муаллимон - two persons of the teachers* ва м. ин.

Ибораҳои феълӣ. Ибораҳои феълӣ чӣ аз рӯи шакл ва чӣ аз рӯи маъно навъи бойтарин ва серистеъмолтарини ибораҳо буда, аз ҷиҳати алоқаи синтаксисиашон гурӯҳҳои зеринро ташкил мекунад:

1.**Ибораҳои феълии пешояндӣ.** Ин гурӯҳ дар дохили худ боз бо ҳар як пешоянди алоҳида ба бандҳо чудо мешавад.

Масалан: а) **ибораҳои феълии бо пешоянди «аз», «de»:** аз хона баромадан - **go out of the house (leave the house)**, аз кассе тарсидан - **be afraid of anyone**, аз донишгоҳ баргаштан - **return from the University**;

• б) **ибораҳои феълии бо пешоянди «дар», «at, in, to»:** **дар** завод кор кардан - **working in a factory**, **дар** маҷлис иштирок кардан - **to take part to a meeting**, **дар** ҷавонӣ таҳсил кардан - **study in childhood** ва монанди инҳо. Бояд гуфт, ки вобаста ба маънои **ҷумла муроди**и пешоянди «дар» –и забони тоҷикӣ дар забони англисӣ (**at, in, to**) гуногун аст аз ин сабаб, мо дар ин тадқиқот якҷантҳои онро ба кор мебарем.

Илова бар ин бо ҳар як пешоянди алоҳида имконияти пайваст шудани калимаҳои гуногун ва ифодаи маъно, ки дар натиҷаи ин пайвастшавӣ ба вучуд меояд, аз назар гузаронида мешаванд. Чунончӣ, ибораи бо пешоянди «дар» ва исми замонӣ давраи синну сол (ҷавонӣ, пирӣ) замонро **нишон** медиҳад, ки дар яке аз мавридҳои он амал воқеъ мегардад: **дар ҷавонӣ омӯхтан**; аммо бо исмҳои ченаки воҳиди вақт (**сол, моҳ, ҳафта, шаб, рӯз, соат, дақиқа, сония**) ва шумораи миқдорӣ ибора миқдори вақтеро ифода менамояд, ки барои иҷрои амал сарф мешавад: **дар ду соат иҷро кардан - do in two hours** ва м. ин.

2.**Ибораҳои феълии алоқаи ҳамроҳӣ**, ки вобаста ба тааллуқ доштани чузъи тобеъ ба категорияи муайяни морфологии калимаҳо ба бандҳои поён чудо мешаванд:

а) **бо исм:** ба мактаб рафтан - **go to school**, ба китобхона рафтан - **go to the librari**

б) **бо зарф:** барвақт хестан - **get up early**, оромона гап задан - **talk slowly**, зуд фаҳмидан - **to understand quickly**

в) **бо сифат:** баланд паридан - **to fly high**, хуб шунидан - **to hear well**, хуб гап задан - **to speak well**;

г) **бо феъли ҳол ё сифати феълӣ:** хандон даромадан – **to come laughing**, бозикунон рафтан - **to go playing**;

Дар доираи ҳар яке аз ин гурӯҳҳо боз нишон дода мешавад, ки кадом гурӯҳи семантикии феълҳо бо ин ва ё он гурӯҳи луғавии калимаҳо пайваст шуда, чӣ гуна муносибатро ифода карда метавонанд. Масалан, ибораҳои феълии бо зарфро мегирем: ибора бо зарфҳои замон амал ва замони ба вучуд омадани онро нишон медиҳад: **барвақт омадан - to come early, даррав фаҳмидан - to understand quickly** ва м. ин.

Дар забони тоҷикӣ ва англисӣ дар ҷумла калимаи асосии ибораҳои феълӣ аз ҷиҳати шакл ва сохт бисёр тағйир меёбад. Чунончи, ибораи «шабона омадан - **to come evening**»-ро мегирем, ки дар ҷумла чунин шаклҳо дошта метавонад: **шабона омад - he comes in the evening, шабона омада буд - he came in the evening, шабона омадагист - he came**

in the evening, ва гайра. Инҳо ибораҳои гуногун нестанд, балки аз ҷиҳати шакл ба таври мухталиф зоҳир гардидани ҳамон як ибора (шабона омадан) мебошад, ки дар ҳамаи ин мавридҳо фақат як маънои замони воқеъ шудани амалро ифода мекунад [2,с.33-39].

Дар байни ҷузъҳои ибора ҳамеша алоқаи тобеъ мавҷуд аст. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷузъҳои ибораҳо ба воситаи аломатҳои грамматикӣ зерин алоқа пайдо мекунанд:

1. **бандаки изофӣ (-и):** духтари зебо - **beautiful girl**, одами меҳрубон – **good person**;

Чи тавре, ки дар боло зикр намудем, дар забони англисӣ бандаки изофӣ мавҷуд нест, аз ин сабаб баъзан калимаҳо ба воситаи пешояндҳо ё ин ки ба воситаи маънои ҳуди калимаи муайянкунанда бандаки изофиро ифода карда метавонанд.

2. **пешояндҳо:** аз бом фурумадан - **to come down from the roof**, муҳаббат ба ватан- **the love of the country**, бо корд буридан – **cut with a knife**;

Ба ҳамин тариқа, дар ибораҳо фақат як хели алоқаи синтаксисӣ— алоқаи тобеъро мебинем, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик ва забони муосири англисӣ хело муҳим мебошанд.

Ҷузъҳои ибора байни якдигар ҳамеша дар муносибати муайяни маъноӣ мебошанд, яъне маънои ибора аз маънои ҷузъҳои он ба вучуд меояд. Характери муносибати синтаксисӣ байни ҷузъҳо бештар бо маънои луғавӣ калимаҳои дохили ибора муайян мегардад. Масалан, ибораҳои изофӣ, ки аз ду исм сохта шудаанд, вобаста ба маънои луғавӣ ҷузъҳо ба навъҳои муҳими зерин ҷудо мешаванд:

1. Ибораҳое, ки дар онҳо калимаи асосӣ ҷузъи предмет, аммо калимаи тобеъ ҳамаи предметро номбар мекунад, яъне муносибати ҷузъ ба кул, масалан: **миёнаи куча - middle of the street**, **шохи дарахт - tree branch (branch of tree)**, **пои курси - chair leg (leg of chair)**.

2. Ибораҳое, ки соҳибиятро ба маънои васеъ нишон медиҳанд, ки предмети дар калимаи асосӣ ифодаёфта, ба он тааллуқ дорад, чунончи: **китоби бародарам – my brother's book**, **хобгоҳи донишгоҳи мо- the hostel of our university**;

3. Ибораҳое, ки муносибати замони доранд, чунончи; **борони баҳор – la spring rain**, **офтоби тирамоҳ - the autumn sun**;

4. Ибораҳое, ки муносибати як предметро бо предмети дигар нишон медиҳанд; калимаи тобеъ материалро таъкид мекунад, ки предмети дар калимаи асосӣ ифодагашта аз он ба вучуд оварда шудааст, чунончи; **курсии ҷубин- wooden chair**, **соати тилло - golden watch**.

5. Ибораҳое, ки ҷузъи тобеашон сарчашмаи пайдо шудани предмети калимаи асосианд, масалан: **шуои офтоб - solar rays**, **дуди гулхан - fire smoke**.

6. Ибораҳои бо маънои субъекте, ки калимаи асосӣ амал ва калимаи тобеъ соҳиби амалро нишон медиҳад, чунончи: **хониши булбул - the song of nightingale**, **ҳаракати коргарон – the movement of workers**

7. Ибораҳои бо маънои объект ҷузъи тобеъ предметро нишон медиҳад, ки амалӣ дар ҷузъи асосӣ ифодаёфта ба он равона шудааст, масалан; **ҳимояи ватан - defense of the homeland (homeland defense)**, **муҳофизати кӯдакон - protection of children (child protection)**

Ба монанди ҳамин ин ва ё он хели ибораҳо тобишҳои маъноии зиёде зоҳир карда метавонанд.

Ҳамаи муносибатҳои маъноӣ ибораҳо ба таври умумӣ се гурӯҳи асосиро ташкил менамоянд:

а) **атрибутивӣ (муайянкунандагӣ):** **дафтари донишҷӯ – the student's notebook (the notebook of student)**, **ҳамин мактаб – this school**, **ду китоб – two books ва ғ.**

б) **объектӣ (пуркунандагӣ):** **ба касе ҷизе додан - to give something to someone**, **муҳаббат ба ватан - the love of country ва ғ.**

в) **детерминативӣ (ҳолӣ):** **хурсандона рафтан – to go cheerfully**, **баъди дарс омадан - to come after the lesson**, **бисёр барвақт - very early** [3,с.12-19].

Ҳар яке аз ин гурӯҳҳои асосии семантикӣ боз тобишҳои зиёди маъноро дар бар

мегирад.

Ба ҳамин тариқа, омӯхтани ибораҳо, барои забони тоҷикӣ ва англисӣ, аҳамияти бузург дорад. Таҳқиқи ҳаматарафаи онҳо махсусан аз он ҷиҳат зарур ва муфид аст, ки вай барои ҳалли чуқури як қатор масъалаҳои дигари грамматика (аз ҷумла масъалаҳои ҳиссаҳои нутқ, калима ва ибора, пешояндҳои таркибии номӣ, феълҳои таркибии номӣ, алокаи калима дар ҷумла, аъзоҳои ҷумла ва ғ.) ёрии калоне хоҳад расонид.

АДАБИЁТ

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – Ленинград: И.В. Арнольд Наука, 1973. – 321 стр.
2. Балашова С. П. Бродович О. И. Бурлакова В. В. и др. Теоретическая грамматика английского языка. С. П. Балашова. О. И. Бродович В. В. Бурлакова - Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, 1983. -231 стр.
3. Беляева М. Грамматика английского языка. М. Беляева - Москва: Прогресс, 1953. – 256 стр.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология. Ҷ. 1. Ҳусейнзода Ш. Саймиддинов Д, – Душанбе: Дониш, 1985. –356 с.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷумлаҳои содда. Ҷ.2. Ҳусейнзода Ш, –Душанбе: Дониш, 1987. – 372 с.
6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷумлаҳои мураккаб. Ҷ.3 Ҳусейнзода Ш, –Душанбе: Дониш, 1989. –224 с.
7. Грамматика русского языка. Т. II. В. В. Виноградов –Москва: АН СССР, 1954. - 703 с.
8. Забони адабии ҳозираи тоҷик: синтаксис, Қ. II. китоби дарсӣ барои мактабҳои олий. Ҳусейнзода Ш, – Душанбе, 1984. – 325 с.
9. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. Л.Н Засорина. –Москва: Высшая школа, 1974. –с.5.
10. Зехни Т. Грамматика таджикского языка (первый опыт). Т. Зехни–Самарканд-Ташкент, 1929
11. Игнатъев И.П. Бурлакова В.В, Погепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. И.П. Игнатъев В.В, Бурлакова, Г. Г. Погепцов – Москва: Наука, 1981. -245 стр.
12. Иванова И. П. Хрестоматия по истории английского языка. И. П. Иванова - Л.: Дрофа, 1973. -213 стр.
13. Иванова И. П., Чахоян Л. П.. История английского языка. - М.: Просвещение, 1976. – 323 стр.
14. Ильиш Б. А. История английского языка. Б. А Ильиш. – Л.: Просвещение, 1972. -443 стр.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАҲҚИҚОТИ ОМЌЗИШИ ИБОРА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур суҳан аслан доираи асосҳои назариявии таҳқиқи омӯзиши ибора дар забонҳои тоҷикӣ ва мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Дар мақолаи иншошуда қайд гардидааст, ки ба ҳамагон маълум аст, забон ҳамчун воситаи муҳимтарини алокаи одамон муайян шудааст.

Шакли асосии ин алоқа ва мубодилаи афкори байни одамон дар забон ҷумла мебошад, ки ба воситаи он фикри инсон ба шакл медарояд, ифода мегардад ва тавассути он одамон якдигарро мефаҳманд. Ҷумла дар навбати худ аз калима ва ибораҳо сохта мешавад. Ибораҳо, ки воҳиди шаклӣ ва маъноӣ мебошанд, аз рӯи қонуну қоидаҳои забонӣ муайян ташкил шуда, барои сохтани ҷумла ҳамчун захира истифода

мешаванд ва ба хусусиятҳои хоси худ моликанд. Ин хусусиятҳо ибораҳоро аз ҷумла (инчунин аз калимаи ҷудогона) фарқ кунонида, зарурати мустақилона тадқиқ намудани онҳоро ба миён мегузоранд. Таълимоти ибора, ки то вақтҳои наздик забоншиносони тоҷику англисӣ ба он аҳамияти кам меододанд, акнун дар маркази диққати олимони меистад. Дар тасаввуроти олимони зиёди тоҷику англисӣ назарияи ибора қисми баробархуқи синтаксис гардидааст.

Калидвожа: ибораҳо сохта, забоншиносон, синтаксис, морфологи, луғай, тасниф, таснифҷонишин, пасоянд, ибораҳои феълӣ, сарчашма, ибораҳои озод, асар.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ФРАЗИОЛОГИИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматриваются теоретические основы изучения фраз на таджикском и английском языках.

В статье отмечается, что хорошо известно, что язык был определен как важнейшее средство человеческого общения.

Основной формой этого общения и обмена идеями между людьми является язык, посредством которого формируется, выражается человеческая мысль и посредством которого люди понимают друг друга. Предложение, в свою очередь, состоит из слов и фраз. Фразы, которые являются формальными и семантическими единицами, организованы в соответствии с определенными лингвистическими правилами и положениями, используются в качестве ресурса для построения предложений и имеют свои собственные характеристики.

Эти особенности позволяют отличать фразы от предложений (а также от отдельных слов) и заставляют изучать их самостоятельно. Учение о фразе, которое до недавнего времени игнорировалось таджикскими и английскими лингвистами, теперь находится в центре внимания ученых. В сознании многих таджикских и английских ученых теория фразы стала равноправной частью синтаксиса.

Ключевые слова: построенные фразы, лингвисты, синтаксис, морфология, лексика, классификация, предложения, суффиксы, глагольные словосочетания, источник, свободные фразы, произведение.

8

THEORETICAL BASES OF RESEARCH OF PHRASE IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article deals with the theoretical basis of the study of phrases in the Tajik and English languages.

The article notes that it is well known that language has been identified as the most important means of human communication.

The main form of this communication and exchange of ideas between people is language, through which human thought is formed, expressed and through which people understand each other. A sentence, in turn, is made up of words and phrases. Phrases, which are formal and semantic units, are organized according to certain linguistic rules and regulations, are used as a resource for sentence construction, and have their own characteristics.

These features distinguish phrases from sentences (as well as from individual words) and make it necessary to study them independently. The doctrine of the phrase, which until recently was neglected by Tajik and English linguists, is now in the spotlight of scholars. In the minds of many Tajik and English scholars, the theory of a phrase has become an equal part of syntax.

Keywords: constructed phrases, linguists, syntax, morphology, lexicography, classification, clauses, suffixes, verb phrases, source, free phrases, work.

Маълумот дар бораи муаллиф: Буризода Ёсуман магистранти курси 1-уми

кафедраи назарияи тарҷумаи ва услубшиносӣ. ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121, Тел.: (+992) 887005768, E-mail: burizoda.ysuman@mail.ru

Об авторе: Буризода Ёсуман – магистрант 1-курса кафедри теория перевода и стилистики ДДОТ имени С.Айни, 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121, Тел.: (+992) 887005768, E-mail: burizoda.ysuman@mail.ru

About the author: Burizoda Yosuman, 1st year master of the chair Theory of Translation and Stylistics. TSPU Named after S.Aini State, 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121, Тел.: (+992) 887005768, E-mail: burizoda.ysuman@mail.ru

Ахмедзода Парвина,
магистри соли дуҷоми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарк

НАТИҶАГИРИИ ФАЪОЛИЯТИ ХОНАНДАГОН БО ИСТИФОДА АЗ МАВОДҲОИ ТАЪЛИМӢ ДАР ҶАРАӢНИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Дар замони муосир фаъолияти эҷодии хонандагон бо истифода аз маводҳои таълимӣ дар ҷараёни таълими забони англисӣ зарурияти хос дорад, зеро фаъолияти эҷодии хонандагон мақсади муайяни худро дорад. Маҳз аз ҳамин сабаб ҷараёни азхуд намудани фан барои хонанда худ як муҳимияти мустақилона пайдо менамояд. Асоси фаълосозиро хоҳиши дониш андухтан ва саъю кӯшиш нисбати азхуд намудани маводҳои навро ташкил медиҳад. Дар натиҷа, хонандагон бо осонӣ метавонанд мушқилиҳое ки дар ҷараёни омӯзиш ба миён меоянд, паси сар намоянд. Дар натиҷа ҳуди хонандагон шавқу рағбатро нисбати дарс гум мекунад. Дар баробари ин хусусияти кунҷковии хонандагон кунд мешавад. Дар онҳо шавқу ҳавас, ташаббускорӣ дида намешавад.

Аз ин лиҳоз ҳулосае бар меояд, ки бозихиҳои нақшӣ яке аз усулҳои хуби таълими забони англисӣ дар мактаб мебошад. Зеро бозӣ имконият медиҳад, ки дар дарс муҳити форум барои хонандагон фароҳам оварда шавад. Дар натиҷа, ҳавасмандии хонандагон нисбати фан, нисбати забони англисӣ баланд гардида, фаълнокии хонандагон зиёд мегардад. Ба ғайр аз ин, ба хонандагон имконияти дар тарҷиба истифода бурдани донишҳои гирифташуда, маҳорату малакаи муошират кардан дар вазъиятҳои гуногунро фароҳам оварда, умедвор месозад, ки натиҷаҳои таълим ҳам омӯзгор ва ҳам хонандагонро қаноатманд кунанд. Дигар усули баланд бардоштани шавқу ҳаваси хонандагон нисбати омӯзиши забони англисӣ ин истифодаи матнҳои назмӣ ва сурудҳо мебошад [2, с.72;].

Ҳар як омӯзгор мекушад, ки дарсаш дорои хусусиятҳои эҷодӣ бошад, то ки дарс хонандагонро дилгир накунад. Мақсади асосии омӯзгор ин ҳамавақт дар сатҳи баланд нигоҳ доштани ҳавасмандии хонандагон нисбати омӯзиши забони англисӣ мебошад.

Кор бо шеър сурудҳои англисӣ на танҳо вазифаи таълимиро иҷро мекунад, балки ҳадафи тарбиявӣ инкишофдиҳиро дорад, ки натавон ҷаҳонбинии хонандагонро васеъ мегардонад, балки захираи луғавиро бой гардонад, имконият медиҳад, ки маводҳои лексикӣ грамматикӣ беҳтар азхуд карда шаванд, дар хонандагон меҳру муҳаббатро нисбати назми адабии хориҷӣ тарбия мекунад, зебопарастиро ситоиш мекунад.

Муносибат ба ин намуди фаъолият пеш аз ҳама аз синну соли хонандагон ва мақсадҳои дар пеш гузоштаи омӯзгор вобастагӣ дорад. Азхудкунии шеър ва ё суруд бештар дар муддати якчанд дарс мегузарад. Ин аз андоза ва миқдори калимаҳои ношинос вобаста аст. Шеър суруд метавонад, ҳамчун воситаи мустақкамкунии маводи нав, инчунин воситаи истироҳатӣ дар дарс хизмат расонанд.

Яке аз воситаҳои таъсирбахш ба ҳиссиёти хонандагон ин мусиқӣ мебошад, ки дар

баробари ин яке аз ангезандаҳои боқуввати психологӣ, ки ба қарнҳои чуқури тафаккур метавонад расанд, ба ҳисоб меравад. Маҳз барои ҳамин, дар синфҳои болои, мавзӯи мусиқиро барои муҳокимаҳои интиҳоб кардан хеле қулай аст. Муҳокима худ як намуди фаъолияти нутқист, ки барои васеъ кардани фонди лугавӣ ва инчунин амалӣ гардондани донишҳои назариявӣ дар амалия мусоидат мекунад. Суруд имконияти инкишоф додани малакаҳои талаффузи роҳам меорад.

Ҳамин тариқ суруд мусиқиро дар дарсҳои забони англисӣ истифода кардан шарт ва зарур аст. Дар натиҷаи истифодабарии ин усул дар хонандагон на танҳо шавқу ҳавас нисбати фан баланд мешавад, балки маводи забони бехтар азхуд карда мешавад, хотира инкишоф меёбад, дар хонандагон фаъолияти эҷодӣ бедор мешавад, инчунин шавқу завқашон нисбати мероси адабии мамлакати хориҷӣ пайдо мегардад [8, с. 304].

Ҳама намуди воситаҳои айёнии таълимии техникӣ, ки бо тариқи махсус ташкил карда шудаанд: видеомаводҳо (филмҳо, барномаҳои телевизионӣ, видеоклипҳо), инчунин суратҳои мавзӯӣ – расмҳои дидактикӣ – (слайдҳо, аксу суратҳо, чадвалу нақшаҳо) – муддати зиёдест, ки ҳамчун як қисмати муҳими чараҳои таълим ба ҳисоб рафта, барои хубтар азхуд шудани маводи таълимӣ васеъ истифода бурда мешаванд. Ҳамаи воситаҳои дар боло номбаршуда пеш аз ҳама бо хусусиятҳои ба худ хос, шароити хуб ва муҳити ҳавасмандиро дар чараҳои таълими забони англисӣ фароҳам месозанд. Дар натиҷа, фаъолияти эҷодии хонандагон бедор шуда, инкишофёбии салоҳиятнокии таълимӣ ва коммуникативии онҳо мегардад. Аз тарафи дигар, дар баробари ангезандаи берунаи бошуурона ё баръакс бешуурона буданаш, воситаҳои айёнии таълимӣ барои хонандагон барои бехтар азхуд кардани маводи нави таълимӣ дар асоси мушаххасоти абстрактӣ, пояи бар изофаи психологиро таъмин карда, дар хотир мустаҳкам акс ёфтани онҳоро таъмин менамоянд. Ҳамин тариқ, айёнияти тасвирӣ дар дарс худ нақши контекстии биноиро мебозад, ки бидуни он ташаккулёбии ҳама гуна намудҳои салоҳиятнокии таълимии хонандагон ғайри имкон аст. Ҳоло бошад ҳар як қисматҳои ин бобатро хубтар аз назар мегузаронем.

Яке аз усулҳои натиҷабахш дар баланд бардоштани ҳавасмандии хонандагон ин истифодабарии технологияҳои ҳозиразамон дар дарси забони англисӣ мебошад. Методи проектӣ дар замони ҳозира дар тамоми манотикӣ ҷаҳон хеле васеъ истифода бурда мешавад. Ҳамин тариқ, Н.Ф. Коряковцева методи проектиро ҳамчун «як технологияи замонавии таълимӣ, инчунин таълими забони хориҷӣ, ки дар асоси айнан такрор кардани муносибатҳои иҷтимоӣ дар чараҳои таълим; муносибати ҳамдигарӣ дар рафти таълим дар системаи иҷтимоии муносибатӣ, ки дар рафти он хонанда нақшҳои гуногуни иҷтимоиро мебозад» шарҳ додааст [4, с. 176].

Инчунин, Н.Д. Галскова нақши бузурги технологияҳои ҳозиразамонро дар ташаккули фаҳмиши эҷодии хонандагон таъкид кардааст: «чараҳои эҷодӣ ин созмон додани чизи нисбатан навин, ки дар натиҷа хусусиятҳои инфиродии хонандагон кушода мешаванд. Дар баробари зоҳир шудани хусусиятҳои маълумотнокӣ, иқтидори маънавӣ инчунин хусусиятҳои фаъолияти эҷодӣ инкишоф меёбанд. Технологияи проективӣ барои инкишофи хусусиятҳои шахсии хонанда ва мустақилияту эҷодкории ӯ фароҳам оварда, дар натиҷа ҳавасмандии ӯро нисбати омӯзиши забони англисӣ баланд мегардонад» [3, с. 192].

Е.С. Полат имкониятҳои истифодабарии технологияҳои ҳозиразамонро дар чараҳои таълими забони англисӣ омӯхта, ба хулосае омадаст, ки «танҳо методҳои муосир метавонад дарси забони англисиро ба як клуби тадқиқотӣ ва баҳсу мунозираи, ки дар он хонандагон масъалаҳои ҳақиқатан муҳим ва дастрасро ҳал менамоянд, таъдил диҳад» [3, с. 192].

Барои ташаккул додани шавқу ҳаваси хонандагон нисбати омӯзиши забони англисӣ, лозим меояд, ки «ба хонандагон мустақилона кор кардан, дарёфтани ва ҳалли проблемаҳо, таҳлили натиҷаҳо омӯзонида шаванд. Маълум мешавад, ки методҳои муосир дорои имкониятҳои васеъи таълимист. Зеро дар рафти кор хонанда ба

фаъолияти тадқиқотӣ, дарёфти методҳо, ки ба натиҷаи муайян равона шудааст, ҳалли масъалаҳои муайян ва таҳлили натиҷаҳои онҳо, рӯ меоварад.

Ҳамин тариқ, истифодаи технологияи ҳозиразамон имконият медиҳад, ки фаъолияти таълимӣ - маърифатӣ воқеӣ гардад ва хонандаро ҳамчун субъекти фаъолият нишон дода, иқтидори шахсии ӯро инкишоф диҳад. Ҳамаи ин барои баланд бардоштани ҳавасмандии хонанда шароит фароҳам оварда, дар асл хусусияти продуктивии фаъолияти таълимиро пурра мекушояд.

Дар замони ҳозира ворид кардани воситаҳои интратерактивӣ дар чараёни таълими забони англисӣ ба таври фаъол гузаронида мешавад. Ин натавонӣ воситаҳои муосир, балки усулҳои нави методикаи таълим мебошанд. Дар таълимот истифодабарии воситаҳои компютерӣ ва маълумотӣ ба мундариҷа, метод ва усулҳои ташкилдихии дарс ба таври мусбӣ таъсир расонда, дар баробари ин имконият медиҳанд, ки шавқу ҳаваси хонандагон нисбати фанни омӯхташудаистода баланд гашта, натиҷаҳои хуби таълимӣ ба даст оварда шаванд. Бо пешрафти ҳаррузаи технологияҳои муосир компютер худ ба як воситаи мукаммали айёни мубаддал гаштааст, ки қобилияти аёни нишон додани маълумотҳои гуногунро дорад. Технологияҳои муосир ба тамоми қисматҳои системаи таълим: мақсад, мундариҷа, метод ва усулҳои ташкили таълим, воситаҳои таълим, ки дар натиҷа масъалаҳои гуногуни педагогӣ, аз қабилӣ, инкишофдиҳии иқтидори фикрӣ, эҷодӣ, фикронии таҳлилӣ ва мустиқлиятӣ, таъсир мерасонанд. Инкишофи бошиддати технологияҳои компютерӣ ва васеъ гаштани имкониятҳои функционалии онҳо имконият медиҳанд, компютер дар тамоми зинаҳои таълими забони англисӣ фаъолона истифода бурда шаванд.

Қобили қайд аст, ки истифодабарии компютер барои ташаккул додани хотираи хонандагон ба фаъолияти фикркунӣ оварда мерасонад. Зеро ҳангоми бозӣҳои компютерӣ лозим меояд, ки зинаҳои бозӣ, номи қаҳрамонон, дар харита сарфаҳм рафтан ва ба тезӣ ёфтани ҳли масъала азхуд карда шаванд. Истифодабарии компютер инчунин ба инкишоф ёфтани хотира ва диққат оварда расонда, шавқмандии фаҳмидагириро ба вуҷуд меорад.

Азхудкунии забони англисӣ ба тариқи истифодабарии компютер ва барномаҳои компютерӣ дар талаба ҳавасмандиро баланд мекунад. Хонандагонро ин намуди фаъолият ҷалб мекунад. Дар дарс хонандагон фаъоланд. Ҳар як хонанда, ҳатто хонандаи сустхон мекушад, ки маҳорати худро нишон диҳад.

Мундариҷаи фикрӣ, симои фаъолияти объективӣ буда, гӯяндаро водори иброзкунӣ мекунад ва ҳамин тариқ ба айёнияти дарунӣ мубаддал гашта, роҳҳои инкишофёбии ҳавасмандии коммуникативии хонандагонро нишон медиҳад: «Ҳавасмандӣ нисбати иброзкунӣ танҳо дар он ҳолат пайдо мешавад, ки дар хонандагон талаботи ибрази ақида пайдо шавад. Ҳамин тариқ, ҳавасмандии коммуникативӣ аз мундариҷаи фикрии фаъолияти хонандагон вобаста аст. Ҳар он қадаре, ки мундариҷа бой бошад, то ҳамон андоза талаботи ибрази он зиёд аст. Маҳз барои ҳамин айёнияти беруна бояд айёнияти фикрӣ шуда тавонад. Танҳо дар ҳамин ҳолат метавонад ҳавасмандии коммуникативӣ ва айёнияти даруниро ба вуҷуд орад». Ба сифати роҳҳои тартиб додани айёният барои ташаккул додани ҳавасмандии коммуникативӣ В.Л. Прокофьев истифодабарии на танҳо усулҳои анъанавии айёниятиро (тасвирҳо, таблица, нақшаҳо, чадвалҳо), балки инчунин ҳолатҳои проблемӣ, ки таъсири мусбии эмотсионалӣ доранд, пешниҳод мекунад, ки дар натиҷа шавқу ҳаваси хонандагон нисбати омӯзиши забони англисӣ баланд мегардад [7, с 41].

Дар замони ҳозира имкониятҳои зиёдро барои ташкилу сохтани воситаҳои айёни, технологияҳои мултемии муосир фароҳам меорад. Инчунин компютер воситаи мукаммали техникии замони муосир ба ҳисоб рафта, воситаи муҳими таълимдиҳии навин шуморида мешавад. Ин як намуди мукамал ва муосиртарини айёни дар замони ҳозира ба ҳисоб рафта, имконият медиҳад, ки истифодабарандаи компютер бевосита бо худ он сару кор кунад. Дар баробари ин хонанда кӯшишҳои мақсадноки фикриро, ҳангоми даркунии муносибатҳои мантиқӣ, хусусиятҳои муносибатҳои

байниҳамдигарии ашёҳо ва ҳодисотҳоро ба ҷо меорад, нақшаҳои маъноиро азхуд мекунад, ки билохира ба бой ғаштани таҷрибаи мустақили хонанда оварда мерасонад.

Ҳангоми тайёри дидан ба дарси навбатӣ, омӯзгорро лозим меояд, ки хусусиятҳои дидактикии воситаҳои таълимии интиҳобгаштaro хуб омӯхта, мақсадҳои таълимие ки барои ҳалли он ин ё он масъала воситаи таълимӣ интиҳоб шудааст, муайян карда шаванд. Инчунин, пеш аз истифодабарии шабакаи Интернет дар чараёни таълим, бояд мақсади истифодабарии он муайян карда шавад.

Масалан:

- барои ба мундариҷаи дарс ворид сохтани маводҳои дар шабака мавҷуд буда;
- барои ба тариқи мустақилона кофту ков шудани мавод аз тарафи хонандагон;
- барои бартараф кардани камбудҳои дар таълим вучуд дошта.

Имкониятҳои маълумоти Интернетро истифода бурда, мо метавонем яку якбора якчанд масъалаҳои хусусияти дидактикӣ доштaro ҳал намоем:

- инкишофдиҳии малакаи шунавоӣ дар асоси матнҳои овозии аз шабакаи Интернет гирифташуда;

- бой ғардонидани фонди луғавӣ бо лексикаи ҳам фаол ва ҳам ғайрифаноли забон;
- баланд бардоштани ҳавасмандии хонандагон нисбати омӯзиши забони хориҷӣ.

Ба мукаддимаи дарс ворид кардани маводҳои дар шабака буда ба хонандагон имконият медиҳад, ки ҳаёти имрӯзаи ҷаҳони муосирро хубтар фаҳманд, дар қорҳои якҷояи тадқиқотӣ, эҷодӣ ва илмӣ фаъолият кунанд, дар хонандагон шавқмандию ҳисси қувватӣ инкишоф дода шавад.

Дар замони ҳозира ворид кардани воситаҳои интeрaктивӣ ба чараёни таълими забони хориҷӣ ба таври фаъол гузаронида мешавад. Ин натавоҷи воситаҳои муосир, балки усулҳои нави методикаи таълим мебошанд. Дар таълимот истифодабарии воситаҳои компютерӣ ва маълумотӣ ба мундариҷа, метод ва усулҳои ташкилдиҳии дарс ба таври мусбӣ таъсир расонад, дар баробари ин имконият медиҳанд, ки шавқу ҳаваси хонандагон нисбати фанни омӯхташудаи стода баланд ғашта, натиҷаҳои хуби таълимӣ ба даст оварда шаванд. Бо пешрафти ҳаррӯзаи технологияҳои муосир компютер худ ба як воситаи мукаммали айёни мубаддал ғаштааст, ки қобилияти айёни нишон додани маълумотҳои гуногунро дорад. Истифодаи технологияҳои муосир ба тамоми қисматҳои системаи таълим: мақсад, мундариҷа, метод ва усулҳои ташкили таълим, воситаҳои таълим, ки дар натиҷа масъалаҳои гуногуни педагогӣ, аз қабилӣ, инкишофдиҳии иқтидори фикрӣ, эҷодӣ, фикронии таҳлилӣ ва мустақилиятиро ҳал мекунанд, таъсир мерасонанд. Инкишофи бошиддати технологияҳои компютерӣ ва васеъ ғаштани имкониятҳои функционалии онҳо имконият медиҳанд, ки компютер дар тамоми зинаҳои таълими забони англисӣ фаъолона истифода бурда шаванд.

Қобили қайд аст, ки истифодабарии компютер барои ташаккул додани хотираи хонандагон ба тезғардонии фаъолияти фикрқунӣ ёри мерасонад. Зеро ҳангоми бозиҳои компютерӣ лозим меояд, ки зинаҳои бозӣ, номи қахрамонон, дар харита саҳфахм рафтан ва ба тезӣ ёфтани ҳалли масъала азхуд карда шаванд. Истифодабарии компютер инчунин ба инкишоф ёфтани диққат мусоидат карда, шавқмандии фаҳмидагириро ба вучуд меорад.

Азхудқунии забони англисӣ ба тариқи истифодабарии компютер ва барномаҳои компютерӣ дар хонандагон ҳавасмандиро баланд мекунад. Дар дарс хонандагон фаъолтар мешаванд. Ҳар як хонанда, ҳатто хонандаи сустхон мекушад, ки малакаҳои худро нишон диҳад.

Нақши бузурги фаъолғардониро дар таълими забонҳои хориҷӣ ба назар гирифта, омӯзгор бояд роҳу усулҳои дурусту натиҷабахшро қор карда барояд. Ҳангоми азназаргузаронии масъалаҳои фаъолғардонӣ ва дарёфти роҳу усули ташаккулдиҳии он, соддақунии маъноӣ ғайриимкон аст. Зеро баланд ғаштани фаъолноқӣ ин на дар хонандагон ҷой кардани роҳу усулҳои аллақай тайёрбуда, балки пеш аз ҳама, фароҳам овардани шароити мусоид барои ифодаёбии ташфиқотҳои шахсии хонанда нисбати

таълим мебошад. Танҳо дар ҳамин маврид хонанда ташфикотҳои шахсии худро нисбати таълим дарк карда, дар оянда ҳисси хавасмандияш ташаккул ёфта, ғаълонокии худро нишон медиҳад.

Дар баробари ин, хангоми азхуд кардани фарҳанги кишвари забонаш омӯхташаванда, мақсадҳои ки нақши равоануандаи ғаълоиятро мебозанд, аз мадди назар дур нахоҳанд шуд. Пеш аз ҳама, меболад таҳлили маводҳои таълимӣ гузаронида шавад. Мавриди зикр аст, ки истифодабарии маҷмаи методӣ-таълимии иловагӣ инчунин барои баланд бардоштани сатҳи ғаълоияти эҷодии хонандагон ёрӣ мерасонад. Ҳоло бошад, бархе аз маҷмаи таълимӣ-методи иловагӣ, ки дар баъзе мактабҳои истифода бурда мешаванд [6, с. 122].

Азхудкунии забони хориҷӣ дар мактаб ғаълонокии хонандагонро талаб мекунад. Яке аз омилҳои, ки қобилияти ғаълоияткуниро дар хонандагон баланд мебардоранд ин хавасмандгардонии онҳо мебошад. Дар байни омилҳои ки шавқу ҳаваси хонандагонро баланд мебардорад, диққати махсусро, ҳама вақт дар сатҳи муайян нигоҳ доштани хавасмандии хонандагон ба чараҳои худӣ таълим, натиҷаҳои он, инчунин истифодабарии методу усулҳои гуногуни таълимӣ, ки талаботҳои хонандагонро қонеъ мегардонанд, талаб мекунад.

АДАБИЁТ

1. Алиев С.Н. Таҷрибаи омӯзгории донишҷӯёни факултети забонҳои хориҷӣ. Дастури методӣ. Душанбе, 2014. -саҳ.87.
2. Бойматов А. Усмонов К. Методикаи таълими забони англисӣ. «Нури маърифат», Хучанд, 2009.-саҳ.72.
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения ИЯ.-М.:Аркти,2003.-саҳ. 192.
4. Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык.-М.:Аркти,2002.- саҳ. 176.
5. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка. //ИЯШ -2001 - №2 - саҳ. 14.
6. Рогова Г.В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе – М.: Просвещение, 1991.-саҳ.122.
7. Прокофьева В.Л. Наглядность как средство создания коммуникативной мотивации при обучении устному иноязычному общению./Иностранные Языки в Школе.-1990.-№5.- саҳ. 41.
8. Якобсон П.М. Психология чувств и мотиваций [Текст] / П.М. Якобсон. – М.: НПО "Модек", 1998 – саҳ. 304

Калидвожаҳо: забон, фарҳанги муошират, нутқ, дарси забони англисӣ, ғаълоияти эҷодӣ, қобилияти эҷодӣ, ташкили раванди таълим, шавқу ҳавас, талаботи муосири таълими забони хориҷӣ, продуктивӣ, репродуктивӣ, технологияҳои компютерӣ, ташаккули малакаҳо.

РЕЗУЛЬТАТЫ КРЕАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Данная статья посвящается результаты креативной деятельности учащихся с использованием учебных материалов в процессе обучения английскому языку, разработанной с коммуникативной точки зрения, состоящей из различных аспектов, таких как язык, речь, беседа, диалог, монолог, вопрос, ответ, утверждение, ситуация, письменная речь, устная речь, которые рассматриваются с целью улучшения устной речи учеников на уроках английского языка.

Автор также подчеркивает роль использования различных форм компьютерной технологии для развития коммуникативных умений учеников на уроках английского языка.

Ключевые слова: язык, культура общения, речь, урок английского языка, креативная деятельность, креативная способность, организация учебного процесса,

мотивация, современное требование преподавания иностранного языка, продуктивный, репродуктивный, компьютерная технология, развитие навыков.

THE RESULTS OF PUPILS' CREATIVE ACTIVITY USING TEACHING MATERIALS IN THE COURSE OF TEACHING ENGLISH

The article deals with the result of pupils' creative activity using teaching materials in the course of teaching English working out from the communicative point of view, consisted of different aspects such as, language, speech, conversation, dialogue, monologue, question, answer, affirmative, situation, written speech, oral speech, which are investigated for improving conversational speech of the pupils at the English lessons.

He also emphasizes the role of using different kinds of computer technology for the development of communicative skills of the pupils at the English lessons.

Keywords: language, communicative culture, speech, an English lesson, creative activity, creative ability, organization of academic process, motivation, modern requirements for teaching a foreign language, productive, reproductive, computer technology, skills development.

Маълумот дар бораи муалиф: Аҳмедзода Парвина, магистри курси 2-юми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Тел: (+992074462727)

Рохбари илмӣ: номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент, саромӯзгори кафедраи методикаи таълими забони англисии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни Мавлонова Интизора Тоҷиддиновна

Сведение об авторе: Аҳмедзода Парвина, магистр 2-го курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Тел: (+992074462727)

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент, старший преподаватель кафедрой методики преподавания английского языка Таджикского педагогического университета имени Садриддина Айни Мавлонова Интизора Тоҷиддиновна

About the author: Akhmedzoda Parvina, the master of the 2-nd year of the Faculty of English and Eastern Languages Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Tel: (+992074462727)

Supervisor: candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the English teaching methodology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni Mavlonova Intizora Tojiddinovna.

Хушматов Кобил Тохирович,
магистри бахши 2-юми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

МАҲҲУМИ “ИСТИОРА” Ё “МЕТАФОРА” ВА ОМЌЗИШИ ОН

Мафҳуми маъмултарини истиора дар забоншиносӣ чунин аст: «Метафора дар асоси монандӣ ва наздикии маъноии ҳолатҳо, ҳосиятҳо, амалҳо, ки ин ҳодисаҳо ро тавсиф, монанд ва ё қиёс мекунанд ва дар ин раванд нақши калима (ибора)-ҳо ниҳоят назаррас мебошад. Дар ин маврид калима ибора ва дигар воҳидҳои забонӣ барои ифодаи ашё (ҳолат)-ҳои алоҳида таъин шуда, барои номгузори дигар объектҳо дар асоси мушаххас будани аломатҳои шартии предикативии ба онҳо нисбат додашуда истифода мешаванд».

Ҳангоми истифодаи истиора ду фикр (ду мафҳум) дар бораи чизҳои гуногун дар

дохили як калима ё ифода бо ҳамдигар таъсир мерасонанд.

Дар ташаккул ва мутаносибан таҳлили метафора чаҳор ҷузъ иштирок мекунад:

- ду категорияи объектҳо;
- хосиятҳои ду категория;

Метафора ҳислатҳои як синфи ашёро интиҳоб карда, онҳоро ба синф ё фарди дигар - объекти воқеии метафора татбиқ менамояд. Муносибати мутақобила бо ду синфи гуногуни ашё ва хосиятҳои онҳо хусусияти асосии метафора - дугонагии онро ба вучуд меорад.

Истиораи зинда дар лаҳзаи тавлид ва дарки худ таъсири мутақобилаи ду маъноро, ки бо чизе монанд ва муқоиса мешавад, пешбинӣ мекунад ва номи баъдӣ ба номи аввал табдил ёфта, маънои маҷозӣ пайдо мекунад. Истиораи забон омили муҳими рушди забон аст. Маҳз ҳамин аст, ки дар асоси бисёр равандҳои забонӣ, масалан, инкишофи воситаҳои синонимӣ, пайдоиши маъноҳои нав ва тобишҳои онҳо, ба вучуд омадани бисёрмаъноҳо, инкишофи лексикаи аз ҷиҳати эҳсосӣ ифодаёфта истиора низ истифода шуда, рушд менамояд. Дар байни чизҳои дигар, метафора ба шумо имкон медиҳад, ки ғояҳои марбут ба ҷаҳони ботинии шахсро ифода кунед.

Р. Гофман навишта буд: «Метафораро метавон ҳамчун воситаи тавсиф ва тавзеҳот дар ҳама гуна соҳа истифода кард: дар сӯҳбатҳои психотерапевтӣ ва дар гуфтугӯҳои ҳалабонҳои ҳавопаймо, дар рақсҳои маросимӣ ва забони барномасозӣ, дар таълими бадеӣ ва механикаи квантӣ. Метафора дар ҳар ҷое, ки бо он рӯ ба рӯ шавем, ҳамеша дарки амал, дониш ва забони инсонро ғайр мегардонад».[2, с. 152]

Олими англис Э.Ортонӣ се сабаби асосии истифодаи истиораро дар ҳаёти ҳаррӯза муайян кардааст:

- Онҳо ба мо ёрӣ мерасонанд, ки мухтасар сухан ронем.
- Онҳо нутқи моро рангин мегардонанд.
- Ба ифодаи мафҳумҳои ифоданашаванда имкон медиҳанд.

Мо аксар вақт истиораҳоро истифода мебарем, зеро онҳо зуд, кӯтоҳ, дақиқ ва барои ҳама фаҳмоанд.

Ба гуфтаи Н. Д. Арутюнова, навъҳои зерини истиораи лингвистиро ҷудо кардан мумкин аст:

1) истиораи номинативӣ (интиқоли ном), ки аз иваз кардани як маъно ба маънои дигар иборат аст;

Духтари дустдоштаи ниҳоят зебо-Сарви хиромон

2) истиораи маҷозӣ, ки дар натиҷаи гузаштани маънои муайянкунанда ба предикат ба вучуд омада, ба инкишофи маъноҳои маҷозӣ ва воситаҳои синоними забон хизмат мекунад;

Занаширо ниҳоят дӯст медошт барои ҳамин ҳам доимо ӯро “Моҳи шаби чордах” меномид ва мунтазам кӯтоҳакак номи аслиашро нагирифта “Моҳи шаби чордах” гуён ҷеғ мезад ё “ҷароғи зиндагииам” ё

3) истиораи маърифатӣ, ки дар натиҷаи тағйирёбии мувофиқати калимаҳои предикативӣ ба вучуд омада, полисемия месозад;

Ӯ дар хона баъд аз ман муҳимтарин шахс ва мадагори доимиам аст гуфта занаширо ҳамчун вазираш меҳонд. [4, с. 366]

4) истиораи умумӣ, аз байн бурдани марзҳои байни таркибҳои мантиқӣ дар маънои луғавии калима ва анғезандаи пайдоиши полисемияи мантиқӣ.

Вазири бовафо барои дуруст таҳлил кардани масъалаҳои давлатдорӣ ва беҳато пешниҳод намудани маслиҳатҳо ба Шоҳи мамалакат чандин дастёр ва кӯмакрасонҳои босаводно дар назди худ ҷамъ карда буд ва онҳоро чун “Ёр” меҳонд. Масалан агар бо онҳо дар масъалае маслиҳат кардани мешуд чунин мегуфт: Ёрони азиз имрӯз оиди як масъалаи муҳим бояд машварат намоему роҳи ҳалли дуруст, камхарҷ ва очилии онро ба Шох пешниҳод намоем.

Типологияи метафораҳо Никитин ба он асос ёфтааст, ки шабоҳати аломатҳо дар денотаҳо, ки барои интиқоли ном ва азнавсозии мутаносиби маҷозии маъноӣ бевосита асос ёфтаанд, метавонанд хусусияти дигар дошта бошанд. Агар шабоҳат дар ҳуди ашёи муқоисашаванда мавҷуд бошад, пас мо бо як метафораи онтологӣ сарукор дорем: мустақим ва сохторӣ. Дар мавриди истиораи мустақим хусусиятҳои якхела хусусияти физикӣ доранд («хирс»: 1. навъи ҳайвон – беҳанг 2. одами ноором), дар мавриди таркибӣ бошад, шабеҳият хусусияти сохторӣ дорад, ки хусусиятҳо дар ду табиати инсон ифодаи маҷозии нақши сохторӣ доранд (ниг.: хӯрдан, қабули меҳмон, гирифтани маълумот). Дар ҳарду ҳолат шабоҳати хусусиятҳо пеш аз муқоиса мавҷуд аст ва танҳо дар он зоҳир мешавад. Вақте ки аломатҳои шабоҳат дар предметҳои муқоисашаванда пайдо мешаванд, вале аз ҷиҳати онтологӣ ҳам аз ҷиҳати табиати физикӣ ва ҳам аз ҷиҳати нақши сохторӣ фарқ мекунанд ва лаҳзаҳои шабоҳат танҳо ҳангоми дарк ба вуҷуд меояд, сухан дар бораи метафораҳои синестетикӣ ва эмотсионалиро баходиҳӣ меравад. Дар ин ҷо монандӣ на аз онтологияи ашё, балки тавассути механизмҳои коркарди иттилоот ба вуҷуд меояд. [5, с. 37-38]

Шабеҳи истиораи онтологӣ (мустақим ва сохторӣ) ва синестетикӣ дар он аст, ки онҳо дар ҳар маврид, ҳар дафъа ба таври худ кӯшиш мекунанд, ки дар асоси ягон монандӣ объекти муқоисаро аз рӯи он муайян ва тавсиф кунанд. Ба онҳо метафораи эмотсионалӣ-баҳогузорӣ муқобилият мекунад, ки аз ҳавзаҳои маърифатии шуур гузаштан ба тафаккури прагматикиро дар бар мегирад.

Ч. Лакофф ва М. Чонсон ду навъи истиораро ҷудо мекунанд: онтологӣ, яъне метафораро, ки имкон медиҳанд ҳодисаҳо, амалҳо, эҳсосот, ғояҳо ва ғайраро ҳамчун як ҷавҳари муайян дидан мумкин аст (ақл мавҷуд аст, ақл нозук аст) ва нигаронидашуда ё ориентатсионӣ яъне ташбеҳро, ки як мафҳумро ба мафҳуми дигар муайян намекунад, балки тамоми системаи мафҳумҳоро нисбат ба ҳамдигар ташкил медиҳанд (хушбахт ба боло, ғам поин; бошуур боло, ғайри хуш, поён аст).

Грамматика инчунин метавонад воситаи интиқоли маъноӣ маҷозӣ бошад. Дар забоншиносӣ истиораи грамматикӣ ҳамчун ба доираи категорияи грамматикӣ интиқол додани аломатҳои категорияи грамматикӣ бо мақсади ба вуҷуд овардани маъноӣ нави иловагӣ, ки дигар ҳатман грамматикӣ нест, фаҳмида мешавад.

Се роҳи метафоризатсияи грамматикӣ вуҷуд дорад:

- 1) Тазоди маъноӣ грамматикӣ шакл ва мундариҷа (контекст);
- 2) Тазоди маъноӣ грамматикӣ шакл ва таркиби луғавӣ он;
- 3) Тафовут байни луғат ва ҳолатҳои ғайризабонӣ.

Ҳангоми муқоисаи истиораҳои лексикӣ ва грамматикӣ фарқиятҳои зерин қайд карда мешаванд: истиора дар грамматика бо шумораи ками муқобилиятҳо ва навъи пӯшидаи системаи грамматикӣ маҳдуд аст, илова бар ин, ба метафораи грамматикӣ якҷониба хос аст, на баръакс, ҳарчанд ҳолатҳо истисно карда намешаванд.

Муносибат ба маҷоз аз замони пайдоишаш якранг буд. Метафораро аз нуқтаи назари гуногун баррасӣ намуда, рад карданд ва нақшҳои дуҷумдараҷаро таъин карданд. Афлотун истифодаи воситаҳои тасвирии забонро маъқул намедонист, ки Ситсерон метафораро ҳамчун ихтирои нолозим мепиндошт. Муддати дароз ин муносибати манфӣ нисбат ба истиора ҳукмрон буд.

Масленникова А.А. ба омӯзиши метафора оғоз кард. Интиқоли маҷозӣ аз ҷониби ӯ як воситаи муҳими забон доништа шуда, ба шунаванда таъсири мусбат расонида, далелро тақвият мебахшид. Масленникова А.А. асоси интиқоли маҷозро шабоҳати ду предмет муайян карда, онро воситаи асосии шинохт медонист [6, с. 23].

Метафора, ба андешаи Ф. Нитше, воситаи таъсирбахш, табиӣ, дақиқ ва соддатарини забон аст [7, с. 390].

Дар риторикаи классикӣ истиора асосан ҳамчун инҳироф аз меъёр – гузаштани номи як предмет ба дигараш пешниҳод мешуд. Ҳадаф аз ин интиқол ё пур кардани

набуди дар системаи як забон муодили воҳиди луғавии забони дигар (холии луғавӣ) ва ё ба навъе "зиннат" кардани гуфтор аст.

Баъдан масъалаи истиора аз суханшиносӣ ба забоншиносӣ гузашт. Ҳамин тарик, мафҳуми муқоисавии метафора ба вучуд омад, ки дар он метафора ҳамчун тафаккури тасвирии номи маъмулӣ ҷойгир шудааст. Назарияи муқоиса изҳор дошт, ки ибораи маҷозӣ муқоисаи ду ё зиёда ашёро дар бар мегирад.

Андешаи анъанавӣ (муқоисавӣ) оид ба истиора танҳо чанд равишро ба тарзи ташаккули истиора муайян карда, истифодаи истилоҳи «маъора»-ро танҳо ба баъзе ҳолатҳои ба миён омада маҳдуд кардааст. Ин моро водор мекунад, ки маҷозро танҳо ҳамчун воситаи забоншиносӣ, дар натиҷаи ҷойгузинии вожаҳо ё ивазшавии контекстӣ баррасӣ кунем, дар ҳоле ки асоси истиораро вом гирифтани андешаҳо ташкил медиҳад.

Ба андешаи М. Блэк, ду сабаби қорбурди вожаҳои маҷозӣ дорад: муаллиф дар ҳолате, ки муодили бевоситаи маъноӣ маҷозӣ имконнопазир аст ё ҳангоми ба мақсадҳои сирф услубӣ истифода бурдани сохти маҷозӣ ба истиора даст мезанад. Интиқоли маҷозӣ, ба ақидаи ӯ, беҳамтоии маъноӣ семантикӣ ва имконоти услубиро дар бар мегирад.

Ортони Э. назарияро ба миён гузошт, ки метафора танҳо маъноӣ бевоситаи луғавии худро дорад. Ва маҳз шахсияти тарҷумон маъноӣ маҷозии тасвириро муайян мекунад. [3, с. 215]

Яке аз назарияҳои машҳури истиора назарияи маърифатии Ҷ. Лакоф ва М. жонсон мебошад. Ба ақидаи онҳо метафоризатсия ба ҳамкориҳои ду сохтори дониш асос меёбад: сохтори «сарчашма» ва сохтори «ҳадаф». Асоси сарчашма дар назарияи маърифатӣ таҷрибаи шахсро ифода мекунад. Самти мафҳуми ҳадаф дониши мушаххасро талаб мекунад, "дониш аз рӯи таъриф". Ин равиш пурсамар гардид, зеро он имкон дод, ки маҷозро на танҳо аз рӯи як падидаи забонӣ, балки ҳамчун падидаи равоӣ муайян кунем.

Диаграммаи маҷозӣ ё топологӣ як модели маъмулӣ (намуна) мебошад, ки дар як вақт ба тавсифи бисёр воҳидҳои забонӣ татбиқ мешавад. Аммо на ҳар як мафҳумро аз чунин схемаҳои семантикии ибтидоӣ «чамъ кардан» мумкин нест, зеро ҳар кадоми онҳо ба соддатарин шаклҳо ё ҳаракатҳои бадани инсон мурочиат мекунанд, ки ба забони модарӣ ошно ва фаҳмоанд ва аз ин рӯ, ӯ метавонад ба осонӣ ба забони мафҳумӣ интиқол диҳад. воқеияти атроф. Он чизе, ки "пайванд"-и антропосентрикии "блокҳои сохтмонӣ", порчаҳои муаррифии семантикӣ мебошад. Он ба идеяи Лакоф асос ёфтааст, ки онро таҷассум (таҷассум дар бадани инсон) меноманд ва забоншиносиро ба замони назарияҳои маҳаллӣ бармегардонад: он чизе, ки ҳамчун ибтидоӣ эътироф карда мешавад, на танҳо он чизест, ки бо шахс алоқаманд аст, балки танҳо он чизест, ки бо шахс алоқаманд аст.

Дар бораи тафсири маҷоз дар забоншиносии когнитивӣ хулосаҳои дар боло зикршударо чамъбаст намуда, метавон хулосаҳои зеринро ба даст овард. Метафора на танҳо як воситаи лингвистӣ, ки ба шумо имкон медиҳад, ки нутқро оро дода, тасвириро фаҳмотар гардонед, он як шакли тафаккур аст. Мутобиқи равиши маърифатӣ ба табиати тафаккури инсон, системаи концептуалии инсон бо таҷрибаи ҷисмонии ӯ муайян карда мешавад. Ва тафаккур образнок аст, яъне барои ифодаи мафҳумҳое, ки бо таҷриба муайян нашудаанд, одам аз муқоиса ва истиора истифода мебарад. Ин қобилияти тафаккури образноки шахс имкони тафаккури абстрактиро муайян мекунад.

АДАБИЁТ:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – С. 366.
2. Глазунова О.И. Логика метафорических преобразований. – СПб: Филологический факультет // Государственный университет, 2002. – С. 177-178.

3. Масленникова А.А. Особенности грамматической метафоры // Метафоры языка и метафоры в языке / А.И. Варшавская, А.А. Масленникова, Е.С. Петрова и др. / Под ред. А.В. Зеленщикова, А.А. Масленниковой. СПб: СПбГУ, 2006. – С. 23.
4. Никитин М.Б. Метафорический потенциал слова и его реализация // Проблема теории европейских языков / Отв. ред. В.М. Аринштейн, Н.А. Абиева, Л.Б. Копчук. – СПб: Изд-во «Тригон», 2001. – С. 37-38.
5. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Кн. 2. – Итало-советское изд-во СИРИН, 1990. – С. 390.
6. Ортони Э. Роль сходства в уподоблении и метафоре // Теория метафоры / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Изд-во «Прогресс», 1990. – С. 215.
7. Hoffman R.R. What could reaction-time studies be telling us about metaphor comprehension? // Metaphor and Symbolic Activity, 1987. – Pp. 152.

МАФҲУМИ “ИСТИОРА” Ё “МЕТАФОРА” ВА ОМУЌИШИ ОН

Мақолаи мазкур метафораро дар асоси монандӣ ва наздикии маъноии ҳолатҳо, ҳосиятҳо, амалҳо, ки ин ҳодисаҳо тавсиф, монанд ва ё қиёс мекунад ва дар ин раванд нақши калимаву ибораҳо ниҳоят назаррас мебошад, тавсиф менамояд.

Калидвожаҳо: *метафора, маъно, раванд, калима, ибора.*

ОПРЕДЕЛЕНИЕ «МЕТАФОРЫ» И ЕЁ ИЗУЧЕНИЕ

В статье рассматривается метафора, основанная на сходстве и смысловой близости ситуаций, свойств, действий, которые описывают, сравнивают или сопоставляют эти события, и в этом процессе роль слов и словосочетаний очень значительна.

Ключевые слова: *метафора, смысл, процесс, слово, фраза.*

THE DEFINITION OF “METAPHOR” AND ITS STUDY

The article examines a metaphor based on the similarity and semantic proximity of situations, properties, actions that describe, compare or contrast these events, and in this process the role of words and phrases is very significant.

Key words: *metaphor, meaning, process, word, phrase.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Хушматов Қобил Тоҳирович – магистранти кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, Суроға: ш. Душанбе, Телефон: 915024022.

Роҳбари илмӣ: Байдуллоев Аъзамҷон – номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносӣ

Информация об авторе: Хушматов Қобил Тоҳирович – магистрант кафедры теории перевода и стилистики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ, Адрес: г. Душанбе, Телефон: 915024022

Научный руководитель: Байдуллоев Аъзамҷон – кандидат педагогических наук, доцент кафедры теории перевода и стилистика,

Information about the author: Khushmatov Qobil Tohirovich – magister of the department of theory translation and stylistics of Tajik state pedagogical university named after Sadriddin Ayni, Address: Dushanbe city, Telephone: 915024022

Scientific adviser: Baydulloev Azamjon – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of theory translation and stylistics.

Баротов Сафарали Қамчинович,
магистри курси 1-уми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

ХУСУСИЯТҲОИ ФОНЕТИКИИ ЗАБОНИ АНГЛИСИИ ДАВРАИ ҚАДИМ

Ташаккули ҳар як забон ба ҳаёт ва таърихи созандаи ҳамон халқ равобити ногусастанӣ дорад. Ибтидои ҳар як забон ба ташаккули халқият ва гузаштагони он — қабилаву аҷдод ва қавму авлод, мансуб аст. Вобаста ба рушди босуботи ҷамъият забон низ ҳамвора бо он инкишоф ёфта, забонҳои авлодӣ ба забони қабилавӣ, забонҳои қабилавӣ ба забонҳои халқӣ ва забонҳои халқӣ ба дараҷаи забонҳои миллӣ мерасанд.

Яке аз забоншиносони машҳури рус Смирнитский А. И. доир ба хусусиятҳои хоси фонетикаи забони англисии давраи қадим дар китоби худ бо номи «Древнеанглийский язык» маълумотҳои муфассал ҷамъ овардааст. Аз ҷумла ӯ қайд менамояд: «Таркиби фонетикӣ англисии қадим пеш аз ҳама бо он хусусияташ тавсиф меёбад, ки дар мавқеи беадад якчанд овозҳои садонок мушоҳида мегардад ва бо ёрии онҳо бошад шакли калима тағйир меёбад: *scipe* - ба кишти, *scipu*-киштиҳо, *scipa*- киштиро. Дар забони англисии муосир фарқияти шакли калима на аз рӯи садонок, балки ҳамсадо асос меёбад: *works*-замони ҳозира, *worked*-замони гузашта [3, с. 22].

Илова бар ин, Смирнитский А. И. дар ҷойи дигари китоби худ чунин овардааст, ки дар фонетикаи англисии қадим ба ҳар як садонокӣ кӯтоҳ дар ин давра садонокӣ ҳамсифати дигари дароз мувофиқат мекард, ба монанди *i-ī*, *u-ū*, *e-ē*, *o-ō*, *a -ā*, *u-ū*, *ie-īe*, *eo - ēo*, *ea-ēa*. Дар забони англисии қадим ҳамсадоҳои шавшувдори [j], [tj], [z], [dz] вучуд надоштанд, аммо овози пасикомии бечарангӣ молишхӯрандаи [χ] дар имло амал мекард [3,с.23]. Ҷосеф Райт забоншиноси англис хусусияти системаи овозии забони англисиро дар муқоиса бо забонҳои ба он хеш боз ҳам амиқтар омӯхтааст. Дар ин радиф барои возеҳтар гардонидани меҳнатҳои худ ҷадвали тасвири овозҳои ҳамсадоро шурӯъ аз қадимтарин забонҳо то ба замони англисии даврони қадим нишон додааст.

Барои дуруст мутолиа намудани матни қадимаи англисӣ пеш аз ҳама бояд хусусияти таносубии ҳарфҳои забони англисии қадим ва овозҳои ба он хосро донист. Хаттотони қадим аз алифбои латинӣ бо зам намудани хатти аз он ҳам қадимтари олмонӣ бо унвони хатти руний истифода мебарданд. Аз хатти руний дар забони англисии қадим ду рамз истифода мегардид: ҳарфи (þ) ва ҳарфи (P). Ҳарфи þ бо забони англисӣ *thorn* номида мешуд ва он вобаста ба мавқеъ овозҳои роғии [z] ва [θ]-ро ифода менамуд. Дар навишт ҳар дуи ин овозро ҳамчунин бо ёрии з нишон додан мумкин буд. Рамзи рунии P бо унвони *wynn* аз ҷониби хаттотони даврони қадим ба хотири ифодаи овози [w] истифода мешуд. Баъдтар ин рамз бо ҳарфи w иваз гардид, ки он ба забони англисӣ аз хаттотони нормандӣ дар асри XI ворид карда шуда буд. Тасвири графикаи w аз диграфи *uu* ба миён омадааст. Аз ин рӯ, дар замони муосир номи w (*double u*)-ро нигоҳ доштааст.

Таъсири хатти руний ба графикаи забони англисии қадима дар он зоҳир мегардад, ки номҳои баъзе аз ҳарфҳои алифбои латинӣ бо номҳои руний мувофиқ кунонида шуданд. Масалан, ҳарфи *c* – *cēn* [ke:n] номида мешуд ва дар хат овози [k] ва [k']-ро ифода менамуд. Рамзи (') нарм будани овози ҳамсадоро нишон меод.

Пеш аз садонокӣ қатори пеш (c) ҳамчун овози бечарангӣ комии зичи [k'] талаффуз мешуд, ки бо овози нарми забони русии [k'] шабоҳат дошт, ба монанди калимаи кино. Масалан: *cild* (замони муосир - *child*).

Дигар дар ҳама мавридҳо ҳарфи *c* овози ғайрикомии бечарангӣ зичи [k] -ро ифода менамуд, масалан: *cann* (заб. муос.- *can*) [1, с.5].

Дар забони англисии қадим аксарияти ҳарфҳо барои ифодаи якчанд овоз истифода мешуданд. Ҳамин тавр, ҳарфи *z* дар мавқеи пас аз овозҳои садонокӣ қатори пеш ё пеш аз онҳо овози [γ], яъне овози миёнизабонии ҷарангдори роғиро, ки ба овози забони украинии [г'] дар калимаи *геть* ифода мекунад. Дар аввали калима пеш овозҳои садонокӣ қатори пеш *z* овози [j]-ро ифода менамуд. Масалан: *zē* (*you*), *zieldan* (*to yield*).

Дар мавқеи пас аз ҳамсадо ё дар аввали калима пеш аз ҳамсадо ҳарфи *z* овози пасизабонии зичи [g]-ро ифода менамуд, масалан: *zān* (*to go*) *sinZan* (*to sing*).

Дар баъзе мавридҳо дар аввали калима *z* барои ифодаи овози умумиолмонии [j]

истифода мешуд, масалан, *zunz* (young),

Забоншинос, филолог ва педагоги машҳури асри XX Владимир Дмитриевич Аракин муҳимтарин самти фаъолияти илмӣ хешро дар омӯзиш ва тадриси забонҳои олмонӣ, хусусан забони англисӣ ва таърихи он муайян намудааст. Аввалин китоби ӯ дар бораи таърихи забони англисӣ ва ташаккули он дар давраҳои гуногун чун китоби таълимӣ барои омӯзгорони мактабҳои миёна соли 1955 бо унвони «Очеркҳо роҷеъ ба таърихи забони англисӣ» аз ҷоп баромад.

Соли 1985 нашри нахустини китоби дарсии «Таърихи забони англисӣ» барои омӯзгорон ва донишҷӯёни факултетҳои забонҳои хориҷии макотиби олии аз ҷоп баромад. Ба ин ду китоб аз ҷониби забоншиносону олимони барҷастаи он замон баҳои баланд дода шуд.

В. Д. Аракин дар китоби худ «Таърихи забони англисӣ» чунин овардааст: «Барои дарк намудани вазъи забони муосир, шаклҳои грамматикӣ, сохтори фонетикӣ ва таркиби луғавӣ он бояд ҳама гуна зухуротҳои забони муосир ҳамчун натиҷаи муайяни ташаккули таърихӣ, чун ҳосили як тағйирот ва таҳаввулотӣ фосилаи кӯтоҳ ё дароз баамаломата омӯхта шаванд»[2,с.3].

В. Д. Аракин системаи садонокҳо ва ҳамсадоҳои забони англисии даврони қадимро хеле сода ва мухтасар шарҳ додааст. Системаи садонокҳои он даврро бо таркиби чунин овозҳои садонок тавсиф намудааст:

Овозҳои садоноки кӯтоҳ:

1.Қатори пеш:

[i] тасвири графии i: *fisc*-моҳӣ, *scip*-киштӣ;

[y] тасвири графии y: *fyllan*-пур кардан, *pytt*-чоҳ;

[e] тасвири графии e: *sprecan*-сухан гуфтан, *stelan*-дуздидан, *helpan*-ёрӣ расонидан;

2.Қатори қафо:

[u] тасвири графии u: *sunup*-писар, *pund*-фунт, *cumin*-омадан;

[o] тасвири графии o: *folc*-халқ, *cos*-бӯса;

[a] тасвири графии a: *faran*-рондан, *саги*-меҳрубонӣ.

Овозҳои садоноки дароз:

1.Қатори пеш:

[i:] тасвири графии i ё ī: *wīn*-шароб, *tīd*-вақт;

[y:] тасвири графии ū: *brūd*-арӯс, *wūscan*-хостан;

[e:] тасвири графии ē: *fēt*-пой, *tēp*-дандон;

[æ] тасвири графии æ: *slæpan*-хобидан, *stræt*-куча, *sæ*-баҳр;

2.Қатори қафо:

[u:] тасвири графии ū: *hūs*-хона, *lūcan*-кека кардан;

[o:] тасвири графии ō: *fōt*-пой, *bōc*-китоб, *Zōd*-хуб;

[a:] тасвири графии ā: *ān*-як, *wrāt*-менашифт, *bān*-устухон.

В. Д. Аракин доир ба дифтонгҳо чунин андеша дорад, ки онҳо дар забони англисии даврони қадим на чун фонемаҳои мустақил, балки ҳамчун намунаҳои мавқеии фонемаҳои муайян қор фармуда мешуданд. Ӯ дифтонгҳоро ба дароз ва кӯтоҳ ҷудо намудааст[4,с.67],

Дифтонгҳои кӯтоҳ:

[ea] тасвири графии ea: *healf*-нисф, *wearm* - гарм;

[eo] тасвири графии eo: *steorra*-ситора, *feohtan*-мубориза бурдан;

[io] тасвири графии io: *siofun*-ҳашт, *hiora*-онҳо;

[ie] тасвири графии ie: *nieht* –шаб, *ziest*-меҳмон;

Дифтонгҳои дароз: Дифтонгҳои дароз хусусияти ҳосил сохтори фонетикӣ забони англисии даврони қадимро ташкил менамоянд ва аз ин рӯ онҳоро метавон мустақил донист.

[Fa:] тасвири графиики ēa: hēah-баланд, ēare-гуш;
 [eo:] тасвири графиики ēo: dēor-чукур, bēodan-пешниҳод намудан;
 [io:] тасвири графиики īo : stīoran- омехта намудан;
 [ie:] тасвири графиики īe: cīese-панир, hīeran-шунидан.

Аз рӯи таҳқиқотҳои Б.А. Илиш ҳамаи овозҳои садоноки забони англисии қадим, аз он ҷумла дифтонгҳо дароз ва кӯтоҳ мешаванд.

Садонокҳо : **a æ e i o ú y ā** Дифтонгҳо: **ea eo ie io**
 ā æ ē ī ō ū ŷ **ēa ēo īe īo**

Овози садоноки æ дар калимаҳо ҳамчун овози дар забони англисии муосир истифодашавандаи [æ] талаффуз мешуд. Масалан: *man, hat*;

Овози садоноки æ бо хатчаи дар боло истодааш дароз будани овози мазкурро ифода менамуд.

Овози садоноки у дар калимаи **Mütter** ба монанди овози олмонии **ü** ва **û** бошад, дар калимаи **Gemüt** ҳамчун овози олмонии **ü** истифода мешуд.

ҳамаи дифтонгҳо пастшаванда буданд, элементи асосии калимасозии онҳо қисми аввали таркиби онҳо ба шумор мерафт.

Овози садоноки ā танҳо пеш аз ҳарфҳои **n** ва **m** омада, баъзан овози а ва баъзан оро ифода месозад: *mann, monn* 'одам', *land, lond* 'замин', *nam, nom* 'гирифт'.

Овози садоноки а ба овози садоноки готии **a** мувофиқат мекунад. Аксаран он дар ҳиҷои кушода, ки дар ҳиҷои минбадаи он садоноки қатори қафо истода бошад меояд, масалан: *dazas* 'рӯзҳо' (готӣ. *dagōs*); *sagu* 'меҳрубони', *masian* 'кардан' ва ғ. Дар ҳиҷои баста **a** кам вомерӯрад. Масалан: *habban* 'доштан' (*gomu. haban*), *asce* 'хокистар', *wascan* 'шӯстан'.

Овози садоноки ā метавонад дар ҳама гуна ҳиҷо омада бошад. Вай бо дифтонги готии *ai*, мувофиқат мекунад, масалан: *stān* 'санг' (*gomu. stains*), *hātan* 'фарёд кардан' (*gomu. haitan*), *spāwan* -донистан'.

Овози садоноки æ ба овози садоноки готии **a** мувофиқат мекунад. Вай пеш аз ҳиҷои баста, масалан: *dæz* 'рӯз' (готӣ. *dags*), *bæd* 'хоҳиш кардам', ва дар шароите, ки агар садоноки ҳиҷои баъдина ба қатори пеш мансуб бошад, дар ҳиҷои кушода меояд, масалан: *dæzes* 'рӯз', *wæter* 'об' (готӣ. *watō*).

Овози садоноки ē одатан дар феълҳои заифи синфи якум вомерӯрад, масалан: *dētan* 'ичро кардан', *sēran* 'нигоҳ доштан'.

Овози садоноки **i** метавонад устувор ва ноустувор бошад. Садоноки устувори **i** ба овози садоноки готии **i** мувофиқат мекунад; он бо овози **y** омезиш намеёбад; масалан: *bindan* 'найсат намудан' (*gomū. bindan*), *nīman* 'гирифтман' (*gomū. nīman*). Садоноки ноустувори **i** натиҷаи монофтонгшавии дифтонги **ie** мебошад ва бо **y** дар навбат меояд, мисоли равшани онро дар калимаи *nīht* 'шаб' (*nieht, nyht*) мушоҳида намудан мумкин аст.

Овози садоноки **ī** низ устувор ва ноустувор мешавад. Садоноки устувори **ī** одатан бо дифтонги готии **ei** мувофиқат мекунад (ҳамчун овози **ī** талаффуз мешавад). Ин садонок аксаран дар масдари феълҳои қавии синфи якум вомерӯрад, масалан: *wrītan* 'навиштан', *bīdan* 'интизор шудан', *grīpan* 'қапидан' (*gomū. greīpan*).

Овози садоноки ноустувори **ī** аз дифтонги **īe** ба миён омада, бо садоноки **y** дар навбат меояд, масалан дар калимаи зерин: *hī* 'онҳо' (*hīe, hū*).

Овози садоноки **o** бо овозҳои садоноки готии **u** ё **au** мувофиқат мекунад. Ин овоз одатан дар шакли дуҷуми сифати феълҳои қавии синфҳои II, III **b, c** ва IV вомерӯрад, масалан: *coren* 'баргузидан', *stolen* 'дуздиданишуда' (*gomū. kusans, stulans*).

Овози садоноки **ā** аз овози садоноки **a**-и пеш аз ҳамсадои димоғӣ рӯи кор омадааст: *mon* 'одам' (*gomū. manna*), *hond-* даст (*gomū. handus*).

Овози садоноки **ō** одатан бо овози садоноки готии **o** мувофиқат мекунад, масалан *zōd* 'хуб'; ин садонок дар шакли феълҳои қавии замони гузаштаи синфи 6-ум низ

вомехӯрад, масалан: *scōc* 'меларзид', *hlōh* 'механдид' [9.С.58-59].

Забоншиноси дигари англис Ҷосеф Райт гузариши овозҳои садонокро аз забони олмонӣ ба забони қадимаи англисӣ дар чадвали зерин хеле хуб нишон додаст [8, с. 45-46].

Давраи ибтидоии забони олмонӣ	Англисии даврони қадим
А	æ
Е	Е
І	І
О	О
U	U
Ā	ō
Æ	Æ
Ē	Ē
Ī	Ī
Ō	Ō
Ū	Ū
Ai	Ā
Au	Ēa
Eu	Ēo
Iu	Īo

Ҳамсадо. Системаи ҳамсадоҳои забони англисии давраи қадим аз овозҳои ҳамсадои зерин таркиб ёфтааст:

Лабӣ:

[p], тасвири графии p: *pund*-фунт, *spresan*-сухан гуфтан;

[b], тасвири графии b: *beodan*-пешниҳод намудан, *buan*-зиндагӣ кардан;

[w], тасвири графии *uu* ё *w*: *wif*-зан, *hwæt*-чӣ, *wēpan*-фикр кардан;

[m], тасвири графии m: *mōpa*-моҳ, *nama*-ном;

Лабия дандонӣ:

[f], тасвири графии f: *fæder*-падар, *hlāf*-нон, *fif*-панҷ;

Хусусияти хоси системаи ҳамсадоҳои забони англисии давраи қадим дар он зоҳир мегардад, ки дар он фонемаҳои роғии чарангдори мустақил мавҷуд набуда, аммо дар ҳолати байни ду садонокҳо ё байни садонок ва ҳамсадои чарангдор намунаи мавқеии чарангдори муносиб ба амал меояд. Масалан, ба ҷойи [f] дар макони муайяншуда намунаи мавқеии [v], ки тасвири графикаш *f* мебошад, зоҳир мегардад: *hlāford* [hla:vord]-алоҳазрат, *drīfan* [dri:van]-рондан, *hæfde* [hævde]-дошт.

Пешизабонӣ.

1. Миёндандонӣ:

[ð], тасвири графӣ ё рамзи рунии þ ё ð: *þū* ё *ðū*-ту, *þencan* ё *ðencan*-фикр кардан.

2. Дандонӣ.

[t], тасвири графии t: *tōþ*-дандон, *trēow*-дарахт;

[d], тасвири графии d: *dōn*-кардан, *dohtor*-духтар;

[n], тасвири графии n: *nama*-ном, *sendan*-фиристодан;

[s], тасвири графии s: *steorra*-ситора, *sēon*-дидан.

Дар ҳолати байни ду садонокҳо ё байни садонок ва ҳамсадои чарангдор намунаи мавқеии чарангдор ба амал меояд:

[z], тасвири графии s: gīsan-бархестан, bōsm-сина;

[r], тасвири графии r: ruht-рост, ār-бели заврак;

[l], тасвири графии l: lytel-хурд, seald-сард;

Миёнизабонӣ.

[k], тасвири графии c: cild-кудак, ceaster-урдугоҳ;

[g], тасвири графии cз: bгусз-купрук, lісзеан-дароз кашидан, seczean-сухан гуфтан;

[j], тасвири графии з, ин овоз танҳо дар ҳамсоиягӣ бо садонокҳои пешизабонӣ вомахӯрад: zeard-ҳавлӣ, bysīz-машғул будан;

[x], тасвири графии h: ruht-дуруст, snyht-писарбача.

Пасизабонӣ.

[k], тасвири графии c: cuman-омадан, cliff-харсанг, snāwan-донистан;

[g], тасвири графии з: zōd-хуб, zгēne-сабз;

Дар мавқеи байни садонокҳо ҳамсадои чарангдори роғӣ ба миён меояд:

[γ], тасвири графии з: drazan-кашидан, dazas-рӯзҳо;

[x], тасвири графии h: hring-ангуштарин, hnutu-чормағз; танҳо пеш аз ҳамсадоҳо ва ё дар охири калима вомахӯрад.

[ŋ], тасвири графии n пеш аз з ва c: sinzan-сурудан, leornunz-тадрис.

Усули баромад Макони баромад	Зич	Зичу роғӣ	Димоғ ӣ	Моли ш-хуранда	Ашро к-симант- ҳои миёна	Ашро к-симант-
Лабию лабӣ	p b				W	
Лабию дандонӣ				f (v)		
Дандонӣ				θ(ð)		
Алвеолӣ	t d			s (z)	R	
Пасиалвеолӣ		tʃ (dʒ)		ʃ		
Комӣ					J	
Пуштикомӣ	k g					
Ҳалқӣ				h		

Ҳалқӣ.

Ҳамсадои [h], тасвири графии h: hē-вай, hātan - амр намудан, фармон додан. Танҳо пеш аз садонокҳо вомахӯранд. Овозҳои [x], [x], [h]-ро бояд намунаи мавқеии як фонема қабул намуд[6, с.40],

Андросова М.А. ин нуктаро дар китоби худ дар шакли чадвал хеле хуб нишон додааст[7, с. 23-25].

Б.А.Илиш системаи ҳамсадоҳои забони англисии давраи қадимро ба таври мухтасар чунин шарҳ додаст:

Лабӣ: p, b, m, f, v;

Пешизабонӣ: t, d, ð, þ, n, s, r, l;

Миёнизабонӣ ва пасизабонӣ: c, ʒ, h.

Ў мегӯяд, ки ҳарфи **х** пайвастагии **cs**-ро иваз менамояд. Қисмате аз ҳарфҳои ҳамсадо дар мавқеҳои гуногун овозҳои мухталифро ифода менамуданд. Чунин зухуротҳо бо ҷараёнҳои фонетикии дар давраи англисии қадим бавуқӯёянда алоқамандии зич доштанд.

Ҳарфи **з** дар ҷойҳои гуногуни калима овозҳои ҳамсадоии мухталифро ифода менамуд.

1. Дар аввали калима пеш аз ҳамсадо ва садонокҳои қатори қафо, инчунин дар миёнаи калима пас аз ҳамсадои **n** ҳамсадои зичи ҷарангдори пасизабонии [g]-ро ифода менамуд, масалан дар калимаҳои зерин: *zīeo* 'хушнудӣ', *zōd* 'хуб', 'часур', *sinʒan* 'сурудан'.

2. Пас аз садонокҳои қатори қафо, инчунин пас аз ҳамсадоҳои **r** ва **l** ҳарфи **з** ҳамсадои роғии ҷарангдори пасизабонии [ʒ]-ро ифода менамояд, масалан: *daʒas* 'рӯзҳо', *soʒz* 'меҳрубонӣ', *foʒʒian* 'пайғирӣ намудан'.

3. Дар аввали калима пеш аз садонокҳои қатори пеш, инчунин пас аз садонокҳои қатори қафо ҳарфи **з** ҳамсадои коми роғии ҷарангдори [j]-ро ифода менамуд, масалан: *zīefan* 'додан', *zeag* 'сол', *dæʒ* 'рӯз'[5, с. 60-61].

Хулоса, мақолаи зерин дарбаргирандаи фикру андешаҳои олимони доир ба овозҳои забони англисии қадима буда, фарқият ва монандии овозҳои онро таҳлил намуда бо мисол равшан сохтем.

АДАБИЁТ

1. И. П. Иванова, Т.М. Беляева, Л. П. Чахоян. Практикум по истории английского языка. – СПб.: Лань, 2000.
2. В. Д. Аракин. История английского языка: Учебное пособие для студ. пед. ин-тов по спец-ти "Иностранные языки". – М.: Просвещение, 1985.
3. А.И. Смирницкий. Среднеанглийский Язык. - М.: Просвещение, 1967.
4. В. Д. Аракин. История английского языка: Учебное пособие для студ. пед. ин-тов по спец-ти "Иностранные языки". – М.: Просвещение, 1985.
5. Б. А. Ильиш. История английского языка. – Л.: Просвещение, 1972
6. В. Д. Аракин. История английского языка: Учебное пособие для студ. пед. ин-тов по спец-ти "Иностранные языки". – М.: Просвещение, 1985
7. М.А. Андросова. История языка часть-1: Английский язык. -Ульяновск: Наука, 201
8. Josef Rate. English letters and sounds. – London: Start Avon Press, 1976
9. И. П. Иванова, Л. П. Чахоян. История английского языка. - М.: Просвещение, 1976

ХУСУСИЯТҲОИ ФОНЕТИКИИ ЗАБОНИ АНГЛИСИИ ДАВРАИ ҚАДИМ

Мақола ба яке аз масъалаҳои мубрами забон шиносӣ-фонетикаи забони англисии қадим бахшида шудааст. Муаллиф бо овардани мисолҳои мушаххас монандӣ ва фарқияти фонетикаи забони англисии давраи қадим ва мусирро нишон додааст. Ҳамзамон муаллиф робитаи системаи овозии забони англисӣ бо дигар забонҳо муайян кардааст.

Калидвожаҳо: ташаккул, фонетика, монандӣ, фарқият, ҳамсадо, система, овоз, дифтонгҳо.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНЕАНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Статья посвящена одному из важных вопросов языкознания -фонетике древнеанглийского языка. На конкретных примерах автор показывает сходство и различия фонетики древнего и современного английского языка. Автор также

определил взаимосвязь между голосовой системой английского языка и другие языками.

Ключевые слова: формирование, фонетика, сходство, разница, согласные, система, звук, дифтонги

PHONETIC FEATURES OF OLD ENGLISH

The article is devoted to one of the important issues of linguistics - the phonetics of the Old English language. Using specific examples, the author shows the similarities and differences of phonetics: ancient and modern English. The author also identified the relationship between the English vocal system and other languages.

Key words: formation, phonetics, similarity, differences, consonants, systems, vocals

Маълумот дар бораи муаллиф: Баротов С.Қ. магистранти курси 1-уми кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносии фалултети забони англисӣ ва забонҳои шарқи ДДОТ ба номи С.Айнӣ. Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе ноҳияи Шохмансур, хиёбони Рудакӣ, 121

Тел: (+992) 103323434, E-mail: barotovsafarali85@gmail.com

Сведения об авторе: Баротов Сафарали Камчинович- магистрант 1- курса кафедры теории перевода и стилистики ТГПУ имени С. Айни, 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, Пр. Рудакн, 121, Тел: (+992) 103323434, E-mail: barotovsafarali85@gmail.com

About the author: Barotov Safarali Qamchinovich-1st year master of the chair Theory of Translation and Stylistics, TSPU named after S.Aini, 734003, Republic of Tajikistan, city. Dushanbe, Rudaki Ave, 121, Tel: (+992) 103323434, E-mail: barotovsafarali85@gmail.com

Ёздонкулова Озода,

магистранти курси 2-юми Донишгоҳи соҳибкорӣ ва педагогии Денав

CHO'L PON NASRIY ASARLARIDA AYOL RUHIYATINING AKS ETISHI

Ayol muqaddas deymiz. Ayol buyuk xilqat deymiz. Mudom ayol shaxsini ulug'lashga, uning qadr-qimmatini joyiga qo'yishga intilamiz. Ayol oilaning, jamiyatning yaratuvchisi. Farzandlar tarbiyasida ham ilmi, dunyoqarashi keng bo'lgan onalarning o'rni beqiyos. Ammo har doim ham ayol shaxsiga bugun biz qarayotgan rakurslardan qaralmagani kishi ko'nglini xira qiladi. O'tgan asrning boshlarida jamiyatda ayollarga ko'rsatilgan munosabatni ko'rib, o'qib xo'rliqi, rahmi keladi odamning. O'z erki, o'z huquqidan bexabar, o'z taqdirining poydevoriga o'zi bitta g'isht qo'shishga-da haqli bo'lmagan, mudom oyoqosti bo'lgan ayollarimiz haqida o'qir ekanmiz o'sha davrdagi ayollarning iztiroblari, ko'ngil istaklari ko'nglimizga ko'chib o'tgandek bo'ladi. Jadidchilik harakati a'zolarining ham bosh g'oyalaridan biri ayollar erki, xotin-qizlar ta'limi bo'lganligi ham bejiz emas. Ayol jamiyatning muhim bir bo'g'ini, yaratuvchisi. Ushbu harakat yetakchilaridan biri bo'lgan Abdulhamid Cho'lpon ham o'zining yozgan asarlari orqali ayollar erku-ozodligi uchun kurashishga, ularning ko'ngil istaklarini kuylashga harakat qilgan. Adib o'zining "Kecha va kunduz" romanida Zebi, "Novvoy qiz" hikoyasida novvoy qiz, "Qor qo'ynida lola" hikoyasida Sharofatxon, Qumribush, "Oydin kechalar" da Xadichaxon obrazlari orqali ayol ruhiyati, kechinmalari, ayol xarakterini ochib berishga harakat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРАИМЕТОД/LITERATURE REVIEW)

Cho'lpon iste'dodiga xos lirik nazokat va nafosat shoir nasriy asarlarining ham o'ziga xosligini belgilab keladi. Cho'lpon qaysi mavzuga murojaat etmasin, badiiy voqelikni poetik va obrazlar orqali mujassamlashtirishga erishdi. Uning o'tgan asrning 20-yillarida yozilgan "Oydin kechalarda", "Seni ko'p ko'rmasun", "Qor qo'ynida lola", "Novvoy qiz" singari hikoyalari o'zbek adabiyotidagi lirik nasrning dastlabki mumtoz namunalaridir. Cho'lpon bu hikoyalarda o'zbek xotin-qizlarining ayanchli taqdirini turli badiiy rejada tadqiq etar ekan, har bir jamiyatning taraqqiyot darajasi shu jamiyatning xotin-qizlarga bo'lgan munosabati bilan belgilanadi, degan g'oyani bu asarlar orqali anglatishga intilgan. Umuman olganda, o'zbek xotin-qizlarining mustamlakachilik sharoitidagi taqdiri tasviri

Cho'lpon she'riy ijodining ham kichik epik asarlarining, ham "Kecha va kunduz" romanining g'oyaviy yo'nalishini ham belgilab bergan.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Dastlabki e'tiborimizni "Qor qo'ynida lola" hikoyasiga qaratsak: Bu hikoyada yol va qizlarning nozik his-tuyg'ulari, taqdir oldida itoatkorligini sabr-toqatini ko'rishimiz mumkin. Hikoya Sharofatxon ismli qizning tengqur dugonalari bilan koptok o'ynayotgani bilan boshlanadi. Bir nechta qizlar koptok o'ynashadi va bir payt Sharofatxonning qo'lidan koptok tushib ketadi. Ortidan yugurib yetguncha koptok hovuzga tushadi. Toji qassobning kichik qizi Turg'unbush tomidagi tut o'tinidan bir butoqni olib tushgach hovuzdan koptokni olishadi. Ayni shu paytda Sharofatxonning bolalarcha "Hu, qochmay o'lg'in, tutilding-ku" [1:Cho'lpon asarlari. 1-jild. "Akademnashr" Toshkent-2016, 319-320-b], deyishida uning bolalarcha beg'uborligi, o'yinqaroqligini ko'rishimiz mumkin. Hikoyani o'qishni boshlagan o'quvchi dastlab ohanglarga e'tibor qaratmaydi. Shuning uchun ham jabrdiyda – Sharofatxonni o'ksik siniq ovozda tasavvur qiladi. Ammo otasining nomi chiqqan savdogarligi, shu jihatdan ham hikoyamiz qahramoni erkalik, o'yinqaroqlikda yakka ekanligi uning ovozida qat'iyat, hukmfarmolik (-Baribir qancha siqib quritmoqchi bo'lsak-da xo'l to'p chiqmaydir, boshqa kimning to'pi bor?) siltalash, dimog'dorlik, (-Voy,o'la qolay, hech qaysilaringda yo'qmi?) dugonalari uning oldida xijolat tortishi, o'zlarini aybdordek his etishi (-Meniki bor edi-yu, tunov kuni Gulnor o'lgur yo'qotib qo'yibdir) dan uning dugonalar davrasida bechora qiz emas, qat'iyatli qiz ekanligi anglashiladi. Hikoyada gapdan-gapga syujet tadriji o'sib boradi. Qizlar koptokni quritishayotgan paytda Turg'unbushning singlisi Fazilatxon opasining dugonasi Sharofatxonga sovchi kelganini shipshiydi. Bu bir zumda qizlarga ayon bo'ladi. Cho'lpon aslida hikoyaning birinchi qismini qizlar koptokni suvga tushirib yuborgan paytda ham yakunlasa bo'lar edi. Lekin u bunday qilmadi Sovchi kelishi xabari orqali hikoyaning keyingi voqealariga ishora qiladi. Sharofatxonning oilasiga keladigan bo'lsak, otasi Samandar aka ilgari ot chiqargan bir savdogar edi. Bir necha yil savdosi yurishib o'tgan bahorda kasodga uchragan. Bor-budini qarz to'lash uchun sotgach, juda so'fi bo'lib eshonnikiga qatnaydigan bo'lgan. Kunini eshonnikida o'tkazadi. Onasi Qumribibi oddiy, sodda, eriga itoatli bir o'zbek ayoli. Sharofatxon esa bu oilaning yakka-yolg'iz farzandi. Hamma muammo eshonga nazr berish masalasidan boshlanadi. Kimdir qo'y, kimdir sarpo, kimdir oziq-ovqat olib keladi. Samandar akaning esa berishga hech narsasi yo'q. Ko'ngli xijil bo'lib uyiga kelaganida qiziga eshondan sovchi kelganidan xabar topadi. Ayolidan bu xabarni eshitgach : – To'g'rimi, eshonnikidanmi, to'g'rimi? Eshon nega o'zingma mazmun qilmadilar ekan? [2:Cho'lpon asarlari. 1-jild. "Akademnashr" Toshkent-2016, 319-320-b] – deb ham hayratlanib, ham quvonib ketadi. Xotining: - Endi katta odam, men sovchilarga hali qizim yosh, endi o'n yettiga chiqdi, dedim. Shunday deb javob bera qolaymi? – degan gapiga "Bitta qizimiz bo'lsa, hazrat eshonimizg'a tutdik, sadag'asi ketsun!", - deb javob beradi va shu bilan o'zining boshqa muridlar bera olmagan narsa berishdek niyatiga yetgandek edi. Qumribibi bu kutilmagan javobdan oqarib, ko'karib, devorga suyanib qoladi. Samandar aka nazr berish chorasini topganidan, eshonga qiz berib qaynota bo'lishidan, obro'si yanada ortishidan sevinib shunday javob bergandi ehtimol. Ammo xotini nima qilsin? Sharofatxon uning ham bolasi. Uning ham orzu-havasi bor. Xali endigina o'n yettiga kirgan qizini ikki xotinlik, soqoli oqargan eshongan beraman deb o'ylabmidi?! Na eriga so'z qota oladi, na qiziga yon bosa oladi. Erning qarori qat'iy. Shikoyatga o'rin yo'q. Shuning uchun ham bir so'z aytishga-da botinolmaydi. Bir so'z aytishgada haqqi yo'q. Sharofatxon-chi? Undan ko'ngil so'rashdimi? O'zi uning gapirishg haqqi bormidi? Zamon nozik edi. Qiz tarbiyasi edi. Otaga, onaga tik boqib so'z aytmasdi. Chinakam o'zbek qizi edi. Ehtimol, yostig'ini ho'l qilib tuni bilan yig'lagandir. Ehtimol orzular poymol bo'lgandir... Ehtimol ranglari so'lib, umr bahorida ko'zlariga, badaniga izg'irin nayzalari sanchilgandir, bu bizga noma'lum. Bilganimiz tez fursatda to'y bo'lib o'tdi. Eshon buva kuyov bo'ldi. Sharofatxon kelin bo'ldi. Qiy-chuv, nog'orayu-tog'ora, kuy-qo'shiq avjida bo'ldi. To'yxonada gulxan yoqildi. Madordan qolgan kayvoniy kuyov kelinni ko'tarib oldi"

"- Ko'taring-a, kuyov pochcha, ko'taring-a!

- O'zingizni tetik tuting, taqsir!

- Ha, taqsir, ko'taring!

- Barakalla, taqsir, barakalla!

Bo'sh kelmadilar taqsirim!" [3:Cho'lpon asarlari. 1-jild. "Akademnashr" Toshkent-2016. 324-325-b] Yana qiy-chuv, qarsaklar bo'ldi. Yig'lagan ham, kulgan ham o'z-o'zi bilan bo'ldi. Chidagani uchun, sukut saqlagani uchun, ota so'ziga, taqdiriga va yozug'iga ko'ngani uchun kim olqishladi Sharofatxonni? Kim tinglay oldi sukutini? Kim ayta oladi uni paranji ostida kulyapti deb. Kim ko'rdi uning ko'zlarini? Hech kim! O'zi ahamiyati bormidi uni eshitishning? Siz erta bahorda bodomning

gullashini intizorlik bilan kutsangiz-u, bebosh shamol gul yaproqlarini ayamay uchirib ketsa, yerlarga to'kib, loyga qorishtirsa rahmingiz kelmaydimi? Eshonning baxtidan quvonganlar qancha ko'p bo'lsa Sharofatxonning ayanchli taqdiriga achinganlar ham ko'p bo'ldi. Buni eshonning uyidan chiqqan ikki yigitlarning suhbatidan anglasak ham bo'ladi: “- Ho‘x-ho, ko‘cha juda qorong‘i-ku! - Shuni aytgil-a, osmonda dorig‘a ham bitta yulduz topilmaydur! - Yuraber. Bu kecha xuddi eshonbobongning ko‘nglidagidek bo‘libdir. - To‘g‘ri-da, men qizga achinaman, boyaqish kelib-kelib kimniki bo‘ldi-ya!... - Nimasini aytasan, otasining uyi kuysin, odam emas ekan! - Soqolinini oppoq tutadek qilib, nevarasidek bir qizni aravadan olishini qara, kishi chidamas ekan. Shuni bir narsaga o‘xshatgum keldiyu, o‘xshata olmadim-da! shu payt burchakda poylab yotgan Mamat qorovul gapga qo‘shiladi: - Nimasini aytasiz, yigitlar, dunyo o‘zi shunday teskari dunyo ekan... Lolaning ustiga qor yo‘g‘di...” [4:Cho‘lpon asarlari. 1-jild. “Akademnashr” Toshkent-2016. 326-b] Cho‘lpon ushbu hikoyada badiiy umumlashtirishdan mohirona foydalanadi. Sharofatxonning taqdiriga hammaning: ota-ona, qo‘ni-qo‘shni, eshonning ham aybdor ekanligini yanada aniqlashtirib beradi. To‘y daragini eshitib qizga achingan mahalladoshlarining baralla yor-yor aytgan ayyollarni-da qizning ayanchli qismatiga dahldor etadi. “Seni ko‘p ko‘rmasun” hikoyasida ham biz o‘zbek ayolining iztiroblari haqida so‘z boradi. Hikoya qahramoni Xadichaxon ikki o‘g‘ilning onasi. Eri Roziqjon qishloqlik dehqon, to‘rt-besh tanob yerda ishlab ro‘zg‘orini tebratadi. Ro‘zg‘ori onasi, xotini, ikki o‘g‘li va o‘zidan iborat. Hammasi binoyidek ketyotgandi. O‘tgan bahorda Roziqjon xuftongacha daladan qaytmadi. Xotini sodda emasmi, “bugun o‘roqni bo‘lsa, narigi jo‘gari tomonga suv bog‘lamoqchi edi”, - deb o‘ylaydi. Zamon esa notinch. Tun yarmida eshi qoqiladi. Eshikni ochgani chiqqan kampir “Voy bolam” qaytib kiradi. Bolasini yo‘lda beklar otib ketganini aytishadi. Ayol otadan keyin eriga suyanadi. Suyangan tog‘i qulagandan keyin holatini tasavvur qilavering. Bechora ayolning ko‘nglidan o‘tgani o‘zi va Xudoga ayon. Xadichaxon erini sog‘inib dalaga chiqadi. Odamlarni, qishloqdoshlarini ko‘rib ovunmoqchi bo‘ladi. Egatlardan, odamlar orasidan erini izlaydi. Qayta dog‘lanadi. Qayta kuyadi. Bir yillar o‘tgach Xadichaxon yana bir tog‘ini yo‘qotadi. Qaynonasi qatiq sotib puliga go‘sh olib kelishini tayinlagan o‘g‘li Sobirjondan ham ayrilib qoladi. “Shaharda otishma bo‘lgan ekan, o‘q tekkandur... yo armanlar otib ketgandur...”, - deydi Sobirjonni daragini izlab borgan Xolmat. Xadichaxon yigirma uch yoshida ikki marta dog‘landi. Ona uchun farzand dog‘idan ortig‘i bo‘lmaydi. Bilmagan kishilar uni “qari juvon” deb o‘ylaydi. U boshiga tushgan ko‘rguliklardan es-hushini yo‘qotadi. Qo‘shni bolalar “Xadi jinni” deb ot qo‘yadi. Uni yaqindan bilganlar esa achina boshlaydi. Xadichaxon esa yolg‘iz qolgan o‘g‘li bilan ovunadi. Uning kelajagi kamolidan umidvor bo‘ladi. Yuqoridagi har ikki hikoyada qahramonlarimizning keying taqdiri noayon qoladi. Xuddi “Kecha va kunduz” romanidagi Zebining qamoqdagi va undan keyingi taqdiri mavhumligicha qolgani kabi. Bu kabi yakunlarni Cho‘lpon hikoyalarida ko‘plab uchratish mumkin. Adib yuqoridagi ikki hikoya orqali zamon zayliga, o‘z taqdiriga ko‘ngan, chorasiz, kechishni-da, ortga qaytarishnida imkon bo‘lmagan lahzalar qiynog‘ida kuymalanayotgan ayollarni bosh qahramon darajasiga ko‘taradi. Ammo biz bu voqealarda ayol qizlarni ayblay olmaymiz. Ehtimol, hamma ayb zamondadir, yoki zamon zayliga ko‘nib millat va hayot davomchisi bo‘ladigan ayol-qizlarni o‘qish va ta’limdan yiroqlashtirgan ota-onadadir. Zamonaviy o‘zbek hikoyachiligining takomilda Cho‘lponning munosib hissasi bor. Xususan, “Oydin kechalarda” novelistik hikoyaning adabiyotimizdagi ilk va mumtoz namunasi sanalishi mumkin. O‘zi tasvirlayotgan milliy turmush va milliy psixologiyani juda yaxshi bilgan adib hikoyani qurishda jahon adabiyotidagi eng ilg‘or tajribaga tayanadi. Jumladan, adib “obyektiv” tasvir imkoniyatlaridan maksimal foydalanadi, badiiy voqelikka turli nuqtalardan qarash intrsospeksiya “kutilmaganlik effekti” kabi vositalardan samarali foydalanadi. Adabiyotimiz uchun yangi bo‘lmish mazkur usul va vositalarning milliy ruhga yo‘g‘rilgan holda olib kirilgani o‘quvchi ommani bu xildagi asarlarni qabul qilishga tayyorlashni osonlashtirishi jihatidan muhim edi.[5: D.Quronov:Cho‘lpon nasri poetikasi. Toshkent: “Sharq” nashriyoti-2004.282-b] Hikoya shunday tasvir bilan boshlanadi: “Zaynab kampir bir narsadan cho‘chib uyg‘ondi. Oppoq oydin, oy kampir yotgan so‘richaning qoq o‘rtasidan undamunda bitta-yarimta uchragan oq bulutlarni yorib, shoshib o‘tib borar edi. Kampir u yog‘-bu yog‘iga yaxshilab qarab, oydinga hech bir qora-mora uchratmagandan keyin yana bolishga boshini qo‘ydi...” [6:Cho‘lpon asarlari. 1-jild. “Akademnashr” Toshkent-2016. 315-318-b] Bunday muqaddima so‘zlardan keyin kitobxon Zaynab kampirni hikoyaning bosh qahramoni, deb o‘ylashi va uning xatti-harakatlarini diqqat bilan kuzatishi tabiiy. Yozuvchi ham kitobxonda uyg‘ongan ana shu taassurotni xuddi sezgandek, kampirning xayollarini tortgan “pilta savat, ko‘rpa qavuq ipdan tortib, bu yil pilladan chiqadigan ipakkacha” – hammasini erinmay tasvirlaydi. So‘ng kampirning arang uyquga ketgani va ko‘p o‘tmay, uyqu aralash yig‘i tovushini eshitganini aytadi. Xuddi shu yerdan boshlab hikoyaning syujetlar tadriji o‘sib boradi: “Bu kim? Kechalari uxlamasdan yig‘lab chiqquchi kim? Hamma tinch va rohat uyquga tolgan bir zamonda qalbini yaralab yig‘laguchi qanday baxtsizdir?...”

Kunduzi bu kabi tovushlar eshitilmasligi, yoinki kishi bu kabi tovushlarga e'tibor qilmasligi tabiiy. Ammo tun sukunati tovushlar jarangini nafaqat quloqqa balki yurakka ham yetkaza oladi. Zaynab xola yig'layotgan ayolni Xadicha otinning kelinini desa, bugun uning dugonalari kelib, «ikki xuftongacha» o'yin-kulgu qilishdi. Balki qo'shnining kelinidir. "Mana, kampirning o'z kelinini, uy-joyi, kiyim-kechagi – hamma narsasi tayyor. Novdadek kuyov yonida." Kampir betoqat bo'ldi. Ko'nglida kechgan xayollar bilan yig'i kelgan tomonga asta borib, ne ko'zlar bilan ko'rsinki, yig'layotgan ayol o'zining kelinini edi. Cho'lpon shu lahzaga qadar voqeani tabiat manzaralarini tasvirlash va kampirning xayollarini jonlantirish orqali ochayotgan edi. Endi qaynona bilan kelin yuzma-yuz kelganlarida, hikoyaga o'z-o'zidan savol-javob usuli kirib keladi: "– ... Aylanay, bolam, Qodirjon qani? -Qodirjonni so'ramang, onajon. Mana, kelin bo'lib kelganimga bir yarim oydan oshgan bo'lsa, shu bir yarim oyning ichida ikki kechagina birga bo'ldik... Boshqa kunlarda har kecha kuta-kuta tong otirib yuboraman. Shuncha kun chidab kelib-kelib, mana bu kun o'z qadrimga o'zim yig'lab yubordim. Qanday qilay? Men odam emasmi?" Shu o'rinda bir savol tug'iladi. Nahotki ona o'z o'g'lining bir yarim oydan buyon uyda tunamayotganini semagan bo'lsa? Axir o'zbek onalari farzandiga nisbatan befarq bo'lolmaydi. Bir joyga ketsa qaytgunicha yuragini hovuchlab turadi. Ammo hikoya Zaynab kapirning aynan shu beparvoligi sababidan yuzaga kelgan muammo ustiga quriladi. Yozuvchi aynan shu peparvolikni muammo uchun vosita qilib olgandir ehtimol. Vaziyatni tushungan kampir nima deyishini ham bilmaydi. "– Otasi ham shundoq edi, qizim" Kampirning qarigan, qurigan ko'zlariga yiroq-yiro yerlardan ikki tomchi keladi. Butun tanini, butun a'zolarini bosib, ezib, sidirib kelgan shu ikki tomchi yoshini yengi bilan artgandan keyin shunday deydi kampir. Bu o'rinda "Qush uyasida ko'rganini qiladi" maqolini qo'llash o'rinli bo'lar. Sababi bola otasidan o'rgangani qiladi. Uning kech qaytishi yoki umuman uyga qaytmasligi bu xonadonda yangilik emasdek go'yo. Xo'sh, Qodirjonning otasi nega uyga kech qaytgan? Qodirjonning o'zi-chi? Ular qanday tashvishlar bilan band? Turmushning qaysi yechilmas tugunlari tufayli ular oilalari bag'rida yashamaydilar?... Bunday savollarga shu payt mast-alast holda uyga kirib kelib, obrezga yiqilgan Qodirjonning holati va "Gde, gde maya Anna, gde maya Annushka?" degan telba-teskari ashulasi javob beradi. «Qizil shohi ko'ylak, qopqora sochlari yerda sudralgan» iffatning, nafasatning, mehriyoning qadrini oyoqosti qilib, otasining iflos odatini davom ettirgan Qodirjon hikoya xotimasida razil va pastkash bir inson sifatida gavdalansa, o'n gulidan bir guli ham ochilmagan kelin go'zallik va ezgulikning xorlangan ma'budasi o'laroq ko'rinadi. Yo'q, u razillik va pastkashlik oldida mag'rur qoya singari qadko'tarmaydi. Balki razillikdan ozor chekayotgan, razillikka qarshi kurashga tayyor bo'lmagan, shuning uchun ham mehr va madadga, ko'makka muhtoj ayol sifatida e'tiborimizni tortadi. Cho'lponning bu hikoyasida biz ikki holatni ko'ramiz. Cho'lpon xotin- qizlarga munosabatning kirib kelishi yaxshi bo'lmagani, ular haq-huquqining kamsitilgani uchun jamiyat e'tiborini ayollar taqdiriga qaratmoqchi bo'lgan. Ikkinchidan mustamlakachilik davrining boshlanishi bilan bizga ichkilikbozlik, axloqsizlik singari illatlar natijasida xotin-qizlarni kamsitish yanada avjiga chiqqan. Cho'lpon «Oydin kechalarda» hikoyasida ana shu illatlarni bartaraf etish, o'zbek xotin-qizlariga xos vafo, iffat, go'zallik va ruhiy boylikning qadriga yetish hamda ularga bo'lgan munosabatni keskin o'zgartirish g'oyasini ilgari suradi. Hikoya hajm nuqtayi nazaridan kichik bo'lishiga qaramay, yozuvchi unda Zaynab kampirning ham, kelinning ham ruhiy holatini katta mahorat bilan ochgan. Badiiy tafsillarning ko'pligi va aniqligi hikoyada hayot haqiqatining yorqin va haqqoniy tasvir etilishiga katta imkoniyat yaratgan. Umuman, muallif bu hikoyasi bilan kelajakda katta epik asar yozish darajasiga yaqinlashib borayotganini namoyish qilgan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS)

Cho'lpon hikoyalari so'ngida o'quvchini so'roqlar qurshoviga otadi. Savollarga ko'madi. Har bir kitobxonning o'z fikri, o'z dunyoqarashi bor. Xulosalar ham shuga yarasha. Derazadan atrofga qaragan mingta odam ming xil narsani ko'radi. Ming xil narsaga e'tibor qaratadi. Adabiyot ham shunday. Har kimning o'z ko'zi, o'z so'zi bor. "Ozod Sharofiddinov asarning yaxlit butunligi, muallifning "kompozitsion tafakkuri" ni e'tiborga olgan holda xulosa chiqaradi: Darhaqiqat, Cho'lpon nigohi tushgan hayot parchasida "milliy turmush" ning botiniy poeziyasiga emas, ma'nan majruh etuvchi biqlikka e'tibor beradi. "[7:D.Quronov:Cho'lpon nasri poetikasi. Toshkent: "Sharq" nashriyoti-2004.282-b]

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION)

Xulosa qilib aytganda, buyuk adib Abdulhamid Cho'lpon ham nazm-u nasrida ayollar ta'limi masalasini ilgari surish orqali ayollarning haq huquqini tanishga, o'zining nimalarga qodir ekanligini anglatishga undadi. Hikoyalarida uquvsiz, irodasiz, zamon zayli, taqdirga osongina ko'nib ketadigan, soddaligi tufayli balolar qozonida qaynagan, qiyinchiliklarni boshidan kechirgan ayol qizlarni ko'zlarini ochishga, dunyoga yanada teranroq nazar tashlashga chorlamogchi bo'ldi. Shuni ham aytib

o'tish joizki, Cho'lpon o'zining nasriy asarlarida ezilgan, turmush qiyinchiliklari qozonida qaynagan, nomusi, orzulari toptalgan, jamiyatda, oilada bir so'z aytishga-da haqqi bo'lmagan, o'z taqdiri o'zgalar qo'lida o'yinchoq bo'lgan xotin-qizlar haqida hikoya qiladi. Bu hikoyalarda voqelik bor. Hikoyani mutolaa qilgan har qanday kitobxonda o'tgan asr ayollarining kechmishi, turmush manzaralari nomoyon bo'ladi. Hayot oq va qora ranglardan iborat. Agar qora rang bo'lmasa biz oq rangni anglamaymiz, tanimaymiz. Buyuk adib o'z hikoyalarida ana shu qoraliklarni tasvirleydi. O'zining ilgari surgan qarashlari, fikrlari orqali xotin qizlarni ilmi bo'lishga, o'z taqdirini o'zlari tanlashga, o'z orzu maqsadlari uchun kurashishga, o'zligini tanishga undaydi.

ADABIYOT

1. Cho'lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2020
2. D.Quronov. Cho'lpon nasri poetikasi. – T: Sharq, 2004 (72-350-354-b)
3. Naim Karimov. Cho'lpon (ma'rifiy roman). – T: Sharq, 2003
4. Nasiba Norova. "Badiiy obrazlar paradigmaticasi"
5. Cho'lpon asarlar. – T: Akademnashr.2-jild, 2016
6. X. Safarov. Hikoyada davr ruhi. O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 7-son
7. Cho'lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2020
8. D.Quronov. Cho'lpon nasri poetikasi. – T: Sharq, 2004 (72-350-354-b)
9. Naim Karimov. Cho'lpon (ma'rifiy roman). – T: Sharq, 2003
10. Nasiba Norova. "Badiiy obrazlar paradigmaticasi"
11. Cho'lpon asarlar. – T: Akademnashr.2-jild, 2016

ИНКИШОФИ РУҲИ ЗАН ДАР АСАРҲОИ НАСРИИ ЧОЛПОН

Адабиёти чадид, махсусан эҷодиёти Чолпон яке аз шоҳасарҳои адабиёти мост. Асарҳое, ки дар ин давра таълиф шудаанд, аз ҷиҳати қувваи идеявӣ, камолоти ташаккул ва сюжетҳои мантиқияшон низ аҳамияти калон доранд.

Чолпон, ки яке аз пешвоёни чараёни чадид аст, то имрӯз дар бораи жанри наср, сохти дostonҳо ва таҳқиқи наср бурдааст. Ин мақола симои занро дар ҳикояҳои Чолпон баррасӣ мекунад.

Калидвожаҳо: умумияти бадеӣ, объективӣ, таъсири ногаҳонӣ, пайдарпайӣ, пайдарпайии конфликтҳо, майдони сюжет.

ОТРАЖЕНИЕ ЖЕНСКОГО ДУХА В ПРОЗАЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧОЛПОНА

Джадидская литература, в частности творчество Чолпона, является одним из шедевров нашей литературы. Произведения, написанные в этот период, также важны своей идейной силой, совершенством образов, логичностью сюжетов. К настоящему времени Чолпон, один из лидеров джадидского движения, провел исследование жанра прозы, структуры рассказов, изучение пластов прозы в прозе. И такого рода исследования обогатят нашу астрономию. В данной статье рассматривается образ женщины в рассказах Чолпона.

Ключевые слова: художественная общность, объективность, внезапный эффект, последовательность, конфликтная последовательность, сюжетная область.

REFLECTION OF WOMEN'S SPIRIT IN CHOLPON'S PROSE WORKS

Jadid literature, in particular, the work of Cholpon, is one of the masterpieces of our literature. The works written during this period are also important for their ideological strength, perfection of images and consistency of plots. To date, Cholpon, one of the leaders of the Jadid movement, has conducted research on the genre of prose, the structure of stories, and the study of the layers of prose in prose. And this kind of research will enrich our astronomy. This article examines the image of women in Cholpon's stories.

Keywords: artistic generality, objectivity, sudden effect, sequence, conflict sequence, plot area.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ёздонкулова Озода Зокирҷонқизи, магистранти курси 2-юми Донишгоҳи соҳибқорӣ ва педагогии Денав, o.yozdonkulova@dtpi.uz, Тел: +998997126736

Информация об авторе: Ёздонкулова Озода Закирҷонқизи, аспирантка 2 курса Денавского Бизнес-Педагогического Университета, o.yozdonkulova@dtpi.uz, Тел: +998997126736

Information about the author: Yozdonkulova Ozoda Zakirjonkizi, 2-nd year graduate student of Denav Business and Pedagogical University, o.yozdonkulova@dtpi.uz, Tel: +998997126736

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA RANG BILAN BOG‘LIQ TIBBIY TERMINLAR LINGVOKULTROLOGIK XUSUSIYATLARI

Til va madaniyat o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning bir-biriga ta’siri turli sohalarda, jumladan, tibbiy terminologiyada ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Har bir xalqning tibbiy terminlari faqat ilmiy asoslarga emas, balki madaniy, tarixiy va ijtimoiy omillarga ham bog‘liq holda shakllanadi. Shu jihatdan rang nomlari bilan bog‘liq tibbiy terminlarning o‘rganilishi lingvokulturologik nuqtayi nazardan muhim ahamiyatga ega. Fikrimizni rus tilshunosining quyidagi gaplari bilan davom ettiramiz: “Har bir madaniyat o‘zida umuminsoniy tafakkurning muayyan timsollarini tanlab aks ettiradi”. [Саяхова Л.Г. Лингвокультурология. – Уфа, 2006] Demak, aynan tibbiy terminlardagi rang nomlari ham qaysidir madaniyatning belgisi vazifasini bajarishi mumkin ekan.

Tibbiy terminlarni tahlil qilishda, dastlab termin nima degan savolga javob topganimiz maqsadga muvofiq bo‘ladi. Husanov N.A., Dilmurodova N.A. “O‘zbek tili” fanidan o‘quv-uslubiy majmuasida terminga quyidagicha ta’rif beradi:

1) termin – umumadabiy tilning maxsus vazifa bajaruvchi bir turi bo‘lmish ishlab chiqarish, fan va texnika tiliga mansub lisoniy birlik, bir so‘z yoki birikmadir;

2) termin – konkret narsa-predmet, ashyo, mavhum tushunchalarning maxsuslashtirilgan nomidir;

3) termin uchun muayyan ta’rif (definiitsiya) zaruriydirki, uning yordamida tegishli tushuncha mazmunini aniqroq ifodalash, tushunchaning birini ikkinchisidan chegaralab ajratish imkonini beruvchi, ayni mahalda ma’lum tushunchani muayyan tasnifiy qatorga joylashtirishga yo‘l qo‘yuvchi, farqlovchi belgilarni ravshanroq ko‘rsatish mumkin.[4,366]

Xulosa qilamizki, terminlar kontekstdan ajratilganda ham ma’lum ma’no anglatuvchi, ma’nosi aniq va tushunarli, bir ma’noli so‘z yoki so‘zlar birikmasidir.

Rang bilan bog‘liq tibbiy terminlarning hosil bo‘lishida, birinchidan kasallikning klinik belgilari e’tiborga olinadi. Ikkinchidan esa, kasallikning yuzaga kelgan davri hamda sabablari ahamiyatli hisoblanadi. O‘zbek va ingliz tillarida rang nomi bilan aloqador bir nechta kasalliklar mavjud bo‘lib, quyida ularning lingvokulturologik va lingvisik jihatlarini ko‘rib chiqamiz.

Avvalo, ingliz tilida uchraydigan rangga aloqador tibbiy terminlar haqida batafsil ma’lumot beriladi.

Yellow fever (Sariq isitma) - epidemiyaga moyil bo‘lgan, chivinlar orqali yuqadigan va vaksina bilan oldini olish mumkin bo‘lgan kasallik. Kasallikning kelib chiqishi va tarixi XVI asrda Afrikadan Amerikaga qullarni sotish jarayoni bilan bog‘lanadi, ya’ni qullar Afrikadagi mavjud epidemiyaning tashuvchilari bo‘lishi mumkin. [5,10-372]

Kasallikning asosiy klinik belgilari: *to’satdan isitma ko’tarilib ketishi, titroq, kuchli bosh og‘rig‘i, bel va tanadagi og‘riqlar, ko‘ngil aynishi, charchoq va holsizlik*. Kasallikni davolashda tavsiya etiladigan eng yaxshi usul bu dam olish va ko‘proq suv ichish. Dori vositalari tavsiya etilmaydi, biroq harorat tushishi uzoqqa cho‘zilsa, shifokor nazoratida bo‘lgan maqul. Ko‘pchilik bemorlar kasallik paydo bo‘lgandan keyin bir hafta ichida tuzaladi. Ammo ba’zi hollarda kasallikning holsizlik va doimiy charchoq ko‘rinishida uzoq davom etishi kuzatilishi mumkin.

Ushbu termin ingliz tilidagi *yellow* va *fever* so‘zlaridan iborat, ya’ni *yellow* – sariq rangni ifodalovchi sifat, *fever* esa isitma, harorat oshishi deb tarjima qilinadi. Kasallikning aynan **yellow fever – sariq isitma** deb nomlanishiga sabab, bemorlar terisidagi chivin chaqqan joyning sariq rangga kirishidir.

Blue baby syndrome (Chaqaloqlarda teri rangining ko‘karishi) – ushbu kasallik kamdan kam hollarda chaqaloqlarda uchraydi. Bolada ushbu kasallik tug‘ma bo‘lishi yoki tug‘ruqdan so‘ng rivojlanishi mumkin. Terining asosan yupqa qismlari: quloqlar, lablar va tirnoqning tag qismida ko‘karish kuzatiladi. [https://www.healthline.com]

Kasallik keng tarqalgan bo‘lmasa ham, uning yuzaga kelishiga tug‘ma yurak nuqsonlari, genetik omillar va ba’zan atrof-muhit ham ta’sir o‘tkazishi mumkin. Agar onada yurak, o‘pka yoki qon bilan bog‘liq muammolar bo‘lsa, bolaga kislorod yetarlicha yetib bormasligi mumkin va natijada ushbu kasallik yuzaga keladi. Ushbu kasallikni davolashda shifokorlar, avvalo, kasallikning yuzaga kelish sababini aniqlashni maslahat berishadi. Agar u tug‘ma bo‘lsa, jarrohlik amaliyoti amalga oshiriladi. Qolgan holatlarda esa, dori-darmonlar tavsiya etilishi mumkin.

Mazkur termin ingliz tilidagi **blue + baby + syndrome** uchta soʻzdan iborat. Tahlilni yanada aniqroq qilish uchun termindagi har bir soʻz maʼnosiga alohida toʻxtalib oʻtamiz:

- **blue** – koʻk rang. Nega aynan ushbu rang tanlanganini yuqorida koʻrib oʻtdik, yaʼni terida koʻkarish holatlari kuzatiladi.
- **baby** – chaqaloq. Kasallikning aynan yangi tugʻilgan chaqaloqlarda kuzatilishi sababli ham ushbu soʻz qoʻllangan.
- **syndrome** – kasallik, belgi, alomat.

White Coat Syndrome (Oq Xalat Sindromi) - bu shifokor yoki hamshira oldida odamning qon bosimi yoki yurak urish tezligining oshishi bilan tavsiflanadigan holat. Bemor odatda shifokor qabulida yoki shifoxona muhitida boʻlganida stress yoki xavotir sababli vaqtinchalik gipertoniya (yuqori qon bosimi) holatini boshdan kechiradi.

Ushbu patologik holat har yili dunyo aholisining 5% ida kuzatiladi. Asosan, kasallikka 50 yoshdan katta odamlar koʻproq chalinadi. Mazkur sindromga chalinmaslik uchun shifokorlar, koʻproq jismoniy mashq bilan shugʻullanishni, shifokor huzuriga borganda oʻzini xotirjam his qilishni, tibbiy koʻrikdan oldin tamaki mahsulotlari yoki kofe isteʼmol qilmaslikni tavsiya qilishadi.

Bu tibbiy termin ham uchta soʻzdan tashkil topgan: **white + coat + syndrome**.

- **white** – oq rang. Biz shifokorlarni eslaganimizda, albatta, ularni oq rangli kiyimda tasavvur qilamiz, chunki ular koʻpincha oq rangli kiyimda boʻlishadi.
- **coat** – ingliz tilidagi asosan, palto, plash maʼnosini bildiradi. Bunda “oq xalat” shaklida tarjima qilgan toʻgʻriroq boʻladi.
- **syndrome** – kasallik, belgi, alomat.

Ingliz tilidagi rang nomi bilan bogʻliq baʼzi terminlarni koʻrib chiqdik. Oʻzbek tilida ham rang nomi bilan aloqador bir qancha kasalliklarni uchratish mumkin. Terminga rang bilan bogʻliq nom berilishining asosiy sababi, kasallik alomatlarida shu rangning aynan kuzatilishidir.

Qizilcha – oʻtkir yuqumli kasallik, gavda temperaturasining koʻtarilishi, bir oz kataral holatlar (tumor, yoʻtal), ensa limfa tugunlarining kattalashishi va ogʻrishi hamda teriga toshmalar toshishi bilan xarakterlanadi. Qizilchani virus qoʻzgʻatadi.[2, 127]

Bemor yoʻtalganda, aksirganda, gaplashganda balgʻami, soʻlagi tarkibidagi virus havoga tushadi, soʻngra sogʻlom odamning nafas yoʻllari orqali uning organizmiga kiradi (infektsiyaning havo-tomchi yoʻli bilan yuqishi). Qizilcha barcha yoshdagi kishilarga yuqishi mumkin, biroq, koʻpincha 2-10 yoshgacha boʻlgan bolalar ogʻriydi. Kasallikdan keyin organizmda turgʻun immunitet qoladi.

Qizilcha bilan ogʻrigan bemorlar toshma toshishidan 2 kun oldin va toshma yoʻqolib ketguncha yuqumli boʻladi. Qizilcha virusi organizmda 16-21 kun mobaynida kasallik belgilarini paydo qilmay turishi mumkin. Kasallik boshlanishidan oldingi davr (prodromal davr) bir oz tumor va yoʻtal bilan namoyon boʻlib, aksari sezilmay qoladi. Bu belgilar bilan bir vaqtda yoki 1-2 kun keyin yuzga va badanning hamma joyiga och pushti mayda-mayda dogʻlar toshadi. Toshma 2-3 kundan keyin hech qanday asoratsiz qaytadi.[3,1983-y]

Qizilcha termini *qizil + cha* dan tashkil topgan. Bu yerda **qizil** – rang-tus bildiruvchi sifat. **-cha** esa kichraytirish qoʻshimchasi. Kasallikka chalingan odamda aynan kichkina qizil yoki pushti dogʻlar paydo boʻlgani uchun ham shu nom tanlangan.

Mazkur kasallik inglizchada **Rubella** deb nomlanadi. Rubella bu kasallikni tarqatuvchi virusning nomi. Kasallik simptomlari va davolanishi bir xil. Biroq ingliz tilida qizil rang nomi bilan bogʻlanmagan.

Sariq (gepatit) kasalligi – jigarda hosil boʻladigan bilirubin – oʻt pigmentining toʻqimalarda toʻplanishi tufayli teri, koʻz oqi va shilliq pardalarining sariq tusga kirishi. Sariq kasalligi qonda bilirubin miqdorining oshib ketishi natijasida paydo boʻladi. Kelib chiqish sabablari va hosil boʻlish mexanizmiga koʻra sariq kasalligi jigarda paydo boʻluvchi, mexanik va gemolitik xillarga boʻlinadi.

Jigarda boʻladigan (parenximaga oid) sariq kasalligi jigar hujayralarining infeksiyon yoki toksik zaharlanishi natijasida paydo boʻlib, jigarda turli xil oʻzgarishlarni keltirib chiqaradi, bilirubinni ichakka oʻtkazadi: axlat rangi oqarib, siydik toʻq rangga oʻtadi. Jigardagi sariq kasalligi, koʻpincha, Botkin kasalligi (virusli hepatit) tufayli, shuningdek jigar hujayralarining alkogol taʼsirida zaharlanishi oqibatida kelib chiqadi.[2, 51]

Gepatitning belgilari:

- teri va koʻzlarning sargʻayishi (jaundice);
- holsizlik, charchoq;
- koʻngil aynishi va qusish;
- qorinda ogʻriq, ayniqsa oʻng qovurgʻa ostida;

- тери қичишishi;
- қорамтир сиёдик ва och rangli najas.

Sariq termini aynan rang nomidan olingan bo'lib, bemor terisining sarg'ayishiga nisbat berilgan. Ingliz tilida bu kasallik **Hepatitis** deb ataladi, ya'ni gepatit. Kasallik alomatlari va tashxisi deyarli bir xil, ammo nomlanishdagi farq sezilarli darajada katta. Ko'rinib turibdiki, nomlanishida rang bilan aloqadorlik mavjud emas.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ingliz va o'zbek tillarida rang nomlari bilan bog'liq tibbiy terminlar muayyan linguokulturologik xususiyatlarga ega. Bunday terminlarning shakllanishida ranglarning inson salomatligiga ta'siri va kasalliklarning tashqi namoyon bo'lishi muhim omil hisoblanadi. Ko'plab kasalliklarning simptomlari ma'lum ranglar bilan bog'liq bo'lib, bu holat ushbu terminlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Shu jihatdan, rang nomiga asoslangan tibbiy terminlar nafaqat lingvistik, balki madaniy ahamiyatga ham ega bo'lib, turli xalqlarning tibbiy tasavvurlarini aks ettiradi. Bundan tashqari, bunday terminlar madaniyatlararo muloqotda vositachi sifatida xizmat qilib, turli tillar va madaniyatlar o'rtasida umumiy tushunchalarni shakllantirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Саяхова Л.Г. Лингвокультурология. – Уфа, 2006.
2. Суюнов Б.Т. Тиббий терминлар семантикаси ва тезауруси. Монография. – Т.: “Impress media” МЧЖ, 2022.
3. Саломатлик энциклопедияси. – Тошкент: “Матбуот”, 1983.
4. Husanov N.A., Dilmurodova N.A. “O'zbek tili” fanidan o'quv-uslubiy majmua. -Toshkent: TMI, 2018. 366b
5. Vaccines 2022, 10, 372. <https://doi.org/10.3390/vaccines10030372>
6. <https://www.healthline.com/health/blue-baby-syndrome#outlook>
7. <https://my.clevelandclinic.org/health/diseases/23989-white-coat-syndrome>

ХУСУСИЯТҲОИ ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИИ ИСТИЛОҲОТИ ТИББИИ МАРБУТ БА РАНГ ДАР ЗАБОНҲОИ ЎЗБЕКӢ ВА АНГЛИСӢ

Забон ва фарҳанг бо ҳам зич алоқаманд буда, таъсири онҳо ба якдигар дар соҳаҳои гуногун, аз ҷумла дар истилоҳоти тиббӣ, равшан зоҳир мегардад. Истилоҳоти тиббии ҳар як миллат на танҳо дар асоси илмӣ, балки таҳти таъсири омилҳои фарҳангӣ, таърихӣ ва иҷтимоӣ низ шакл мегиранд. Аз ин ҷиҳат, омӯзиши истилоҳоти тиббӣ, ки бо номҳои ранг алоқаманданд, аз ҷидғоҳи лингвокултурологӣ аҳамияти муҳим дорад. Мақолаи мазкур ба таҳлили муқоисавии истилоҳоти тиббӣ, ки дар забонҳои ўзбекӣ ва англисӣ бо номҳои ранг алоқаманданд, бахшида шудааст. Дар ҳар ду забон чанд истилоҳоти тиббӣ, ки унсурҳои рангро дар бар мегиранд, аз ҷиҳати лингвокултурологӣ ва лингвистӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: *истилоҳ, эпидемия, симптом, нишонаи клиникӣ, синдром, лингвокултурологӣ, ҳарорат.*

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ, СВЯЗАННЫХ С ЦВЕТОМ, В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ.

Язык и культура тесно связаны, и их взаимодействие проявляется в различных областях, в том числе в медицинской терминологии. Медицинские термины каждого народа формируются в зависимости не только от научных принципов, но и от культурных, исторических и социальных факторов. В связи с этим изучение медицинских терминов, связанных с названиями цветов, важно с лингвокультурологической точки зрения. Данная статья посвящена изучению медицинских терминов, связанных с названиями цветов, в узбекском и английском языках. Лингвокультурный и лингвистический анализ некоторых терминов с цветовыми названиями обоих языков.

Ключевые слова: термин, эпидемия, симптом, клинический признак, синдром, лингвокультуральный, температура.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF MEDICAL TERMS RELATED TO COLOR IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Language and culture are closely related, and their interaction is evident in various fields, including medical terminology. The medical terms of each nation are formed depending not only on scientific principles, but also on cultural, historical and social factors. In this regard, the study of medical terms related to color names is important from a linguistic and cultural point of view. This article is devoted to the study of

medical terms related to colour names in Uzbek and English languages. Linguocultural and linguistic analysis of some terms with colour names from both languages.

Key words: term, epidemic, symptom, clinical sign, syndrome, linguocultural, temperature.

Маълумот дар бораи муаллиф: Курбонова Гўзал Хўчамуродовна тадқиқотчи барои дараҷаи PhD, Донишқадаи соҳибкорӣ ва педагогии Денав, guzal.qurbonova1998@gmail.com, Тел: +998997893364

Информация об авторе: Курбонова Гузаль Ходжамуродовна, исследователь, кандидат PhD, Деновский институт предпринимательства и педагогики, guzal.qurbonova1998@gmail.com, Тел: +998997893364

Information about the author: Guzal Khojamurodovna Qurbonova, PhD Researcher, Denav Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, guzal.qurbonova1998@gmail.com. Tel: +998997893364

Suyunov Baxodir,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti dotsenti, filologiya fanlari doktori

MA'NO TARAQQIYOTI VA TIBBIY TERMINLAR SEMANTIKASI

Bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy hamda ilmiy-texnikaviy sohalarda ro'y berayotgan tub o'zgarishlar va yangilanishlar jarayoni tabiiy ravishda, avvalo, o'zbek tili leksikasida o'z aksini topmoqda. Bu esa, ayni paytda, jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda, yangi-yangi so'z, tushuncha va terminlarni yuzaga keltiradi.

Shu bois, leksik birlik sifatida o'zbek tili terminlari tizimini yanada teranroq tadqiq etish, xususan, terminologiyaning nazariy va amaliy jihatlarini ilmiy asosda chuqurroq o'rganish hozirda muhim va jiddiy masalalardan biri bo'lib qoldi.

Terminlarni tadqiq etishda, birinchi navbatda, uning leksik-semantik xususiyatlariga e'tibor qaratish kerak. Chunki termin, dastavval, sema (ma'no)lariga ko'ra o'zaro farqlanadi. Binobarin, mazkur tadqiqotda leksik ma'no o'rganilib, ayrim sof o'zbekcha tibbiy terminlarning leksik-semantik jihatdan tahlilga tortilgani va tegishli xulosalar chiqarilgani, ayni paytda, uning dolzarbligini belgilaydi.

Metodika: Tadqiqot jarayonida tizimli, tarixiy va sinxronik tahlil, komponent tahlil, mantiqiy va qiyosiy-tavsifiy metodlardan foydalanildi.

Asosiy qism:

So'zning leksik ma'nosini semalar asosida tahlil qilishga keyingi paytlarda alohida e'tibor qaratilmoqda. Chunki bunday usuldagi tahlil so'z semantikasiga aloqador juda ko'p hodisalarning mohiyatini to'g'ri belgilashga imkon beradi (S.G'oyibov, 1981: 203). Semalar sememaning mundarijasini tashkil etadi. Masalan, atrof leksemasining sememasi hamma va tomon so'zlaridan; kasal leksemasining sememasi organizm, faoliyat va buzilmoq so'zlaridan; kuchaymoq leksemasining sememasi kuchli, daraja va olmoq semalaridan tarkib topgan.

So'zning semantik xususiyatlarini tahlil qilishga doir ayrim rus tilshunoslarining ilmiy qarashlariga murojaat etamiz:

“Sema leksik ma'noning eng kichik bo'lagidir. So'zlarning ma'no komponentlari tarkibini aniqlashda sememaning barcha parametrlari bilan ma'no qirralarini hisobga olish zarur” (L.Novikov, 1982: 130). Tilshunos olim L.M.Vasilyev leksemlarning minimal birligi sifatida semalarning o'ndan ziyod turi borligini qayd etadi. U semalarni nafaqat leksik ma'no nuqtai nazaridan, balki til birliklari va til sathlarining barcha semantik ko'rsatkichlari bo'yicha semik tahlil etish zarur, deb hisoblaydi. Til birliklarining har bir uzvida sememalar mavjud bo'lib, morfemadan boshlab, matn darajasigacha hammasida ma'no komponentlari bor. Til sathlari uch yarusli bo'lib, ularning har biridagi sathlar va sathlararo semantik munosabatlarni yuzaga chiqarish va tahlil etish semalar asosida amalga oshiriladi, deb ta'kidlaydi.

O'zbek tilshunosligida sememani hosil qiluvchi ma'no bo'laklari sema deb ataladi:

“Bir turkum sememasi asosida boshqa bir turkum sememasi yuzaga kelishi uchun turkumlik semasi (predmet, belgi, harakat kabilar) bu sememalarning semalar tarkibiga til bosqichida birlashtirilgan bo'lishi kerak. Aks holda, bir turkum leksemasining boshqa bir turkum leksemasi kabi (o'rinda) ishlatilishi hodisasi yuz beradi, bunda yangi semema ham, yangi leksema ham yuzaga kelmaydi” (Sh.Rahmatullayev, 1984: 11–12).

Leksik birlikning yangi ma'noga ega bo'lishi tilning muayyan ichki yoki tashqi imkoniyatlari va qonuniyatlari asosida ro'y beradi. Ijtimoiy hayot, ilm-fan, texnika va tafakkur taraqqiysi tabiiy ravishda tildagi so'zlar va terminlar, ularning ma'nolarini ham rivojlantiradi, yangi ma'nolarning paydo bo'lishi va

qo'shilishiga, shuningdek yangi so'z va terminlarning yuzaga kelishiga olib keladi. Masalan, bir so'zining "miqdor son", "o'ldiruv", "qism", "taxmin", "imkoniyat", "qat'iyat", "birdamlik", "hamkorlik", "qiyos", "tafsilot", "yolg'iz", "ortiqlik", "kamlik", "tezlik", "ehtiyot", "nav", "uddaburonlik", "doimiylik", "oqibat", "tasodif", "sir", "tasalli", "shart" kabi ma'nolari ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan (G'.Abdurahmonov, 1966: 152). Lekin ushbu misollarda bir so'zining ma'nolari ko'chim asosida turli tushunchalarni ifodalagan va bu tushunchalar o'sha matn yoki o'sha vaziyat bilan bog'liqdir. Demoqchimizki, yuqorida sanalgan ma'nolar bir so'zining doimiy, ya'ni til bosqichida birlashtirilgan ma'nolari emas. Bunday vaziyatda, matn talabi bilan bog'liq holda, ayni bir so'zning ma'nolari ko'chadi. Lekin yangi ma'noli so'z (leksema) yuzaga kelmaydi.

So'z leksik ma'nosi bilan so'z bildiradigan voqelik boshqa-boshqa hodisalardir. So'zda voqelikdagi predmetning, belgining yoki shular orasidagi munosabatning o'zi emas, balki shular haqidagi tushuncha aks etadi. Shunga ko'ra, leksik ma'no deb, odatda shu so'z anglatgan tushuncha ta'kidlanadi (U.Tursunov, 1975:10).

U biror narsa, belgi yoki hodisa bo'lsa-da, ayni paytda, kishi ongida ma'lum tasavvur hosil etishga xizmat qiladi. Ma'no, shuningdek, so'zning tovush tizimi bilan uzviy bog'liq. Tildagi tovushlarning istalgan holda yoki tartibsiz joylashuvi ma'no hosil etmaydi. Demak, so'zning ma'nosi uning tovush tizimi bilan birga yashaydi.

Har bir sohaning o'ziga xos tushunchalari bor. Bu tushunchalarning jami shu sohaning tushunchalar sistemasini tashkil etadi (R.Rasulov, B.Suyunov, Q.Mo'yidinov, 2010: 45). So'zning leksik ma'nosini boshqa ma'no turlaridan farqlash masalasi belgilovchi o'rin tutadi. Yangi ma'noli so'zning paydo bo'lishi ana shu leksik ma'no bilan bog'liq hodisadir.

Quyida terminologik tizimdan o'rin olgan o'zbekcha tibbiy terminlarning ba'zilarini ularning ma'no doiralari, leksik-semantik hamda etimologik xususiyatlari nuqtai nazaridan ko'rib chiqamiz:

Temiratki (лишай) – tashqi ko'rinishi, kechishi va keltirib chiqaruvchi sabablari turlicha bo'lgan, ko'pchilik teri kasalliklarini ifodalovchi termin. Qichishib, usti qipiqalanib turadigan har xil toshmalar qadimdan temiratki deb atalgan. Qizil yassi temiratki, pushti temiratki, yuzdagi oddiy temiratki, *psoriasis* – qipikli temiratki, *trixofitiya* – qirma temiratki, tukli temiratki va boshqalar farq qilinadi (Salomatlik ensiklopediyasi, 1983: 406).

Temiratki – terida xiyol qizargan pufakchalar paydo bo'lishi (A.Usmanxodjayev, 2013: 249).

ТЕМИРАТКИ – “sho'rlagan yoki qo'tirsimon teri kasalligi”. *Echkining suti temiratki*ga dori bo'larmish (Sayid Ahmad). Bu so'z Mahmud Koshg'ariy lug'atida **темпәккү** shaklida (M.Koshg'ariy, 1960, I, 453), boshqa lug'atda **темпәркү** shaklida (Drevnetyurkskiy slovar, 1969: 551), ko'pchilik turkiy tillarda bu so'z **теперкү**, **темирәткү** shaklida (E.Sevortyan, 1974, III, 190), o'zbek tilida **temiratki** shaklida ishlatilishi ta'kidlangan. Bu so'zning oxiridagi **-ki** qismi ot yasovchi qo'shimcha, ikkinchi bo'g'inidagi **-i** unlisi keyinchalik qo'shilgan, **-t** fe'lning ortirma shaklini yasovchi qo'shimchadir. Demak, qadimgi turkiy tilda **temrā** fe'li mavjud bo'lgan, lekin u qanday ma'noni anglatgani noaniq. Asli **temrā** so'zi ham tub so'z emas, balki bu fe'l **-rā** qo'shimchasi bilan yasalgan bo'lishi mumkin. Unda **tem** qismi ot yoki sifat bo'lib chiqadi, lekin bu so'z manbalarda ta'kidlanmagan (sho'ralash kasalligini anglatgan ot bo'lishi mumkin).

Boshqa bir lug'atda bu so'zning temirōtky shakli keltirilgan (K.Yudaxin, 1965: 723), lekin asosiy shakl temiretki ekani ta'kidlangan.

Xullas, temiratki tibbiy termini nima so'rog'iga javob bo'ladi va til nuqtai nazaridan mavhum turdosh ot hisoblanadi, ya'ni **temrā** fe'liga **-t** shakl yasovchisini qo'shish va **-ki** o'rin, payt va holat otlarini yasovchi qo'shimchani qo'shish bilan hosil qilingan: **temrā + t → temrāt + ki → temrātki**. Keyinchalik, bo'g'inlarda tovush o'zgarishlari yuz bergan: **temrātki → temirātki → temiratki** tarzida.

ЛИШАЙ – HERPES – появление слегка красных пузырьков на коже (А.Усманходжаев, 2013: 249).

Rus tilidagi talqinida temiratki kasalligining o'nga yaqin turi o'zaro ajratilgan holda, shu bilan birgalikda, farqli xususiyatlari ham ko'rsatib o'tilgan. Masalan, 1) *лишай красный плоский* (lichen ruber planus), 2) *лишай опоясывающий* (herpes zoster), 3) *лишай отрубевидный или разноцветный* (pityriasis, versicolor), 4) *лишай розовый* (pityriasis rosea) va boshqalar (Медицинский справочник, 1957: 554-555).

Shuningdek, o'zbek tilida ham mazkur kasallikning 5-6 ta turi o'zaro farqlanishi manbalarda ta'kidlangan.

Тутқалоқ (эпилепсия) – yunoncha EPILEPSIA. Sinonimlari *quyonchiq*, *tutqanoq* – vaqti-vaqti bilan es-hushning buzilishi, oyoq-qo'llarning tortishishi va hushdan ketish bilan namoyon bo'ladigan xurujli kasallik. Bunda bemor hech narsani sezmaydi va ba'zi muskullari beixtiyor harakat qila boshlaydi.

Epilepsiyaning nasldan-naslga o'tishi mumkinligi aniqlangan; ko'p bemorlarda unga alkogolizm (ota yoki onaning alkogolli ichimliklarni ko'p iste'mol qilishi) sabab bo'lishi isbotlangan.

Epilepsiya turli xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ko'pincha, to'satdan uzoq davom etadigan tutqanoq tutadi. Bemor hushdan ketib yiqiladi, so'ngra gavdasi taranglashib, barcha muskullar qisqarib, oyoq-qo'llar tortishadi (tonik talvasa) keyin gavdaning hamma qismi bir necha bor qisqaradi (klonik talvasa). Deyarli ko'p hollarda bevosita tutqanoq tutishidan oldin bir necha sekund davom etadigan o'tkir ruhiy holat – aura yuz beradi.

Bulardan tashqari, bemorlarda trans holati – sirtidan odatdagi xatti-harakatlarni ongsiz (ong nazoratisiz) bajarish kuzatiladi; bemor hushiga kelganidan so'ng, nima bo'lganini, qayerda ekanligini eslay olmaydi. Somnambulizm – transning bir turi hisoblanadi (Salomatlik ensiklopediyasi, 1983: 475).

TUTQALOQ – “to'satdan tutib qolib, kishini akashak qilib qo'yadigan asab kasalligi”, “quyonchiq”, “epilepsiya”. *Sohiblar mirobga: “Tutqalog'i tutdi itvachchaning”, - deb kuldi* (Jumaniyoz Sharipov). Bu ot asli eski o'zbek tilida “ushla” ma'nosini anglatuvchi **tut** fe'lining kuchaytirish ma'nosini ifodalovchi **-qa** qo'shimchasi bilan hosil qilingan shaklidan “takror” ma'nosini ifodalovchi **-la** qo'shimchasi bilan hosil qilingan shakliga **-q** qo'shimchasini qo'shib yasalgan. Keyinchalik, ikkinchi bo'g'indagi **a** unlisi **ä** unlisiga q undoshi oldidagi **a** unlisi **o** unlisiga almashgan: **tut + qa → tutqa + la → tutqala + q → tutqālaq → tutqāloq**. O'zbek tilining izohli lug'atida bu so'z shevaga, tutqanoq shakli esa adabiy tilga mansub deb ta'kidlangan (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006: IV, 212-213), vaholanki, tutqanoq so'zi sheva talaffuzini aks ettiradi: **l** undoshi o'rninga **n** undoshi talaffuz qilinadi (Sh.Rahmatullayev, 2000: 362-363).

ЭПИЛЕПСИЯ (падучая болезнь) – **EPILEPSIA** – заболевание, характеризующееся периодически наступающими приступами судорог с временной потерей сознания, психическими расстройствами и изменением характера (А.Усманходжаев, 2013: 538).

Tutqaloq terminining o'zagi **tut** so'zi bo'lib, tutmoq fe'lining buyruq shaklidir. Ushbu fe'lga **-qa** va **-la** shakl yasovchi

hamda **-q** shaxs oti yasovchi qo'shimchasi qo'shilgan. Keyinchalik, ushbu so'z tarkibidagi tovushlar o'zgarishga uchragan.

O'zbek tilida, shuningdek rus tilida ham ushbu kasallikning kelib chiqishi va klinik xususiyatlari haqida bir xil izoh berilganini ko'ramiz, biroq kasallikning o'zbekcha nomlanishi uzoq tarixiy-ijtimoiy jarayonlarni bosib o'tgan (B.Suyunov, 2022: 112). Shu bilan birgalikda, *tutqaloq* termini kasallikning asosiy belgi-xususiyatlari (simptomlari)ni o'zida ko'proq mujassam etganligini alohida qayd etish lozim.

Shilpiq (трахома) – 1). *Tib.* Ko'z jildi hamisha qizarib, yoshlanib turadigan yuqumli kasallik; traxoma. *Birov bukri, birov shol, birov shilpiq.* K.Yashin, Hamza. 2). Shu kasallik tufayli ko'zdan to'xtovsiz oqadigan yiringli yosh. *Mastona xola yengi bilan ko'zlarining shilpiq'ini artib bo'lgach, egachi singilga bir-ikki qarab oldi.* Uyg'un, Tursunoy. 3). S.t. Shunday kasallikka yo'liqqan kishi va uning ismiga qo'shib aytiluvchi so'z (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006: 571). *Mo'min shilpiq Qo'rg'onchadagi bir bevaning qiziga uylanayotibdi.* P.Tursun, O'qituvchi.

Shilpiq – ko'zning yuqumli surunkali kasalligi; chuqur infiltratsiya, so'rg'ichlar gipertrofiyasi, follokullar, pannus va so'nggi davrida chandiqlar hosil qiladi (A.Uzmanxodjayev, 2013: 470-471).

Traxoma (yun. trachus – g'adir-budir) – ko'z shilliq pardasining surunkali yallig'lanishi bilan kechadigan yuqumli kasallik. Traxomani chlamydia trachomatis qo'zg'atadi. Bemor kasallikning asosiy manbai hisoblanadi. Sog'lom ko'zga kir qo'l yoki uy-ro'zg'or buyumlaridan (ko'pchilik bitta yostiq, sochiq, adyol va b.dan foydalangada) yuqadi. Bolalar bog'cha va yaslilarda o'yinchoqlar orqali zararlanishi mumkin.

Traxoma sezalarsiz boshlanib, asta-sekin zo'rayadi. Avvaliga ko'zga bir narsa qadalgandek, qovoqlar og'irlashgandek tuyuladi. Yuqori qovoq shilliq pardasida shish va follikulalar (donachalar) paydo bo'ladi, ko'z qizaradi va qovoqlar toraya boradi.

SHILPIQ – “ko'z jildi doim qizarib, yoshlanib turadigan yuqumli kasallik”, “tarxoma”. *Shilpiq kasalligini davolash ancha og'ir kechadi.* Bu otni o'zbek tilidagi **shilvira** – so'zi bilan qiyoslashdan ko'rinadiki, ular uchun asos vazifasini **shil** qismi bajargan, lekin lug'atlarda bunday ot o'z aksini topmagan. Aslida bu ot qadimgi turkiy tilda mavjud bo'lib, “yelimsimon modda” ma'nosini anglatgan. **Shilpiq** so'zi ana shu otga **-ba** qo'shimchasining **-pi** shaklini qo'shib yasalgan fe'ldan **-q** qo'shimchasi bilan yasalgan. O'zbek tilida **i** unlilarining qattqlik belgisi yo'qolgan: **shil + pi → shilpi + q → shilpiq → shilpiq** (Sh.Rahmatullayev, 2000: 454)

ТРАХОМА, -ы, ж. Заразное хроническое воспаление соединительной оболочки глаза. (С.Ожегов, 1953: 747). // *прил. трахоматозный*, -ая, ое (спец).

Трахома – хроническое инфекционное воспаление конъюнктивы (trachoma, conjunctivitis)

trachomatosa).

Shilpiq termini tilda ko‘z kasalliklaridan birini anglatadi, ot turkumiga kiradi, turdosh ot, aniq ot. Bu tibbiy terminning o‘zagi **shil** so‘zi bo‘lib, uning qadimgi shakli **shil** tarzida talaffuz etilgan va yelimsimon modda ma‘nosini bildirgan. Keyinchalik, unga **-pi** shakl yasovchi qo‘shimcha va **-q** ot yasovchi qo‘shimchalari qo‘shilgan va nihoyat otdan ot so‘z yasalgan. Bu ot endi “yelimsimon modda” emas, balki kasallik nomi bo‘lib, yangi ma‘no kasb etgan.

Mazkur so‘zning “ko‘zdan to‘xtovsiz oqadigan yiringli yosh” ma‘nosi ko‘chma ma‘no bo‘lib, o‘zaro bog‘liqlik asosidagi metonimik ma‘no ko‘chimiga misol bo‘ladi. Ushbu so‘zning uchinchi laqab ma‘nosi qo‘shimcha izoh, ya‘ni nominativ ma‘no ifodalaydi.

Qizamiq (корь) – o‘tkir yuqumli kasallik. Gavda temperaturasining ko‘tarilishi, yuqori nafas yo‘llarining shamollashi (yo‘tal, tumov, tovush bo‘g‘ilishi), ko‘z shilliq pardalari, og‘iz bo‘shlig‘ining yallig‘lanishi va teriga qizil, yirik dog‘li toshmalar toshishi bilan xarakterlanadi. Kasallik qo‘zg‘atuvchisi – virus bemor yo‘talganda, aksirganda va gaplashganda balg‘ami va tupigining mayda tomchilaridan havoga tushadi, keyin nafas yo‘llari orqali sog‘lom bolaning organizmiga o‘tadi (infeksiyaning havo-tomchi yo‘li bilan yuqishi). Qizamiqqa odatda hamma kishilar beriluvchan bo‘ladi. Kasallikdan so‘ng immunitet qoladi. Qizamiq ko‘pincha 5 yoshgacha toshadi. Chaqaloqlar qizamiq bilan kasallanmaydi (Salomatlik ensiklopediyasi, 1983: 508-509).

Qizamiq (gul) – asosan bolalarda ayrim a‘zolarining yallig‘lanishi, badanga qizil toshma toshishi va isitma bilan kechadigan yuqumli kasallik. *Urush davridagi qizamiq Asqar otaning bir yo‘la uch qizini tutday to‘kib ketdi*. D.Nuriy, Osmon ustuni (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2006: 276).

КОРЬ, -и, ж. Детская заразная болезнь, сопровождающаяся сыпью. // прил. **коревой**, -ая, ое. (С.Ожегов, 1953: 262).

“Qizamiq go‘yo safrodan paydo bo‘ladigan chechakka o‘xshaydi. Boshqa ko‘p holatlarda bu ikkalasining o‘rtasida farq yo‘q, farq faqat shundaki, qizamiq safrodan paydo bo‘ladi hamda uning hajmi kichikroqdir. U go‘yo teridan yuqoriga chiqmagandek tuyuladi va ayniqsa, boshlanishida aytarli qavarchimaydi, chechakning boshlanishidayoq, do‘nglik va qavarish sodir bo‘ladi. Qizamiq chechakka qaraganda kamroq xavflidir, uning ko‘zga toshishi ham chechakdagidan kamroq” (Abu Ali ibn Sino, 1994: 96).

QIZAMIQ – “bolalarda badanga qizil toshma toshishi va isitma bilan kechadigan yuqumli kasallik”. *Onaning nazarida qizining yuziga qizamiq toshib, shabadada suvlanib ketganga o‘xshardi* (Ibrohim Rahim). Qadimgi turkiy tilda xuddi shunday ma‘noni anglatgan bu ot asli “qizil tus ol” ma‘nosini anglatgan **qiz** – fe‘lining (Древнетюркский словарь, 1969: 450) kuchaytirish ma‘nosini ifodalovchi **-a** qo‘shimchasi bilan hosil qilingan shaklidan **-muq** qo‘shimchasi bilan yasalgan. Keyinchalik, o‘zbek tilida uchinchi bo‘g‘indagi **u** unlisi **i** unlisiga, **a** unlisi cho‘ziq **a**: unlisiga almashgan. So‘ngra bo‘g‘inlardagi va **i** unlisining qattqlik belgisi yo‘qolgan: **qiz** + **a** → **qiza+muq** → **qizamuy** → **qizamiq**. Bu ot Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida **qizlamuy** shaklida keltirilgan (M.Koshg‘ariy, 1960: I, 480), ya‘ni so‘z tarkibida kuchaytirish ma‘nosi **-la** qo‘shimchasi bilan ifodalangan.

Shu o‘rinda ta‘kidlash joizki, o‘zbek tilida **-la** qo‘shimchasi vositasida harakatni tezlatish, kuchaytirish, boshlash ma‘nolari mavjud va bu ma‘no boshqa so‘zlarda ham uchraydi. Masalan, *tezla*, *tezlatish* (*teza+tish*), *yukla*, *boshla* kabi.

Qizamiq terminining kelib chiqish tarixi (etimologiyasi) ko‘rsatadiki, so‘zning o‘zagi “*qizimoq*”, “*isimoq*” ma‘nolari bilan bog‘liq, ya‘ni qizi fe‘l o‘zagiga fe‘lning noaniq shaklini hosil qiluvchi **-moq** (qadimgi **-muq**) qo‘shimchasini qo‘shish orqali vujudga kelgan. Bu leksema tarkibidagi mazkur ma‘no kasallikning qizima yoki isitma bilan, ya‘ni temperatura bilan kechishi xususiyatiga ham bevosita bog‘lanadi.

Qoqshol (столбняк) – o‘tkir infeksiya kasallik. Qo‘zg‘atuvchisi nerv sistemasiga haddan tashqari kuchli ta‘sir qiladigan ekzotoksin ishlab chiqaruvchi sporali tayoqchadir. Qoqsholning umumiy va mahalliy xili tafovut qilinadi. Umumiy (tarqoq) qoqshol og‘ir o‘tishi va o‘limga ko‘p (40 – 60 % gacha) sabab bo‘lishi bilan xarakterlanadi.

Qoqsholning klinik manzarasiga umumiy intoksikatsiya, muskullar qo‘zg‘aluvchanligi kuchayib, chaynov, mimika muskullari, ensa, orqa, gavda muskullarining tortishib, qisqarib turishi xosdir. Kasallar doim uyqusizlikdan bezor bo‘ladi, es-hushi odatda joyida bo‘ladi. Temperaturasi ko‘tarilib, pnevmoniya avj oladi, siyish qiyinlashib qoladi. Kasallik o‘lim bilan tugamaydigan bo‘lsa, umuman ikki haftadan sakkiz haftagacha davom etadi (Meditsina hamshirasi spravochnigi, 1989: 160).

QOQSHOL – “oriqlikdan qoq qurib qolgan”, “qoq quruq”. *Ona yana qoqshol qo‘llari bilan*

o'g'lining yelkasini siladi (Parda Tursun). Bu sifat eski o'zbek tilidagi “qurib qoq bo'l” ma'nosini anglatuvchi *qaqsha* fe'liga (K.Yudaxin, 1965: 327) -**l** sifat yasovchi qo'shimchani qo'shish bilan hosil qilingan. Keyinchalik, **a** unlilari **o** unlilariga almashgan: **qaqsha** + **l** → **qaqshal** → **qoqshol** (Sh.Rahmatullayev, 2000: 569).

СТОЛБНЯК – гр. TETANUS – острое инфекционное заболевание, вызываемое палочкой рода Clostridium и сопровождающееся тоническими и клоническими сокращениями мышц (А.Усманходжаев, 2013: 451).

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib, aytish mumkinki, **qoqshol** tibbiy termini yasama sifat bo'lib, ya'ni **qaqsha** fe'lidan yasalgan. Bugungi kunda ma'lum bir kasallikning nomini anglatadi. Shu bilan birgalikda, ta'kidlash joizki, ushbu fe'lining yuqorida qayd etilgan “qurib qoq bo'l” ma'nosidan tashqari, *qaqshab og'rimoq, qaqshamoq, qurimoq, suvi tortilmoq* singari ma'nolari ham bor. Masalan, *o'ng qo'lim qaqshab og'riydi. Yoyilgan xashaklar oftobda qurib-qaqshab ketibdi*.

Ushbu kasallikning belgi-xususiyatlari o'zbek va rus tillarida deyarli bir xil izohlangan, biroq kasallikning nomlari ma'no jihatdan har xil. Har ikki tilda kasallikni nomlashda uning har xil belgi-xususiyatlari asosga olingan, ya'ni rus tilidagi nomida *qaqshab og'rish* yoki *qurib ketish* singari ma'nolar o'z aksini topmaydi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi:

- Tadqiqotda o'zbek tilidagi leksik birliklarning ma'no xususiyatlari sema hamda sememalarga ajratilib, shuningdek ayrim o'zbekcha tibbiy terminlar ilk marotaba leksik-semantik va etimologik jihatdan tahlil etilganligi;
- Maqolada mazkur tibbiy terminlarning etimologiyasi, morfologiyasi va milliy-madaniy jihatlari (lingvokulturologiyasi) yoritilishi bilan birgalikda, so'zlarda leksik ma'no taraqqiyotining tegishli chizma (simvol)larda tadrijiy (ramziy va amaliy misollar orqali) tasvirlanganligi;
- Ayrim sof o'zbekcha tibbiy terminlarning kelib chiqishini rus tili bilan qiyoslab, o'zbek tilining o'ziga xos so'z yasash yo'llari – morfemikasi hamda ma'no uzvlarining kashf etilishi.

Xulosa:

Birinchidan, so'zning leksik ma'nosi bilan u anglatib kelgan tushuncha yoki voqelik o'zaro farqlanadi, ya'ni leksik ma'noni boshqa hosila ma'no turlaridan ajratib olish lozim. Bunda leksik birliklarni sema va sememalar asosida tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ikkinchidan, tibbiy terminlarni sof o'zbekcha va xorijiy tillardan o'zlashgan guruhlariga ajratib, ularning yuzaga kelishi, etimologiyasi, tarixiy va madaniy rivojlanishini o'rganish tibbiyot sohasida ko'pgina kasalliklarga to'g'ri tashxis qo'yish, ularning kelib chiqish sabablarini aniqlash, oldini olish va davolashda muhim ahamiyatga ega.

Uchinchidan, mazkur tadqiqotda biror kasallik nomini anglatgan tibbiy terminlarning, ayni paytda, boshqa tillarda ularning ifodalanishi va xususiy belgilarini o'zaro qiyoslash orqali yoritib berilishi shu terminning ilmiy tabiatini yanda chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Umuman, yuqoridagi tahlil va tadqiqotlardan so'zlarda leksik ma'noning taraqqiy etishi, shuningdek terminologik tizimda ayrim o'zbekcha tibbiy terminlarning kelib chiqish tarixi va o'ziga xos xususiyatlari mavjudligini ko'rishimiz mumkin.

АДАБИЁТЛАР

1. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. – Toshkent: “Xalq merosi”, 1994
2. Древнетюркский словарь. Лгр.: 1969
3. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. I – III tomilar. – Toshkent: 1960-1967
4. Mirahmedova Z. O'zbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari. – Toshkent: “Fan”, 2010
5. Meditsina hamshirasi spravochnigi. – Toshkent: “Meditsina”, 1999
6. Медицинский справочник. Москва: 1957
7. Новиков Л.Н. Семантика русского языка. – Москва, 1982
8. Ожегов С. Словарь русского языка. – Москва: 1953
9. Rasulov R., Suyunov B., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. Toshkent, 2010
10. Rahmatullayev Sh. O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: “O'qituvchi”, 1984
11. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: “Universitet”, 2000
12. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. . I – IV томлар. – Москва: 1974-1989

13. Suyunov B.T. Tibbiy terminlar semantikasi va tezaurusi. Monografiya. – Toshkent: 2022
14. Salomatlik ensiklopediyasi. – Toshkent: “Matbuot”, 1983
15. Tursunov U. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1975
16. Усманходжаев А. Большой медицинский учебный словарь. – Ташкент: “Навруз”, 2013
17. Юдахин К. Киргизско-русский словарь. – Москва: 1965
18. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: “O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi” – 2006
19. G‘oyibov S. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: “Fan”, 1981
20. Hozirgi o‘zbek adabiy tili./ G‘. Avdurahmonov tahriri ostida. – Toshkent, 1966
21. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent, 2002

Annotatsiya

MA’NO TARAQQIYOTI VA TIBBIY TERMINLAR SEMANTIKASI

Mazkur maqolada so‘z va uning semantik xususiyatlari, leksik ma’noning eng kichik birliklari, shuningdek ayrim o‘zbekcha tibbiy terminlarning semantikasi va etimologiyasi masalalari haqida fikr-mulohaza yuritilgan.

Ayniqsa, maqolada o‘zbekcha tibbiy terminlarning semantikasi va etimologiyasi tarixiy va sinxronik tahlil metodi asosida har tomonlama ishonarli qilib ochib berilgan. Masalan, “temiratki” (lishay) termini tahlil qilinarkan ekan, uning Mahmud Koshg‘ariy devonida berilishidan tortib, toki bugungi kungacha bosib o‘tgan tadrijiy o‘zgarishlari tegishli dalillar orqali yoritib berilgan.

Ushbu kasallikning nomlanishi va uning kelib chiqishi boshqa tillar, jumladan, rus tili bilan qiyoslanib, o‘zbek tilining o‘ziga xos so‘z yasash yo‘llari ko‘rsatib berilgan.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilganlarning barchasi ushbu maqolaning ilmiy-nazariy hamda amaliy ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: leksema, semema, sema, komponent, termin, parametr, yarus, morfologiya, konversiya, polisemiya, struktura.

Аннотация

РАЗВИТИЕ ЗНАЧЕНИЯ И СЕМАНТИКИ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ

: В данной статье рассматриваются слово и его семантические особенности, мельчайшие единицы лексического значения, а также семантика и этимология некоторых узбекских медицинских терминов.

В частности, на основе метода историко-синхронного анализа убедительно раскрываются семантика и этимология узбекских медицинских терминов. Например, при анализе термина «темиртки» (лишай) на соответствующих фактах подчеркиваются его постепенные изменения от появления на диване Махмуда Кошгари до наших дней.

Название этого заболевания и его происхождение сопоставлены с другими языками, в том числе русским, и показаны уникальные способы образования слов узбекского языка.

Все вышеизложенное служит повышению научно-теоретической и практической значимости данной статьи.

Ключевые слова: лексема, семема, сема, компонент, термин, параметр, ярус, морфология, конверсия, полисемия, структура.

Abstract

DEVELOPMENT OF MEANING AND SEMANTICS OF MEDICAL TERMS

This article discusses the word and its semantic features, the smallest units of lexical meaning, as well as the semantics and etymology of some Uzbek medical terms. In particular, based on the method of historical-simultaneous analysis, the semantics and etymology of Uzbek medical terms are convincingly revealed. For example, when analyzing the term “temiratki” (lichen) on the relevant facts, its gradual changes from the appearance of Mahmud Koshgari on the sofa to the present day are emphasized. The name of this disease and its origin are compared with other languages, including Russian, and the unique ways of forming words in the Uzbek language are shown.

All of the above serves to increase the scientific, theoretical and practical significance of this article.

Key words: lexeme, sememe, seme, component, term, parameter, layer, morphology, conversion, polysemy, structure.

Muallif haqida ma'lumot: Suyunov Baxodir Turdiyevich, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti dotsenti, filologiya fanlari doktori (DsC), bahodirsuyunov427@gmail.com; Telefon: 97 759-66-00

Информация об авторе: Suyunov Baxodir Turdiyevich, доцент Деновского института предпринимательства и педагогики, доктор филологических наук (DsC), bahodirsuyunov427@gmail.com; Telefon: 97 759-66-00

Information about the author: Suyunov Bakhodir Turdiyevich, Associate Professor at Denav Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, Doctor of Philological Sciences (DSc), bahodirsuyunov427@gmail.com; Phone: +998 97 759-66-00.

Холмуродова Шукрона,
магистр первого курса факультета русского языка и литературы

АРХЕТИП И ОБРАЗЫ ЖИВОТНЫХ В ЭПОСЕ «ШАХНАМЕ» А. ФИРДОУСИ

Литературный архетип — это часто повторяющиеся образы, сюжеты, мотивы в фольклорных и литературных произведениях. По определению А.Ю. Большаковой - литературный архетип — это «сквозная», «порождающая модель» [3, с. 171], которая, несмотря на то, что она обладает способностью к внешним изменениям, таит в себе неизменное ценностно-смысловое ядро.

По общепринятому мнению учёных, «Шахнаме» восходит к героическим сказаниям, воспевавшим подвиги богатырей, которые существовали не только в период сложения Авесты, но и во времена создания «Шахнаме» в виде устных преданий [2, с. 194]. Фирдоуси строил своё фундаментальное эпическое произведение, используя многочисленные письменные памятники [16, с. 18], среди которых не только «Шахнаме» Дакики, но и предшествовавшая указанному поэту прозаическая «Книга царей» некоего Абу-л-Муайад Балхи, современника Рудаки, и большой прозаический свод преданий под тем же названием, собранном по приказу наместника области Туе и Нишапур, а позже всего Хорасана - Абу Мансура Мухаммада ибн Абд ар-Раззак - его визиром Абу Мансуром на основе разрозненных пехлевийских фрагментов «Хвадай-намак».

Как известно, «Шахнаме» состоит из трёх неравных частей, первые из которых интересуют нас в большей степени: первая - мифологическая, персонифицированная в образах первых десяти царей, и вторая - богатырская, посвященная подвигам Рустама, в связи с тем, что содержат мифические элементы, свойственные дозораострийскому Ирану. Мифологическая часть «Шахнаме» излагает события, связанные с первыми царями, и близко соприкасается с типичными для всех народов мифами о первочеловеке и первоцаре - культурном герое. Вторая часть, в центре которой богатырское сказание об излюбленном иранском богатыре Рустаме (в этой части мифическое отодвинуто на второй план вследствие выдвижения героического пафоса борьбы народа против иноземного господства и за государственную независимость) также изобилует мифическими элементами, тяготеющими к тотемическим образам древнеиранской мифологии. Это сюжет о Симурге - покровителе Сама, Заля, и Рустама, а также Симурге, убитом Исфандиаром.

Бесспорно, что деяния первых царей Фирдоуси почерпнул из зороастрийских преданий пехлевийской литературы [2, с. 198], поскольку в эпоху создания «Шахнаме» зороастризм ещё не был изжит, особенно в сельских местностях Средней Азии и восточного Ирана, где наряду с победами (которые выступали уже не как служители культа, а как мудрые советники, знатоки и хранители традиций) главными хранителями и ценителями старинных преданий были и дехканы, среди которых был и вышеназванный Абу-Мансур ибн Абд-ар-Раззак.

Согласно зороастрийским текстам Фирдоуси начинает повествование с Гайо Мартана, в богатырской же части автор искусно переплетает данные письменных источников с устными народными сказаниями. В противоположность мифологической части героями богатырской (былинно-героической) части являются не мифические существа, а люди, обладающие сверхчеловеческой, но не сверхъестественной силой. Чудесное, фантастическое здесь сочетается с реалистичным, что характерно для народного творчества. Поскольку Фирдоуси желал передать в своём творении дух старых преданий [2, с. 198], он ввёл в повествование наиболее важные мифические сюжеты и крупные тотемические образы: Змеев, птицы Симург, коровы Бермайе, коня

Рахша, дэвов - каждый из которых выполнял в повествовании определённую роль.

По мнению Ш.М. Шукурова, в системе всего повествования «Шах-наме» [17] особенно важным представляется сюжет о борьбе одного из первоцарей Хушанга со змеем, поскольку «...семантика сюжета Хушанга со змеем и установление праздника сада структурирует всё последующее изложение поэмы. С этого момента не только змееборческие сюжеты, но и множество других сражений царей и витязей строятся как бы по единой схеме», связывая воедино мотив змееборства и «царский праздник» [17, с. 191- 194], причём описание змея становится традиционным для текста «Шах-наме»: два кровавых глаза, чернота тела, громадные размеры, клыки, рога. «Названные черты облика чудовища, как правило, присутствуют в тексте поэмы при описании драконов, создавая, так сказать, этикетное, привычное для самого текста и соотносительно его слушателей/читателей представление о противнике змееборца» [17, с. 192].

Заххак из «Шах-наме», как было указано в главе первой, восходит к эпохе индоиранской общности - к авестийскому Ажи-Дахака. По мнению учёных, его образ восходит к «космическим мифам о чёрной туче-драконе, побеждённом солнцем...» [15, с. 611], а в «Ведах» Ажи-Дахаке соответствует Ахи-Будхнья («Змей Глубин») - водное божество с неясными функциями [12, с. 152, 443]. Однако по справедливому замечанию Л.А. Лелекова, победа Триты/Трайтаоны над драконом, символизировавшая в «Ведах» преодоление первичного космического стихийного хаоса и установление лучшего космопорядка, резко отличается от древнеиранской трактовки. По зороастрийской мифологии, победа Трайтаоны подвела «итог триумфу и реставрации былого земного социального уклада без особых космогонических соотнесений» [7]. В данном случае при всём сходстве имён и действий участников мифа следует отметить их семантическое различие. «Данный пример важен тем, что указывает на внутреннее ограничение индоиранских реконструкций и на обязательность привлечения для них всей совокупности контекста...» [4, с. 252-271]. В этом плане зороастрийский миф, опозитизированный в «Шах-наме», сближается с древнегреческим циклом о победе Геракла над трёхликим и трёхтелым Герионом.

Отождествляя скифское божество Тагимасад с авестийским Йимой, Д.С. Раевский возводил Йиму к древнеиранскому солярному божеству. Рассматривая же историю грехопадения и смерти Иимы в «Шах-наме» Фирдоуси, исследователь также возводил образ авестийского Ажи-Дахака к скифской змееной богине, у которой из плеч тоже росли две змеи. В руках данная богиня держала бородатую мужскую голову, которая, по мнению исследователя, является головой распиленного Иимы. Д.С. Раевский считает, что скифская змееногая богиня - это воплощение Ажи-Дахака, «но не в качестве порождающего злого начала, как в дуалистической концепции зороастризма, а в качестве хтонического божества» [9, с. 273-277]. Общностью Ажи-Дахака со скифской змееной богиней является и то, что во власти данной богини находятся кони мифического героя Таргитая [9, с. 278], Заххак из «Шах-наме», как известно, также является обладателем несметного количества коней. Таким образом, исследователь реконструирует древнейший миф о взаимоотношении Йимы и Ажи-Дахака как взаимоотношения солярного и хтонического божеств, причём распятие Иимы пополам означает «мифическое осмысление картины солнечного диска, разрезанного землёй в момент заката» [9, с. 276], подтверждая свою мысль тем, что Ажи-Дахака первоначально не был воплощением злого начала и даже стоял в одном ряду с богами и героями, олицетворяющими могущество [9, с. 283].

Большой интерес для исследователей представляет то, как Фирдоуси в своём творении обыгрывает данную ситуацию. Из текста «Шахнаме» следует, что один из дэвов Ахриман, видя гордыню Заххака, является к нему «в обличье друга» и убеждает в том, что Заххак более достоин трона и славы, чем его отец Мердас. После недолгих душевных колебаний Заххак решается на отцеубийство. Поскольку Фирдоуси хорошо был знаком с пехлевийскими текстами, он должен был знать о приписываемом Заххаку грехе прелюбодеяния с собственной матерью, однако не внёс этот сюжет в своё

поэтическое произведение. Фирдоуси, возможно, заменил кровосмесительный грех, приписываемый религиозной литературой Дахаку, на грех отцеубийства, поскольку первый не соответствовал пафосу создаваемого им произведения.

Мифологическая схема борьбы царя со змеем прослеживается в исторической части «Шах-наме», в эпизоде, повествующем о борьбе Ардашира со змеем Хафтвада. По мнению исследователя Ш.М. Шукурова, данный эпизод основывается на зороастрийских представлениях о существовании добрых и злых сил (Ахура-Мазда и Анхра-Майнью): Ардашир, наделённый божественным Хварно, - доброе начало, а Змей - проявление зла [17, с. 62]. Отрицательная природа Змея прослеживается в его описании. Во-первых, он наделён хтоническими чертами (Змея находят у подножия горы (нижний мир) в яблоке (связь с мировым деревом)). Хтоничность Змея проявляется и в том, что далее по сюжету он содержится в бассейне (мифическая черта Змея - хранителя воды). Мифическая природа выражена и в Змее его связи с женщиной и прядением, а также наделённого рогами и чёрным окрасом. По убеждению Е.Э. Бертельса, эпизод о черве Хафтвада восходит к мифологическому рассказу о появлении шелководства [2, с. 215].

На взгляд Ш.М. Шукурова, данный сюжет «свидетельствует о значении индоевропейского мифа о Громовержце и его противнике для иранской традиции, и в частности для повествования «Шах-наме»» [64, 63], в несколько изменённом виде воспроизводя мифические элементы ритуала джашн-и сада, которыми являются убийство змея расплавленным металлом и возжигание огня в честь победы над Змеем. Параллелью к рассматриваемому эпическому сюжету может служить и имеющаяся в таджикском фольклоре сказка «Человек и дракон» [11, с. 34-35], в которой старик находит у себя во дворе под деревом в яме дракона, кормит его молоком и обогащается за счёт изрыгивания драконом золота. Алчный сын старика пытается убить дракона с целью завладеть всем золотом дракона. Однако дракон сам разрывает юношу, проглатывает его и исчезает из дома старика. Связь змей и дракона с богатством прослеживается и в других сказках. Рассматриваемый сюжет, по мнению Ш.М.Шукурова, имеет сходство не только с эпизодом о Хушанге, но и с историей Джамшида, поскольку содержит общий мотив прядения [17, с. 74]. Как известно, в числе основных культурных подвигов Джамшида было обучение людей работе за веретеном и ткацким станком. Работа за веретеном в эпизоде с Хафтвадом связывается с начальным благополучием, последующей гордыней и смертью персонажа. Такова и судьба Джамшида, что свидетельствует о древних мифологических представлениях, лежащих в основе данных сюжетов.

В книге Фирдоуси «Шах-наме» определённое место занимают одни из самых распространённых образов демонологии - дэвы. В повествовании не просто упоминается о Белом Диве, Арджанг-дэве и Акван-дэве, а указывается на их местонахождение, говорится об их хитрости, коварстве и уязвимых местах. В связи с этим в поэме наиболее ясно отразились представления древних ираноязычных народов о данных персонажах мифологии и демонологии [8, с. 33]. Говоря об образах дэвов из «Шах-наме», хотелось бы остановиться на двух моментах: на сюжетообразующей функции образов дэвов и их полузверином облике.

Как было отмечено Ш.Шукуровым, дэвоборческие сюжеты, представленные в поэме (как и змеборческие), построены Фирдоуси по определённой синтагматической схеме событий: вначале следует пир владыки, сообщение об опасности со стороны дэва, выявление главного героя, который должен устранить возникшую ситуацию, отъезд героя, устранение неприятеля [17, с. 48]. По такому принципу, например, построен сюжет об Акван-дэве. Что касается второго вопроса, необходимо отметить, что в «Шах-наме» дэвы часто имеют полузвериный облик или полностью перевоплощаются в животного. Так, Фирдоуси описывает место прогулки Акван-дэва, принявшего среди афрасиабских и кей-хосровских табунов образ золотогривого коня или онагра [14, с. 507-509, 517]. Он же сравнивает Рахша с дэвом [14, с. 512]. Описанные Фирдоуси дэвы по

внешнему виду во многом совпадают с образами дэвов, запечатлённых в произведениях изобразительного искусства VII-VIII вв. [8, с. 33].

В этой связи необходимо отметить значение слова «div» и образа дэва в древнеиранской и зороастрийской мифологии. Дэвы в иранской мифологии - вредоносные существа в отличие от ахуров - существ благих. В ведийской мифологии, напротив, ахуры (асуры) считались демонами, а дэвы - почитаемыми духами, возглавляемыми Индрой. По мнению некоторых исследователей, подобная инверсия связана с территориальным и этническим разделением индоиранцев, повлёкшим за собой и религиозное размежевание, когда племенные культы, прежде сливавшиеся в общую религию, постепенно обособляются, божества других племён начинают мыслиться как враждебные и противопоставляться божествам своего племени [1, 426]. Кроме того, М.Л. Рейснер считает, что «иранская мифология является единственной из индоевропейских мифологических систем, где «дайва» (сравните:Зевс) утратили свой статус благих божеств и стали демонами» [10].

Взаимосвязи древнеиндийского и древнеиранского эпоса с древней таджикской литературой и фольклором, тождественность образов, сюжетов и персонажей иранского эпоса, в частности, образа дэва, были показаны И.С. Брагинским [5, с. 117-120]. Образ дэва занимает значительное место в зороастрийской мифологии и таджикских волшебных сказках [39, с. 34], однако, как показывает исследование, образ дэва как персонажа религиозного верования и сказочного героя практически не совпадает. В сказках говорится, что дэвы живут в глубоких пещерах, лесах, степях, на дне озёр и рек. Они стерегут там сокровища [4, с. 118]. Дэвы занимаются охотой, имеют стада баранов, коз и лошадей. Они часто отправляются на охоту или прогулку верхом на своих лошадях-ветрах или вихрях, на сильных козлах или пешком [38, 35]. От их храпа трясутся дома и образуется дым [4, с. 118]. Дэвы ненавидят всё человечество и при первой встрече с людьми убивают их или уносят в свои мрачные жилища. Пища дэвов состоит из человеческого мяса. В их темницах томятся сотни людей [8, с. 118]. Хотя дэвы представлялись демонами могучими, сильными, но всё же борьба с ними возможна. Дэв отступает перед тем, кто его не испугается [8, с. 48]. Пользуясь сном дэва, герои овладевают волшебными предметами дэвов. Герою помогает собака дэва, его жёны-наложницы.

Дэвы-демоны выступают как злейшие враги человечества и в мифах, легендах и рассказах. Представления о дэвах в образе животного было распространено у многих народов Средней Азии, Казахстана, Афганистана, Ирана, Индии. Образ дэва-исполина с рогами на голове, или же принимающего облик животного, был распространён также у тюркоязычных народов, в том числе узбеков и туркмен. Согласно этому согдийские художники изображали дэвов в виде полулюдей-полуживотных: с кривыми рогами, похожими на козлиные, оленьи или бычьи, с ногами, подобными бычьим, рыжей гривой, с длинными клыками, похожими на кабаньи, с хвостом. В свою очередь, дэвы, изображённые согдийскими художниками, по внешнему виду во многом совпадают с описываемыми Фирдоуси Белым дивом, Арджанг-дэвом и Аквандэвом. При рассмотрении мифопоэтических сюжетов о дэвах особенно важным представляется эпический сюжет о Рустаме, который защищает родную землю от всех врагов, в том числе и от мифических дэвов, широко распространённый в Средней Азии и носящий явно фольклорный характер.

Как известно, всю поэму «Шахнаме» пронизывает идея борьбы Добра и Зла, Ахура-Мазды и Анхра-Майнью, вначале в форме борьбы первых царей с дэвами, исчадиями Анхра-Майнью, а затем преимущественно Ирана с Тураном, поскольку Фирдоуси в своём творении совместил народную эпическую традицию с основными зороастрийскими принципами. Подобное совмещение народного эпоса и зороастрийского мифа наблюдается в сюжете оседлания Тахмурасом (Тахма-Урупы) - вторым царём династии Парадата - Анхра-Майнью [13, с. 48].

В народных представлениях кроме образа коня дэвы ассоциировались с

различными видами животных: быков, собак, ослов. В зороастризме подобное воплощение дэвов частично сохранилось в образах дэва смерти Насу в образе трупной мухи, дэва засухи Апаоша в облике коня. Большая же часть дэвов в зороастризме явилась олицетворением бед, несчастий, пороков и противопоставлением добрым божествам: Ази - жадность, Айшма - гнев, Акомана - злой помысел. К дэвам стали относить колдунов, паирик, вредящих воде, земле, огню, скоту и растениям - тому, что было свято у зороастрийцев, - а также кавиев, карапанов -враждебных зороастризму царей и жрецов, «храфстра» -вредных живых существ (лягушек, змей) [1, с. 15-16]. Наряду с этим был создан и «Видевдат» («Кодекс против дэвов»), представляющий собой свод законов и указаний, направленных против дэвов, с предписаниями о поддержании ритуальной чистоты, искупления грехов. Несмотря на то, что образы зороастрийских дэвов в некоторой степени приобрели абстрактное значение по сравнению с архаическими образами дэвов, их основное предназначение - лишать людей блага, нести им гибель, а также их средоточие вокруг злого демона Анхра-Майнью. В Гатах в проповеди о двух духах повествуется, что дэвы по глупости и неведению своему избрали злую мысль и предались ярости, чтобы нести погибель людям. Более того, нововведённые дэвы становились героями идеологизированных мифов. Так, в «Видевдате» рассказывается о попытке Анхра-Майнью уничтожить или искутить Заратуштру с помощью дэва лжи Друджа. Подобным зороастрийским представлениям Фирдоуси не уделил внимания в «Шах-наме», поскольку главной линией его произведения явилась поэтизация народных преданий и легенд, особенно популярнейшего в народе богатыря Рустама. Образы дэвов, опоэтизированные Фирдоуси, на наш взгляд, близки архаическим мифопоэтическим образам дэвов, символизирующим враждебные иранцам племена.

Произведённое синхроническое сопоставление архаических тотемов Авесты, поздних зороастрийских текстов и поэмы Фирдоуси «Шах-наме» показало, что мифопоэтические образы тотемических животных Авесты не были уничтожены реформой Заратуштры: они были переосмыслены и своеобразно трансформировались в устном народном творчестве древних иранцев, пехлевийской литературе и «Шах-наме» Фирдоуси. При этом видоизменялись не только внешний облик, выполняемые функции тотемных животных, но и их семантика. Так, в архаическом мифотворчестве, являясь объектами определённых обрядов и символами природных стихий, небесных светил, различных божеств, авестийские тотемы приобрели иной статус (священного животного, атрибута или спутника богов) и идеологизированную символику после реформы Заратуштры, и в таком состоянии были запечатлены в зороастрийских мифах, обрядах, пехлевийской литературе. В жанрах устного народного творчества тотемические образы развивались по законам развития фольклорных произведений и во многом сохранили своё первоначальное значение. При этом авестийские тотемы десакрализировывались и деритуализовывались, что повлекло за собой приобретение ими иных, отличных от религиозных идеологизированных, функций (роль помощника героя, животного-трикстера).

По мере развития зороастрийской пехлевийской литературы и художественной литературы ранее уже переосмысленные авестийские тотемы стали использоваться поэтами в качестве художественных тропов, фона и пафоса произведения, особенно в мифологизированных легендах о происхождении царских династий.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Авеста в восточных славян переводах (1861-1996) / Составление, общая редакция, примечания, справочный раздел И.В.Рака.-СПб., 1998..
2. Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. - М., 1960.
3. Большакова А. Ю. Литературный архетип // Литературная учеба. — 2001. —

№ 6.- С.171.

4. Брагинский И.С. Древнеиранская литература // История Всемирной литературы в 9 томах.-Т.1-М., 1983.-С. 252-271.

5. Брагинский И.С. Очерки из истории таджикской литературы. - Сталинабад, 1956.

6. Кузьмина Е.Е. Скифское искусство как отражение мировоззрения одной из групп индоиранцев // Скифо-Сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С 52-66.

7. Леликов Л.А. Авеста в современной науке. – М., 1992. <http://avesta.tripod.com/Zoroastrianism/Lelekov02.htm>

8. Муродов Х.Г. Художественное изображение лошади в истории таджикской литературы / автореф. на соискание учёной степени д. ф. н. наук. – Душанбе, 2010.

9. Рак И.В. Мифы Древнего и раннесредневекового Ирана. - М.-СПб., 1998.

10. Рейснер М.Л. Введение в иранскую филологию. - Интернет http://www.iaas.msu.ru/pub_r/online_r/reisner/iranfil.html

11. Ураи-Кёхалми К. Некоторые фольклорные данные о роли лука и стрелы в свадебных обрядах // Исследования по восточной филологии.-М., 1974.

12. Фирдоуси «Шах-наме» в 2-х книгах.-Кн. 1 / Перевод с фарси В.Державина и С.Липкина.-М.,1964.

13. Фирдоуси «Шах-наме» в 6-ти томах-Т. 1. Подготовлено Ц.Б. Бану и др. Перевод с фарси Ц.Бану. Под редакцией А.Лахути. Комментарии А.А. Старикова. - М.,1957

14. Фирдоуси «Шах-наме» в 6-ти томах-Т.2 / Подготовлено Ц.Б. Бану и др. Перевод с фарси Ц.Бану. Под редакцией А. Лахути, комментарии А.А. Старикова. - М., 1960.

15. Хазанов А.М., Шкурко А.И. Социальные и религиозные основы скифского искусства // Скифо-Сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.-М.,1976.- С.40-52

16. Шукуров Ш.М. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция в системе иранской культуры XI-XIV веков.-М., 1983.

17. Шукуров Ш.М. К проблеме внутренней организации текста «Шах-наме» Фирдоуси // Проблемы исторической поэтики литератур Востока. - М, 1988.-С. 189-197.

АРХЕТИП И ОБРАЗЫ ЖИВОТНЫХ В ЭПОСЕ «ШАХНАМЕ» А. ФИРДОУСИ

Литературный архетип это часто повторяющиеся образы, сюжеты, мотивы в фольклорных и литературных произведениях. По определению литературный архетип это сквозная, порождающая модель, которая, несмотря на то, что она обладает способностью к внешним изменениям, таит в себе неизменное ценностно смысловое ядро. Круг наиболее почитаемых тотемических животных иранцев и восточных славян, по-новому осветил некоторые, уже хорошо изучены и опубликованы в научных работах.

В результате сопоставления древнеиранского и восточнославянского героического эпоса показано, что эпос, возникший и у древних иранцев, и у восточных славян на ранней стадии в большей степени обладающего сходными чертами развития в типологических схождениях о тотемических животных.

Ключевые слова: древнеиранский, восточнославянский, героический, эпос, тотемические животные, тотемных животных, но и их семантика. Так, в архаическом мифотворчестве, обряд, символы, стихия, тотемы атрибуты, литература, жанр, образ, фольклор.

ARCHETYPE AND IMAGES OF ANIMALS IN THE EPIC "SHAHNAMEH" BY A. FIRDAWSI

A literary archetype is frequently repeated images, plots, and motifs in folklore and literary works. By definition, a literary archetype is a continuous, generative model that, despite the fact that it has the ability to externally change, contains an unchanging value-semantic core. The circle of the most revered totemic animals of the Iranians and Eastern Slavs, has shed new light on some that have already been well studied and published in scientific works. As a result of the comparison of the ancient Iranian and East Slavic heroic epic, it is shown that the epic, which arose both among the ancient Iranians and the Eastern Slavs at an early stage, to a greater extent possesses similar features of development in typological similarities about totemic animals.

Key words: ancient Iranian, East Slavic, heroic, epic, totemic animals, totemic animals, but also their semantics. Thus, in archaic myth-making, ritual, symbols, elements, totems attributes, literature, genre, image, folklore.

Сведения об авторе: Холмуродова Шукрона, магистр первого курса факультета русского языка и литературы. тел: 931503004

Научный руководитель: Бакаева Мехринисо Тугаловна кандидат филологических наук, заведующая кафедрой русской и мировой литературой ТГПУ имени С.Айни
Тел: (+992) 919037503; miss_bakaeva@mail.ru

Мафтунаи Бахром,
магистр 1 курса факультета русского языка и литературы

ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИЕМА ПАРЦЕЛЛЯЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ С. ДОВЛАТОВА

Произведения С. Довлатова изучены в большей степени с литературоведческой точки зрения. Лингвистические работы, посвященные его творчеству, немногочисленны и описывают отдельные языковые аспекты прозы С. Довлатова.

«Его проза придумана и сконструирована от начала до конца – от самого начала до самого конца. Его тексты, воспринимающиеся как «кусочек жизни», в самом высоком художественном смысле «искусственные»: от идейной сверхзадачи до языка, который при всей кажущейся естественности тоже отнюдь не записан, а сконструирован»[11, с.14].

А. Генис в книге «Довлатов и окрестности» развивает эту мысль: «Синтаксис Сергей и в правду упразднил. У него и запятых – раз, два и обчелся. Иначе и быть не могло. Как все теперь знают, Сергей исключал из предложения – даже в цитатах! – слова, начинающиеся на одну букву. Сергей называл это своим психозом. Чтобы не было двух начальных «н», в пушкинской цитате «не зарастет народная тропа» он переделывал «народную» на «священную»».

Естественным результатом довлатовского «психоза» были чрезвычайно короткие предложения, что идеально соответствовало всей его философии» [5, с. 64].

С точки зрения организации предложения проза С. Довлатова характеризуется лаконичностью то есть употреблением коротких, преимущественно простых предложений.

Практически все простые предложение являются распространенными, причем более половины из них имеют только такие распространители, наличие которых обусловлено семантикой предиката.

Например: Я сидел на чемодане. («Чемодан») – семантика предиката предполагает

наличие субъектного актанта и локатива: сидел (кто?) и сидел (где?).

Но поразило меня другое. («Марш одиноких») – семантика предиката предполагает наличие двух актантов (субъекта и объекта): поразило (кого?) и поразило (что?).

Мы собрали вещи. («Наши») – семантика предиката предполагает наличие двух актантов (субъекта и объекта): собрали (кто?) и собрали (что?).

Я поехал дальше. («Заповедник») – семантика предиката предполагает наличие субъектного актанта и локатива: поехал (кто?) и поехал (куда?).

Среди широко представленных простых предложений число осложненных предложений невелико. Чаще всего осложняющими элементами в таких предложениях являются ряды однородных членов, например: Говорил о родине, о Боге, о преимуществах высокого социального давления, о языковой и колористической гамме («Наши»). Глаша одинаково симпатизирует Вагину и Янову, Бернштаму и Эткинду, Рафальскому и Парамонову... («Марш одиноких»).

Кроме однородных членов осложнять простые предложения могут обособленные определения и обстоятельства, например: Собираясь утром в редакцию, я натянул уродливую лыжную шапочку, забытую кем-то из гостей. («Чемодан»). Он сидел в канцелярии, не зажигая лампы («Зона»). Разноцветные, сверкающие кожей, медью, хромом, неуклюже изысканные, они производили яркое впечатление («Чемодан»).

Сложные предложения в текстах С. Довлатова малочисленны и представлены в основном предложениями минимальной структуры (как правило, сложные предложения состоят всего из двух предикативных частей). В основном это сложноподчиненные предложения, реже – сложносочиненные. Например: Стулья забрал художник Чегин, который до этого обходился ящиками («Чемодан»). Мы оказались в тесной кабине, где пахло бензином («Зона»). Мой дядя хотел застрелить собаку, но жена его отговорила («Наши»).

На уровне организации текста С. Довлатов широко использует средства коммуникативного синтаксиса, а именно: сегментированные конструкции, синтаксический параллелизм, номинативные цепочки. Например:

1) сегментированные конструкции:

Книги? Но, в основном, у меня были запрещенные книги. Которые не пропускает таможня. Пришлось раздать их знакомым вместе с так называемым архивом. Рукописи? Я давно отправил их на Запад тайными путями. («Чемодан»);

2) синтаксический параллелизм:

Я дарил их всем своим знакомым. Хранил в них елочные игрушки. Вытирал ими пыль. Затыкал носками щели в оконных рамах. («Чемодан»);

3) номинативные цепочки:

В Америке нас поразило многое. Супермаркеты, негры, копировальные машины, улыбающиеся почтовые работники... («Марш одиноких»).

В. Ронкин отмечает, что номинативные цепочки являются одним из излюбленных экспрессивных синтаксических приемов С. Довлатова: «для Довлатова особенно характерно употребление номинативных цепочек, которые позволяют создавать картину из разрозненных деталей» [10, с.293].

Например: Надзиратель огляделся. Выцветшие обои, линолеум, мокрые столы... («Зона»).

При этом «последовательность, в которую выстраиваются номинативы, актуальна и экспрессивна» [10]:

У меня была квартира с окнами на помойку. Письменный стол, диван, гантели, радиолы «Тонус». (Тонус – неплохая фамилия для завмага.) Пишущая машинка, гитара, изображение Хемингуэя, несколько трубок в керамическом стакане. Лампа, шкаф, два стула эпохи бронтозавров, а также кот Ефим, глубоко уважаемый мною за чуткость («Заповедник»).

В приведенном примере реализуются три номинативных цепочки, каждая из

которых описывает определенный «пласт» жизни героя.

Следует отметить, что наше исследование делает приведенное выше утверждение В. Ронкина спорным: номинативные цепочки в текстах Сергея Довлатова по частотности значительно уступают парцеллированным конструкциям. Важное место в организации текста занимают вводно-модальные конструкции, сообщающие повествованию различные субъективно-модальные значения, например: И тут, как говорится, нахлынули воспоминания. Наверное, они таились в складках этого убогого тряпья («Чемодан»). Кажется, я отвлекся («Зона»). Самым распространенным и наиболее важным экспрессивным средством в текстах С. Довлатова является парцелляция. Например: Мне захотелось чего-то более непосредственного. Далекого от нравственных сомнений («Чемодан»). Я знал, что в газетах пишут неправду. Что за границей простые люди живут богаче и веселее. Что коммунистом быть стыдно, но выгодно («Наши»).

Например: – с одним парцеллятом: Тогда я достал чемодан. И раскрыл его. («Чемодан»);

– с несколькими парцеллятами: Завтра мы поедем на студию. Подберем соответствующий реквизит. Посоветуемся с гримером. И начнем («Чемодан»).

Практически во всех случаях парцеллят находятся в контактной позиции с базовой частью, но встречаются случаи дистантного расположения парцеллята, например: Тут мы встали и ушли не попрощавшись. А Фидель тот даже задел старшину. Покурили, сидя во дворе на бревнах. Затем направились в хозчасть («Зона»).

Для приведенного примера возможна неоднозначная интерпретация (характеристика последней фразы или как отдельной неполной реализации, безотносительно к парцелляции, – или как парцелляции в рамках единого высказывания); однако тесная структурная, семантическая и коммуникативная связь между дистантными фразами позволяет квалифицировать пример именно как парцелляцию. В качестве особенности употребления парцеллированных конструкций можно отметить следующее: парцеллированные конструкции часто употребляются в совокупности, при этом парцеллят первой конструкции является базовой частью второй конструкции.

Например: Я иду к воротам. Бережно, как щенка, несу за пазухой деньги. Ощущаю на своих плечах тяжесть всех рук, касавшихся этих мятых бумажек. Горечь всех слез. Злую волю... («Зона»).

В первой конструкции в качестве парцеллятов отчленяются однородные сказуемые, во второй – однородные дополнения.

Фрагмент «Ощущаю на своих плечах тяжесть всех рук, касавшихся этих мятых бумажек» является парцеллятом в первой конструкции и одновременно базовой частью для второй конструкции: – первая парцеллированная конструкция:

Я иду к воротам. Бережно, как щенка, несу за пазухой деньги. Ощущаю на своих плечах тяжесть всех рук, касавшихся этих мятых бумажек. Горечь всех слез. Злую волю...

– вторая парцеллированная конструкция: Я иду к воротам. Бережно, как щенка, несу за пазухой деньги. Ощущаю на своих плечах тяжесть всех рук, касавшихся этих мятых бумажек. Горечь всех слез. Злую волю...

Встречаются случаи, когда одна парцеллированная конструкция как бы «очерчивает границы» другой. Так же, как и в предыдущем случае, парцеллят первой конструкции является базовой частью второй конструкции, но по окончании второй парцеллированной конструкции продолжается первая. В таком случае можно говорить о наложении парцеллированных конструкций.

Например: Сопровождаемый лаем караульных псов, я вышел к зоне. Увидел застиранный розовый флаг над чердачным окошком казармы. Покосившийся фанерный гриб и дневального с кинжалом на ремне. Незнакомого солдата у колодца.

Чистые дрова, сложенные штабелем под навесом. И вдруг ощутил, как стосковался по этой мужской тяжелой жизни («Зона»).

В первой конструкции в качестве парцеллятов отчленяются однородные сказуемые, причем один из парцеллятов находится в контактной позиции по отношению к базовой части, а второй – в дистантной. Во второй конструкции в качестве парцеллятов отчленяются однородные дополнения.

Фрагмент «Увидел застиранный розовый флаг над чердачным окошком казармы» является парцеллятом в первой конструкции и одновременно базовой частью для второй конструкции.

Чаще всего парцеллируются простые предложения

1). Например: - парцеллят-сказуемое: Тогда я незаметно приподнял скатерть. Заглянул под стол и тотчас выпрямился. («Чемодан»); Дед ухватился за борт. Остановил полуторку. Отстранил выскочившего из кабины шофера. Поднял грузовик за бампер. Развернул его поперек дороги («Наши»).

Около почты встретили леспромхозовского фельдшера Штерна. Фидель подошел к нему. Сорвал ондатровую шапку. Зачерпнул снега и опять надел. Мы шли дальше, а по лицу фельдшера стекала грязная вода («Зона»). Рано утром я выхожу за газетой. С кем-то здороваюсь. Покупаю горячие бублики к завтраку. Начинается день. И я к нему готов («Марш одиноких»).

– парцеллят - определение: Увидел небо, такое огромное, бледное, загадочное. Такое далекое от всех моих невзгод и разочарований. Такое чистое. («Чемодан»); Колонки редактора вызывают у моих знакомых самые неожиданные чувства. От безумного восторга до заметного испуга. То и дело я выслушиваю наставления, советы, рекомендации («Марш одиноких»). Это – разные литературы. Вернее – противоположные. С противоположными нравственными ориентирами («Зона»). В коробке лежала импортная поплиновая рубаша. Если не ошибаюсь, румынского производства («Чемодан»).

– парцеллят - обстоятельство: Пистолет лежал в траве. Рядом с пустыми бутылками. Я сказал зеку: – Подними... («Чемодан»); Итак, я поселился у Михал Иваныча. Пил он беспрерывно. До изумления, паралича и бреда. Причем, бредил он исключительно матом («Заповедник»).

Также в качестве парцеллята могут выступать обстоятельства со значениями места, времени, цели, уступки, меры и степени, условия, причины. Например: – обстоятельство места: Портреты Барышникова я обнаруживаю в самых неожиданных местах. Например, в здании суда. О Ростроповиче и говорить нечего... («Марш одиноких»);

– обстоятельство времени: Брат иногда звонит мне рано утром. То есть по ленинградскому времени – глубокой ночью. Голос у него в таких случаях бывает подозрительно хриплый. («Чемодан»);

– обстоятельство причины: Крузенштерн был назначен русским путешественником. Ландау – русским ученым. Барклай де Толли – русским полководцем. Один Дантес был французом. В силу низких моральных качеств («Марш одиноких»)

– парцеллят - дополнение: Я думал о нищете и богатстве. О жалкой и ранимой человеческой душе... («Чемодан»); Мы оглядели бревенчатые стены. Небрежно убранную постель. Цветные фотоснимки над столом. Таблицу футбольного чемпионата, гитару, инструкцию по дрессировке собак («Зона»).

Затем она рассказывала про Сартра и его немыслимые выходки. Про репетиции в театре «Соле». Про семейные неурядицы Ива Монтана («Чемодан»). Затем он покрыл матом всех семерых щенков. Суку Мамулю. Ротное начальство. Лично капитана Токаря. Местный климат. Инструкцию надзорсостава. И предстоящий традиционный лыжный кросс («Зона»). В общем, дочка росла. Ходила в детский сад. Иногда я забирал ее домой. Помню белую деревянную скамейку. И кучу детской одежды, гораздо больше

предметов, чем у взрослых... («Наши»).

Союз «и» может попарно объединять отчленяемые дополнения, то есть каждый парцеллят представляет собой пару дополнений, например: И еще. Мы осуществляем великое человеческое право на смех и улыбку. Смеемся над велеречивой тупостью и змеиным ханжеством. Над лжепророками и псевдомучениками. Над президентами и рыцарями велфейра... («Марш одиноких»). Нам шлют стихи и прозу. Фотографии и рисунки. Статьи и корреспонденции. Документы и вырезки. Мемуары и анекдоты («Марш одиноких»).

– парцеллят - подлежащее: В его манерах появилось что-то аристократическое. Какая-то пресыщенность и ленивое барство. («Чемодан»);

– парцеллят - осложняющий компонент: Мой брат по-прежнему делал карьеру. Произносил на собраниях речи. Ездил в командировки. Но параллельно стал выпивать. И ухаживать за женщинами. Причём с неожиданным энтузиазмом («Наши»).

Рассматривая парцелляцию простого предложения в целом, наблюдаем следующие особенности. Значительная часть парцеллированных конструкций представляет собой ряды, между членами которых реализуются различные смысловые отношения. Наиболее разнообразно эти отношения представлены в конструкциях с парцеллированными сказуемыми и дополнениями. В целом самыми распространенными являются отношения перечисления и пояснения. В качестве особенностей реализации приема парцелляции в тексте отметим наличие так называемых «сложных» парцеллированных рядов, в которых парцелляты связаны с базовой частью несколькими типами отношений. Отчленение одиночных парцеллятов встречается редко, но, как правило, также сопровождается реализацией определенных семантических отношений.

Практически все члены предложения, составляющие парцеллят, представляют собой один или несколько членов однородного ряда. Подлежащие и сказуемые отчленяются только в качестве членов ряда, дополнение в большинстве случаев также представляет собой один из однородных компонентов. Парцеллируемые определения и обстоятельства выступают в этой роли гораздо реже. Парцелляция сложных предложений малопродуктивна и составляет наименьшее число от общего объема исследованных конструкций. В тех же случаях, когда она встречается, парцеллят чаще всего представляет собой придаточную часть сложноподчиненного предложения.

Например: Ася благополучно эмигрировала и преподает лексикологию в Стэнфорде. Что весьма странно характеризует американскую науку («Чемодан»).

Таким образом, представляется возможным говорить об особом стиле Сергея Довлатова, который выражается в лаконичности структурной организации предложения и в то же время повышенной экспрессивности на текстовом уровне. Это достигается использованием различных средств: вводно-модальных конструкций, абзацного членения, номинативных цепочек, парцеллированных конструкций.

А. Генис писал о С. Довлатове: «Писатель, годами мучающийся с каждым предложением, привыкает любить и уважать сопротивление материала. Путешествие от заглавной буквы к точке напоминает головоломку. Долгие манипуляции вознаграждаются беззвучным щелчком, подсказывающим, что решение найдено: та же упругая неуступчивость языка, что мешала автору, теперь держит страницу, распирая ее невидимыми силовыми полями» [5, с.63].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Белошапкина, В. А. Современный русский язык. Синтаксис: учеб. пособие для филолог. специальностей ун-тов. М., 1977.
2. Валгина, Н. С. Присоединительные конструкции в современном русском языке. - М., 2004.
3. Ванников, Ю. В. Явление парцелляции в современном русском языке.

Автореферат канд. дисс, М., 1965.

4. Виноградов В. В. Язык и стиль русских писателей: от Карамзина до Гоголя : Избранные труды [Текст] / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1990.–386 с.
5. Генис А. Довлатов и окрестности [Текст] / А. Генис. – М. : Вагриус, 2004. 288 с.
6. Довлатов, С. Д. Представление: рассказы. – СПб., 2006.
7. Довлатов, С. Д. Старый петух, запечённый в глине. – М., 1997.
8. Довлатов, С. Д. Чемодан: рассказы. – СПб., 2003.
9. Иванчикова, Е.А. Парцелляция, ее коммуникативно-экспрессивные и синтаксические функции. В кн.: «Русский язык и советское общество»
10. Ронкин, В. А. Аналитичность идиостиля С. Довлатова. В кн.: А. Ю. Арьев. Сергей Довлатов: творчество, личность, судьба. – СПб., 1999.
11. Сковородников, А. П. О функциях парцелляции в современном русском литературном языке // Русский язык в школе, №5, 1980.

ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИЕМА ПАРЦЕЛЛЯЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ С. ДОВЛАТОВА

Автор, в данной статье, анализирует парцеллированные конструкции — парцелляты, как средства выразительности. Описание парцеллированных конструкций с точки зрения их формальной характеристики и реализации семантических отношений между их компонентами помогает более глубоко проанализировать роль парцелляции в формировании художественного текста. Проза С. Довлатова представляет собой обширный материал, дающий представление о многообразии структурных и семантических типов парцелляции.

Ключевые слова: парцеллированные конструкции, парцеллят, предложение, семантика, предикат, тип, компонент, текст.

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE PARCELLATION TECHNIQUE IN S. DOVLATOV'S LITERARY TEXTS

The author, in this article, analyzes parcelled constructions - parcels, as means of expression. The description of parcelled constructions from the point of view of their formal characteristics and the implementation of semantic relations between their components helps to more deeply analyze the role of parcellation in the formation of a literary text. S. Dovlatov's prose is a vast body of material that gives an idea of the diversity of structural and semantic types of parcellation.

Key words: parcelled constructions, parcel, sentence, semantics, predicate, type, component, text.

Сведения об авторе: магистр 1 курса факультета русского языка и литературы, ТГПУ имени Садриддина Айни, Мафтунаи Бахром

Сведения о научном руководителе: ст.преподаватель кафедры современного русского языка и общего языкознания, факультета русского языка и литературы ТГПУ имени Садриддина Айни, к.п.н. Умурзакова Зулфия.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мафтунаи Бахром, магистри курси 1 факултети забон ва адабиёти рус, ДДОТ ба номи Садриддин Айни,

Маълумот дар бораи роҳбари илмӣ: Умурзакова Зулфия, н.и.п, муаллими калони кафедраи забони муосири рус ва забоншиносии умумӣ, факултети забон ва адабиёти рус

Information about the author: a 1-year student of the Faculty of Russian Language and Literature of TSPU them. Sadriddin Aini, Maftunai Bahrom

Scientific adviser: senior lecturer of the Chair of Modern Russian Language and General Linguistics Umurzakova Zulfiya.

НЕВЕРБАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ДИАЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ И ЕЁ ЯЗЫКОВАЯ РЕФЛЕКСИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Интерес к невербальной коммуникации прослеживается ещё с античных времён, когда проблема происхождения языка выдвинула теорию первоначального возникновения жестового языка, на базе которого развился звуковой язык. Известно, что в живой речи, в акте непосредственного речевого общения активное участие принимают такие «полноправные элементы коммуникации, как жесты, мимика, поза говорящего, выражение лица, называемые обычно паралингвистическими («около языковыми») средствами, или «паралингвизмами»[2].

Тем не менее ещё совсем недавно межличностная коммуникация рассматривалась почти исключительно с точки зрения речевого взаимодействия индивидуумов, а лишь в последние годы интерес исследователей - лингвистов привлекла так называемая невербальная коммуникация, которая базируется на невербальной семиотике[4, с. 9].

Проведем конкретную описательную классификацию невербальных средств коммуникации, при исследовании текста Н.В. Гоголя «Мёртвые души», первоначально разграничив их на отдельные кинетические компоненты. Анализ языковой манифестации конкретных жестов головы (поклон, кивок, подъём головой, покачивание, опустить («повесить») голову).

«Он всякий раз, когда слышал этот звук, встряхивал волосами, выпрямлялся, почтительнее и, нагнувши с вышины свою голову, спрашивал: не нужно ли чего?» [6, с.32].

Здесь в этом примере жест является конвенциональным, двигательный симптом, причина использования совпадает с целью и репрезентируется как выражение вежливости, почтения к объекту, функция жеста заключается в предоставлении некоторых услуг объекту.

Аналогично в следующих примерах:

«На что Чичиков с весьма вежливым наклоном головы и искренним пожатием руки отвечал, что он не только с большой охотой, но даже почтёт за священный долг» [6, с.38].

Также является конвенциональным жестом, выражающим двигательный симптом, выражение почтения, уважения к объекту, функция - установление благоприятного контакта при коммуникации с собеседником.

«При них стоял учитель, поклонившийся вежливо с улыбкою».

«Собакевич слегка принагнул голову, приготовляясь слышать, в чём было дельце».

«Собакевич всё слушал, наклонивши голову»

«Засим он повесил голову так, как будто сам раскаивался в этом деле, и прибавил: - Вот и седой человек, а до сих пор не набрался ума!» [6, с.44].

«Чичиков, вынув из кармана бумажку, положил её перед Иваном Антоновичем, которую тот совершенно не заметил и накрыл тотчас её книгой. Чичиков хотел было указать ему её, но Иван Антонович движение головы дал знать, что не нужно показывать» [6, с.49].

Качество жеста - произвольность, жест выражает движение, направленное на некий «предмет» в окружении адресата, причина выражения жеста - разрешение неясной ситуации в коммуникационном акте; цель использования - указание на получение адресатом некой информации, полученной от объекта, функция жеста несёт в себе такие компоненты как соглашение, одобрение.

«- Вот он вас проведёт в присутствие! - сказал Иван Антонович, кивнув головою, и один из священнодействующих прислужился нашим приятелям» [6, с.49-50].

Непроизвольный жест, направленный на указание предмета в окружении адресата;

функциональное значение жеста - разъяснение ситуации в процессе коммуникации.

«- *Нехорошо, нехорошо!* - сказал Собакевич, покачив головою...»

Непроизвольный жест, раскрывающий эмоциональное состояние коммуниканта, выражает неодобрение, пренебрежение к некому объекту и сопровождается интонационным комплексом ИК-7 раздражения, в этом высказывании реализуется интонационно-кинетический комплекс с ИК-7 пренебрежения.

«- Извольте, я голов подать, сказал Собакевич, уже несколько приподнявши голову и смекнувши, что покупатель, верно, должен иметь здесь какую-нибудь выгоду» [6, с.53].

Конвенциональные жесты, несущие в себе одинаковую семантическую нагрузку, а именно выражение интереса к адресату и его речи, функция жеста - репрезентировать заинтересованность в получении некой информации.

«Всю дорогу он был весел необыкновенно, посвистывал, наигрывал губами, приставивши ко рту кулак, как будто играл на трубе. ...Сам Селифан слушал и потом, покачив слегка головой, сказал: «Вишь ты, как барин поет!» [6, с.54].

Непроизвольный жест, раскрывает эмоциональное состояние человека; выражает восхищение, удивление; в высказывании реализуется интонационно-кинетический комплекс с ИК-7 восхищения.

«Лицо Собакевича не шевельнулось, а Манилов, обворожённый, фразою, от удовольствия только потряхивал одобрительно головою» [6, с.54].

Конвенциональный жест, выражающий истинное эмоциональное состояние коммуниканта (удовольствие), цель использования жеста заключается в согласии с адресантом в процессе коммуникации, функциональная нагрузка жеста - одобрение некой информации. «Чичиков, будучи человек весьма щекотливый и даже привередливый, потянувши к себе воздух на свежий нос поутру, только помарщивался да встряхивал головою, приговаривая: «Ты, брат, чёрт тебя знает, потеешь что ли. Сходил бы хоть в баню» [6, с.55].

Непроизвольный жест, раскрывающий эмоциональное состояние коммуниканта, выражает пренебрежение (презрение), сопровождается движением носа - «помарщивался». В этом высказывании реализуется интонационно - кинетический комплекс с ИК-7 пренебрежение (презрения).

«Феодулия Ивановна попросила садиться, сказавши тоже: «*Прошу!*» - и сделав движение головою, подобно актрисам, представляющим королев».

Конвенциональный жест, выражающий эмоциональное состояние коммуниканта, жест несёт в себе следующие семантические компоненты - гордость, величавость, репрезентация собственной значимости - функция жеста, закреплённого за адресатом. «*Вошла она степенно, держа голову прямо, как пальма*». «-*А ей-богу, так! Ей-богу, правда!* - сказал Плюшкин, свесив голову вниз и сокрушительно покачив её. - *Все от добродушия*» [6, с.59].

Конвенциональный знак, закреплённый за эмоциональным состоянием коммуниканта; выражает двигательные симптомы, причина использования жеста - удовольствие, полученное при произнесении собственного высказывания. «*Когда Чичиков взглянул искоса на Собакевича, он ему на этот раз показался весьма похожим на средней величины медведя*» [6, с.83].

Конвенциональный знак, закреплённый за эмоциональным состоянием адресата (испуг); желание остаться незамеченным - причина использования знака. «... *его маленькие глаза ещё не потухнули и бежали из-под высоко выросших бровей, как мыши, когда высунувши из темных нор своих остренькие морды, насторожа уши и моргая усом - не затаился ли где кот...*» [6, с.99].

Конвенциональный знак, описываются резкие движения глаз, выражающие особый интерес адресата к получению некой информации в процессе коммуникации, жест «*бегающих глаз*» сравнивается с жестом животного, в частности мышей, - «*моргать усом*» - это непроизвольный жест, направленный на какой-то предмет в окружении

адресата, при этом выражает эмоциональное состояние - испуг, опасение.

«Он, вытаращив глаза, долго смотрел на него и наконец спросил: - Да вы, батюшка, не служили ли в военной службе?» [6, с.106].

Непроизвольный знак, описывается движение, направленное на некий предмет в окружении адресата, причина использования жеста заключается в особом интересе или удивлении. *«Проходя переднюю, он покрутил носом и сказал Петрушке: - Ты бы по крайней мере хоть окна отпер!»* [6, с.158].

Непроизвольный жест, репрезентирующий фразеологическое значение и описывающий движение «пожатие рук», выражает законченность или договорённость о сделке, юридическом соглашении.

«Смеются от души те, которые несколько плохо услышали слова, и, стоящий далеко у дверей какой-нибудь полицейский, отроду не смеявшийся во всю жизнь свою и только что показавший народу кулак...» [6, с.301].

Непроизвольный жест, репрезентирующий эмоциональное состояние коммуниканта и имеет значение угрозы, предостережения.

«Зная привычку его наступать на ноги, он очень осторожно передвигал своими и давал ему дорогу вперёд» [6, с.302].

В данном примере жест репрезентирует осторожность, внимание коммуниканта. *«И Чичиков уехал, сопровождаемый долго поклонами и маханьями платка приподымавшихся на цыпочках хозяев».*

Непроизвольный жест, репрезентирует эмоциональное состояние и имеет значение прощания, удачной дороги, а «приподыматься на цыпочки» репрезентирует - «становиться на переднюю часть ступни», причина использования жеста - необходимое условие, чтобы длительное время держать в поле зрения уходящего.

При изучении средств языковой манифестации жестов привлекается фреймовый подход, так как его гибкая структура допускает определённые изменения в связи с мотивирующим компонентом. Жестовый фрейм выступает в качестве унифицирующей структуры знания, которая обуславливает сходство и различие языковых средств, репрезентирует жесты [15, с. 120].

Согласно приведённому исследованию текста произведения Н.В. Гоголя «Мёртвые души» необходимо отметить, что существенной для художественного текста является его, а точнее, мастерски изображённая автором национально-культурная принадлежность [6, с.209].

Отмечается экспрессивность и эмоциональность русского человека, «лёгкость в выражении чувств» и, как сказал сам автор: *«... И всякий народ, носящий в себе залог сил, полны творящих способностей души, своей яркой особенностью, своеобразно отличился каждый своим собственным словом, жестом, которым, выражая как ни есть предмет, отражает в выражении его часть собственного своего характера».*

Проведем конкретную описательную классификацию невербальных средств коммуникации, полученных при исследовании текста Н.В. Гоголя «Мёртвые души», первоначально разграничив их на отдельные кинетические компоненты. Анализ языковой манифестации конкретных жестов головы (поклон, кивок, подъём головой, покачивание, опустить («повесить») голову).

«Он всякий раз, когда слышал этот звук, встряхивал волосами, выпрямлялся, почтительнее и, нагнувши с вышины свою голову, спрашивал: не нужно ли чего?» [6, с.32].

Здесь в этом примере жест является конвенциональным, двигательный симптом, причина использования совпадает с целью и репрезентируется как выражение вежливости, почтения к объекту, функция жеста заключается в предоставлении некоторых услуг объекту.

Приходим к выводу, что большинство паралингвистических средств, таких как улыбка, в национальной специфике русского языка имеют позитивное семантическое определение, а в художественном произведении «Мёртвые души» жест - улыбка

является доминантным выражением персонажей при диалоге.

Невербальная система в высокой степени насыщена функционально. Каждый элемент наделён теми или иными важными для коммуникативного (информативного) взаимодействия значениями. Подчеркивается, что именно художественное описание того или иного явления или объекта действительности наиболее полно и разносторонне характеризуют героя (собеседника). Оно способствует пробуждению воображения, а при наивысшей степени качества повествования производит эффект «завораживания».

ЛИТЕРАТУРА

1. Акишина Т. Е. Жесты и мимика в русской речи: словарь. - М., -1989
2. Аристов С.А. Структура невербального компонента // Вопросы языкознания. 1992. - № 6. - С. 24-28.
3. Ахманова О.Г. Словарь лингвистических терминов. - М., 2005-345 с.
4. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Постулаты когнитивной семантики // Известия Академии наук РФ. Сер. литературы и языка. - 1997. - № 1. - Т. 56. - С.11-22.
5. Власова Т.М. Использование невербальных средств общения с целью реализации стратегии манипулирования. - М., - С. 270-273.
6. Гоголь Н. В. Мертвые души. - М, 1987- 367 с.
13. Греймас А.Ж., Курте Ж, Семиотика // Объяснительный словарь. М.,1993.- 90с.
7. Григорьев Н.В., Григорьева С.А., Крейдлин Г.Е. Семантический анализ невербальных средств // Вопросы языкознания. М.,1987.- 280 с.
8. Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: монография. - Тамбов, 2007.-340 с.
9. Карасик В.И. Язык послеписьменной эры // Языковая личность: проблемы семантики и прагматики. - Волгоград: «РИО», 1997. - С.141-154.
10. Карвасарский Б.Д. Психотерапевтическая энциклопедия. СПб.,1998.
11. Кепалайте А.П., Суворова В.В. Экспериментальное изучение положительных и отрицательных эмоций // Вопросы психологии. -1991.- № 2.-189 с.
12. Кондакова М.Ф. Языковой контакт и смежные явления // Актуальные проблемы лингвистики. - Екатеринбург, 2002. С. 57-59.
13. Краут Р., Джонстон Р. Значение жеста - улыбки (человек и животное) // Вопросы языкознания. - М., 1998.- № 9. - С.92-144.
14. Крейдлин Г.Е., Чувиллина Е.А. Улыбка как жест и как слово // вопросы языкознания. 2001.- №4.С. - 66-89.
15. Костомаров В., Тарасов В.Р. Язык и культура. М; 1994.-С. 120-180.

НЕВЕРБАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ДИАЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ И ЕЁ ЯЗЫКОВАЯ РЕФЛЕКСИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

В данной статье автор, рассматривает, акт как непосредственное речевое общение активными элементами, которого выступают жесты, мимика, поза говорящего, выражение лица, называемые обычно паралингвистическими («около языковыми») средствами, или «паралингвизмами». Автор приходит к выводу, что именно художественное описание того или иного явления или объекта действительности наиболее полно и разносторонне характеризуют героя (собеседника).

Анализ актов невербальной коммуникации проведён автором на материале текста произведения Н.В. Гоголя «Мёртвые души».

Ключевые слова: паралингвизмами, жесты, мимика ,исследования, невербальная, рефлексия, коммуникация.

NON-VERBAL COMMUNICATION IN DIALOGICAL DISCOURSE AND ITS LINGUISTIC REFLECTION IN LITERARY TEXT

In this article, the author examines the act as direct speech communication with active elements, which are gestures, facial expressions, the speaker's posture, facial expressions, usually called paralinguistic ("near-linguistic") means, or "paralinguisms".

The author comes to the conclusion that it is the artistic description of a particular phenomenon or object of reality that most fully and comprehensively characterizes the hero (interlocutor). The author analyzed acts of non-verbal communication based on the text of N.V. Gogol's "Dead Souls".

Keywords: paralinguisms, gestures, facial expressions, research, non-verbal, reflection, communication.

Маълумот дар бораи муаллиф: магистри курси якум Норова Зебуниссо Туйчиевна - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиё.Рӯдакӣ, 121. Тел:072952121

Сведения об авторе: Норова Зебуниссо Туйчиевна магистр первого курса факультет русского языка и литературы - Таджикский государственный педагогический университет им. С.Айни, Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр. Рудаки 121. Тел:072952121

Маълумот дар бораи роҳбари илмӣ: н.и.ф Холназарова Нигора Нуруллоевна - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиё.Рӯдакӣ, 121. E-mail: niga_hol @ mail. ru

Сведения о научном руководителе: к.ф.н. Холназарова Нигора Нуруллоевна - Таджикский государственный педагогический университет им. С.Айни, Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр. Рудаки 121. E-mail:niga_hol @ mail. ru

Шарифзода Адиба,
магистр 1-го курса факультет русский язык и литература

ОМОНИМИЯ ВИД ОППОЗИЦИИ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

В настоящее время проблеме омонимии придается очень большое значение в самых различных областях лингвистического исследования. Круг вопросов, связанных с омонимией, очень широк. В данной работе нас интересовали способы разграничения и выделения омонимов - семантические, морфологические, словообразовательные, синтаксические - на основе различий в формах сочетаемости, структурные различия между омонимией и полисемией [1, с.45].

Ясно, что трудности в определении границ между полисемией и омонимией объясняются самим устройством языка. Реально мы имеем дело не с четко разграниченными явлениями, а с постепенными переходами, т.е. с некоторой градуированной шкалой, на одном конце которой находятся «классические» омонимы типа лук 1 и лук 2, а на другом - тесно связанные между собой значения, общая часть семантики которых имеет больший удельный вес, чем релевантные семантические различия.

Серьезная и принципиальная постановка вопроса о разграничении полисемии и омонимии - заслуга отечественного языкознания. Достигнутые теоретическим языкознанием успехи в этой области должны повлиять на практику словарной работы в том смысле, чтобы все большее число составителей словарей пыталось бы разграничить полисемию и омонимию и лексикографически разделять эти две категории, и тем самым упорядочить подачу толкований слов [8, с.12].

Тем не менее, данная проблема далека от полного ее разрешения, методология и

методика различения и описания омонимов все еще не может считаться достаточно разработанной.

В лингвистической литературе способов разграничения омонимии и полисемии разработано много, но противоречия, существующие в лексикографической практике, свидетельствуют о том, что предлагаемые способы не универсальны. В настоящей работе мы использовали системный критерий (исходя из системной организации языка), под которым понимается учет всех связей слова в системе языка. Критерий синонимического ряда (наличие у лексико-семантических вариантов разных синонимов) не может быть всегда применим, так как не все омонимы имеют синонимы.

Словообразовательный критерий также не всегда в состоянии отграничить полисемию от омонимии. Вскрыты случаи явной омонимии при совпадении словообразовательных форм и образовании разных производных от значений полисемантического слова. По компонентному критерию к омонимам относят такие лексико-семантические единицы, которые в своем составе не имеют общих сем.

Этот критерий предполагает решенной проблему разложения значений слова на семы, хотя это далеко не так. Чтобы констатировать омонимию, нужно убедиться в отсутствии в значениях фонетического слова общих не только дифференциальных, но и потенциальных сем, а также не только непосредственных, но и опосредованных связей. Как показывают исследования в области компонентного анализа [15, с. 65], кроме сем в семантической структуре слова имеется еще и остаток, не разлагающийся на семы.

Наконец, общие семантические компоненты могут быть не только в значениях полисемантического слова, но и в омонимах. Критерий промежуточного звена, который является дополнением и уточнением семантического критерия не устраняет его основного недостатка, поскольку не может быть применен ко всем случаям неоднозначности.

Вопрос о разграничении между омонимией и полисемией обсуждается в лингвистике уже давно. Однако различие между омонимией и полисемией, интуитивно осознаваемое большинством исследователей, четкого отражения в имеющихся определениях омонимов не нашло.

В науке утвердилось два основных подхода к решению этого вопроса.

Первый подход - это отыскание объективных критериев разграничения омонимии и полисемии или таких правил, которые, будучи раз установленными, давали бы во всех случаях однозначное решение. Такие правила обычно ищут в морфологических и синтаксических моментах, сопутствующих данному слову.

Второй подход требует, прежде всего, изучения характера соотношения слова с обозначаемой действительностью. Если каждое из значений в отдельности, само по себе и независимо от другого, направляется на предметы (т.е. собственно предметы, явления, качества и др., обнаруживаемые в действительности), отражая их общественное понимание, то эти разные значения составляют смысловую сторону разных слов-омонимов. Если же одно из значений выступает как семантически производное по отношению к другому, как результат его растяжения, распространения, тождество слова не нарушается, и мы имеем не разные слова, а разные значения одного и того же слова (т.е. семантический критерий).

Рассмотрим некоторые, наиболее утвердившиеся, критерии разграничения омонимии от многозначности, относящиеся как к первому, так и ко второму из подходов.

Существует и множество других критериев ограничения омонимии от полисемии: неуникальность данной комбинации в языке (Курилович, Смирницкий и др.), когда данная комбинация значений уникальна, т.е. встречается всего один раз во всем словаре языка, то перед нами - не многозначное слово, а омоним; формализация понятия семантического сходства-несходства значений (Мельчук, Апресян); утрата преемственности образа в значениях (Антонова Н.Н.) [2, с.43]. Взаимопроникновение, диффузность значений для полисемии и каламбурного употребления для омонимии

(Шмелев Д.Н.); критерий семантического поля, который основывается на том, что значения полисемантической лексемы имеют одинаковое окружение, тогда, как омонимы - различное, но одно и то же слово может принадлежать к разным полям; тематический критерий, согласно ему омонимы выделяются из группы одинаковых звучаний на основе принадлежности к разным тематическим группам [16, с. 112].

Однако к разным группам относятся и значения, интерпретирующиеся в словарях как лексико-семантические варианты многозначного слова; формально-семантический подход, представленный семантико-грамматическим, семантико-словообразовательным, субститутивным и дистрибутивным критериями. В основу семантико-грамматического критерия положен не характер семантических расхождений, а грамматические признаки.

Таким образом, разграничение омонимии от полисемии в системе глагола представляется наиболее трудным. Перед обращением к собственно практическому материалу, необходимо сделать некоторые пояснительные замечания. Одна из важнейших характеристик слова его сочетаемость. «Слово, взятое вне контекста, вне конкретной предметной соотнесенности, передает неопределенную информацию и обладает лишь потенциальным значением».

Свою конкретную реализацию семантика слова, в данном случае глагола, получает в разнообразных контекстах, в сочетании с определенными группами слов, где нейтрализуются одни лексико-семантические варианты и, наоборот, актуализируются другие. В этом смысле можно сказать, что значение есть результат взаимодействия слова с его окружением. Потребность слова как виртуальных словарных единиц в распространении их семантики другими словами в синтагме есть свойство лексического значения слова. Это означает, что лексическая сочетаемость не столько форма нового выражения, сколько форма реализации системного значения слова. Однако, исходными являются значения, а различия в дистрибуции проводятся в зависимости от значения [13, с. 31].

Для этого необходимо исследовать слово на лексическом, грамматическом, словообразовательном и синтаксическом уровнях языка. При решении вопроса о том, что перед нами многозначное слово или омоним, мы принимали во внимание весь комплекс признаков, присущих каждому конкретному глаголу [4, с.122].

Комплексный анализ системных отношений позволил распределить все глаголы на три группы:

- 1) омонимы;
- 2) многозначные слова;
- 3) слова, находящиеся в процессе семантического расщепления многозначного слова. Они представляют собой промежуточные, переходные случаи, однозначная характеристика которых оказывается затруднительной.

Таким образом, проблема омонимии должна быть признана одной из самых неотложных и вместе с тем запутанных, очень далеких от решения проблем нашей теории лексикографии и общей семасиологии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абаев, В.И. О подаче омонимов в словаре // Вопросы языкознания. 1957. № 3. - 345 с.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды, том I. Лексическая семантика: 2-е изд., испр. и доп. - М.: Школа «Языки русской культуры», Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. - VIII с., - 472 с.
3. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1957, - 296 с.
4. Благовещенский О.В. Заметки об омонимах и их подаче в словаре // Вопросы

языкознания. 1973. № 6- 303 с.

5. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. М., Изд-во Академии наук СССР, 1953, - 280 с.

6. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М., Изд-во «Просвещение», 1965,- 492 стр.

7. Будагов Р.А. Человек и его язык. М., Изд-во Моск. ун-та, 1976, - 429 стр.

8. Булаховский Л.А. Введение в языкознание, ч.2, 1953 - 462 с.

9. Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях // Вопросы языкознания. 1960. № 5 - 272 с

10. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография (ответ. ред. тома В.Г. Костомаров). М.: Издательство «Наука». 1977. - 312 с.

11. Вороничев О.Е. К вопросу об омонимии и смежных явлениях // Русский язык в школе. 1999. №4 - 189 с.

12. Галкина-Федорук Е.М. К вопросу об омонимии в русском языке // Русский язык в школе. 1954. № 3. - 298 с.

13. Козлова Р.П. Лексико-семантический вариант в структуре многозначного слова: Учеб. пособие / Р.П. Козлова; Федеральное агентство по образованию, Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Державина. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2005. - 78 с.

15. Кочерган М.П. Лексическая сочетаемость омонимов и лингвистический статус омонимии // Вопросы языкознания. 1981. № 5. - 406 с.

16. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики - 472 с.

Режим доступа: <http://www.ruscorpora.ru/>

ОМОНИМИЯ ВИД ОППОЗИЦИИ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

В данной работе автор анализирует способы разграничения и выделения омонимов - семантические, морфологические, словообразовательные, синтаксические - на основе различий в формах сочетаемости, структурные различия между омонимией и полисемией. В настоящей работе автор использует системные критерии учета всех связей слова в системе языка.

Ключевые слова: универсальны, системный критерий, лингвистической литературе.

HOMONYMY A TYPE OF OPPOSITION IN THE LEXICAL SYSTEM OF THE RUSSIAN LANGUAGE

In this work, the author analyzes the methods of distinguishing and highlighting homonyms - semantic, morphological, word-formation, syntactic - based on differences in the forms of compatibility, structural differences between homonymy and polysemy. In this work, the author uses systemic criteria for taking into account all the connections of a word in the language system.

Key words: universal, systemic criterion, linguistic literature.

Маълумот дар бораи муаллиф: магистри курси якум Шарифзода Адиба - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиё.Рӯдакӣ, 121. 919152226

Сведения об авторе: Шарифзода Адиба магистр первого курса факультет русского языка и литературы - Таджикский государственный педагогический университет им. С.Айни, Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр. Рудаки 121. 919152226

Маълумот дар бораи роҳбари илмӣ: н.и.ф Холназарова Нигора Нуруллоевна - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиё.Рӯдакӣ, 121. E-mail: niga_hol@mail.ru

Сведения о научном руководителе: к.ф.н. Холназарова Нигора Нуруллоевна -

Таджикский государственный педагогический университет им. С.Айни, Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр. Рудаки 121. E-mail: niga_hol@mail.ru

ТДУ 891.550(051)

Нормахмедов Ирфон Одилович,
муаллими калони кафедраи тарҷума ва забонҳои
Осиёи ҷанубу Шарқии ДБЗТ ба номи Сотим Улуғзода

ТАҲЛИЛИ САБКИ НИГОРИШИ МАКТУБҲО (НОМАҲО)-И МАНЗУМИ МАВЛОНО ҶАЛОЛУДДИНИ БАЛҲӢ (РУМӢ)

Дар адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ навиштани номаҳои манзум таърихи куҳан дорад, ки намунаҳои комили чунин номаҳоро мо дар “Шохнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ ба мушоҳида мегирем. Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ низ ҳафт адад номаи манзум дорад, ки таҳиягарони китоби “Мактубот” [2, с. 230-234] ин номаҳоро аз “Девони Кабир”-и Мавлоно баргузида, дар ин китоб ҷой додаанд. Як номаи манзуми Мавлоноро таҳиягарон аз нашри техронии “Мактубот”-и Ҷалолуддин Мухаммад машхур ба Мавлавӣ” [1, с. 26] интиҳоб кардаанд. Дигар шоирон низ номаҳои манзум навиштаанд, ки миқдоран кам ҳастанд. Дар таърихи адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ ба чунин намунаҳое дучор мешавем, ки шоирону адибон ва нависандагон ба ҳамдигар номаҳои манзуми мансур менавиштанд, аз ҷараёни қорҳои эҷодӣ ва ҳоли якдигар бохабар мегардиданд. Ҳатто, шоирон ба ҳамдигар номаҳои манзум дар як вазну қофия менавиштанд ва радду бадали андеша мекарданд ва дар онҳо маъмулан аз бахту гардиши рӯзгор шикваҳо сар дода ва аз якдигар тамҷид (васфу ситоиш) менамуданд. Чунин вожаҳо “дар “Ятиматуддаҳр”-и Саълабӣ, дар зикри Ибнуламид ва зикри Абулфатҳи Бустӣ ҳамчун ихвониёти онҳо ёд шудааст” [8, с. 262].

Ихвониёти манзум чунин навъи номаҳое мебошанд, ки дар онҳо суханҳои як дӯст ба дӯсти дигар ё ёрони дерин ба ҳамдигар баён шуда, муҳаббати худро ба якдигар изҳор мекунанд ва аз осебҳои замона ба якдигар гилаву шикоят менамоянд, ки аз ашъори балғ ва муассири забони форсӣ-тоҷикӣ. Дар зер ду номаи манзуми Абулқосим Фирдавсро аз “Шохнома” баррасӣ менамоем. Номаи нахуст “Номаи Сиёвуш ба Ковус” аст, ки аз 14 байт иборат буда, ҳама ҷузъҳои номанигориро ба ҳуҷбаи фаро гирифтааст. Нома бо байтҳои зерин оғоз мешавад, ки бахши оғози нома ба ҳисоб меравад ва дар он нависандаи нома Худованд ва Ковусро ситоишу таҳият мегӯяд:

Сиёвуш чу дар Балх шуд бо сипоҳ,
Яке нома фармуд наздики шох
Навиштанд нома ба мушку абир,
Чунон чун сазовор буд бар ҳарир.
Нахуст офарин кард бар Кирдгор,
К-аз ӯяст фирӯзу беҳ рӯзгор [7, с. 63].

Ин байтҳо бахши оғози нома аст ва дар қисми матни он матлаби асосии нависандаи нома баён мешавад, ки дар байтҳои зерин омадаанд:

Худованди хуршеду гарданда моҳ,
Фарозандаи тоҷу тахту кулоҳ.
Касеро, ки хоҳад барорад баланд,
Дигарро кунад сӯгвору нажанд...
Се рӯз андар он ҷанг шуд рӯзгор
Ҷаҳорум бубахшуд Парвардгор.
Кунун то ба Ҷайхун сипоҳи ман аст,

Чаҳон зери фарри кулоҳи ман аст. [7, с. 63-64].

ки ин байтҳо ифодагари матни асосии нома буда, байти зерин бахши анҷоми нома аст:

Гар эдун, ки фармон диҳад шахриёр,
Сипаҳ бугзаронам, кунам корзор [7, с. 63-64].

Боз як номаи дигари манзуми Фирдавсиро аз “Шоҳнома”, ки: “Нома навиштани Хусрав ба Рустам” аст ва ҳама унсурҳои номанависиро фаро гирифтааст, аз назар мегузаронем, ки ин номаи манзум аз 30 байт иборат аст. Нома бо байтҳои:

Нависандаи номаро пеш хонд,
Аз ин дoston чанд бо ӯ биронд
Ба Рустам яке нома фармуд шоҳ,
Навиштан зи меҳтар суи некхоҳ.
Ки: “Эй паҳлавонзодаи пурхунар,

Зи гурдони кайҳон бароварда сар” [7, с.343], оғоз шуда, дар бахши матни нома муҳтавои асосӣ аз банд озод кардани Бежан аст, ки дар ниҳоят бо ёрии Рустам озод мешавад. Ва қисми анҷоми нома бо байтҳои зерин ба поён мерасад, ки дархости нависандаи нома озод кардани Бежан аст, ки иҷро мешавад:

Ба фаррухпай бар шуда номи ту,
Зи Турон баромад ҳама коми ту.
Чунон чун бибояд бисозӣ наво,
Магар Бежан аз банд гардад раҳо” [7, с. 64].

Аз намунаи ихвониёти куҳан қитъаи зерини Масъуди Саъди Салмон, ки хитобан ба Абулфараҳи Рунӣ сурудааст, маъруф аст:

Эй хоҷа, Булфараҳ, нақунӣ ёди ман,
То шод гардад ин дили ношоде ман.
Донӣ, ки ҳаст бандаву озоде ту,
Ҳар кас, ки ҳаст бандаву озоде ман.
Нозам бад-он, ки ҳастам шогирди ту,
Шодам бад-он, ки ҳастӣ устоде ман...
Ҳечам макун фаромӯш аз ёде хеш,
Зеро, ки на фаромӯшӣ аз ёде ман [8, с. 262].

Аз номаи ҷавобии Абулфараҳи Рунӣ иттилое надорем. Инчунин, аз ҷумлаи ихвониёти манзум номаи Рашидуддини Ватвот ба Ҳоконии Шарвонӣ мебошад, ки Ҳоконӣ номаи Ватвотро ҷавоб гуфтааст. Дар ин маврид донишманди эронӣ Сируси Шамисо мегӯяд, ки: “Ҳамчунин, бархе аз ғазалҳои Ҳофиз ҷанбаи номайӣ доранд ва метавон эҳтимол дод, ки онҳоро хитоб ба шоҳе, ба вилояти дигаре фиристодааст” [8, с. 283].

Яке аз анвои дигари номаҳои ихвониёт номаҳоест, ки сӯфиён навиштаанд ва муштамил бар матолиби ирфонист, масалан номаҳои Аҳмади Ғаззолии Тӯсӣ ба Айнулқуззоти Ҳамадонӣ, ки аз ҳафт номаи ирфонӣ иборат аст, дастрасанд. Ва номаҳои ихвониёти боқимондаи Айнулқуззоти Ҳамадонӣ, ки аз панҷ савол ба Аҳмади Ғаззоли муроҷиат кардааст, ва ҷавоби ӯ дар ҳафт нома мавҷуданд, ки бо сабки хос ба насри фанӣ навишта шудаанд.

Ҳамаи мактубҳои манзуми Мавлоно Ҷалолуддин дар қолаби ғазал эҷод шудаанд ва дар вазнҳои гуногун. Аз муҳтаво ва мундариҷаи ин номаҳои манзуми Мавлоно Ҷалолуддин равшан мегардад, ки аксари онҳо барои ба дидори Шамси Табрэзӣ расидан ва аз ғироқи дурии ӯ навишта шудаанд ва Мавлоно ба ӯ (муршиди маънавияш) салом мефиристад ва талаби ҳарчи тезтари дидорро меҷӯяд. Мавлоно дар дохили номаи ҷаҳоруми манзуми хеш, як байте дорад, ки ҳадафи иншои номаҳои манзуми ӯро ба ҳубӣ ифода мекунад:

Пас ба завқи номаи самоӣ ту,
Ғазале панҷ шаш бишуд манзум [5, с. 484],

яъне Мавлоно таъкид мекунад, ки дар ғироқи ту маҷхурем ва барои он ки ба

пешвозу дидори ту ба рақси самоъ оғоз кунем, панҷ-шаш ғазале дар ин мавзуъ гуфтаам.

Номаи аввали манзуми Мавлоно Ҷалолуддин аз 13 байт (26 мисраъ) иборат буда, 7 байти оғози он ба забони арабист ва 4 байти мобайн ба забони форсӣ-тоҷикӣ ва ниҳоят 2 байти охир ба забони арабист, яъне ин ғазали муламмаъ аст:

Айюҳа-н-нуру, фи-л-фуоди, таъол,
Гоята-л-чадди ва-л муроди, таъол... [5, с. 235].

Мазмуни ин байти аввали ғазал, ки бо калимаҳои радифи “таъол”, “таъол” ба охир мерасанд ва ба забони тоҷикӣ маънои “биё”-ро ифода мекунанд, омадани Шамси Табрезиро баён мекунанд. Дар ин байт Мавлоно Шамси Табрезиро “Эй нури дил, биё” ва “Ниҳоят, пиру муродӣ, биё” мегӯяд, ки ифодаҳои воқеии эҳтиромиянд. Дар байтҳои дигари арабии ғазал Мавлоно Шамсро “нури дил”, “пиру мурод”, “мабдаи ҳаёт”, “ишқу маъшук”, “Сулаймону худхуд”, “собик”, “ибтидо”, “офтоб”, “моҳтоб” ва ғайра меҳонад. Дар байтҳои ба забони арабӣ навишташуда, дар 9 байт вожаи “таъол” радиф аст.

Дар 4 байте, ки дар ин ғазал ба забони тоҷикӣ омадаанд, низ ҳамон мазмуни омадан ва дидор бо Шамс баён ёфта, Мавлоно розу ниёзашро ба забони модарияш гуфтааст:

Чӣ бувад порсӣ “таъол” - биё,
Ё биё, ё бидеҳ ту дод, таъол.
Чун биёӣ, зиҳи гушоду мурод,
Чун наёӣ, зиҳи касод, таъол.
Ай кушоди араб, Кубоди ачам,
Ту гушодӣ дилам ба ёд, таъол.
Ай дарунам таъолгӯёни ту,
В-эй зи буду бод, таъол [2, с. 230].

Дар ин байтҳо Мавлоно Ҷалолуддин ҳамчун шорех рафтор карда, аз усули шарҳи дохилии матн истифода кардааст ва байтҳои қаблан овардаи арабиро ба забони модарияш шарҳ додааст, ки ин амали Мавлоно дар китобҳои “Девони қабир”, “Маснавии маънавӣ” ва “Фихӣ мо фихӣ” низ ба назар мерасад. Мавлоно мегӯяд, ки ба забони порсӣ “таъол” ба маънои “биё” истифода мешавад. Ва бо омаданат “моро хурсанд гардон”, “чун омадӣ, сафову мурод меорӣ”, “агар наёӣ, кори мо равнақ намегирад”, “ту кушоди араб ҳастӣ, “ту Кубоди ачам ҳастӣ”, “ёди ту диламро мекушояд”, “ҳама вучуди ман туро биё мегӯяд”. Мавлоно дар байтҳои тоҷикии ин ғазал низ вожаи “таъол”-ро ҳамчун радиф истифода бурдааст.

Ин ғазал дар баҳри хафифи мусаддаси маҳбуни мақсур, ки рукнҳои аз фобилотун, мафобилун, фаъилон (ду маротиба дар як байт) иборатанд, эҷод шудааст:

– V – – / V – V – / V V ~
– V – – / V – V – / V V ~

Чун биёӣ, зиҳи гушоду мурод,
Чун наёӣ, зиҳи касод, таъол [2, с. 230].

Номаи манзуми дувуми Мавлоно Ҷалолуддин аз 6 байт (12 мисраъ) иборат аст. Мисраъҳои дувум, чаҳорум, шашум ва ҳаштум ба забони арабӣ навишта шудаанд. Байти охири ғазал ба ду забон – забони тоҷикӣ ва арабӣ навишта шудааст. Ва ин ғазал низ дар шакли муламмаъ эҷод шудааст.

Ғазали мазкур дар баҳри хафифи мусаддаси маҳбуни аслами мусаббағ, ки аз рукнҳои фобилотун, мафобилун, фаъилон таркиб ёфтааст, навишта шудааст:

– V – – / V – V – / – ~
– V – – / V – V – / – ~

Ай зарифи ҷаҳон, саломалайк,
Инна доъи ва сикҳати би ядайк [2, с. 231].

Ин нома низ дар фироқи муршидаш Шамси Табрезӣ навишта шудааст ва Мавлоно дар ин нома ба муҳотаби худ Шамс дар мисраи аввал бо ифодаи “ай зарифи ҷаҳон,

саломалайк” мурочиат мекунад. Дар мисраъҳои баъд аз мухотаби худ хоҳиш мекунад, ки ту “доруи дарди бандаро бигӯ чист””, “вакте ки аз назди ту меоям, гиря мекунам”, “ҳарчанд хидмати туро ба даст карда наметавонам, вале руҳам ҳамеша бо ту пайванд аст”, “наҳсу бадхоҳ туро баддин мегӯяд, вале некхоҳон туро нек медонанд”. Бо ин ифодаҳои эҳтиромӣ Мавлоно муршиди худро ситоиш кардааст.

Номаи сеюми манзуми Мавлоно Ҷалолуддин, ки ба яке аз ҳокимони замонаш бахшида шудааст, пурра ба забони форсӣ-тоҷикӣ ва аз 7 байт (14 мисраъ) иборат аст. Ин номаи манзум ҳама қисматҳои номаро, аз ҷумла оғоз, матн ва анҷомро фаро гирифтааст. Оғози нома бо мисраъҳои:

Зиндагонии садр оӣ бод!

Эзидаш посбону қолӣ бод!

Ҳар чи нася-ст муқбилонро айш,

Пеши ӯ нақди вақту хоӣ бод! [4, с. 663],

сар мешавад, ки мухотаб муайян аст ва нависандаи нома барояш салому таҳият мефиристад, ки “зиндагонии садр оӣ бод”. Баъд бахши матни нома, ки қисми асосӣ ба ҳисоб меравад, оғоз мегардад, ки дар байтҳои зерин омадааст ва нависанда ҳокимро ва маҷлиси гармашро ситоиш кардааст:

Маҷлиси гарми пурҳаловати ӯ,

Аз ҳарифи фасурда хоӣ бод!

Ҷонҳо вокушода пар дар ғайб,

Баста пешаш чу нақши қолӣ бод!

Бар ямину ясори ӯ даъват,

Ҳам ҷанубию ҳам шимолӣ бод!

Ду вилоят, ки ҷисми ҷон хонанд,

Бар сари ҳар ду шоҳу воӣ бод! [4, с. 664].

Ва ниҳоят, дар байти охир Мавлоно таъкид месозад, ки ман муршиди худро дорам, ӯ барои ман бас аст ва дигарон ғайри ӯ маолӣ бод, ки ин байт бахши анҷоми ҳамин номаи манзум аст:

Бахт нақд аст, Шамси Табрэӣ,

Ӯ басам, ғайри ӯ маолӣ бод! [2, с. 231].

Ин номаи манзуми Мавлоно дар баҳри баҳри ҳафифи мусаддаси маҳбуни аслами мусаббағ, ки аз рукнҳои фоъилотун, мафоъилун, фаълон таркиб ёфтааст, навишта шудааст:

– V – – / V – V – / – ~

– V – – / V – V – / – ~

Зиндагонии садр оӣ бод!

Эзидаш посбону қолӣ бод! [4, с. 664].

Дар ин ғазал вожаҳои “олӣ”, “қолӣ”, “хоӣ”, “шимолӣ”, “воӣ”, “маолӣ” қофия буда, калимаҳои такрори “бод” радифанд.

Номаи чаҳоруми манзуми Мавлоно ба муршиди маънавияш Шамси Табрэӣ бахшида шудааст ва муҳтавоаш аз сафари ногаҳонии Шамс аз Қуния буда, дарду фироқу ҳичрони Мавлоноро ифода мекунад. Ин номаи манзум аз 12 байт фароҳам омада, дар баҳри ҳафифи мусаддаси маҳбуни аслами мусаббағ, ки аз рукнҳои фаъилотун, мафоъилун, фаълон иборат аст, навишта шудааст:

Ба Худое, ки дар азал будаст,

Ҳайю донову Қодири Қайюм.

Нури ӯ шамъҳои ишқ афрӯхт,

То бишуд сад ҳазор сир маълум [5, с. 484].

V V – – / V – V – / – ~

V V – – / V – V – / – ~

Дар ин нома вожаҳои Қайюм, маълум, маҳкум, мактум, мум, маҳрум, хартум, манзум, мактум, маҷрум ва ғайра ба вазифаи қофия омада, радиф надорад.

Мавлоно дар ин нома, ки муҳтавоаш сафар ва фироқи Шамс аст, ҳамаи қисматҳои

номанигориро риоят кардааст, аз ҷумла оғоз, матн ва анҷом. Оғози нома ба номи Худованд сар мешавад ва дар бахши матни асосӣ сухан дар бораи сафар кардан ва нопадид гардидани Шамс меравад ва ниҳоят бахши анҷом дар ду байт баён гардидааст. Байтҳои оғоз:

Ба Худое, ки дар азал будаст,
Хайю донову Қодири Қайюм.
Нури ӯ шамъҳои ишқ афрӯхт,
То бишуд сад ҳазор сир маълум.
Аз яке ҳукми ӯ чаҳон пур шуд,
Ошиқи ишқи ҳокиму маҳкум [5, с. 484].
Ва байтҳои муҳтавои асли инҳоянд:
Дар тилимоти Шамси Табрэӣ,
Гашт ганҷи аҷоибаш мактум.
Ки аз он дам, ки ту сафар кардӣ,
Аз ҳаловат ҷудо шудем чу мум.
Ҳама шаб ҳамчу шамъ месӯзем,
З-оташаш ҷуфту з-ангубин маҳрум.
Дар фироқи ҷамоли ӯ маро,
Ҷисм вайрону ҷон дар ӯ чун бум.
Бе ҳузурат самоъ нест ҳалол,
Ҳамчу шайтон тараб шуда маҳрум.
Як ғазал бе ту ҳеҷ гуфта нашуд,
То расид он мушаррафа мафҳум [5, с. 485].

Аз ин байтҳо, ки оварда шуданд, матлаб ва манзури Мавлоно муайян аст, ки ӯ воқеан дар фироқи муршиди худ дар гиряву сӯз ва ҳичрон қарор дорад, ки ин андешаҳошро бо чунин ифодаҳо таъкид менамояд: “аз ҳаловат ҷудо шудем”, “ҳама шаб ҳамчу шамъ месӯзем”, “аз ангубин маҳрумем”, “дар фироқи ҷамоли ӯ ҷисми ман вайрон аст”, “бе ҳузури ту самоъ ҳалол нест”, “тараб мисли шайтон мучрим шудааст”, “як ғазал бе ту гуфта намешавад” ва ғайра, ки дар якҷоягӣ муҳтавои аслии бахши матни номаро ифода мекунанд.

Ва ниҳоят, бахши анҷоми нома дар ду байт ифода гардидааст:

Бас ба завқи самоъ номаи ту,
Ғазале панҷ-шаш бишуд манзум.
Шоми мо аз ту субҳи равшан бод,
Ай ба ту фаҳри Шому Арману Рум [2, с. 232].

Номаи панҷуми манзуми Мавлоно Ҷалоуддин ба яке аз ҳокимони вақт навишта шудааст. Ин нома аз 13 байт иборат аст ва ба забони форсӣ-тоҷикӣ эҷод шудааст. Номаи манзум дар бахри хафифи мусаддаси маҳбуни аслам, ки аз рукҳои ғоилотун, мағоилун ғоилун иборат аст, навишта шудааст:

Зиндагонии маҷлиси сомӣ,
Бод дар сарварию худкомӣ.
Номи ту зинда бод, к-аз номат,
Ёфтанд асфӣ накӯномӣ [6, с. 719].

– V – – / V – V – / – –
– V – – / V – V – / – –

Вожаҳои сомӣ, худкомӣ, накӯномӣ, инъомӣ, икромӣ, домӣ, саранҷомӣ, шарбатомӣ ва монади инҳо дар ин номаи манзум дар вазифаи қофия истифода шудаанд ва ин нома – ғазал радиф надорад. Мавлоно дар ин номаи манзум ҳама қисматҳои номаҳоро, аз ҷумла оғоз, матни асосӣ ва анҷом истифода кардааст, ки байтҳои зерин бахши оғозанд, ки бо ифодаҳои васфӣ зиндагонии сарвар дароз бод ва салому таҳия сар шудаанд:

Зиндагонии маҷлиси сомӣ,

Бод дар сарварию худкомӣ.
Номи ту зинда бод, к-аз номат,
Ёфтанд асфиё накӯномӣ.
Мерасонам салому хидматҳо,

Ки рахиро валии инъомӣ [6, с. 719-720].

Баъд аз ин байтҳои оварда шуда, бахши матни асли ва мухтавои нома оғоз мешавад, ки Мавлоно ҳадафу мақсади хешро баён медорад ва ҳокими вақтро таърифу тавсифҳо мекунад ва мегӯяд, ки “ман моҳиям, ту баҳри икромӣ”. Ва сабаби навиштани номаро чунин меифода кардааст:

Сабаби ин таҳият он буда-ст,
Ки ту кори маро саранҷомӣ.
Ҳосили хидмат аз шакаррезат,
Дорад умеди шарбатомӣ.
З-он қарамҳо, ки қардаӣ бо халқ,
Ҳоси осуда асту ҳам омӣ.
Бикашаш дар ҳимоятат, к-имрӯз
Туй аҳли замонаро ҳомӣ [6, с. 719-720].

Ва қисмати анҷоми ин нома дар байтҳои зерин ҷамъбаст мегарданд, ки нависанда барои мухотабаи дуъову сано мегӯяд ва таъкид менамояд, ки “бар мусулмонон ту офтоби исломӣ” ва ниҳоят дар ин бахш аз мухотаб хоҳиш мекунад, ки ба нависандаи нома қору хидмате фармояд, ки яке аз рукҳои анҷоми номаҳост:

Бод ҷовид бар мусулмонон,
Соҷат, к-офтоби исломӣ.
Ин сӯ, ар қору хидмате бошад,
То ки хидмат намояму ромӣ [2, с. 232-233].

Номаи шашуми манзуми Мавлоно Ҷалолуддин аз 8 байт иборат аст ва ба муршиди маънавии Мавлоно Шамси Табрезӣ бахшида шудааст. Нома дар баҳри ҳазачи мусаммани аҳраб, ки арқонаш мафъӯлу мафъӯйлун мафъӯлу мафъӯйлун мебошанд, навишта шудааст.

— — V / V — — — / — — V / V — — —
— — V / V — — — / — — V / V — — —

Ай ғойби ин маҳзар, аз мо-т саломуллах,
В-эй аз ҳам ҳозиртар, аз мо-т саломуллах.
Ай нури писандида в-эй сурмаи ҳар дида,
Аҳсан-т зиҳи манзар, аз мо-т саломуллах.
Ай сурмаи рӯҳонӣ в-эй раҳмати раббонӣ,
Бар муъмину бар кофар, аз мо-т саломуллах.
Чун моҳи тамои ойӣ в-он ғоҳ зи бом ойӣ,
Ай моҳ туро чокар, аз мо-т саломуллах [2, с. 233-234].

Калимаҳое, ки дар ин нома ҳамчун қофия истифода шудаанд, инҳоянд: маҳзар, ҳозиртар, манзар, кофар, чокар, гавҳар, шаккар, анбар ва вожаҳои таркибии мукаррари аз мо-т саломуллоҳ, ки дар ҳар байт омадаанд радифанд ва радифҳои таркибӣ.

Дар ин нома Мавлоно Шамси Табрезӣ, ки муддате аз ҳузури Мавлоно бо фишору бадбинии муридони ӯ дур афтада буд, бо беҳтарин таманниёт ва тавсифот ёд мекунад ва дар ҳар байт ба ӯ “саломуллах мегӯяд”, яъне аз номи Худованд салом мефиристад ва бо ифодаҳои игроқомези “ғойби ин маҳзар”, “аз ҳама ҳозиртар”, “нури писандида”, “сурмаи ҳар дида”, “сурати рӯҳонӣ”, “раҳмати раббонӣ”, “моҳ туро чокар”, “баҳри пур аз гавҳар”, “шоҳиди бенуқсон”, “ҳам мушқу ҳам анбар” ва ғайра ёдоварӣ мекунад, ки ин ифодаҳо баёнқунандаи муҳаббати воқеии мурид ба муршид аст.

Номаи ҳафтуми манзуми Мавлоно Ҷалолуддин низ ба Шамси Табрезӣ навишта шудааст, ки аз 5 байт иборат аст. Ин нома дар баҳри ҳазачи мусаммани аҳраби мусаббағ, ки аз арқони мафъӯлу мафъӯйлун, мафъӯлу мафъӯйлун иборат аст, навишта шудааст, ки схемааш чунин аст:

– – V / V – – – / – – V / V – – ~
 – – V / V – – – / – – V / V – – ~

Ай нодираи даврон, аз мо-т саломуллоҳ,
 Ай Юсуфи мисри чон, аз мо-т саломуллоҳ.
 Боз о, ки ба шукрона, чон баҳри ту чонона,
 Дар бозими мардона, аз мо-т саломуллоҳ.
 Боз о, ки паёмастат, побӯси саломастат,
 Як ҳарфи тамомастат, аз мо-т саломуллоҳ.
 Боз о, ки ҳамин бошад, одат на чунин бошад,
 Ойин беҳ аз ин бошад, аз мо-т саломуллоҳ.
 Дарёб, ки беморам, дарёб, ки афгорам,
 Дарёб, ки ғамхорам, аз мо-т саломуллоҳ [2, с. 234].

Дар ин номаи манзум Мавлоно дар ҳар байт калимаҳои алохидаро ҳамчун қофия истифода кардааст ва ин гуна навигариҳои Мавлоно дар ғазалиёташ зиёд ба назар мерасад. Вожаҳои қофияи ин номаи манзум инҳоянд: нодираи даврон, мисри чон, шукрона, мардона, паёмастат, тамомастат, ҳамин, ин, беморам, ғамхорам. Ва ибораи аз мо-т саломуллоҳ, ки дар ҳар байт такрор шудааст, ҳамчун радифи таркибӣ ба кор рафтааст.

Мавлоно дар нома ба муршидаш бо ифодаҳои эҳтиромии “ай нодираи даврон” ва “ай Юсуфи мисри чон” муроҷиат мекунад ва хоҳиш дорад, ки Шамси Табрезӣ ба дидорбинии Мавлоно биёяд. Ифодаҳои “боз о, ки ба шукрона”, “боз о, ки паёмастат”, “побӯси саломастат”, “боз о, ки одат на чунин бошад”, “ойин беҳ аз ин бошад”, “дарёб, ки беморам”, “дарёб, ки афгорам”, “дарёб, ки ғамхорам” баёнгари ҳоли дар фироқ қарор доштани Мавлоноро ифода мекунанд.

Ҳамин тавр, аз баррасии масъалаҳои дар ин мақола гузошта шуда метавон ба чунин хулосаҳо расид:

- ҳамаи номаҳо дар ҷамъбааст бо дуъову сано ба охир мерасанд;
- номаҳои манзуми Мавлоно, ки ҳафт адад мебошанд, дар вазнҳои гуногун навишта шуда, аз нигоҳи шеърӣ комиланд ва ба талаботи номаҳо ҷавобгӯянд;
- аз нигоҳи сохти композитсионӣ мактубҳо аз се бахши асосӣ таркиб ёфтаанд: а) оғоз ё худ муқаддимаи нома, б) матн ё рукни асосии калом, в) анҷом ё хотима, ки ҳар яке аз ин бахшҳо дар асоси сохтори мазкур таҳлил ва таҳқиқ шудаанд;
- мактубҳои Мавлоно аз нигоҳи ҳаҷм калон нестанд ва ҳамаи андешаву афкори нависандаи номаҳо муъҷазу мушаххас ва барои хонанда фаҳмост.
- дар маҷмӯъ номаҳои манзуми Мавлоно ҳафт адад мебошанд, ки панҷ нома ба муршидаш Шамси Табрезӣ ва ду нома ба ҳокимони замонаш навишта шудаанд

АДАБИЁТ:

1. Мавлавӣ, Ҷалолуддин Муҳаммад. Мактубот. Бо муқаддима, ҳавошӣ ва таълиқоти Юсуф Ҷамшедпур ва Ғуломхусайн Амин /Ҷалолуддин Муҳаммад Мавлавӣ. – Техрон, 1356 (1978 м.). – 228 с.
2. Румӣ, Мавлоно Ҷалолуддин. Мактубот (номаҳо). Ба хатти кирилии тоҷикӣ. Таҳияи гурӯҳе аз устодон ва донишҷӯёни Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода /Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 244 с.
3. Румӣ, Ҷалолуддин. Мактуботи Ҷалолуддин. Бо пешгуфтори Валад Чалабӣ. Таҳия ва танзими Аҳмади Рамзӣ /Ҷалолуддини Румӣ. – Анкара: Чопхонаи “Субот”, 1336 ҳ. (1958 м.). – 174 с.
4. Румӣ, Ҷалолуддин. Девони кабир. Ҷилди 1. /Ҷалолуддини Румӣ. – Душанбе: Адиб, 1992. – 448 с.
5. Румӣ, Ҷалолуддин. Девони кабир. Ҷилдҳои 1-2. /Ҷалолуддини Румӣ. – Душанбе:

Адиб, 2007. – 976 с.

6. Румӣ, Чалолуддин. Девони кабир. Чилдҳои 3-4. таҳияву тадвини матн Ҳамвора бо муқаддима ва луғоту тавзеҳоти А.М. Хуросонӣ; муҳ. М.Ақбарзод, Н.Ғадоев. /Чалолуддини Румӣ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 780 с.
7. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома. Чилди 4 таҳияи Камол Айнӣ ва Зоҳир Аҳрорӣ) /Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 1988. – 406 с.
8. Шамисо, Сирус. Анвои адабӣ /Сируси Шамисо. – Техрон: Фирдавс, 1383. – 375 с.
9. Шарифов, Шодикул. Арзиши адабии маснавии “Интиҳонома”-и Султон Валад /Шодикул Шарифов. – Хучанд: Хуросон, 2015. – 156 с.
10. Шиммел, Аннамери. Шукуҳи Шамс (сайр дар осор ва афкори Мавлоно Чалолуддини Румӣ), (мутарҷим Ҳасани Лохутӣ, бо пешгуфтори Саййид Оштиёнӣ) /Аннамери Шиммел. – Техрон: Ширкати илмию фарҳангӣ, 1386. – 885 с.
11. Эте, Ҳерман. Таърихи адабиёти форсӣ. Тарҷумаи Ризозода Шафак /Ҳерман Эте. – Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1346. – 368 с.
12. Эзадгушасб, Асадуллоҳ. Ҷазоботи илоҳия (Мунтахаботи куллияти Шамсиддини Табрезӣ) /Асадуллоҳи Эзадгушасб. – Техрон: Ҳақиқат, 1378. – 479 с.
13. Coleman, Barks. The Essential Rumi / B. Coleman. – Harper, San Francisco, 1995.
14. Pertsch, W. Verzeichnisse der persischen Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin. Bd. II / W. Pertsch. – Berlin, 1888. – 1283 p.
15. Razvi, M.H. and Qaisar M.H. Catalogue of Manuscripts in the Maulana Azad Library Aligarh Muslim University : Habibganj Collection / M.H. Razvi and M.H. Qaisar. – Aligarh, 1985. – Vol.I, part II. – 386 p.
16. Rumi, Jalaluddin. Mathnawi, 8 vols / J. Rumi [translated by Reynold Nicholson]. – Luzac Press, London, 1925– 1940.

ТАҲЛИЛИ САБКИ НИГОРИШИ МАКТУБҲО (НОМАҲО)-И МАНЗУМИ МАВЛОНО ЧАЛОЛУДДИНИ БАЛҲӢ(РУМӢ)

Дар ин мақола муаллиф кӯшиш намудааст, ки номаҳои манзуми Мавлоно Чалолуддини Балхи(Руми)ро иҷмолан баррасӣ намояд. Ин ҷо муаллиф ишора намудааст, ки ҳамаи мактубҳои манзуми Мавлоно Чалолуддини Балхӣ дар қолаби ғазал эҷод шудаанд ва дар вазнҳои гуногун навишта шудаанд. Аз мухтаво ва мундариҷаи ин номаҳои манзуми Мавлоно Чалолуддини Балхӣ равшан мегардад, ки аксари онҳо барои ба дидори Шамси Табрезӣ расидан ва аз ғироқу дурии ӯ навишта шудаанд ва Мавлоно ба ӯ салом мефиристад ва талаби ҳарчи тезтари дидорро меҷӯяд. Ҷолиби зикр аст, ки тавассути омӯзиши амиқи номаҳои Мавлоно метавон маълумоти иловагӣ оид ба ҳаёту ғайбати мутафаккир, махсусан муносибатҳои ӯ дар оила, бо ёрони дӯстон ва бо ҳокимони давр пайдо кард.

Омӯзиши номаҳо ба ҳаводорон имкон медиҳад, ки дар баробари аз ҳаёт ва ғайбати ин сӯфии оламгир маълумоти бештар пайдо кардан ҳамчунин махсусиятҳои иҷтимоӣ фарҳангии даврони ӯ ва ҷанбаҳои мухталифи таълимоти мутафаккир ва хусусиятҳои номаҳои амиқтар дарк намоянд.

Калидвожаҳо: нома, манзум, мансур, унсур, сохтор, ғазал, ашъор, вазн, сӯфӣ, услуби корию расмӣ, иқтибос, дуъову сано, муршид, саломуллоҳ, байт, ихвониёт.

АНАЛИЗ СТИЛЯ НАПИСАНИЯ ПОЭТИЧЕСКИЕ ПИСЬМА МАВЛОНО ДЖАЛАЛУДДИНА БАЛХИ(РУМИ)

В этой статье автор попытался кратко рассмотреть поэтические писем Джалалуддина Балхи(Руми). Здесь автор указал, что все письма, написанные Мавлоно Джалалудином, были созданы в форме газелей и написаны разными метрическими системами. Из содержания этих писем Мавлоно Джалалудином видно, что большинство из них написаны для встречи с Шамси Табрези и в связи с его отсутствием, и Мавлоно передает ему привет и желает встретиться с ним как

можно скорее. Стоит отметить, что благодаря глубокому изучению писем Мавлоно можно получить дополнительную информацию о жизни и деятельности мыслителя, особенно о его отношениях к семье, с друзьями и коллегами, а также с правителями того периода. Изучение писем позволяет поклонникам узнать больше о жизни и деятельности этого всемирно известного суфия, а также особенностях его эпохи, различных аспектах учения мыслителя, художественных, стилистических и языковых особенностях писем.

Ключевые слова: письмо, поэтический, прозаический, элемент, структура, газель, поэзия, метрическая система, суфий, деловой и официальный стили, цитата, мольба, муршид, саламулла, байт, братство.

ANALYSIS OF THE STYLE OF WRITING POETIC LETTERS OF MAULANA JALALUDDIN BALKHI(RUMI) NORMAKHMEDOV IRFON ODILOVICH

In this article, the author tried briefly to examine the poetic letters of Jalaluddin Balkhi(Rumi). Hereby, the author has noted that all the letters written by Mavlono Jalaluddin were created in the form of gazelles and were written in different metrical systems. From the content of these letters written by Mawlono Jalaluddin, it would be seen that most of them were written to meet Shamsi Tabrezi and in connection with his absence, and Mawlono sends greetings to him and wishes to meet with him as soon as possible. It is worth noting that thanks to an in-depth study of Mavlono's letters, additional information could be found about the thinker's life and work, especially about his relationships with his family, with friends and colleagues, as well as with the rulers of that period.

Study of letters allows fans to learn more about the life and work of this world-famous Sufi, as well as the characteristics of his era, various aspects of the thinker's teachings, artistic, stylistic and linguistic features of the letters.

Keywords: letter, poetic, prosaic, element, structure, ghazal, poetry, metrical system, Sufi, work and official styles, quote, supplication, murshid, salamullah, beit, brotherhood.

Дар бораи муаллиф: Нормакмедов Ирфон — муаллими калони кафедраи тарҷума ва забонҳои Осиёи Ҷанубу Шарқии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улӯғзода, Суроға: 734019, шаҳри Душанбе, кӯчаи Мухаммадиева 17/6, телефон. 934-014-014. Почтаи электронӣ: n.irfonjon@gmail.com

Сведения об авторе: Нормакмедов Ирфон Одилович – старший преподаватель кафедры перевода и языков Юго-Восточной Азии Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода, Адрес: 734019, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6, тел. 934-014-014. E-mail: n.irfonjon@gmail.com

About the author: Normakhmedov Irfon Odilovich – teacher of the department of Translation and Southeast Asian Languages, Tajik International university of Foreign Languages named after Sotim Ulugzoda, Address: 734019, Dushanbe, st. Muhammadieva 17/6, tel. 934-014-014. E-mail: n.irfonjon@gmail.com

ТВУ 805.0

Ядгорова Гулҷаҳон,
магистри курси 2-юми шуъбаи таърихи адабиёти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

НАСРИ РИВОЯТӢ ДАР АДАБИЁТИ ФОРСИИ ТОҶИКӢ

Адабиёти форсу тоҷик яке аз қадимтарин, ғанитарин ва доманодортарин адабиётҳои

чаҳон ҳисоб ёфта, бо андӯхтаҳои адабии пурарзиш ва шоҳасарҳои беназири худ дар ганҷинаи тамаддуни башарият мақоми боифтихореро ишғол менамояд. Мувофиқи нишондодит муҳаққиқон нахустин ёдгориҳои то кунун маълуми он дар нимаҳои аввали ҳазорсолаи якуми пеш аз мелод офарида шудаанд. Дар баробари назми пуртаровату дилангези оламгир як қисми муҳим ва умдаи ни адабиётро осори мансур ташкил медиҳад, ки вай монанди назм анъанаи бисёр қадима ва тӯлонӣ дошта, аз ҷиҳати арзиши адабию бадеӣ, таҷассуми масъалаҳои муҳталифи иҷтимоӣ ахлоқӣ, инъикоси рӯҳияю дараҷаи тараққиёти тафаккур ва фаро гирифтани таҳаввулоту таъироти забон, завқи адабӣ ва умуман вазъияти адабиёт дорои аҳамияти калон ва шоистаи омӯзишу тадқиқ мебошад. Шарқшиноси маъруфи немис Ҳ. Эте ки дар баробари тадқиқи дигар масоили адабиёти форсу тоҷик яке аз аввалинҳо шуда ба омӯзиши наср ҳамчун як ҷузъи муҳими ин адабиёт ҳам машғул гардидааст, дар «Таърихи адабиёти форсӣ» ном асари машҳури худ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик мавқеи бузург доштани насри бадеиро таъкид намуда, менависад: «... Ҳар як таърихи адабиёти форсӣ бидуни тавачҷӯи шоён ба осори мансур, албатта, нокис хоҳад буд. Зеро дар онҳо низ монанди осори назмӣ рӯҳиёт ва ахлоқи миллат ... ҷилвагар аст... Дар ин осор низ ҳам дар қисмати дoston, ҳам дар қисмати улуми шарқӣ матолиби бас судманд ҳаст, ки ҳанӯз ҷунон ки шояд, дар таърихи фарҳанги чаҳон тақдири лоим аз ин ба амал наёмадааст» [1]. Ҳамин фикри Ҳ. Эте роҷеъ ба мақоми наср дар асарҳои қорҳои доир ба насри форсу тоҷик дар давраҳои минбаъда анҷомдодаи адабиётшиносони советӣ ва хориҷи таъдиқ ёфта, беасос бидуни ақидаи баъзе ховаршиносони кӯтоҳандеша, ки осори мансури асримиёнагии форсу тоҷикро беобуранг, хушқу ҳолӣ аз завқу нафосат ва яқнавохт шуморида, онро танҳо аз солномаҳою санадҳои давлатӣ ва рисолаҳои динию тазкираҳои аҳволи шуарою шайхон иборат медонистанд, бо далелҳои қатъӣ исбот карда мешавад. Дар тадқиқоти мазкури Ҳ. Эте, асари илмӣ-библиографии Ҳ. Котибӣ [2], тадқиқотҳои М. Баҳор [3-4], И.С. Брагинский [5] ва Ю. Салимов [6-7] миқдори зиёди асарҳои насри адбӣ ва ривоятӣ зикр ёфта ё тадқиқ карда шуда, дар «Ганҷинаи насри порсӣ»-и Ҳ. Ҷаводӣ [8], «Ҳазор соли насри порсӣ»-и Кашоварз [9-10] (дар 5 ҷилд), «Ганҷинаи сухан»-и З. Сафо [11-12] ва монанди инҳо дар баробари дарҷ ёфтани маълумоти муҳтасар доир ба асарҳои насрӣ аз ҳуди он китобҳо намунаҳо оварда мешаванд. Ҳатто шиносони сатҳӣ бо ин асарҳо ҳам ба таври равшан нишон медиҳад, ки насри форсу тоҷик ҳамчун назми оламшумули он қадимию доманадор ва гуногуншаклу муҳталифмазмун буда, дар ҳамаи давраҳои таърихи адабиёт дар қатори назм идома ёфтааст ва дар ин шакл ҳам монанди назм як силсила шоҳасарҳои муҳиму пурарзиш офарида шудаанд.

Аз миёни тадқиқоти то имрӯз доир ба насри форсу тоҷик анҷом додашуда, ки мо қисмати ба назар намоёнтарини онҳоро дар боло зикр намудем, асари муфасссали ба таҳлилу омӯзиши насри форсу тоҷик бахшидашудаи М. Баҳор ба аҳамияти ниҳоят калон соҳиб мебошад. Дар ин асар аввалин дафъа дар адабиётшиносӣ таърихи пайдоиш, ташаккул ва тақомули насри форсу тоҷик ба таври умумӣ баён карда шуда, хусусиятҳои муҳиму ба назар намоён осори мансури ҳар як давра, сабабҳои таҳаввулот ва таъироти сабуқ салиқаи насри давраҳои гуногун нишон дода мешаванд. Ин тадқиқоти мазкури М. Баҳор бо таъбири З. Сафо ба манзалаи калидест, ки дари бастаи ганҷинаи бузургро боз карда бошад. Ҳарчанд ин тадқиқоти М. Баҳор ҷабҳаи муқаддимотӣ ва масъалагӯзорӣ дошта, барои офаридани асарҳои мукаммали тадқиқотӣ оид ба тарафҳои гуногуни насри асримиёнагӣ роҳ мекушояд, вале то кунун бо вучуди аз вақти мунташир гардидани он бештар аз ҷиҳил сол гузаштан дар адабиётшиносӣ ҷунин тадқиқоти муфасссалу умумие ба миён наомадааст, ки бо вай баробарӣ карда метавониста бошад. Тамоми қорҳои то имрӯз роҷеъ ба таърихи насри форсу тоҷик сурагирифта характери ҷузъӣ дошта, тадқиқ ё таҳлили асарҳои ҷудогонаи насрӣ, давраҳои алоҳида ва ё худ соҳаҳои муайяни насри гузаштaro дарбар мегиранд ва як навъ идома ё тавсияю тақмили ҳамин тадқиқоти М. Баҳор мебошанд. Ҳоло чи дар Иттифоқи Советӣ ва чи дар хориҷа доир ба насри форсу тоҷик қорҳои зиёди судманде анҷом дода шуда, барои таълифи тадқиқоти муфасссалу ҷамъбастанкуанда оид ба таърихи насри форсу тоҷик тамоми имкониятҳо фароҳам оварда шудаанд [13-14].

Ҷунонки дар боло зикр карда шуд, насри ҳаттии форсу тоҷик таърихи бисёр қадима ва тӯлонӣ дошта, то вақти ба шакли асримиёнагӣ даромаданаш роҳи дуру дароз ва марҳилаҳои муҳталифро тай намудааст. Мувофиқи нишондоди ривоятҳои муҳталиф таърихи пайдоиши насри ҳаттии мардуми эронинаҷод ба замонҳои хеле қадим тааллуқ дорад. Аз ҷумла, Ибн ан-Надим дар «Алфехрист» аз номи подшоҳони асотирий Ҷамшед, Фаредун ва Кайковус се номаи кӯтохро нақл карда, менависад: «Ҷун Гаштоси шох шуд ва Зардушт зухур кард ва китоби

«Авесто»-ро овард, насрнависӣ роиҷ гашт ва мардумон ба омӯхтани хат ва китобат оғоз карданд ва дар наср маҳорат ёфтанд [15]. Ибн ан-Надим дар ҷои дигари китобаш аз «Китоби наҳматон», ки аз таълифоти Абӯсаҳл Фазл бинни Навбахт ном мутарҷими форс буда, дар асоси интиҳоб ва маъхазҳои қадими паҳлавӣ мураттаб сохта шуда будааст, чунин нақлро меоварад: «Искандар Мадоинро хароб кард ва улуми мактуб бар санг ё ҷӯбро, ки нусхаи он дар давоинӣ шаҳри Истаҳр буд, аз миён бурд ба ин тариқ, ки аз он кутуб ҳар чӣ лозим буд, ба забони румӣ ва қибтӣ тарҷума кард ва он чи боқӣ монд ва ба забони порсӣ буд, бисёрхт ва китобе дар он миён буд ба номи «Киштаҷ», илми нучумро аз он китоб гирифт.....

Бо аз миён рафтани ин кутуб улуми зиёде аз миён рафт....., то он гоҳ ки рӯзгори Ардашери Бобакон фаро расид ва ӯ қасон ба билоди Рум фиристод ва аз кутубе, ки аз ҳазоини Эрон бад-он ҷо интиқол ёфта буд, нусха бардошт ва пас аз ӯ писараш Шопур ба ин қор идома дод, то он гоҳ ки ҷумлагии он кутуб ба порсӣ тарҷума гашт ва сипас Анӯшервон ба ҷамъ ва таълифи он кутуб амр дод» [15].

Ҳарчанд ки чунин маълумотҳои дар боло сабтгардида то андозае характери ривоятӣ ва афсонамез доранд, вале бо вучуди ин онҳо ба анъанаи қадимӣ доштани насри хаттӣ ва дар миёни ниёгони бостонии мо роиҷ будани насрнависӣ далолат менамоянд.

Қатъи назар аз ин, осори мансури он давраи куҳан то ба рӯзгори мо ба ҷайр аз ҷанд катибаи ҷузъӣ чизи дигаре маҳфуз намондааст. Аз давраҳои минбаъда ва марҳилаҳои гуногуни то давраи исломӣ тай намудаи насри хаттӣ ҳам (ба ғайр аз давраи Сосониён) осори зиёде ба даст надаромадааст. Аз ин сабаб доир ба анвоъ, хусусиятҳои характернок ва услубҳои мухталифи насри давраҳои гуногуни тоисломӣ ба ягон ҳулосаи саҳеҳу муайян омадан бисёр мушқил ва ҳатто имконпазир мебошад. Қатъи назар аз ин, М. Баҳор дар асоси ҳаматарафа омӯхтану таҳлил кардани осори мансури хаттии боқимонда ва муқоиса намудани онҳо бо осори насри арабӣ ба ҳулосае омадааст, ки насри тоисломии форсу тоҷик бо истиснои қисматҳои мансури «Авесто», ки насри онҳо бо равиши зеботару олитар навишта шудааст, бисёр содда, табиӣ ва дорои ҷумлаҳои кӯтоҳу такроршаванда буда, аз ҳамагуна ороиш ва санъатҳои лафзӣ озод мебошад ва он дар таҳаввули насри арабии баъдиисломӣ роли намоён бозида, таъсири муайяне боқӣ гузоштааст.

Хотиррасон кардан зарур аст, ки нисбат ба тамоми давраҳои тоисломӣ аз давраи Сосониён осори хаттии бештар то замони мо боқӣ мондааст. Ба назар намоёнтарин осори хаттии аз он айём то рӯзгори мо маҳфузмонда тарҷумаҳои паҳлавии қисматҳои «Авесто», «Денқарт», «Бундаҳишн», тафсир бар «Вандидод», «Ривоёти паҳлавӣ», «Ёдгори Зарирон», «Дарахти асурик», Корномаи Ардашери Бобакон», «Пандномаи Бузургмехр», «Ҷомоспномак», «Мактуби Тинсир ба шоҳи Мозандарон», «Пандномаи Зартушт», «Шахристонҳои Эроншаҳр» ва амсоли инҳо мебошанд. Бар замми ин дар давраи сосониён ба монанди «Оинномак», «Худойномак», «Корванд» ва «Калилак ва Димнак» барин ёдгориҳои барҷаста офарида шудаанд. Ба ҷайр аз «Калилак ва Димнак», ки тарҷумаи арабии он то кунун боқӣ мондааст ва «Худономак», ки ба тавассути «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мазмуни қисматҳои асосии он нигоҳ дошта шудааст, аз дигар асарҳои дар боло зикршуда танҳо ном ё тарҷумаҳои арабии порчаҳои ҷудогонаашон то ба мо омада расидаанд [16-17].

Китобҳои рисолаҳои гуногун ва порчаҳои мухталифи нисбатан зиёди аз осори хаттии замони Сосониён маҳфузмонда нишон медиҳанд, ки ҳанӯз дар ҳамоно давра осори мансури гуногун офарида шуда, асарҳои насрии динӣ, ахлоқӣ, адабӣ, ривоятӣ-таърихӣ, ҷуғрофӣ, мурсал ва монанди инҳо таълиф ёфта буданд, ки онҳо мавзӯҳо ва матлабҳои мухталифро таҷассум менамуданд. Дар насри он давра, ки асосан ду навъ-содда ва фанӣ мебошад, бо истиснои баъзе таъйиротҳо ҳамоно хусусиятҳои насри давраҳои пешин ва «Авесто» аз қабилӣ кӯтоҳӣ ва возеҳии ҷумлаҳо, такрори ибороту феълҳо ва истеъмол накардани сачъ, мувозина ва дигар саноеи лафзӣ риоя карда шудаанд.

Баъди истилои араб ва ба тасарруфи хилофат даромадани Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр (асри VII) дар ин мамлакатҳо ҳам, ки сокинонашон ба забонҳо ё лаҳҷаҳои гуногуни эронӣ гуфтугӯ менамуданд, монанди дигар сарзаминҳои тобеи хилофат дини ислом ҷорӣ карда шуда, забони арабӣ интишор дода мешавад. Ҳукмронони араб дар баробари паҳн намудани дини ислом ба масъалаи мунташир сохтаани забони худ ҳам диққати махсус дода, тамоми қорҳои маъмурӣ-давлатӣ ва диниро бо ин забон мебарданд ва аз сокинони мамолики тобеи хилофат бо ҳамин забон иҷро кардани аҳқому маросимҳои диниро талаб мекарданд. Бо

вучуди ин дар карни аваали тасарруфи араб дар баробари тавсна ёфтани доираи паҳншавии забони арабӣ, дар Эрон, Мовароуннаҳр ва Хуросон аз хат ва забонҳои маҳаллӣ (пахлавӣ, суидӣ, хоразмӣ) истифода бурда мешуд. Аммо бо мурури замон нуфузи забони арабӣ ниҳоят пурзӯр гардида, забон ва хатти арабӣ дар тамоми умури мамлакатдорӣ ва илму адаб роиҷ гريد ва ҳамаи осори динӣ, илмӣ ва адабӣ ба ҳамин хатту забон таълиф ёфтан гирифт. Мутобиқи ахбороти Ал-Ҷаҳшарӣ «аз соли 125 ҳиҷрӣ (742-743 мелодӣ) забон ва хатти арабӣ дар умури девонӣ ва идории Хуросон иҷборӣ шуд. Аъёну бузургон ва арбоби девон забони тозӣ омӯхтанд ва кӯшиданд то барои ҳифзи хоста ва мақоми хеш ба фотехои (яъне арабҳо – А. А.) наздик шаванд ва илобидан аз беҳ араб шуданд»[18]. Низомулмулк дар «Сиёсатнома» доир ба ваҳшонияти волии хилофат нисбат ба осори мардуми маҳаллии Хуросон ва таассуби шадиди диндорӣ ӯ чунин ҳикояти аҷибро овардааст; «Ҳикоят кунанд, ки амир Абдуллоҳ бинни Тохир, ки ба рӯзгори хулафои Аббосӣ амири Хуросон буд, рӯзе дар Нишопур нишаста буд. Шахсе китобе оварду ба ӯхфа пеши ӯ биниҳод. Пурсид, ки ин чӣ китоб аст? Гуфт:- Ин қиссаи «Вомиқ ва Азро»-ст ва хуб ҳикоятест, ки ҳукамо ба номи шоҳ Анӯшервон чамъ кардаанд. Амир Абдуллоҳ фармуд, ки мо мардуми «Қуръон»-хонем ва ба ӯайр аз «Қуръон» ва ҳадиси пайғамбар чизе намехоҳем. Моро аз ин навъ китоб даркор нест ва ин китоб таълифи муон аст ва пеши мо мардуд аст. Ва фармуд, он китобро дар об андохтанд ва ҳукм кард, ки дар қаламрави ман ҳар ҷо, ки аз тасонифу мақоли Аҷам ва муон китобе бошад, ҷумларо бисӯзонанд. Аз ин ҷихат то рӯзи оли Сомон ашъори Аҷамро надидаанд. Агар аҳёнан низ шеър гуфта бошанд, мудавван накардаанд» [18]. То ҳатто, мувофиқи ахбороти Низомулмулк қор ба ҷое расида буд, ки ба форсӣ аз даргоҳи салотин навиштани фармон айб ҳисоб мешуд. Аз ҳамин ҷанд далели дар боло овардашуда ҳам ба хубӣ маълуми мегардад, ки волиёну ғумоштағони хилофат дар роҳи паҳн намудани забону ақоиди араб ва баръакси ин маҳдуд сохтану аз байн бурдани забон ва фарҳанги мардуми Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон саъю кӯшиши зиёде кардаанд. Ба вучуди тӯл кашидани ҳукмронии арабҳо ва кӯшишҳои зиёди ҳокимону волоёни онҳо забони арабӣ аз тарафи оммаи мардуми Мовароуннаҳру Хуросон ба таври умумӣ пазируфта нашуд ва анъанаи қадимаи фарҳангу тамаддуни онҳо аз миён нарафт. Баръакс дар ин давра осори зиёди ахлоқӣ, илмӣ ва адабӣ аз забони паҳлавӣ ба арбӣ баргардонидида шуда, оини мамлакатдорӣ ва маҷмӯи фарҳангу адаби мардуми эронинаҷод аз тарафи арабҳо қабул карда мешавад. Намунаҳои як қатор ёдгориҳои осори қадимаи адабӣ ва илмӣ халқи мо маҳз ба тавассути тарҷумаҳои арабӣ то ба рӯзгори мо омада расидаанд. Дар асрҳои аввали ҳукмронии арабҳо дар баробари ба забони арабӣ баргардонидида шудани ёдгориҳои илмӣ ва адабии паҳлавӣ ва инчунин ба забони арабӣ таълиф ёфтани асарҳои зиёди манзуму мансур дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон ба забонҳои маҳаллӣ-суидӣ, хоразмӣ ва паҳлавӣ ҳам як қиссила асарҳо офарида шудаанд, ки қисмати ночизе аз онҳо то ба замони мо маҳфуз мондааст. Таърихи пайдоиш, ташаккул ва раванқи насри порсии дарии (тоҷикии) китобатӣ ҳамчун назм ва умуман адабиёти тоҷику форс бо давраи ба вучуд омадани ҳаракатҳои озодихоҳӣ ва истиқлолиятталабии мардуми маҳаллии Мовароуннаҳру Хуросон, таъсис гардидани ташаккул ёфтани соҳти давлатдорӣ маҳаллӣ-Тоҳириён (821-873), Сафғориён (873-903), махсусан Сомониён (873-1005) шаклгирии халқияти мардуми тоҷик ва дар муқобили забони арабӣ ва сифати забони адабии давлатӣ қабул гардидани лаҳҷаи маҳаллии дарӣ (тоҷикӣ) саҳт алоқаманд мебошад. Ҳарчанд ки таълифи қадимтарин осори мансури порсии дарӣ (тоҷикӣ)-и то кунун маълум дар нимаи дуҷуми асри X сурат гирифтааст, ва дар сарчашмаҳои таърихӣ дар ҳусуси ба забонӣ дарӣ (тоҷикӣ) то асри X таълиф ёфтани асари насри маълумоте ба назар намерасад, вале дар асоси таҳлили ҳама тарафи ҳусусиятҳои забонӣ ва шеваи ниғориши осори насрии аз асри X боқимонда метавон ба ҳулосе омад, ки насри порсии дарӣ (тоҷикӣ) собиқаи қадимтаре дошта, то ба шакли муайяни дар асри X ба худ гирифтааш давраи ташаккул ва тақомулро тай намудааст ва бидуни шубҳа пеш аз асри X бо ин забон мактубҳо ва ё рисолаҳо навишта шуда будаанд. Зеро ки бо вучуди муддати тӯлонӣ ба сифати забони давлатӣ ва таълифоти илмӣ адабӣ истифода бурдашудани забони арабӣ ва ба забони дарӣ (тоҷикӣ) таъсири зиёд кардани он дар қадимтарин намунаҳои насри дарии (тоҷикии) то замони мо маҳфузмонда ҳусусиятҳои махсуси анъанаи нисбатан қадимӣ собиқадорӣ то андозае тақмилёфтаю суфташудаи наср бо ин забон мушоҳида карда мешаванд. Дар ақси ҳол ба фикри мо, дар сурати мавҷуд набудани заминаю собиқаи муайян яқбора дар асри X бо чунин пухтагии забон, матонати сухан ва услуби махсуси тарзи баён таълиф намудани асарҳои насрӣ бо забони дарӣ (тоҷикӣ) амри муҳол буд. Ба дурустии ин фикр то андозае ҳамин далел ҳам ҳидоят менамояд, ки дар баъзе китобҳои қадими арабӣ монанди

«Таърих-ул-мулук вал-умам»-и Табарӣ, «Уюн-ул-ахбор», «ал-Аиони» ва асарҳои Қоҳиз ба ин ё он муносибат баъзе ҷумлаҳо бо забони дарӣ (тоҷикӣ) сабт гардиданд, ки таърихи ба вучуд омадани баъзеи онҳо ба давраи қабл аз асри IX рафта мерасад.

Қаъби назар аз ин, ҳамон навъе ки дар боло ҳам қайд карда шуд, дар маъхазҳои таърихӣ адабӣ дар бораи қабл аз асри X бо забони дарӣ офарида шудани китобе ишорае карда намешавад ва қадимтарин асарҳои мансури то кунун маълуми ба ин забон навишташуда маҳз дар нимаи дуюми асри X таълиф гардидаанд. Ба ибораи дигар, насри порсии дари (тоҷикии) китобатӣ ҳамчун назми классикии форсу тоҷик зодаи давраи истиқлолияти сиёсӣ ба даст даровардани мардуми маҳаллии Мовароуннаҳру Хуросон, ташкил ёфтани давлати мутамарказонидашудаи тоҷикон-Сомониён ва ба сифати забони расмии давлатӣ қабул гардидани забони дарӣ (тоҷикӣ) мебошад. u

Хотиррасон кардан зарур аст, ки Сомониён барои ба амал татбиқ намудани матлабҳои сиёсии худ – султ гардонидани таъсири маркази хилофати арабу роли забони арабӣ ва дар айни замон таъмин намудани соҳибхиттиёри, мустаҳкам гардонидани мавқею иқтидор ва таъсис кардани давлати мутамарказонидашудаи пуриқтидори худ аз чунин аслиҳаи тавоноии сиёсӣ-забони халқи маҳаллӣ ба таври васеъ истифода бурда, онро дар ҳудуди амораташон ба сифати забони расмии давлатӣ қорӣ кардан два барои инкишофу вусъати он шароити мувофиқ фароҳам оварда, аҳли илму адабро барои дар соҳаҳои гуногуни илму адаб бо ин забон асарҳо офаридан ташвиқ ва ҳавасманд менамуданд. Аз ин ҷост, ки маҳз дар замони Сомониён бо забони дарӣ дар соҳаҳои гуногуни илму адаб ба шакли манзуму мансур асарҳои пурқимати адабӣ ва илмӣ ва вучуд оварда шуда, асоси адабиёти илмӣ пунарзиши ҳазорсолаи форсу тоҷик ва заминаи баъзе илмҳои асри миёнагии форсу тоҷик гузашта мешавад.

АДАБИЁТ

1. Эте Ҳ. Таърихи адабиёти форсӣ, тарҷума ва ҳавошии Ризозода Шафак, Техрон, 1337 шамсӣ, сах. 213.
2. Ҳ. Котибӣ Таърихи мухтасари насри форсӣ. Табрез, 1329 шамсӣ.
3. М. Баҳор. Сабкшиносӣ, ҷ. 1-3. Техрон, 1321 шамсӣ.
4. М. Баҳор Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ.-Душанбе: «Бухоро», 2012.-570сах.
5. Брагинский И.С. Очерки аз истории таджикской литературы, Сталинабад, 1956.
6. Салимов Ю. Самаки айёр, / Ю. Салимов, Ҳ. Ҳакимова ҷилди 1. Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1967, 296с.
7. Салимов Ю. Банӣ-сосон ва насри ривоятии форсу тоҷик. Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон, (шуъбаи фанҳои ҷамъиятӣ), 1969, №1.
8. Ҷаводӣ Ҳ. Ганҷинаи насри порсӣ, Техрон, 1340 шамсӣ.
9. Кашоварз Қ. Ҳазор соли насри порсӣ, ҷ. 1, Техрон, 1343 шамсӣ.
10. Кашоварз Қ. Ҳазор соли насри порсӣ, ҷ. 5, Техрон, 1343 шамсӣ.
11. Забехуллоҳ Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷилди аввал. –Техрон: “Фирдавс”, 1349 х. -705 сах.
12. Забехуллоҳ Сафо,. Таърихи адабиёт дар Эрон Ҷилдҳои 1-5.- Техрон: Интишороти Фирдавс, 1371.- 1440 с.
13. Дурдонаҳои наср: намунаҳои насри форсу тоҷик, асрҳои X-XIII. - / Ҷ.1 [мураттибон Афсаҳзод А., Алимардонов А., Додалишоев Ҷ.]. – Душанбе: Адиб, 1987. – 560 с.
14. Дурдонаҳои наср: намунаҳои насри форсу тоҷик асрҳои XV то аввали асри XVIII.-/Ҷ.3– [мураттиб Нуриддинов Ш.]. Душанбе: Адиб, 1991. – 576 с.
15. Ибн-ан-Надим. Ал-фехраст, тарҷумаи Муҳаммадризо Тачаддуд, Техрон, 1343 шамсӣ, сах. 19, 323, 334.
16. Абулқосим Фирдавсӣ. "Шоҳнома". Дар 9 ҷилд. Ҷилди 1.- Душанбе: Адиб, 1987.- 478 с.
17. Акрамов А. Шоҳномаи мансури халқӣ ва шоҳномаҳои Маҷ. «Армуони олимони ҷавон». Душанбе, 1966.

18. Кишоварз Қ. Ҳазор соли насри порсӣ, ҷ. 5, Техрон, 1343 шамсӣ.

НАСРИ РИВОЯТӢ ДАР АДАБИЁТИ ФОРСИИ ТОЧИКӢ

Таърихи пайдоиш, ташаккул ва равнаки насри порсии дари (тоҷикии) китобатӣ ҳамчун назм ва умуман адабиёти тоҷику форс бо давраи ба вучуд омадани ҳаракатҳои озодихоҳӣ ва истиқлолиятталабии мардуми маҳаллии Мовароуннаҳр Хуросон, таъсис гардидану ташаккул ёфтани соҳти давлатдории маҳаллӣ, шаклгирии ҳалқияти мардуми тоҷик ва дар муқобили забони арабӣ ва сифати забони адабии давлатӣ қабул гардидани лаҳҷаи маҳаллии дарӣ (тоҷикӣ) саҳт алоқаманд мебошад.

Калидвожаҳо: таърихӣ, Хуросон, адабӣ, арабӣ, дарӣ, тоҷикӣ, мардум, забон, наср, нақд.

ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНАЯ ПРОЗА В ПЕРСИДСКО-ТАДЖИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

История возникновения, становления и развития дарийской (таджикской) литературной персидской прозы как поэзии и таджикской и персидской литературы в целом, с периодом возникновения освободительного движения и движения за независимость местных народов Мавераннахра и Хорасана, становление и развитие местной государственности, формирование самосознания таджикского народа, принятие местного диалекта дари (таджикского) в качестве официального литературного языка в противовес арабскому языку тесно связаны между собой.

Ключевые слова: исторический, Хорасан, литературный, арабский, дари, таджикский, народ, язык, проза, наличные.

NARRATIVE PROSE IN PERSIAN-TAJI LITERATURE

The history of the emergence, formation and development of Darian (Tajik) literary Persian prose as poetry and Tajik and Persian literature in general, with the period of the emergence of the liberation movement and the movement for independence of the local peoples of Maverannahr and Khorasan, The formation and development of local statehood, the formation of self-awareness of the Tajik people, the adoption of the local dialect of Dari (Tajik) as the official literary language in opposition to the Arabic language are closely interconnected.

Keywords: historical, Khorasan, literary, Arabic, Dari, Tajik, people, language, prose, cash.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ядгорова Гулҷаҳон, магистри курси 2-юми шуъбаи таърихи адабиёти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Информация об авторе: Ядгорова Гулҷаҳон, студентка 2 курса магистратуры кафедры истории литературы Института языка и литературы им. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана.

About the author: Yadgorova Guljakhon, 2nd year master's student of the Department of Literary History of the Rudaki Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of Tajikistan.

Маҳмудова Сочиди Фаридуллоевна,
магистранти курси 2-юми Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

БОЗТОБИ РӢЗГОР ВА ОСОРИ НАЧИБУДДИНИ ҶУРФОДҚОНӢ ДАР МАНОБЕИ АДАБӢ ВА ТАЪРИХӢ

Начибуддини Ҷурфодқонӣ яке аз барҷастатарин қасидасароёне мебошад, ки дар поёни қарни шаш ва аввали қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ мутобиқ ба асрҳои дувоздаҳ ва сздаҳи мелодӣ дар шаҳри Ҷурфодқон (Гулпойғони имрӯза) - и Эрон зиндагӣ ва фаъолият кардааст. Ӯ мутахаллис ба "Начиб" ва "Маликушшуаро"- и дарбори Салҷуқӣён буда, дар замонаш яке аз устодони бузурги қасида баъд аз Камол Исмоили Исфаҳонӣ дар ҳамон аср доништа мешуд. Начибуддин ба ҳайси шоири ситоишгари дарбори Салҷуқӣёни Ироқ, Хоразмшоҳӣён ва ҳамчунон ҳокимони Қалъаи Вушшоқ будааст. Аз ӯ девони кучаке боқӣ мондааст, ки муштамил ба қасида, қитъа, рубой ва дигар анвои шеърӣ мебошад.

Яке аз сарчашмаҳои адабие, ки оид ба Начибуддини Ҷурфодқонӣ хабар додааст ин тазкираи "Ҳафт иқлим" - и Амин Аҳмади Розӣ аст, ки дар иқлими ҷаҳорум Начибуддини

Ўрфодқониро маддоҳи амири қалъаи Вашшоқ мегӯяд. Ўбо ишора ба ахбори китоби “Таърихи Гузида” навиштааст, ки Начибуддин дар айёми салтанти Салҷуқӣ аз олам гузаштааст: “Соҳиби Гузида оварда ки вай маддоҳи амири қалъаи Вушшоқ буда ва дар айёми салотини сачҷуқ рахт аз ин ҷаҳони фанӣ ба олами боқӣ кашида девонаш аз ду ҳазор байт мутаҷовиз аст” [1, с.479].

Дар “Риёзуш-шуаро” - и Волаи Доғистонӣ ўро бо номи Начибуддини Ўрфодқонӣ ёдовар шудааст ва ҷунин қайд кардааст: “Аз шуарои машҳури замон аст. Ароиси афқораш дар қамоли ҳусну ҷамол воқеъ шуда, баъд аз Қамол Исмоил дар Ироқ ба арсаи зухур омада” [5, с.1046].

Ғайр аз ин иттилоъ 20 байт аз ашъори ўро намуна овардааст. Аз ҷумла:

Чу офтоб ҳамабинам он, ки охири қор
Бароварад сари зулфат саре ба айёри.
Ба ҳоки по-т, ки оби ҳаёт аз он бичақад,
Агар мусаввадаи шеърӣ ман бияфшорӣ

[5, с.1046].

Тазкираи дигаре, ки дар бораи ў маълумот ироа намудааст ин “Маҷмаъ-ал-фусаҳо”-и Ризоқулихони Ҳидоят мебошад. Ризоқулихон дар тазкирааш оид ба фаъолияти шоир танҳо як ҷумла зикр намудааст: “Аз шуаро ва булағои замони худ буда ва маддоҳии салотини Салҷуқиро менамуд, таъби ҳубе дошт ва ливои қасидасароӣ меафрошт” [13, с.1407].

Ҳамҷунин, ў барои намуна 45 байт аз ашъори шоирро овардааст, ки ин абёт аз ҷумлаи онҳост:

Зи рӯи ҷамани обгун ба даст омад,
Ҳазор лолаи серобу наргиси маҳмур.
Ба расми шуъбадабозӣ фалак бурун овард
Зи зери ҳуққаи хуршед муҳраҳои булур [13, с.1407].

Лутфалибеки Озар низ дар “Оташқада” Начибуддини Ўрфодқониро дар радифи сарояндагонӣ Ўрфодқон бо қайди зерин овардааст: “Аз шуарои машҳур ва фусаҳои маъруфи мутақаддимин ва маддоҳи салотини Салҷуқӣ буд. Девонаш ба назар нарасида, ин ашъор аз тазкирае чанд интиҳоб ва сабт шуд” [2, с.1045].

Ҷуноне ки ба назар мерасад, Озар ҳам маддоҳии ўро хабар медиҳад, вале ў девони Начибуддинро надидааст ва байтҳоеро, ки барои намунаи ашъори шоир овардааст, аз тазкираи “Риёз-уш-шуаро” ва дигар тазкираҳо дастрас намудааст, дар маҷмуъ 50 байтро намуна овардааст.

Сарчашмаи дигар, ки аз Начибуддин ёдовар шудааст, “Рӯзи равшан”-и Сабо мебошад. Сабо ҷунин хабар додааст: “Мулло Начибуддини Ўрфодқонӣ дар Ироқ баъди Қамол Исмоил ба фанни шоирӣ сар қашида, ба касби аксари фазоиلى инсонӣ кӯшида ва умри азиз ба мадҳи салотини Салҷуқӣ сарф намуд ва муосири Муҷири Байлақонӣ буда, дар қасидагӯӣ даст дошт. Қасидааш дар радифи “даст” писандидаи суҳаншиносон аст.

Абёти зеринро Сабо аз қасидаи зикршуда ба унвони намуна меорад:

Бигӯ, ки ранг ҷаро қардаӣ ба дастон даст,
Ба ҳуни кист ки олуҷай бад-ин сон даст?
Маро ба домони васлат ҷу нест дастрасӣ,
Қашидаам зи ту дар остини ҳиҷрон даст.
Қамоли рӯи туро зулфи туст домангир,
Вағарна мебарӣ аз Офтоби тобон даст.
Расид рӯзи ҷавонӣ ба шаб, вале назадам
Шабе ба домони васли ту дар шабистон даст [14, с.708].

Ҷи тавре ки аз ахбори сарчашмаҳои адабӣ ба назар мерасад, тазкираҳо дар бораи зиндагонии шоир маълумоти дақиқе надидаанд. Маҳмуди Муҷаббирӣ дар мақолааш ба унвони “Начибуддини Ўрфодқонӣ қасидасароӣ қарни ҳафтум” ба ин маънӣ ишора намуда мегӯяд: “Тазкираҳо ва осори пешин дар бораи ў камтар иттилоъ доштаанд ва ба ин сабаб ё матлабро кӯтоҳ ва ноқис оварда ва ё аслан суҳане аз ин шоир ба миён наёвардаанд” [8, с.4].

Аксари сарчашмаҳо аз ў ба унвони “Начибуддин” ё “Начиб” ёд кардаанд. Ба ҷуз ин, ки дар тазкираи “Суҳуфи Иброҳим” иштибоҳан “Наҷмуддин” навиштааст [8, с.5]. Ба гунае, ки Муҷаббирӣ дар мақолааш хабар медиҳад, дар китоби “Мунис-ал-аҳрор”-и Муҳаммад ибни Бадрӣ Ҷоҷармӣ, ки дар асри XIV навишта шудааст, дар мавриди бисёре лақаби “Маликушшуаро” ва гоҳе “Малик-ул-афозил-ва-л-шуаро”, “Малик-ул- ҳуқамо ва-ш-шуаро” ва

“Амирулкалом” ба вай дода шудааст.

Дар бораи нисбат додани ӯ ба Ҷурфодкон низ ақидаҳои гуногун ба назар намудор аст. Матнҳои аҳди наздик ба шоир ва ҳамасрони ӯ ин нисбатро барои фардҳои маъруфи аҳли Гулпойгон ба тарзи Ҷурбозқонӣ навиштаанд ва калимаҳои “Ҷурфодқонӣ”, “Ҷурфозқонӣ” ва “Ҷурпотқонӣ”-ро дар осори пешиниён истифода кардаанд. Дар “Оташкада” ва “Мачмаъ-ул-фусаҳо” Ҷурфодқонӣ дар “Риёз-уш-шуаро” ва “Ҳафт иқлим” Ҷурпотқонӣ навиштаанд. Ба ақидаи Мудаббирӣ лафзи “Ҷурпотқонӣ” ё “Ҷурбозқонӣ” хушояндтар аст. Банда аксаран калимаи “Ҷурфодқонӣ”-ро истифода кардаам.

Мутаассифона, ба далели кам будани манбаъҳо, иттилоот ва осор, номи падар ва номи пурраи ҳуди шоир маълум нест. Ӯ дар шеър ба нудрат “Начиб” таҳаллус мекард. Чуноне ки дар байте гуфтааст:

Шамъи найшакар ар бишнавад аз шеъри Начиб,
Остинҳои шукр бар сари он афшонад [11, с.416].

Дар ҳеҷ китобе соли таваллуди шоир сабт нашудааст. Забехуллоҳи Сафо ӯро аз шоирони тавоноӣ поёни қарни шашум ва аввали қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ (XII-XIII мелодӣ) муаррифӣ кардааст. Начибуддин дар қитъае, ки дар мадҳи муҳимтарин маддоҳи худ Ҷамолиддин Умар сурудааст, мегӯяд:

Бузургвора, сӣ сол шуд, ки ин банда,
Чу бахту давлат бар дарғаҳи ту истод аст.

Пас аз чанд байт чунин мегӯяд:

Хирад бихандад бар ман, ки он ҳавас, к-ӯ набуд,
Маро ба аҳди ҷавонӣ зи баъди ҳафтод аст [15, с.43].

Аз ашъори шоир бармеояд, ки ӯ ин абётро дар ҳафтодсолагиаш гуфтааст ва сӣ соли тамои хизмати Ҷамолуддинро кардааст. Дар ин маврид Мудаббирӣ чунин зикр намудааст: “Агар солҳои тақрибӣ барои сурудани ин қитъаро қоил шавем, ҳудуди 620 ҳиҷрӣ ба баъдро бояд дар назар гирифт, ки шоир ҳафтодсола аст. Бинобар ин, таваллуди ӯ бояд баъд аз 550 ҳиҷрӣ дар Ҷурбозқон бошад” [8, с.2].

Бо дарназардошти далелҳои зикршуда, агар мо соли 550 ҳиҷриро ба мелодӣ баргардонем, чунин ҳосил мешавад, ки шоир баъди соли 1158 ба дунё омадааст.

Вазъияти таърихӣ ва вазъи адабии замони шоир бисёр зиёд ошӯфта аст. Охири қарни шаш ва аввали қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ аз давраҳои туфони Эрон ба хусус Ироқи Аҷам аст. Вазъияти замони зиндагии Начибуддинро метавон чунин дастабандӣ намуд:

1) Таназули давлати Салҷуқӣни Ироқ ба дасти Хоразмшоҳиён бо дасисаҳои хулафои Аббосӣ;

2) Фатҳи Хоразмшоҳиён дар Ироқ ва ҷанг бо сипоҳиёни халифа, нобудии давлати Салҷуқӣни Ироқ ва сипас, Атобакони Озарбойҷон;

3) Ҳамлаи муғулон ва футухоти вилояту шаҳрҳои Ироқ пас аз нобудии Мовароуннаҳр Хуросон ва таназули Хоразмшоҳиён;

4) Ҷангу гурез ва қудратталабии амирони Салҷуқӣ, Атобакон ва фармонравоии онҳо дар ҷойҳои мухталифи Ироқ;

Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ дар “Таърихи гузида” Начибуддинро маддоҳи амири қалъаи Вушшоқ гуфтааст: “Маддоҳи амири қалъаи Вашшоқ буд ва дар охири аҳди Салҷуқӣ даргузашт. Ашъори хубе дорад, китоби “Башар ва Ҳинд” аз манзумаҳои ӯст” [10, с.4].

Доир ба маддоҳии Начибуддин дар қалъаи Вушшоқ Ҳамдуллоҳи Муствафӣ дар “Нузҳат-ул-қулуб” низ ишора дорад: “Қалъаест дар вилояти Натанз дар аввал онро Кумрит гуфтанд, чун Вашшоқ бар он ҷо ҳоким шуд ба Вушшоқ муаррифӣ гашт. Начибуддин Ҷурпотқонӣ дар ҳаққи он қалъа гуфтааст:

Чу сар каш, ки баҳри субҳидам бегоҳ тулуъ,
Дарояд аз “Кумрит” пой Офтоб ба санг” [10, с.70].

Аҳбори “Нузҳат-ул-қулуб”-ро мо дар хошияи китоби “Таърихи гузида” пайдо намудем, ҳамчунин, ба ин монанд иттилоъ аз тарҷумаи “Таърихи Яминӣ” дар бораи қалъаи номбурда ва маддоҳии шоир зикр гардидааст.

Аҳмади Мунзавӣ дар китоби “Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ”, ки иборат аз ҳафт ҷилд мебошад дар ҷилди сеуми он, ки бахши девонҳост, оид ба девони Начибуддин низ ахбороте зикр кардааст. Мунзавӣ сараввал як ҷумлаи кӯтоҳе дар бораи шоир қайд намудааст: “Аз

рӯзгори Салчукиёни форс, даргузашта ба 653 хичрӣ” [9, с.3546].

Дар феҳристи номбурда беш аз даҳ нусхаи хаттӣ аз девони Начибуддин, ки дар китобхонаҳои гуногуни ҷаҳон ҷойгир мебошанд, хабар дода шудааст. Масалан, “26523 Частир Битӣ 7/3 дар дафтар навишта 699 (ф. Частир битӣ 4:1) филми он дар донишгоҳ таҳти шумораи 1765 (филмҳо 630)” мавҷуд аст [9, с.3546].

Нусхаи дигаре, ки муаррифӣ шудааст ин: “шумораи 26524- маҳфуз дар Техрон, китобхонаи Салтанатӣ 2/553 (ф. 699): хамроҳи девони Сайфи Исфаронӣ: 23670, иборат аз мадх” [14, с.3546].

Девони Начибуддин ду маротиба омодаи ҷоп гардидааст, бори авал дар соли 1371\1992 бо кӯшиши Аҳмад Карамӣ ва баъдан дар соли 1389\2011 тасхеҳи Маҳмуди Мудаббирӣ ҷоп шудааст. Дар натиҷаи таҳқиқ ва дарёфти ахборот доир ба ин ду нусхаи ҷопии девони Начибуддин далелҳои дарёфт шуд, ки мукаммалтар будани девони ҷопии тасхеҳи Мудаббирӣ нисбат ба тасхеҳи Карамӣ тасдиқ мекунад, тарзе ки дар боло зикр шуд миқдори қасида дар нусхаи аввал 48 - то ва дар нусхаи баъдӣ 68 - то яъне 20 қасидаи шоир дар нусхаи аввал нест ва ин тафовут дар дигар навъҳои шеърӣ низ ба назар мерасад, ки дар натиҷа миқдори умумии абёти нусхаи аввал 1809 буда, нусхаи дуввум 1963 байтро ташкил медиҳад. Аҳмад Карамӣ дар муқаддимаи девони ҷопӣ аз пурра набудани девон худ низ ёдовар шудааст ба ин маъно ӯ чунин қайд кардааст: “Натиҷаи таҳқиқи мо дар бораи ӯ беш аз ин нест. Умед аст муҳаққиқин ва бузургони адаб он тавр ки бояд ӯро муаррифӣ намоянд, иншааллоҳ. Ин девон бар пояи муқобалаи нусхаи хаттии китобхона инҷониб ва чанд нусхаи дигар бо роҳнамоии фозилони ҷаҳон устод Маҳмуд Муншии Кошонӣ қасидасарои камназири асри мо, раҳматуллоҳ фароҳам омадааст. Равонаш шоду ёдаш гиромӣ бод” [16, с.3]. Ин нуктаро Маҳмуди Мудаббирӣ низ дар мақолааш зикр кардааст: “Ин девон як бор дар соли 1371 ба кӯшиши Аҳмад Карамӣ аз силсилаи нашриёти “Мо” ба ҷоп расидааст ки фақат муқаддимаи таҳқиқӣ, тасхеҳ ва муқобала бо нусхаҳо ва феҳристи мутаълиқот аст. Нигоранда ба иллати арзишҳои вижаи адабӣ ва шеърӣ фавоиди бисёр таърихӣ, ин девонро бо 9 нусхаи хаттӣ ва ҷопи мавҷуд, муқобала ва тасхеҳи интиқодӣ карда ва хамроҳ бо муқаддимаи муфасссал ва таълифоту феҳрист зери ҷоп дорад ва умед аст, ки ба зудӣ интишор ёбад” [8, с.4].

Аҳмад ризои Ялламаҳо масъалаҳои камбудии девони тасхеҳи Аҳмад Карамиро дар мақолааш ба унвони “Нусхаҳои тозаёфта аз шоирони гумном” чунин дастабандӣ намудааст: “Бо он ки шумораи осори тасхеҳшуда ҳар рӯз рӯ ба фаровонӣ аст, ҳанӯз бахши азиме аз осори адабӣ ба сурати нусхаҳои хаттӣ дар китобхонаҳои мухталиф дар бӯтаи фаромӯшӣ аст. Девони Начибӣ Ҷурфотгонӣ аз ҷумлаи мутуне аст, ки барои аввалин бор дар баҳори 1371 тавассути Аҳмад Карамӣ тасхеҳ шуда ва ба ҷоп расидааст, валекин бо далоили фаровон, ин матн наметавонад девони мустанада ва мунтақидонае аз ашъори ин шоир бошад. Бисёре аз ашъори ин шоир ба гунаи маҳруф ва мағлуту мубҳам ба сурати ноҷо забт шуда ва бархе аз абёт низ дар нусхаҳои тозаёфта сабт аст, ки дар девони ҷопӣ нест. Нигоранда бо дар даст доштани чандин нусхаи тозаёфта аз девони ин шоир аз ҷумла нусхаи китобхонаи Частирбитти Дублин ва низ нусхаи мавҷуд дар Бритониё ва мутабиқаи муқоисаи ин нусха бо матни девони ҷопӣ, дар ин мақола сабӣ дорад барқе аз эродот ва ишқолоти ин матн бипардозад” [16, с.2].

Мутаасифона бо вучуди нусхаҳои мутақаддим ва мутааддид, ки дар Феҳристи нусхаҳои хаттии Мунзавӣ беш аз даҳ нусхаи он муаррифӣ гардида, мусахҳеҳ, девони саршор аз ағлот ва тасҳифот бо афтодагиҳо ва исқототи фаровон фароҳам овардаанд, ки ба далоили зер наметавонад матни мустанада ва илмӣ аз девони ин шоир бошад:

А) Дар ин ҷоп мусахҳеҳ ҳеҷ ишорае ба нусхаҳои замони китобату вижагии нусха накардааст. Ба иборати дигар ҳувияти нусха барои хонанда маҷҳул ва ношинохта аст.

Б) Шеваи тасхеҳ дар ин ҷоп мушаххас нест: ин ки мусахҳеҳ чи нусхаеро бар ҷӣ поя ба унвони нусхаи асосӣ қарор додааст.

В) Матни девон ҳолӣ ва орий аз ҳар гуна ирҷоъ ба нусха ва ё нусхаи бадал аст.

Г) Ҳеҷ феҳрист (ашъор, луғот, таъбирот)-е надорад.

Ғ) Матни фокид муқаддимаи таҳқиқӣ ва мустанада муҳтавои ҷаҳонӣ ва сабти шеърӣ, мамдӯҳон ва муосирони шоир ва ғайра аст.

Д) Бо таваҷҷуҳ ба далели дастрасии мусахҳеҳ ба нусхаҳои мутақаддим, сабтҳои маҳруф ва мубҳам дар девон фаровон ба ҷашм меҳӯрад бисёре аз абёт ба сурати номафҳум дар матни девон забт шудааст.

Воқеан ҳам метавонем гӯем, ки Начибуддини Чурфодқонӣ шоири касбӣ буда, барои баланд гардонидани мазмуну муҳтавои шеърӣ форсӣ- тоҷикӣ хизматҳои шоиста намудааст. Шеърӣ ӯро дорони маъниҳои муҳтавои таҳаюллотӣ борики мазмуну мундариҷаи дилангез, ташбеҳоту таркиботи нав мебинем:

Зихӣ ба вақти саҳар зулфат аз парешонӣ,
Ба дасти боди сабо карда анбарафшонӣ.
Зи сар гирифта ҷаҳон бо фасонаи ману ту,
Ҳадиси Юсуфи Мисрию пири Канъонӣ.
Димоғи ақл ба девонагӣ шавад моил,
Агар ту силсилаи зулфро бичунбонӣ.
Ҳазор Юсуфи гумгаштаро тавонӣ ёфт,
Гар остини ҷамоли худро бияфшонӣ.

Ҳамин тариқ аз маълумоти тазкираҳо ва дигар манобеи адабӣ бармеояд, ки Начибуддини Чурфодқонӣ аз шоирони номовари охири асри XII ва аввали асри XIII буда, шеъраш аз шухрату эътибори хос бархурдорӣ дошта, бо таассуроти зиёд аз осораи имруз микдори андаке боқӣ намондааст.

КИТОБНОМА

- 2) Амин, Аҳмади Розӣ. Ҳафт иқлим / А. А. Розӣ : бо тасҳеҳи Ҷавод Фозил. – Техрон: Суруш, ҷ. 3. 1378х. саҳ. 1226-1829
- 3) Бекдилий, Лутфалибеки Озар. Оташқада / Лутфалибеки Озари Бекдилий : бо кӯшиши Ҳасан Содоти Носирӣ. – Техрон 1338. 426саҳ.
- 4) Бухорӣ, Муҳаммад Авфӣ. Лубоб-ул-албоб. Дар ду ҷилд. Ҷ.2. Бо саъй ва эҳтимоми Эдвард Броун ва таълиқоти Муҳаммади Қазвинӣ. – Лондон, 1903. – 474 саҳ.
- 5) Ватвот, Рашидаддин. Ҳадоиқ-ус-сехр фӣ дақиқ-уш-шеър. Бо муқаддима, муқобила ва тасҳеҳи Саъид Нафисӣ. – Техрон: Китобхонаи Боронӣ, 1339. – 423 саҳ.
- 6) Доғистонӣ, Вола. Риёз-уш-шуаро Дар 4 ҷилд. – ҷ. 4. / Волаи Доғистонӣ. – Душанбе: Офсет. – 2019. – 725 с.
- 7) Ибни Надим, Муҳаммад Исоқ. Алфехрист. Тарҷумаи Ризо Таҷаддуд / Муҳаммад Исоқ Ибни Надим. – Техрон, 1338. – 644 саҳ.
- 8) Кошифӣ, Ҳусайн Воиз. Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ил-ашъор / Ҳусайн Воизи Кошифӣ. – Техрон, 1369. – 424 саҳ.
- 9) Мудаббирӣ, Маҳмуд. Начибуддини Чурфодқонӣ қасидасарои қарни ҳафтум. – Фарҳанги Исфаҳон, Техрон: № 21, 1380. – саҳ 48-56
- 10) Мунзавӣ, Аҳмад. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ / Аҳмад Мунзавӣ. Дар ҳафт ҷилд. Ҷ.3. – Техрон: Муассисаи фарҳангии минтақавӣ, 1354. – саҳ. 1846-2615.
- 11) Муставфӣ, Ҳамдуллоҳ. Таърихи Гузида / Ҳамдуллоҳи Муставфӣ. – Техрон, 1342. – 993 с.
- 12) Сафо, Забҳуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон / З. Сафо. Ҷ. 1-2-3. – Техрон, 1338. – 723 саҳ.
- 13) Хондмир. Ҳабиб-ус-сияр / Хондмир. Дар се ҷилд. Ҷ. 2 – Техрон, 1353. 824саҳ.
- 14) Ҳидоят, Ризоқулихон. Маҷмаъ-ул-фусаҳо / Ризоқулихони Ҳидоят : бо кӯшиши Мазоҳири Мусаффо. – Техрон, 1346. – 937 саҳ.
- 15) Ҳусайн, Сабо Муҳаммадмузафар. Рӯзи равшан / Муҳаммадмузафар Ҳусайни Сабо. – Техрон 1343.
- 16) Чарфодқонӣ, Начибуддин. Девон / Начибуддини Чурфодқонӣ : бо кӯшиши Аҳмад Карамӣ. – Техрон, 1371. – 172 с.
- 17) Ялламаҳо, Аҳмадризо. Нусхаҳои тозаёфта аз шоирони гумном (Начибуддин Чурфодқонӣ) / Аҳмадризо Ялламаҳо // Оинаи Мерос. 1390х – №21. – саҳ. 30-44 .

Анотатсия

БОЗТОБИ РУЗГОР ВА ОСОРИ НАЧИБУДДИНИ ЧУРФОДҚОНӢ ДАР МАНОБЕИ АДАБӢ ВА ТАЪРИХӢ

Мақола дар бораи яке аз шоирони гумноми нимаи дувуми асри 12 ва аввали асри 13 маъруф ба Начибуддини Чарфудқонӣ ва бозтоби рӯзгору осори ӯ дар сарчашмаҳои адабӣ ва таърихӣ мебошад. Аҳбори сарчашмаҳо оид ба ин шоири гумном бисёр кутоҳ буда, ба ҳамдигар монанд ё рӯйбардор аз якдигаранд. Тазкираҳо ӯро чун шоири мамдуҳ ва қасидасарои дарбор муаррифӣ кардаанд.

Маликушшуаро Начибуддини Чурфодконӣ яке аз барҷастатарин қасидасароёни порсигӯ буда, аз шоирони тавоноӣ замонаш мебошад. Начибуддин дар замони зиндагии тулониаш дар дарборҳои давлати Саччукиён, Қалъаи Вушшак, Атобакони Озарбойҷон ва Хоразмшоҳиён хизмат намудааст. Ӯ дар ин давра шоҳону амирони зиёдеро мадҳ кардааст ва дар қасидасароӣ устои замони худ ғаштааст.

Калидвожаҳо: мақола, давра, замон, Хоразмшоҳиён, Начибуддин, Чурфодконӣ.

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА НАДЖИБУДДИНА ЧУРФОДХАНИ ПО ЛИТЕРАТУРНЫМ И ИСТОРИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ

Статья посвящена одному из неизвестных поэтов второй половины XII - начала XIII веков, известному как Наджибуддин Чарфудгани, и отражению его жизни и творчества в литературных и исторических источниках. Источники информации об этом неизвестном поэте очень кратки и похожи или отличаются друг от друга. Тазкирас представил его как известного поэта и придворного поэта. Маликушшуаро Наджибуддин Чурфодхани — один из самых выдающихся поэтов персидского языка и один из самых сильных поэтов своего времени. За свою долгую жизнь Наджибуддин служил при дворах Сайчукского государства, замка Вушшак, Атобакана Азербайджана и Хорезмшахи. В этот период он прославил многих королей и эмиров и стал мастером поэзии своего времени.

Ключевые слова: статья, период, время, Хорезмшахи, Наджбуддин, Джурфадкани.

RESTORATION OF THE LIFE AND WORKS OF NAJIBUDDIN CHURFODKHANI IN LITERARY AND HISTORICAL SOURCES

The article is about one of the unknown poets of the second half of the 12th century and the beginning of the 13th century, known as Najibuddin Charfudghani, and the reflection of his life and works in literary and historical sources. The sources of information about this unknown poet are very short and they are similar or different from each other. Tazkiras presented him as a famous poet and poet of the court.

Malikushshuaro Najibuddin Churfodkhani is one of the most prominent poets of Persian language and one of the most powerful poets of his time. During his long life, Najibuddin served in the courts of Sajchukian state, Vushshaq Castle, Atobakon of Azerbaijan and Khorezmshahi. During this period, he praised many kings and emirs and became the master of his time in poetry.

Key words: article, period, time, Khorezmshahi, Najbuddin, Jurfadkani.

Маълумот дар бораи муаллиф: Маҳмудова Сочида Фаридуллоевна – магистранти соли дуюми таҳсили Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Тел.: 931555169. E-mail: zubaydajon09@gmail.com.

Сведения об авторе: Махмудова Соджида Фаридуллоевна-магистрант второго курса Института языка и литературы им.Рудаки Амата. Телеграмма.: 931555169. E-mail: zubaydajon09@gmail.com.

Information about the author: Makhmudova Sojida Faridulloevna is a second-year undergraduate student at the Institute of Language and Literature named after Rudaki Amita. Telegram: 931555169. E-mail: zubaydajon09@gmail.com.

ТАЪРИХ, ФАЛСАФА, СИЁСАТ ВА ҲУҚУҚ

Мастова Зарина Солиҳовна,
магистранти соли аввали факултети таърих ва ҳуқуқ

САЛОҲИЯТИ МАҚОМОТ ДОИР БА МАҲДУД НАМУДАНИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ШАҲРВАНДОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Вазъияти ғавқулодда дар саросари Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ё дар маҳалҳои алоҳидаи он бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон карда мешавад ва Фармон ғавран ба тасдиқи ҷаласаи якҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон пешниҳод карда шуда, ба Созмони Милали Муттаҳид хабар дода мешавад.

Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҷори намудани вазъияти ғавқулодда дар ҷаласаи якҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мӯҳлати на дертар аз се рӯз аз лаҳзаи мавриди амал қарор гирифтани тасдиқ карда мешавад.

Қарори якҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хусуси тасдиқи Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҷори намудани вазъияти ғавқулодда бо тарафдории аксарияти шумораи умумии аъзои Маҷлиси миллӣ ва вакилони Маҷлиси намояндагон, ки ҳар яке аз маҷлисҳо дар алоҳидагӣ овоз медиҳанд қабул карда мешавад.

Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон дар давраи вазъияти ғавқулодда пароканда намешаванд.

Вазъияти ғавқулоддаро дар тамоми қаламрави ҷумҳурӣ ба мӯҳлати то се моҳ ҷорӣ кардан мумкин аст. Дар ҳолатҳои зарурӣ ин мӯҳлат метавонад аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дароз карда шавад.

Дар мавриди ҷорӣ намудани вазъияти ғавқулодда сабабу асосҳои қабули чунин қарор, мӯҳлат ва ҳудуди амали он зикр карда мешаванд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад онро пеш аз мӯҳлати муқарраршуда бекор кунад ё мӯҳлати вазъияти ғавқулоддаро дароз наояд, агар ҳолатҳое, ки боиси эълони вазъияти ғавқулодда гардидаанд, бартараф нашуда бошанд.

Қарор дар бораи ҷорӣ намудан, дароз кардани мӯҳлат ва ё бекор кардани вазъияти ғавқулодда аз лаҳзаи қабулшавӣ эътибор пайдо мекунад, агар тартиби дигаре махсус таъкид нашуда бошад ва ғавран интишор мегардад.

Дар шароити вазъияти ғавқулодда вобаста ба ҳолатҳои мушаххас мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идоракуни метавонанд чунин тадбирҳои андешанд:

1) муҳофизати тартиботи ҷамъиятӣ ва объектҳои, ки ғайриқонунии ҳаёти аҳоли ва хоҷагии халқро таъмин мекунад, пурзӯр наоянд;

2) шаҳрвандонро аз минтақаҳои барои зист хавфнок муваққатан кӯчонда, ҳатман барояшон хонаҳои дигари истиқомати доими ё муваққатӣ диҳанд;

3) низоми махсуси дурафти шаҳрвандонро ҷорӣ наоянд;

4) ба шаҳрвандони ҷудогона дар мӯҳлати муқарраршуда тарк намудани маҳалли муайян ва хонашонро (ҳавлиашонро) манъ кунанд, вайронкунандагон тартиботи ҷамъиятиро, ки сокинони маҳалли мазкур нестанд, аз ҳисоби ҳуди онҳо ба маҳалли зисти доимияшон ё берун аз маҳалле, ки вазъияти ғавқулодда эълон гардидааст, фиристанд;

5) аз шаҳрвандон силоҳ, лавозимоти ҷанги ва аз корхонаҳо, муассисаҳои таълимӣ - ҳамаҷунин техникаи таълимии ҳарбӣ, маводу масолеҳи таркандаро радиоактивӣ, маводи саҳтатасири кимёвӣ ва заҳронокро муваққатан қашида гиранд;

6) гузарондани маҷлису ғирдиҳамоиҳо, роҳпаймоиҳо намоишҳои кӯчагӣ, ки бо мазмуни худ боиси ноустуворшавии вазъият мешаванд, чунин гуруснанишинӣ ва эътирозҳо, ҷорабиниҳои намоишӣ, варзишӣ ва дигар тадбирҳои оммавиро манъ кунанд;

7) барои корхонаҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳо сарфи назар аз шакли моликиятшон тартиби махсуси корро қорӣ намоянд, ҳамчунин дигар масъалаҳои фаъолияти хоҷагии онҳоро ҳал кунанд;

8) роҳбарони корхонаю муассисаҳо ва ташкилотҳо ба вазифа таъин ва аз вазифа сабукдӯш кунанд, бо сабабҳои узрнок аз вазифа ҳолӣ кардани коргарону хизматчиёро манъ намоянд;

9) барои пешгирӣ ва рафъи оқибатҳои ҳолатҳои фавқулодда захираю имкониятҳои корхонаҳо ва муассисаю ташкилотҳо истифода намуда, баъдан мутобиқи тартиби муқарраркардаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон маблағи онҳоро ҷуброн намоянд;

10) гузарондани корпартоиҳоро манъ кунанд;

11) шаҳрвандони қобили меҳнатро барои кор дар корхонаҳо, муассисаю ташкилотҳо, инчунин барои бартараф намудани оқибати ҳолатҳои фавқулодда ҷалб кунанд ва бехатарии меҳнатро таъмин намоянд;

12) гардиши силоҳ, лавозимоти ҷангӣ, моддаҳои тарканда, моддаҳои саҳттаъсири кимиёвӣ ва захрнок, инчунин машрубот ва спирти этилиро маҳдуд ё манъ кунанд, ба истиснои маводи доруворӣ; (ққт 28.12.05. №134);

13) карантин қорӣ кунанд ва дигар тадбирҳои ҳатмии санитарию зиддиэпидемиявӣ андешанд;

14) истифодаи дастгоҳҳои нусхабардор, техникаи сабти аудио ва видеоӣ, инчунин дастгоҳҳои паҳнкундаи мавҷҳои радио, телевизион, шабакаҳои мобилӣ ва интернетро маҳдуд ё манъ кунанд, таҷҳизоти техникаи садобаландкунандаро гиранд, ба фаъолияти воситаҳои ахбори омма назорат кунанд, ҳангоми зарурат сензура ва дар интишори рӯзномаҳо маҳдудият қорӣ намоянд;

15) қоидаҳои махсуси истифодаи воситаҳои алоқаро қорӣ кунанд;

16) ҳаракати воситаҳои нақлиётро маҳдуд кунанд ва онҳоро тафтиш намоянд;

17) соати комендантӣ қорӣ кунанд;

18) ташкил ва фаъолияти гурӯҳҳои мусаллаҳи шаҳрвандонро пешгирӣ кунанд;

19) ҳуҷҷатҳои шаҳрвандонро тафтиш кунанд, дар мавридҳои зарурӣ, дар сурати мавҷуд будани маълумот оиди дар дасти шаҳрвандон будани силоҳ, лавозимоти ҷангӣ, моддаҳои тарканда, моддаҳои саҳттаъсири кимиёвӣ ва захрнок, азназаргузаронии шахсӣ, азназаргузаронии молу воситаҳои нақлиётро гузаронанд;

20) ба дигар минтақаҳо бо мақсади паҳнкунӣ бурдан ва овардани маводӣ ҷопӣ, сабтҳои магнитӣ ва видеоиро, ки мазмуни онҳо ба номӯътадилшавии вазъият, барангехтани низои миллӣ, итоат накардан ба мақомоти ҳокимият ва идораи давлатӣ даъват менамоянд, манъ кунанд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ, дорад, санадҳои мақомоти ҳокимияти намояндаги ва иҷроияи маҳаллии воҳидҳои дахлдори марзиву маъмуриро, ки дар он ҷо вазъияти фавқулодда эълон шудааст ва низоми вазъияти фавқулоддаро ҳалалдор мекунад, бекор кунад ё боздорад. Барои танзими корҳои пешгирӣ ё бартараф кардани оқибати ҳолатҳои фавқулодда Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Раиси Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, Раисони вилоятҳо ва шаҳри Душанбе, ноҳияҳо ва шаҳрҳо метавонанд мақомоти махсуси муваққатӣ ташкил намоянд.

Дар давраи вазъияти фавқулодда роҳбарони корхонаҳо, муассисаю ташкилотҳо ҳуқуқ доранд дар мавридҳои зарурӣ коргарону хизматчиёро бе розигии онҳо ба қори дигар, ки бо шартномаи меҳнатӣ пешбинӣ нашудааст, гузаронанд. Дар давраи вазъияти фавқулодда принсипи интиҳобӣ будани роҳбарони корхонаҳо, муассисаю ташкилотҳо мумкин аст риоя нашавад, агар онро манфиатҳои муътадил гардонидани вазъият талаб намоянд.

Дар давраи соати комендантӣ ба шаҳрвандон ба руҳсатномаю ҳуҷҷатҳои махсусе, ки шахсияти онҳоро тасдиқ мекунад, дар кӯча ё дигар ҷойҳои ҷамъиятӣ гаштан ё бе ин ҳуҷҷатҳо аз манзили худ дур будан манъ аст. Шахсоне, ки тартиботи

пешбинишудаи қисми якуми моддаи 7-и Қонуни конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти ғавқулодда» вайрон кардаанд, аз тарафи милиса ё посбонҳои ҳарбӣ то охири соати комендантӣ ва шахсоне, ки ҳуччат надоранд, то вақти муайян шудани шахсияташон, вале на бештар аз се шабонарӯз, дастгир карда мешаванд; дастгиршудагон ва ҳамчун чизу чораи онҳоро аз назар гузарондан мумкин.

Барои вайрон кардани талаботи бандҳои 3, 4, 6, 10, 12, 16, 20-уми моддаи 4, инчунин талаботи пешбинишудаи қисми якуми моддаи 7-и Қонуни конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти ғавқулодда» шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ба ҷавобгарии маъмурӣ кашида мешаванд агар барои ин вайронкуниҳо мувофиқи қонунҳои ҷорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгарии ҷиноятӣ пешбинӣ нашуда бошад.

Барои паҳн кардани овозаҳои иғовгарона ва амалҳое, ки ба вайрон кардани тартиботи ҳуқуқӣ сабаб мешаванд, ё низои миллиро бармеангезанд, барои ғайилона мамониат кардан ба ҳуқуқҳои қонунӣ ва вазифаҳои онро ба амал баровардани шахрвандон ва соҳибмансабон, ҳамчунин барои қасдан итоат накардан ба амри қонунӣ ё талаботи корманди мақомоти қорҳои дохилӣ, хизматчиҳои ҳарбӣ, ё шахсони дигаре, ки вазифаи хизматӣ ё қарзи ҷамъиятишонро оиди ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ адо мекунанд, ё ки амалҳои дигари ба ҳамин монанд, ки тартиботи ҷамъиятӣ ва озоиши шахрвандонро ҳалалдор мекунанд, ё худ барои вайрон кардани қоидаҳои назорати маъмурӣ дар маҳалҳое, ки вазъияти ғавқулодда эълон карда шудааст, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ба ҷавобгарии маъмурӣ кашида мешаванд. Протоколҳои оиди қорҳои қонуншиканӣҳои мазкур аз тарафи кормандони ба ин ваколатдори мақомоти қорҳои дохилӣ ё комендатураи маҳалли ҷудогона тартиб дода мешаванд.

Парвандаҳои оид ба қонуншиканӣҳои пешбинишудаи моддаҳои 8 ва 9-уми ҳамин Қонуни конституционӣ аз тарафи судя ба тартиби муқарраркардаи Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кодекси муқофиаи ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муҳлати то се шабонарӯз баррасӣ карда мешаванд. Шахсоне, ки ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ содир намудаанд, то аз тарафи судя баррасӣ карда шудани парванда дар ҳабс нигоҳ дошта шуда метавонанд.

Барои роҳбарӣ ба қорпартоии манъшуда дар шароити вазъияти ғавқулодда, ҳамчунин барои монет шудан ба қори қорхона, муассиса ва ташкилот айбдор мувофиқи қонунҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешавад.

Ба Судии Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ дода мешавад, ки дар шароити вазъияти ғавқулодда тобеияти ҳудудии судии парвандаҳои граждани ва ҷиноятиро, ки қонун муқаррар кардааст, тағйир диҳад.

Ба шахрвандоне, ки дар ҳолатҳои ғавқулодда ё дар натиҷаи иҷрои қорҳои пешгирӣ ё барҳамдиҳии ҳолатҳои ғавқулодда заррар дидаанд, аз тарафи мақомоти дахлдори давлатӣ, иичунин қорхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо манзилгоҳ ҷудо карда, зарари моддии дидашон ҷуброн карда мешавад, ба онҳо барои бо қор таъмин шудан кӯмак ва дигар ёрии зарурӣ расонида мешавад. Шарту шароит ва тартиби додани манзилгоҳ, ҷуброн кардани зарар ва расонидани дигар ёриро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян мекунад.

Дар мавридҳое, ки дар маҳалҳои вазъияти ғавқулодда эълоншуда мақомоти ҳокимият ва идораи давлатӣ вазифаҳои худро бояду шояд иҷро намекунанд, ё ки онҳо ба ғайолияти зиддиконституционӣ роҳ медиҳанд, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад чунин шакли махсуси идораи муваққатии ҷумҳурӣ ё қаламрави ҷудогонаи онро муқаррар намояд; идоракунии бевоситаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар мақомот ё шахси мансабдоре, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъин мекунад, бо роҳи боздоштани ваколати мақомоти дахлдори ҳокимият ва идораи давлатӣ. Таклифҳоро дар бораи қорӣ намудани шаклҳои махсуси идоракунӣ, инчунин мақомот ва соҳибмансабоне, ки мувофиқи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ доранд, пешниҳод карда метавонанд.

Шаклҳои махсуси идораро мақомоти зайл ба амал бароварда метавонанд: Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути мақомоте, ки таъсис медиҳад ё шахси мансабдоре, ки таъин мекунад. Қарор дар бораи истифодаи ин ё он мақомот ҳангоми амалӣ намудани шаклҳои махсуси идораи ҷумҳурӣ ё қаламрави алоҳидаи он аз тарафи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардида, аз ин хусус ба Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагон иттилоъ дода мешавад.

Ҳангоми ҷорӣ намудани шаклҳои махсуси идора сабабҳои қабул кардани чунин қарор, мӯҳлат ва ҳудуди амали он нишон дода мешавад. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад амали шаклҳои махсуси идораро то гузаштани мӯҳлати муқарраршуда бекор кунад ё мӯҳлати амали онҳоро дар сурати баргараф карда нашудани ҳолатҳое, ки барои ҷорӣ намудани ин шаклҳои махсуси идора асос шуда буданд, дароз кунад. Амали шаклҳои махсуси идораи ноҳияҳо, шаҳрҳо ва минтақаҳои алоҳида дар сурати пароканда кардани Маҷлисиҳои маҳаллии вакилони халқ, Мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ аз лаҳзаи интиҳоби ҳайати нави Маҷлисиҳои маҳаллии вакилони халқ ин ҳудудҳо ва ташкили Мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ қатъ мегардад. Қарор дар бораи ҷорӣ намудан, бекор ё дароз кардани мӯҳлати шаклҳои махсуси идора аз лаҳзаи қабул шуданаш эътибор пайдо мекунад, агар қоидаи дигаре махсус пешбинӣ нашуда бошад ва фавран интишор мешавад.

Мақомот ё мансабдороне, ки шаклҳои махсуси идораро амалӣ менамоянд, ҳуқуқ доранд:

чораҳои дар моддаи 4-и Қонуни конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулодда» пешбинишударо амалӣ намоянд;

фаъолияти Маҷлисиҳои маҳаллии вакилони халқ, Мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ боздоранд, муваққатан вазифаҳои онҳоро ба ӯҳда гиранд;

оид ба масъалаҳои тараққиёти давлатӣ, ҳоҷагӣ ва иҷтимоию маданияи минтақаҳои тобеъ ба мақомоти олии ҳокимияту идораи давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон таклифҳо пешниҳод намоянд.

Иҷрои қарори мақом ё шахси мансабдоре, ки шаклҳои махсуси идораро маҳалҳои алоҳида аз рӯи масъалаҳои мувофиқи Қонуни конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулодда» ба салоҳияти онҳо тааллуқдошта амалӣ менамоянд, барои ҳамаи мақомоти давлатӣ, корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилоту иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки дар минтақаҳои дахлдорро воқеанд, ҳатмӣ мебошад. Дар давраи амали шаклҳои махсуси идора ҳамчунин чораҳоеро татбиқ кардан мумкин аст, ки моддаҳои 5, 6, 7, 11, 12-и Қонуни конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулодда» пешбинӣ кардаанд.

Ба шахсоне, ки барои нигоҳ доштани низоми вазъияти фавқулодда ҷалб карда мешаванд, маоши вазифавӣ ва маош барои рутбаҳои махсус ва ҳарбӣ ба андозаи ду баробар муқаррар карда мешавад. Як моҳи хизмати онҳо дар вақти амали вазъияти фавқулодда се моҳ ҳисоб гардида, ба собиқаи хизмати онҳо (стажи корӣ) дохил мешавад. Доираи шахсоне, ки барои нигоҳ доштани низоми вазъияти фавқулодда ҷалб мегарданд, аз тарафи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (6 ноябри соли 1994 ба тариқи раёфпурсии умумихалқӣ қабуд шудааст) – (бо тағйироту иловаҳои охиринаи 22 айти соли 2016) – Душанбе, 2016;

2. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулодда» // АМОҶТ с.1995 № 21;

ИЛМӢ

1. А.Имомов. Вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд, ҳуқуқу озодӣ ва вазифаҳои асосӣ.

– Душанбе, 2013;

2. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқи конститутсионӣ ва ҳуқуқи маъмурӣ / Зери таҳрири н.и.х. Имомов А.И. ва Диноршоев А.М. – Душанбе 2013;

ОГРАНИЧЕНИЕ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ

Ограничение прав и свобод человека законодательством является укреплением необходимых границ осуществления прав и свобод человека с целью обеспечения прав и свобод других людей и нормального функционирования общества и государства. Каждый человек должен быть ограничен в осуществлении своих прав и свобод только в той степени, которая установлена законом исключительно с целью обеспечения признания и уважения прав и свобод других и удовлетворения справедливых требований нравственности, общественного порядка и общего благосостояния в условиях демократического общества.

Ключевые слова: Государство, Таджикистан, положение, закон, документ, предприятие, работник, политика, концепция, кадр, реформа.

THE RESTRICTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS BY LEGISLATION IS THE STRENGTHENING

The restriction of human rights and freedoms by legislation is the strengthening of the necessary boundaries for the exercise of human rights and freedoms in order to ensure the rights and freedoms of other people and the normal functioning of society and the State. Everyone should be restricted in the exercise of their rights and freedoms only to the extent prescribed by law solely for the purpose of ensuring recognition and respect for the rights and freedoms of others and meeting the just requirements of morality, public order and general welfare in a democratic society.

Keywords: State, Tajikistan, law, document, enterprise, employee, policy, concept, personnel, reforms.

Информация об авторе: Мастова Зарина, магистрант юридического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 00 553 42 42

Научный руководитель: профессор, Козиён Ш.К

Author information: Mastova Zarina, postgraduate student of the Faculty of Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 00 553 42 42

Scientific supervisor: professor Koziyon Sh.

Норзода Дилноза Абдумансур,
магистранти соли дуҷуми факултети таърих ва ҳуқуқ

АСОСҲОИ БА ВУЌУД ОМАДАН ВА ҚАТЪ ГАШТАНИ ҲУҚУҚӢ МОЛИКИЯТ

Ҳуқуқи моликият дар ҳолати мавҷуд будани фактҳои юридикии муайян ё маҷмӯӣ он ба вуҷуд омада метавонад, ки онҳоро асосҳои ба вуҷуд омадан ё қатъ гаштани ҳуқуқи моликият меноманд. Дар муомилоти граждани ба вуҷуд омадани ҳуқуқи моликияти як шахс ба амволи муайян боиси қатъ гаштани ҳуқуқи моликияти шахси дигар мегардад. Барои ҳамин ҳам, як факти юридикӣ одатан ҳам асоси ба вуҷуд омадан ва ҳам қатъ гаштани ҳуқуқи моликият мешавад.

Дар илми ҳуқуқи граждани асосҳои ба вуҷуд омадани ҳуқуқи моликиятро ба аввалиндараҷа ва муштақ тақсим менамоянд. Ба воситаи аввалиндараҷаи ба даст

даровардани ҳуқуқӣ моликият он ҳолатҳое дохил мешаванд, ки дар он ҳуқуқӣ моликият ба ашё аввалинбор ва ё бархилофи иродаи соҳибмулки пешина ба вучуд меояд. Ба воситаи муштаки ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият он ҳолатҳое дохил мешаванд, ки дар он ба вучуд омадани ҳуқуқӣ моликият бо ирода ва бо хоҳиши соҳибмулки пешина ба вучуд омада метавонад. Ба воситаи аввалиндараҷаи ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият дохил мешаванд: ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият ба ашёи нав тайёркарда (м. 252 КГ ҚТ), коркард (м. 243 КГ ҚТ), ба моликияти худ даровардани ашёи умумӣ (м. 244 КГ ҚТ), ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият ба амволӣ бесоҳиб (м. 249), ашёҳои ёфтшуда (м. 251-254), ҳайвонҳои беназорат (м. 254-255 КГ ҚТ), ганчина (м. 257 КГ ҚТ), бо гузаштани муҳлати тасарруфӣ (м. 258 КГ ҚТ), ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият ба сохтмони худсарона (м. 246 КГ ҚТ).

Ба воситаи муштаки ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият дохил карда мешаванд: милликунонӣ (м. 8 КГ), хусусигардонӣ, ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият ба амволӣ шахсӣ юридикӣ ҳангоми азнавташкิลшавӣ ва ё барҳамхурии он, ташкили руёниш ба амволӣ соҳибмулк аз рӯй уҳдадориҳои он (м. 261 КГ), ба моликияти давлатӣ дохил кардани амвол бар манфиатҳои ҷамъият (реквизитсия) (м. 266) ё ҳамчун санксия ба ғуҷи ҳуқуқвайронкунӣ (конфискатсия) (267 КГ), харида гирифтани амволӣ ғайриманкул дар ҳолати гирифтани қитъаи замин, ки дар он ин амвол мавҷуд аст (263 КГ), харида гирифтани амволӣ бенизом ниғаҳбонишуда (м. 264 КГ), харида гирифтани ҳайвонҳои ҳонагӣ дар сурати ба таври дахлдор ба онҳо муносибат накардан, қатъи гаштани ҳуқуқӣ моликияти шахсе ба амволе, ки ба ӯ тааллуқ дошта наметавонад (м. 262), ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият дар асоси бастанӣ шартнома, ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият ҳангоми гирифтани мерос ва Ғ.

Ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият ба ашёи нав тайёр карда ба воситаи аввалиндараҷаи ҳуқуқӣ моликият дохил мешавад, чунки ин ашё пеш аз ин тамоман вучуд надошт ва мол ҳуқуқӣ иқият умуман якумин бор ба ин ашё ба вучуд меояд. Ҳуқуқӣ моликиятро ба ин ашё шахсе пайдо мекунад, ки ин ашёро ба ғуҷи худ бо риояи меъёрҳои қонун ва ё дигар санадҳои меъёрий тайёр кардааст ва ё сохтааст. Ашёи нав тайёршуда метавонад ҳам манкул ва ҳам ғайриманкул бошад. Ҳуқуқӣ моликият ба ашёи нав тайёркардаи ғайриманкул бақайдгирии давлатиро талаб мекунад ва мувофиқи моддаи 243 КГ ҚТ, ҳуқуқӣ моликият ба он аз лаҳзаи бақайдгирии он ба вучуд меояд.

Коркарди ашё ва ё спетсификатсия чунин воситаи ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият мебошад, ки дар он як шахсе ашёи навро аз маҳсулоти шахсӣ дигар тайёр менамояд. Агар дар шартнома тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад, ҳуқуқӣ моликият ба амволӣ нави манкул, ки шахсе бо роҳи коркард аз маҳсулоти бегона тайёр кардааст, аз тарафи соҳиби маҳсулот ба даст дароварда мешавад. Ин қоида дар ҳолатҳое татбиқ карда мешавад, ки агар спетсификатор маҳсулоти бегонаро бе вучуд доштани шартнома байни ӯ ва соҳиби маҳсулот истифода мебарад. Спетсификатор танҳо дар ҳолати мавҷуд будани се шарт ҳуқуқӣ моликиятро ба ашёи нав пайдо карда метавонад: 1) агар арзиши меҳнати сарфкарда аз арзиши маҳсулот хеле баланд бошад; 2) агар спетсификатор бовиҷдон бошад, яъне то ба охир расондани кор ӯ наметавонад ва ё намебоист донад, ки маҳсулоти бегонаро истифода бурдааст; 3) агар спетсификатор ашёро барои худ, на барои ба даст даровардани фонди тайёр карда бошад. Агар дигар ҳолат дар шартнома пешбинӣ нашуда бошад, соҳибмулки маҳсулот, ки ҳуқуқӣ моликиятро ба ашёи нав пайдо намудааст, уҳдадор мешавад, ба спетсификатор арзиши коркардро диҳад ва агар соҳибмулки ашё спетсификатор шавад, ӯ уҳдадор мешавад ба соҳиби маҳсулот арзиши маҳсулотро баргардонад. Ин қоида ҳангоми умуман вучуд надоштани шартнома байни соҳибмулки маҳсулот ва спетсификатор низ татбиқ карда мешавад.

Ба воситаи аввалиндараҷаи ба даст ҳуқуқӣ даровардани моликият инчунин ашёе, ки ҷамъоварии он дастраси умум мебошад, дохил шуда метавонад (ҷамъ кардани меваҷот, моҳигирӣ ва Ғ.). Ин ҷамъоварӣ танҳо дар ҳолатҳое, ки қонун, иҷозатномаи

махсус ва ё одатҳои маҳаллӣ вучуд доранд, мумкин аст. Ҳуқуқӣ моликиятро ба ин ашё шахсе, ки чамъоварино ба амал баровардааст, пайдо мекунад.

Воситаи дигари аввалиндараҷаи ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият ин ба вучуд омадани ҳуқуқӣ моликият ба ашёи бозёфт, ҳайвонҳои бесоҳиб ва ганҷина мебошад. Ашё дар муомилоти граждани ҳамчун объекти ҳуқуқӣ баромад мекунад ва дар баробари ин субъекта худро дорад. Лекин ҳолатҳои ба вучуд омада метавонанд, ки амвол бесоҳиб мемонад. Мувофиқи м. 249 КГ ҚТ ашёи бесоҳиб чунин ашёе мебошад, ки соҳиб на дорад ё соҳибаш номаълум аст ва ё ин ки соҳибаш аз ҳуқуқӣ моликият ба ин ашё даст кашидааст. Лекин даст кашидан аз ҳуқуқӣ моликият, то ба шахси дигар нагузаштани он, ҳуқуқӣ ва уҳдадорҳои соҳибмулкро нисбати ашёи муайян қатъ гардонда наметавонад.

Дар КГ асосҳои ба даст даровар ҳуқуқӣ дани моликият ба ашёи ғайриманкули бесоҳиб (б. 2 м. 249 КГ) ва ба ашёи манкуле, ки аз онҳо соҳибмулк даст кашидааст (м. 250 КГ) муайян карда шудаанд. Ашёи ғайриманкули бесоҳиб аз тарафи мақомоти, ки амволӣ ғайриманкуло ба қайди давлатӣ мегирад, мувофиқи аризаи мақомоти дахлдори давлатӣ ба қайд гирифта мешавад. Баҳисобгирӣ дар ҷои мавҷуди ин ашёи ғайриманкул ба амал бароварда мешавад. Пас аз гузаштани ду сол аз рузи ба ҳисоб гирифтани ашёи ғайриманкули бесоҳиб, мақомоти ваколатдорӣ идораи амволӣ давлатӣ метавонад ба суд бо талабот оид ба моликияти давлатӣ дохилшуда эътироф намунидани ин ашё мурочиат намояд. Ашёи ғайриманкули бесоҳиб, ки бо қарори суд ба моликияти давлатӣ қабулшуда эътироф нашудааст, метавонад аз тарафи соҳибмулки онро гузошта аз нав ба тасарруфи истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ қабул карда шавад ва ё мувофиқи эътибори давомнокии муҳлати ба даст овардани ашё (м. 258 КГ ҚТ) соҳибӣ карда шавад.

Ашёи манкули партофташуда аз тарафи дигар шахсон мувофиқи б. 2 м. 250 КГ ба даст дароварда мешавад. Шахсе, ки қитъаи замин, обанбор ё дигар иншоотро дар тасарруфи дорад, онро тасарруфи, ихтиёрдорӣ мекунад ва истифода мебарад ва дар он ашёи партофташудаи арзишаш баробари андозаи панҷ маоши ҳади ақал мавҷуд аст ё партовҳои металл, маҳсулоти корношоям, бокимондаҳои ҳула, хоктудаҳои кон ё партове, ки аз истихрочӣ канданиҳои фойданок мондаанд, партови истехсолот ё дигар партовҳо мавҷуданд, ҳақ дорад, ин ашёро соҳибӣ карда, ба истифодаи он шуруъ намояд ё дигар амалҳои иҷро намояд, ки аз тасарруфи ашё ба моликияти шахси гувоҳи медиҳад. Ҳангоми набудани дигар талабдорон ба ин ашё мурочиат намудан ба суд оид ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият ба ин ашё лозим нест. Агар мувофиқи аризаи шахсе ашёи партофташуда бо қарори суд бесоҳиб эътироф шуда бошад, он ба соҳибмулкии ин шахсе дохил мешавад.

Режими ҳуқуқи бозёфт, ҳайвонҳои бесоҳиб ва ганҷина бо м. 251-257 КГ ҚТ танзим карда мешавад.

Ашёҳои ёфташуда ашёе эътироф карда мешавад, ки аз соҳиби молик ё дигар шахси ваколатдор бархилофи иродаи он дар натиҷаи гум кардани он баромадааст ва аз тарафи ягон шахсе ёфта шудааст. Шахсе, ки ашёи гумшударо ёфтааст, мувофиқи б. 1 м. 251 уҳдадор аст, шахси гумкардаи ашё ё дигар шахсони ба у шиносро, ки ҳуқуқӣ гирифтани онро доранд, огоҳ намуда ба онҳо ашёро баргардонад. Агар ашё дар бино ва нақлиёт ёфта шуда бошад, он бояд ба намояндаи соҳиби ин бино ё воситаи нақлиёт супурда шавад. Агар соҳибмулки ашёи ёфтшуда номаълум бошад ё ҷои зисташ аниқ набошад, шахси ашёро ёфтагӣ уҳдадор мешавад дар бораи бозёфт ба мишғеа ё мақомоти дахлдори давлатӣ хабар диҳад. Шахси ашёёфта ҳуқуқ дорад, онро ҳудаш нигоҳ дорад ё барои нигоҳдорӣ ба милиса, мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ё шахси муайяннамудаи онҳо супорад. Агар ашё зудвайроншаванда бошад, ё нигоҳдории он аз арзшии худӣ ашё зиёдтар бошад, шахси ашёёфта метавонад онро фурухта ва оид ба маблағи фуруши он далели ҳаттии тасдиқкунанда гирад. Маблағе, ки аз фуруши ашёи ёфташуда ба даст омадааст, бояд ба соҳибмулк ё шахси ваколатдор баргардонда шавад. Шахси ашёёфта барои гум кардан ё иллатнок кардани ашё танҳо дар ҳолатҳои гаразнок

ё беахтиёрии дағал ва ба акцокаи арзиши ашё масъулиятнок дорад. Агар дар давоми шаш моҳи баъд аз ба милиса ё мақомоти дахлдори давлатӣ арз кардани шахсе оиди бозёфт соҳибмилки ашё ёфта нашавад, шахсӣ ашёёфта ҳуқуқӣ моликиятро ба ашё пайдо мекунад. Агар шахсӣ ашёёфта аз қабул кардани ашё даст кашад, он ба моликияти давлатӣ мегузарад.

Ғайр аз талаб карда баргардондани он хароҷоте, ки бо бозёфт вобастааст, шахсӣ ашёёфта инчунин ҳуқуқӣ талаб кардани подошро дар ҳаҷми бист фоизи арзиш ашё дорад. Баргардондани хароҷот ва ё подошро барои бозёфт шахсе вобаста аз он ки ин ашё ба ки мегузарад, метавонад ё аз соҳибмилк ва ё аз мақомоти дахлдори давлатӣ талаб намояд.

Шахсӣ ашёёфта, дар ҳолат хабар надодан дар бораи бозёфт аз ҳуқуқӣ талаб кардани подош маҳрум мегардад.

Ҳолати ҳуқуқӣ ҳайвонҳои бесоҳиб бо моддаҳои 254-256 КГ ҚТ танзим мешавад. Ин қоидаҳо ба ҳайвонҳои беназорат ва диғар ҳайвонҳои хонагии бесоҳиб паҳн шуда, ба ҳайвонҳои ваҳшии беҳисоб (масалан, ҳайвони ваҳшӣ аз боғи ҳайвонот гурехта) паҳн намешавад. Ҳайвонҳои беназорат ҳайвонҳои эътироф мешаванд, ки дар лаҳзаи боздоштани онҳо дар ҳолати ҳеч кас набуданд. Доираи уҳдадорӣ, ки шахсӣ ҳайвонҳои беназоратёфта дорад, ба уҳдадорӣ шахсӣ ашёро ёфта монанд аст. Пешбинӣ шудааст, ки агар дар давоми шаш моҳи аз арз кардан аз боздошти ҳайвонҳои беназорати хонагӣ соҳиби он ёфт нашавад, ҳуқуқӣ моликиятро ба онҳо шахсӣ ин ҳайвонҳои беназоратро ёфта пайдо мекунад. Дар сурати даст кашидан аз қабули онҳо ҳуқуқӣ моликият ба давлат мегузарад. Бо назардошти хусусиятҳои ҳайвонҳо ҳамчун объектҳои ҳуқуқ, қонунгузорӣ пешбинӣ намудааст, ки дар сурати баъди ба моликияти шахсӣ диғар гузаштани ҳайвонот ҳозир шудани соҳиби аввалини онҳо соҳибмилк ҳақ дорад, ҳангоми меҳри ҳайвонот нисбат ба у ё огоҳ шудан аз муносибати бераҳмона ва бевидеонаи соҳиби нав ба ҳайвонот дар асоси шартҳои дар созишномаи бо соҳибмилки нав басташуда баргардонидани ҳайвонот ва агар ба созиш наоянд, ба воятаи суд баргардондани онҳо талаб намояд.

Дар сурати баргардондани ҳайвоноти беназорати хонагӣ ба соҳибмилк шахсе, ки ҳайвонотро боздоштааст ва шахсе, ки ҳайвонот зери нигоҳбонӣ ва истафодааш қарор дошт, бо назардошти фокдаи аз истифодаи ҳайвонот ба дастоварда вобаста ба нигоҳбонии ҳайвонот ба ҷаброни ҳароҷоти зарурӣ аз тарафи соҳибмилк ҳуқуқ дорад (масалан, шахсе метавонад ҷаброни ҳароҷотро барои ҳурондани гов, вале бо ба ҳисоб гирифтани маблағи шири аз гов гирифта талаб намояд). Шахсе, ки ҳайвонҳои беназорати хонагиро боздоштааст, ҳуқуқ дорад, ки мувофиқи қ. 2 м. 253 КГ аз соҳибмилки он подош талаб намояд.

Ғанҷина - пул ва ё ашёи қиматбаҳое мебошад, ки ба зерӣ замин ё дар шакли диғар пинҳон карда шудааст, соҳибмилки он номаълум аст ва ё мувофиқи қонун ҳуқуқӣ моликиятро ба он гум намудааст [1].

Яъне бо мавҷуд будани нишонаҳои зерин ашё ҳамчун ғанҷина эътироф мешавад: а) ашёе, ки махсус пинҳон карда шудаанд (мас., ба замин гур карда шудаанд, дар девор пинҳон карда шудаанд ва ғ.); б) на ҳама ашё, балки таърихи пул ва чизҳои қиматнок ҳамчун ғанҷина эътироф карда мешаванд (тангаҳои тиллоӣ ва нуқрагин, сангҳои қиматбаҳо, металлҳои қиматнок ва ғ.); в) бояд соҳибмилки он номаълум бошад ё мо ҳуқуқӣ ликиятро мувофиқи қонун гум карда бошад.

Ҳангоми пайдо кардани ғанҷина ё ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангӣ аз тарафи заминистифодабарандагон, соҳибмилкони иморат ва ё шахсони ғанҷина ё ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангиро ёфта уҳдадоранд, ки онро ба давлат супоранд ва дар айни замон онҳо ҳуқуқӣ гирифтани подошро ба андозаи панҷоҳ фоизи арзиши ҳуқуқ он доранд. Подош байни онҳо мувофиқи созишномаи тарафҳо ё суд тақсим карда мешавад. Ҳамаи баҳсҳои ба арзиши ғанҷина ва тақсими он ва ғ. дахлдор бо асосҳои умумӣ аз тарафи суд баррасӣ мешавад.

Воситаи аввалиндараҷаи ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият, инчунин давомнокии муҳлати ба даст овардан, яъне бадаст даровардани ҳуқуқӣ моликият бо гузаштани муҳлати тасарруфӣ низ дохил мешавад[2]. Бо давомнокии муҳлати тасарруфӣ ҳуқуқӣ моликият ба ҳама гуна амвол новобаста аз шакли моликият ба вучуд омада метавонад. Ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликиятро бо давомнокии муҳлати тасарруфӣ ҳама гуна субъектони ҳуқуқӣ граҷданӣ метавонанд, ба шарте ки ба даст даровардани ин намуди ашё аз ҳадди қобилияти ҳуқуқдорӣ ӯ набарояд. Барои ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият бо давомнокии муҳлати тасарруфӣ аз шартҳои зерин заруранд: 1. Бояд муҳлати тасарруфӣ бо қонун пешбинишуда гузашта бошад. Ин муҳлат барои ашёи ғайриманқул -15 сол ва барои ашёи манқул 5 солро ташкил медиҳад. Дар баробари ин соҳибмӯлк ҳуқуқ дорад ба муҳлати тасарруфӣ худ муҳлати тасарруфӣ шахсиро, ки пеш аз ин ашё дар соҳибияти ӯ буд, васл намояд, агар ин шахс ба ашё бо риояи реквизитҳои бо қонун нишондодашуда тасарруфӣ намуда бошад ва ашё ба соҳиби ҳозира бо тартиби ҳуқуққабулкунӣ умумӣ ё хусусӣ (мас., мувофиқи шартнома ё ба мерос) гузашта бошад. Лекин муҳлати тасарруфӣ то ба охир нарасидани муҳлати мурури даъво барои талаб қардани амвол аз соҳиби ғайриқонунӣ шахс, ки ашё дар дасти ӯ мебошад (даъвои виндикатсионӣ) сар шуда наметавонад. Ҳуқуқӣ моликият ба ашёи ғайриманқул ё дигар ашёе, ки бақайдгирии давлатиро талаб мекунад, аз лаҳзаи чунин бақайдгирӣ аз тарафи

шахс, ки ин амволро ба ҳукми давомнокии ба даст овардан соҳиб шудааст, ба вучуд меояд.

Шахс, ки дар тасарруфаш ашё мебошад, бояд ба он ҳамчун ба ашёи худ муносибат намояд.

Тасарруфӣ бояд бовиҷдонона бошад, яъне ӯ бояд надонад ва ё намебоист донанд, ки ҳуқуқӣ моликиятро ба ашё надорад.

Тасарруфӣ бояд ошкоро бошад.

Тасарруфӣ бояд давомдор бошад. Давомнокии муҳлати тасарруфӣ аз лаҳзаи пешниҳод қардани даъво оид ба баргардондани ашё ва ё иҷро қардани дигар ҳаракатҳои соҳибмӯлки қонунӣ, ки эътирофи уҳдадорӣ баргардондани ашёро шахдат мекунонад, қанда мешавад. Баъд аз қандашавии муҳлати давомнокии тасарруфӣ, агар реквизитҳо барои ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият мавҷуд бошад, давомнокии муҳлати тасарруфӣ аз нав сар мешавад ва он муҳлате, ки пеш аз анҷоми муҳлати тасарруфӣ вучуд дошт, ба он дохил намешавад.

То пайдо қардани ҳуқуқӣ моликият ба амволӣ бо ҳукми давомнокии муҳлат бадастовардашуда шахс, ки амволро чун моликияти шахс дар ихтиёр дошт, ҳуқуқ дорад, моликияти марбутаашро аз шахсони сеюм, ки соҳиби амвол намебошанд, инчунин ба ин амвол ба ҳукми дигар асосҳои пешбинишудаи қонун ё шартнома ҳуқуқ надоранд, ҳифз намояд[3].

Меъёрҳои КГ оид ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият ба ашёи бесоҳиб, бозёфт, ҳайвонҳои беназорат ва ганҷина, татбиқномаи бартариро нисбати меъёрҳои давомнокии муҳлати тасарруфӣ доранд. Ин маънои онро дорад, ки агар масалан, ҳуқуқӣ моликиятро ба амвол ҳамчун ашёи бесоҳиб ба даст даровардан мумкин бошад ва инчунин имконияти ба даст даровардани ин амволро мувофиқи меъёрҳои давомнокии муҳлати тасарруфӣ вучуд дошта бошад, нисбати ин муносибат меъёроҳе, ки асос ва тартиби гузариши мӯлӯмӯлкро ба моликияти ин ё он шахс ҳамчун ашёи бесоҳиб муайян менамояд, татбиқ қарда мешавад. Ин ҳолат бевосита дар моддаи 249 КГ пешбинӣ шудааст.

Ба воситаҳои муштакӣ ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият шуруъ менамоям. Хусусияти хоси ин воситаи бадағдарории ҳуқуқӣ моликият дар он аст, ки дар он ба дастдарорӣ ҳама вақт дар асоси ҳуқуққабулкунӣ, яъне дар вобастагии ҳуқуқии ҳуқуқҳои соҳибмӯлкӣ нав аз соҳибмӯлки пешина ба амал бароварда мешавад. 1. Яке аз воситаҳои муштакӣ ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият, ки дар натиҷаи ғалабаи инқилоби Октябр дар давлатӣ мӯ ба вучуд омад - милликунӣ, яъне ба моликияти

давлатӣ дохил намудани моликияти шахрвандон мебошад. Мувофиқи моддаи 266 КГ бо азнавташкилшавӣ ва ё барҳамдиҳии он мебошад. Дар ҳолати азнавташкилшавии шахсӣ юридикӣ, ҳуқуқӣ моликият ба шахсони юридикӣ ворисони онҳо мувофиқи акти супурдан ва баланси тақсимоти (м. 59-60 КГ ҚТ) мегузарад. Ҳангоми барҳам додани шахсӣ юридикӣ тақдири амвол вобаста аз он ки он чи тавр дар қонунгузори ва ҳуҷатҳои таъсисна-моии ин шахсӣ юридикӣ ва аз асосҳои барҳамдиҳии он ҳал карда мешавад. Инчунин ба назар гирифта мешавад, ки муассисони шахсӣ юридикӣ ба амволӣ он ягон ҳуқуқ доранд ё не. Агар дошта бошанд, ҷи гуна ҳуқуқхоро доранд. Мувофиқи б. 7 м. 64 КГ ҚТ, амволӣ пас аз қонунгардондани талаботи кредиторон боқимондаи шахсӣ юридикӣ, агар дар қонун ё ҳуҷатҳои таъсисии шахсӣ юридикӣ тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад, ба муассисони он, ки дорой ҳуқуқӣ моликият ба ин амвол ё ҳуқуқӣ уҳдадорӣ нисбати ин шахсӣ юридикӣ мебошанд, супурда мешаванд.

1. Аз лаҳзаи ба ин амвол ҳуқуқдор гаштани шахсӣ дигар, барҳам меҳурад. Лекин ҳангоми нигаронидани руёниш ба амвол, ба номгуи амволӣ шахрвандон ва шахсонӣ юридикӣ, ки ба он руёниш нигаронидан мумкин нест, навбати қонунгардовдани иддао ва дигар қоидаҳое, ки бо қонунгузори граҷданӣ ва муқофиаи граҷданӣ муқаррар карда шудааст, аҳамият додан лозим аст. Ба воситаи муштакӣ ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият инчунин реквизи́тсия ва мусодираи молумулк дохил мешавад. Дар ҳолати офати табиӣ, Воситаи дигари ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият - ин аз ҳисоби амвол ситондани қарзи молик мебошад. Мувофиқи м. 260 КГ қарзи соҳибмолк, агар дар қонун ва шартнома тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад, дар асоси қарори суд аз амволӣ ӯ руёнида мешавад. Ҳуқуқӣ молике, ки қарзаш аз амволӣ ӯ руёнида мешавадсадама, паҳн шудани касалиҳои сироятӣ (эпидемия), фавти ҳайвонот (эпизоотия) ва дигар ҳолатҳои фавқуллодда амвол тибқӣ қарори мақомоти ваколатдори давлатӣ метавонад аз молик мутобиқ тартиб ва шартҳои муқаррарнамудаи қонун ба манфиати ҷомеа реквизи́тсия карда, ба ӯ арзиши амвол пардохта шавад. Оид ба нархе, ки мувофиқи он ба молик арзипш амвол пардохта мешавад, ба суд эътироз қардан мумкин аст. Шахсе, ки амволӣ у реквизи́тсия шудааст, ҳуқуқ дорад, ки баъди қатъи ҳолатҳое, ки вобаста ба он амволаш реквизи́тсия шуда буд, ба тариқи судӣ амволӣ осебнаёфташро талаб намояд.

Дар ҳолатҳои бо қонун пешбинишуда амволи шахсе метавонад бо қарори суд ҳангоми содир қардани ҷиноят ё дигар ҳуқуқвайронкунӣ бемузд ситонда шавад, мусодираи амвол ба вучуд ояд. Ҳамин тавр, дар муқоиса аз реквизи́тсия мусодира ҳама вақт характери бемуздро дорад ва ҳамчун санқсия барои ҳуқуқвайронкунӣ истифода бурда мешавад. Кодекси ҷиноятӣ мусодираро ҳамчун ҷораи иловагии ҷазои ҷиноят барои ҷиноятҳои вазнин ва махсусан вазнин, ки бо мақсадҳои ғаразнок содир шудааст, пешбинӣ намудааст. Он ҳама вақт аз тарафи суд дар ҳолатҳои бо Кодекси ҷиноӣ пешбинишуда татбиқ карда мешавад. Амволе, ки ба маҳкумшуда ва шахсоне дар таъминоти ӯ буда зарур бошад, мусодира намешаванд. Номгуи ин амвол бо қонунгузориҳои иҷроӣ ҷазои ҷиноӣ пешбинӣ карда мешавад.

Дар ҳолатҳои бо қонун пешбинишуда мусодира бо тартиби маъмурӣ низ ба амал бароварда мешавад. Он ҳам ба сифати ҷавобгари асосӣ ва ҳам ҳамчун иловагӣ татбиқ шуда метавонад.

Қаъ гаштани ҳуқуқӣ моликияти шахсе ба амволӣ ғайриманқул ҳангоми гирифтани замин ва дигар захираҳои табиӣ низ амалӣ мегардад. Ҳуқуқӣ моликият ба амволи ғайриманқул вобаста ба қарори мақомоти давлатӣ, ки мақсади бевоситаи гирифтани амволро аз молик надорад, аз ҷумла гирифтани замин, ки дар он ҳонаи молик, дигар иморату иншоот ва дарахтзор воқеъ аст, танҳо тибқӣ ҳолати тартиби муқаррарнамудаи асноди қонунӣ қаъ гардида, ба молик амволи баробарарзишт дода, дигар хароҷоти ӯ ҷуброн карда ё тамоми зиёне, ки вобаста ба қатъи ҳуқуқ моликиаш ба ӯ расидааст, пурра баргардонда мешавад. Қарор оид ба гирифтани қатъаи замин аз тарафи мақомоти ҳокимияти иҷроия бароварда мешавад ва он ба қайдгирии

давлатиро талаб мекунад. Дар бораи баровардани ин гуна қарор соҳибмулк бояд на дертар аз як сол пеш аз баровардани он огоҳ карда шавад. Ҳангоми норози будани молик аз қароре, ки боиси қатъи ҳуқуқӣ моликият мегардад, он то замони бо тартиби судӣ яктарарфа шудани баҳс татбиқ карда намешавад. Ҳангоми баррасии баҳс инчунин ҳамаи масъалаҳои пардохти товони зарари расондашуда ба молик ҳаллу фасл мегардад (м. 263 КГ ЧТ).

Харида гирифтани амволи бенизом ниғаҳбонишуда бо моддаи 264 КГ ЧТ пешбини мешавад. Ин амвол соҳибмулки худро дорад, вале у ба ин амвол масъулиятона муносибат намекунад, ки боиси вайрон ва ё несту нобуд шудани амвол мегардад. Агар амвол арзиши на он адар калон дорад ва муносибати бесоҳиб он манфиатҳои шахсони сеюмро поймол намекунад, соҳибмулк ба ягон ҷавобгарӣ кашида намешавад. Лекин агар сухан дар бораи амволе равад, ки арзиши баланди иқтисодӣ, таърихи, фарҳанги, илми ё дигарро дошта бошад, қонун наметавонад дар ин ҳолат ба вайроншавии онҳо роҳ диҳад.

Агар молики сарватҳои фарҳангие, ки мутобиқи қонун ба ҷумлаи сарватҳои хеле ғуруриш ва аз тарафи қонун ҳифзшуда дохил гардидаанд, ин сарватҳоро бенизом ниғаҳбонӣ кунад ва аз ин ба онҳо ҳавфи нобуд шудан таҳдид намояд, чунин сарватҳоро давлат бенизом ниғаҳбонӣ кунад ва аз ин ба онҳо ҳавфи беаҳамият шудан таҳдид намояд, чунин сарватҳоро давлат тибқи қарори суд наметавонад аз у харида гирад ё дар савдои оммавӣ ба фуруш монад. Даво оид ба харида гирифтани сарватҳои фарҳангиро мақомоти ваколатдори давлатӣ, прокурор ва ё ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ки ба ниғаҳдории он манфиатдоранд, дода наметавонад. Ҳангоми харида гирифтани сарватҳои фарҳангӣ ба молик арзиши он ба андозаи муқаррарнамудаи созишномаи тарафҳо ва дар сурати баҳс ба андозаи муайяннамудаи суд пардохта мешавад. Ҳангоми фуруш аз тариқи савдои оммавӣ ба фуруш рафтани онҳо ба молик ба ҷуз хароҷоти савдои оммавӣ тамоми маблағи боқимонда пардохта мешавад.

Дар ин воситаи муштаки ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият аз нигоҳи аввал зиддият дар ҳуди мафҳуми он ба назар мерасад. Лекин дар он ягон зиддият вучуд надорад. Ҳолатҳое вучуд дошта наметавонад, ки ин ё он ашё дар моликияти шахсе бо асосҳои қонун иҷозатдодашуда мавҷуд буд, вале ин асосҳо аз байн рафтаанд. Масалан, низоми ҳуқуқии ашё тағйир ёфт. Аз ашёе, ки дар муомилоти озодаи граждани буд, ашё ба ғуруҳи ашёҳое, ки муомилоти гражданиаш маҳдуд аст, гузашт. Ба ин ва дигар ҳолатҳои монанд м. 262 КГ татбиқ карда мешавад.

Агар дар асосҳои иҷозатдодаи қонун шаҳе соҳиби амволе шуда бошад, ки аз руи қонун ба у тааллуқдошта наметавонад, ин амвол дар давоми як соли ҳуқуқдор ғаштани у ба амвол аз тасарруфӣ худ барорад. Ин муҳлат аз лаҳзае сар мешавад, ки асосҳои мавҷуд будани амвол дар моликияти ин шаҳе аз байн рафта бошад. Агар молик амволро дар давоми муҳлати муайяннамудаи қонун аз тасарруфиаш набароварда бошад, он бо назардошти ҳусусият ва таъиноташ бо қарори суд, ки мутобиқи аризаи дахлдори мақомоти давлатӣ бароварда шудааст, бояд ба таври маҷбурӣ фурухта, маблағи он ба молик дода шавад ё амвол ба моликияти давлат гузаронида, арзиши муайяннамудаи суд ба молики аввал пардохта шавад. Дар ин сурат хароҷоти аз тасарруф баровардани амвол руёнида мешавад.

Агар таҳти моликияти шахрванд ё шахсӣ юридики дар асоси иҷозати қонун амволе қарор гирад, ки барои хариданаш иҷозати махсус зарур аст, вале барои додани он ба молик рад шудааст, ин амвол мутобиқи тартиби барои амвол муқарраршуда, ки наметавонад ба молики мазкур тааллуқдошта бошад, аз тасарруфӣ у бароварда мешавад.

1. Ҳуқуқи моликиятро ба моли наве, ки шахс барои худ, бо риояи қонун ва дигар санади ҳуқуқии тайёр кардааст ё сохтааст, аз хониби ҳамин шахс ба даст оварда мешавад.

Ҳуқуқи моликият ба самара, маҳсулот, даромадеро, ки аз истифодаи молу мулк ба даст омадааст, дар асоси моддаи 149 ҳамин Кодекс соҳиб шудан мумкин аст.

2. Ҳуқуқи соҳибӣ ба молу мулкero, ки молик дорад, шахси дигар дар асоси шартномаи хариду фурӯш, иваз, тӯҳфа кардан ё дигар аҳдҳои аз ихтиёрдорӣ баровардани молу мулк ба даст оварданиш мумкин аст.

Дар сурати ғавти шаҳрванд ҳуқуқи моликият ба молу мулки ғайриҷаҳидона ё гонун чун мерос ба дигар ашхос мегузарад.

Дар сурати азнавташқилшавии шахси ҳуқуқи ҳуқуқи моликият ба молу мулкаш ба шахси ҳуқуқии он - ворисони ҳуқуқии шахси ҳуқуқии азнавташқилшаванда мегузарад.

Бидуни ихтиёри молик таҳти ихтиёрдории дигар шахс қарор додани молу мулки у ба ғайр аз ҳолатҳои пешбиниамудаи ҳамин Кодекс манъ аст.

3. Шахс тибқи ҳолатҳо ва тартиби пешбиниамудаи ҳамин Кодекс метавонад ба молу мулке, ки соҳиб надорад, ба молу мулке, ки соҳибаш номаълум аст ё ба молу мулке, ки соҳибаш аз он даст кашадааст ё ба дигар асосҳои пешбиниамудаи қонун ҳуқуқи моликиятро аз даст додааст, ҳуқуқ пайдо кунад.

4. Аъзои кооперативи манзил, сохтмону манзил, бестонсаро, гараж ё дигар кооперативи матлуботи дигар ашхосе, ки ба саҳмгузорӣ ҳақ дошта, саҳми худро барои манзил, бестонсаро, гараж ё дигар бинои аз тарафи ҳамин кооператив ба онҳо ҳудодада пурра пардохтаанд, ба молу мулки зикргардида ҳуқуқ пайдо мекунад.

Ба миён омадани ҳуқуқи моликият ба молу мулки ғайриманқули аз нав таъсисдодашаванда ҳуқуқи моликият ба бино, иншоот ва дигар молу мулки ғайриманқули аз нав таъсисёбанда, ки бояд аз ғайди давлатӣ гузарад, аз лаҳзаи чунин бақайдгирӣ ба миён меояд. Коркард

1. Агар дар шартнома тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад, ҳуқуқи моликият ба молу мулки нави мангул, ки шахс бо роҳи коркард аз масолеҳи бегонабуда тайёр кардааст, аз тарафи соҳиби масолеҳ ба даст оварда мешавад.

Вале дар сурати аз арзиши масолеҳ хеле баланд будани арзиши коркард ҳуқуқи моликии ғайр ба молу мулки нави шахсе пайдо мекунад, ки софдилона амал карда, коркардро ба манфиати худ анҳом додааст.

2. Агар дар созишнома тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад, соҳиби масолеҳ, ки ба маҳсулоти аз он тайёркардашуда ҳуқуқи моликият пайдо кардааст, вазифадор аст арзиши коркардро ба шахси ин амалро анҳомдода пардозад, дар ҳолати ҳуқуқдор шудани шахс ба моли нави бошад, шахси коркардро анҳомдода вазифадор аст ба соҳиби масолеҳ арзиши онро пардозад.

3. Молики масолеҳ, ки дар натиҷаи амали бевичдононаи шахси коркардро анҳомдода аз он маҳрум шудааст, ҳар дорад масолеҳи нави ва хуброни зиёни расидаро талаб намояд. Соҳибӣ кардани моле, ки ҷамъоварии он дастраси умум мебошад

Дар ҳолатҳои ки мутобиқи қонун, бо иҷозати умумие, ки молик додааст ё мутобиқи анъанаҳои маҳаллӣ дар ҷангалзор, обанбор ё дигар минтақа ҷамъоварии ҳосили мевачот, сайди моҳӣ, сайди ҳайвонот, ҷамъоварии дигар ҷизҳо дастраси умум ва дигар амал иҷозат дода шудааст, ҳуқуқи моликиятро ба моли дахлдор шахсе пайдо мекунад, ки онро ҷамъов арӣ ё шикор кардааст. Сохтмони худсарона

1. Сохтмони худсарона - сохтмони ҳонаи истиқоматӣ, бинои иншоот ё дигар молу мулки ғайриманқуле мебошад, ки дар қитъаи замини мутобиқи тартиби муқаррарнамудаи қонун ва дигар санади ҳуқуқӣ барои чунин мақсад худонашуда ё бидуни гирифтани иҷозати зарурӣ ё ба таври назаррас вайрон кардани меъёру қоидаҳои шаҳрсозӣ ва бинокорӣ бунёд шудааст.

2. Шахсе, ки сохтмони худсаронаро анҳом додааст, ба он ҳуқуқи моликии пайдо намекунад. Ӯ ҳуқуқи надорад чунин биноро ихтиёрдорӣ кунад, тӯҳфа намояд, ба иҷора супорад ва дигар аҳдҳои анҳом диҳад.

Иморот бояд аз тарафи шахси онро сохта ё аз ҳисоби ғайр ба ғайр аз ҳолатҳои пешбиниамудаи қисми 3 моддаи мазкур, вайрон карда мешавад.

3. Ҳуқуқи моликии шахсе, ки дар замини бегона худсарона иморат сохтааст, аз ҳисоби суд ба шартҳои эътироф карда шуданиш мумкин аст, ки қитъаи мазкури замин

мутабики тартиби муқарраргардида ба ин шахс ҳақати сохтмони иморат дода мешавад.

Ҳуқуқи моликият ба сохтмони худсарона мумкин аст аз тарафи суд ба шахсе, ки дар қитъаи замин сохтмонро анҷом додааст, ба меросии яқумра ва истифодаи доимӣ (бемӯҳлат) эътироф карда шавад. Дар ин ҳолат шахсе, ки ҳуқуқи моликиаш ба иморат эътироф шудааст, ба шахси иморатсохта мутабики андозаи муайяннамудаи суд арзиши хароҷоти онро мепардозад.

АДАБИЁТ

1. Суханов Е. А. Проблемы правового регулирования отношений публичной собственности и новый Гражданский кодекс // Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практика. М., 1998. С. 67.
2. Гражданское право. 4.1, под. ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. - М., 1998. С.337
3. Усмонов. Ҳуқуқи граждани. Қ.1 – Душанбе, 2001. С. 117.
4. Копылов А. В. Строеие на чужой земле: от суперфиция до права застройки // Гражданское право при переходе к рынку. М., 1995 С. 78.

ПРАВО СОБСТВЕННОСТИ МОЖЕТ ВОЗНИКАТЬ ПРИ НАЛИЧИИ ОПРЕДЕЛЕННЫХ ЮРИДИЧЕСКИХ ФАКТОВ

Право собственности может возникать при наличии определенных юридических фактов или их совокупности, которые называются основаниями возникновения или прекращения прав собственности. Возникновение прав собственности одного лица на определенное имущество в гражданском обороте влечет прекращение прав собственности другого. Таким образом, юридический факт обычно является основанием как для возникновения, так и для прекращения права собственности. Имущество в Республике Таджикистан делится на государственное и частное. В свою очередь, частная собственность делится на собственность граждан и юридических лиц. Таким образом, классификация форм, видов и подтипов прав собственности осуществляется по различным основаниям и направлена на обеспечение изучения сущности изучаемых событий.

Ключевые слова: Таджикистан, закон, право собственности, распоряжение, присвоение, собственник, пользование, право собственности, субъективное право, вещь.

THE RIGHT OF OWNERSHIP MAY ARISE IN THE PRESENCE OF CERTAIN LEGAL FACTS OR THEIR TOTALITY

The right of ownership may arise in the presence of certain legal facts or their totality, which are called the grounds for the emergence or termination of property rights. The emergence of the ownership rights of one person to certain property in civil circulation entails the termination of the ownership rights of another. Thus, a legal fact is usually the basis for both the emergence and termination of ownership rights. Property in the Republic of Tajikistan is divided into public and private. In turn, private property is divided into the property of citizens and legal entities. Thus, the classification of forms, types and subtypes of property rights is carried out on various grounds and is aimed at ensuring the study of the essence of the studied events.

Keywords: Tajikistan, law, right, property, possession, appropriation, ownership, assignment, owner, use, subjective right, thing.

Сведения об авторе: Норзода Дилноза Абдумансур 2-й курс магистратуры юридического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: + 992 00 202 92 28

Научный руководитель: профессор, Козиён Ш. К.

Author information: Norzoda D.A. postgraduate student of the Faculty of Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Telephone: + 992 00 202 92 28

Scientific supervisor: professor Koziyon Sh. K.

Раҳматӣ Гулҳусайн,
магистанти курси 1-уми факултети таърих ва ҳуқуқ

ТАТБИҚИ МЕЪЁРҲОИ УМУМИИ АХЛОҚӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ ХИЗМАТЧИИ ДАВЛАТӢ

Банақшагирии кадрҳо яке аз асосҳои менеҷменти муосир ва кафолати ояндаи ҳар кадом мақоми давлатӣ мебошад. Барои хизмати давлатии Тоҷикистон ин масъалаи ислоҳоти оянда ва таҷдиди сифатӣ аст. Омодаسازیи ҷойивазкунандагон – роҳбарони оянда чараёни мураккаби бисёрзинаест, ки аз ҷониби роҳбарияти болоӣ ва масъулони хадамоти кадрӣ, роҳбарони воҳидҳои сохтори мақомоти давлатӣ тавачҷӯи ҳамешагиро талаб менамояд. Аммо на ҳама мақомоти давлатӣ ин чараёнро самарабахш идора менамоянд. Бисёриҳо то ҳол ин масъаларо ба тартиби таъҷили дар лаҳзаи озод шудан аз ин ё он мансаб ҳал мекунанд. Зарур аст, ки дар қабули қарорҳо ва ҳулосаи ниҳии роҳбарони имрӯза этикети намунавии ҳоса риоя шавад.

Лозим аст, ки зимни банақшагирии роҳбарони оянда дар баробари ташаккули касбиятнокии онҳо эҳёи одоби муоширати касбӣ ва фарҳанги роҳбарӣ ба роҳ монда шавад. Зеро хизмати давлатӣ на танҳо маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва ташкили фардиро дар бар мегирад, балки маънавиёт ва арзишҳои ахлоқӣ, одамонро ба риояи меъёрҳои маънавии ҷомеа равона месозад. Кайҳо боз собит шудааст, ки устуворӣ ва эътимодияти хизмати давлатӣ на танҳо аз тайёрии касбӣ, вобаста аст. Балки аз ҳолати маънавии хизматчиёни давлатӣ ва ҳислатҳои ахлоқии ӯ манша мегирад. Моҳиятан бо таъсири воқеаиш нуфузи мақомоти давлатиро ба ҳаёти ҷамъиятӣ баланд мебардорад ва дар сохтори ҷомеа, мавқеи муҳим мегирад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки мақсадҳо, афзалиятҳо ва қоидаҳои сиёсати кадрӣ дар худ нерӯи калони маънавию ахлоқиро доранд, дар ниҳоят муайянкунандаи ҳислат ва раванди падидаҳои ҷамъият мебошанд.

Бинобар ин ахлоқи таркибдиҳандаи сиёсати кадрӣ ва фаъолияти кадрӣ барои ташкили ҳайати хизматчиёни давлатӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Кори тарбия ва ҷобачогузори кадрҳо масъулият, малака ва талошҳои зиёдро меҷорад. Ин майдонест, ки бо тақдири шахсу давлатҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ва ҳам аз ҷиҳати талаботи маънавӣ муносибатро меҷорад.

Ислоҳотҳои гузаронида дар Тоҷикистон сохтор ва мазмуни фаъолияти ташкилотҳои ҳокимияти давлатӣ ва идоракуниро ба таври кулӣ тағйир доданд ва имкони дигаргунсозӣ мувофиқи талаботҳои ахлоқӣ ба хизмати давлатӣ фароҳам оварданд. Имрӯз талаботи ҳаёт ба роҳбарони идораҳои давлатӣ, ба ҳамаи хизматчиёни давлатӣ ҷиҳати боз ҳам баланд бардоштани сатҳи ахлоқи рафтори шоистаи хизмати онҳо хеле афзудааст.

Хизмат ба давлат ва ҷамъият имрӯз беш аз пеш вафодорӣ, поквичдонӣ, қатъият ва масъулиятро меҷорад. Маҳз бо чунин ҳислатҳои олии инсонӣ хизматчиёни давлатӣ, вазифа ва ӯҳдадорҳои касбии худро дар сатҳи касбӣ иҷро карда метавонанд.

Масъалаҳои маънавӣ ва ахлоқии фаъолияти давлатии хизматӣ ва аҳамияти маҳсули онҳо ҳамеша дар маркази диққати тадқиқотчиён ҷойгиранд. Ин масоилро Донишқадаи тақмили ихтисоси хизматчиёни давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Раёсати хизмати давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ифтихормандона ба дӯш доранд.

Барои фаҳмидани масъалаи лозимӣ, пеш аз ҳама, хусусиятҳои мафҳумҳои «маънавӣ» ва «ахлоқӣ» тақия кардан зарур аст.

Дар ҷамъияти инсонӣ доиман мафҳумҳои неқӣ ва бадӣ, адолат ва ноадолатӣ бархӯрд доранд. Аммо арзишҳои неқи умумибашарино шинохтану қабул кардан муҳим аст. Чунонки медонем маънавиёт аз шаклҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии шуур сарчашма мегирад. Меъёрҳои маънавиёт, ҳамчун маҳсули инкишофи таърихӣ, дар мубориза бо

унсурҳои бадӣ таваллуд шудаанд ва ташаккул ёфтаанд, барои пирузии некӣ, адолат, бахти одамон. Маънавиёт, ахлоқ, одоб-мафҳумҳои ҳаммаънову қарин мебошанд. Дар ҳама ҷо, ҳаррӯза муносибатҳои байни одамон ба қор мераванд. Мувофиқи меъёри маънавӣ зарурияти объективӣ барои танзими муносибатҳои мутақобила дар ҷамъияти инсонист.

Дар танзими муносибатҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ маънавиёт ва ахлоқ дар робитаи зич қарор доранд. Хусусан дар соҳаи хизмати давлатӣ ин зухурот аён аст. Фаҳмидани амали якҷояи маънавиёт ва ҳуқуқ-ин фаҳмидани асоси маънавиёт аст.

Дар санадҳои ҳуқуқӣ муносибатҳои давлатӣ ба тараққиёти ҷомеа бо далелҳои мушаххас қоиим карда мешавад. Талаботҳои маънавӣ бо мундариҷаи ҳаёти ҷамъиятӣ ва муҳити он муқаррар карда мешаванд. Талаботҳои маънавӣ аз ҷониби одамон ихтиёрӣ бо қувваи эътиқоди комили шахсӣ ва фаҳмиши манофеи ҷамъиятии иҷро мешаванд. Қафолати дохилии маънавиёт: - вичдони инсон, ақидаи ҷамъиятии ӯ мебошад, ки ба андозаи муайян ба давлат итоатпараст аст.

Меъёрҳои маънавӣ, пешакӣ андозаи мушаххас ва шакли таъсиррасонино батартиб дароварда наметавонанд. Таъсири маънавӣ метавонад ба андозае коллективро маҳкум ё маломати ахлоқӣ кунад.

Маънавиёт нисбат ба ҳуқуқ соҳаҳои боз ҳам васеътари муносибатҳоро фаро мегирад, Муносибатҳои ҳаррӯзаи бисёри одамон дар зиндагӣ, дар оила, дар хизмат бо меъёрҳои маънавӣ батартиб оварда мешаванд на бо ҳуқуқ.

Хусусият ва моҳияти ба худ хоси маънавият инҳоянд:

- умумияти амалиёти он дар заминаи анъана, одат така, ба ақидаи ҷамъият, хислати субъективӣ-шахсӣ.

Қоидаҳои маънавӣ ва меъёрҳои вобаста бо хизмати давлатӣ дар ҳамбастагии зич бо маънавиёти ҳамаи ҷомеа ҷой доранд. Кӯшиши безъатиноӣ қардан ба ахлоқ вайрон қардани талаботҳои маънавиёти касбӣ, ё роҳ додан ба унсурҳои ғайримаънавию зухуроти мавҳум сабабгор мегарданд.

Таҷрибаи хизмати давлатӣ тақозо мекунад, ки рафтори хизматии хизматчиӣ давлатӣ ба қоидаҳои ахлоқии мустаҳкам бояд асос ёбад.

Мафҳуми ахлоқии хизмати давлатӣ маҷмӯи меъёрҳои ифодакунандаи талаботҳои давлат ва ҷамъиятро ба моҳияти ахлоқии хизматчиӣ, ба хислати муносибатҳои мутақобилаи ӯ бо давлате, ки дар он хизмат мекунад фаро гирифта бо ҷамъияти шаҳрвандие, ки ба он хизматчиӣ давлатӣ робита дорад, ҳамкориҳои давлат ва шаҳрвандонро таъмин менамояд, дар ҳифзи ҳуқуқ, озодӣ ва мароқҳои қонунии онҳо саҳм мегирад, вобаста мебошад. Ин система арзишҳои умумӣ ва қоидаҳои ба низомоварандаи муносибатҳои муштараки хизматчиёни давлатиро байни худ дар раванди фаъолияти якҷояи касбии онҳо бо мақсади сохтани фазои маънавӣ - психологӣ зарурӣ дар гурӯҳ ва баланд бардоштани самаранокии хизмати давлатӣ мепайвандад.

Бояд қайд кард, ки принципҳои ахлоқии фаъолияти хизматии хизматчиёни давлатӣ хело дар мо меъёрҳои муқарраршудаи ҳудро наёфтаанд. Аммо қоидаҳои рафтори хизматӣ ва талаботҳо дар қонунгузориҳои амалкунанда мустаҳкам шудаанд.

Принсипҳои ахлоқии хизматии хизматчиёни давлатӣ:

Таҷриба ва таҳқиқотҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки принципҳои умумии ахлоқии фаъолияти хизматии хизматчиёни давлатӣ инҳоянд:

- Принципи хизмати давлатӣ: беғаразона ва бенуксон ба манфиати давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ хизмат қардан;

- Принципи қонуният: ин муҳимтарин талаботи ахлоқӣ мебошад, ки шахсони мансабдор, ҳамаи хизматчиёни давлатиро бечуну чаро ба риоя намудани муқаррароту моҳияти қонунҳо, алалхусус чихати баланд бардоштани фаъолияти кадрҳо даъват дорад. Дар ҳама гуна системаи ҳуқуқӣ қуллӣ меъёрҳои ҳуқуқӣ маънои ахлоқии ҳудро доранд, ҳар як санади ҳуқуқӣ арзиши ахлоқии ҳудро дорад. Муҳим он аст, ки дар қонун меъёрҳои ҳуқуқ ва маънавиёт ба якдигар мувофиқ бошанд.

Ин принцип талаб менамояд волоияти Конституция (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон қонунҳои ҷумҳурӣ ва дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ, эътирофи санадҳо ва дастурҳо таъмин карда шаванд. Барои мансабдорон бояд дағалона вайрон ва ё иҷро накардани талаботи қонун на танҳо зухуроти берун аз ҳуқуқ, балки амали бадахлоқона ҳисобида шавад.

- Принципи инсондустӣ: ин омилест ҳидояткунанда баҳри эътироф намудан риоя ва ҳимояи ҳуқуқу озодии инсон ва шаҳрванд. Аз мансабдор эътиром кардани инсон, эътирофи озодии шахс ва манзалати ӯ, ҳушмуомила будан, ҳубрафтору некандеш буданро талаб менамояд.

Зимнан, ин талабот бояд на танҳо меъёри зоҳирӣ бошад, балки бояд чун амри вичдон дар ботини мансабдор ҷой гирад. Принципи мазкур собит месозад мансабдор омодаи хизмати инсон, на инсон вазифадори хизмати соҳибмансаб бошад.

- Принципи масъулият: ин омил хизматчиӣ давлатиро ба масъулияти на танҳо юридикӣ, балки ахлоқӣ низ водор менамояд, барои қабули қарорҳои дурусти кадрӣ ва масъулияти маънавии соҳибмансабон бояд рафтори фаъолияти хизматии худ сармашқи ҳамаҷуза намоянд.

- Принципи адолат: ин истифодаи оқилонаи ваколати ҳокимиятро, чихати ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои шаҳрвандон, талаб менамояд. Иҷро гардидани талабот ба адолати ҳокимият муҳимтарин шарт маънавии ҷамъият мебошад. Ҳар як ноадолатие, ки аз тарафи мансабдор рух медиҳад, ба нуфузу эътибори ҳокимият зиёни маънавӣ мерасонад. Ин принцип талаб менамояд ҳангоми таъиноти хизматчиён ба вазифаи нав, ба кадр қиммат ва хизматхояшон эътибори ҷиддӣ бояд дод.

- Принципи садоқатмандӣ талаб менамояд, ки хизматчиёни давлатӣ бошуурона, садоқатмандона муқаррароти меъёрҳову дастурамалҳои хизматии худро, ки аз тарафи давлат, сохторҳои алоҳидаи он муайян карда шудаанд, ба иҷро расонанд. Садоқат ба хизмати давлатӣ, эътиром ва ҳушмуомилагӣ дар муносибат ба аҳли ҷомеа аз ҳамин ҷо зоҳир мешавад. Ин садоқат хизматчиӣ давлатиро ўҳдадор месозад, ки обрӯи давлатро ҳалалдор насозад, бо ҳама гуна восита барои мустаҳкам кардани эътибору иқтидори давлат мусоидат намояд. Мансабдор маҳз бо ин омил дар бобати риояи қонунҳо, муносибат ба давлат ва сохтори давлатӣ; мақоми сиёсии ҳокимияти давлатӣ ба ҳамаи шохаҳои ҳокимият; вазоратҳо, кумитаҳо, артиши миллӣ милитсия, дигар ташкилоту идораҳо, тамоми кишварҳои ҷомеа собитқадам мемонад.

- Принципи бегаразӣ: хизматчиӣ давлатӣ бояд дар фаъолият шахси бегараз бошад. Бо ҳар гуна гурӯҳҳои сиёсии ғаразнокӯ зиёновар ё ифротӣ пайваст нашавад. Хизмати давлатӣ омили пешбарандаи давлат аст ва он бояд софдилона ба тараққиёти иқтисодӣ иҷтимоӣ ва нерӯмандии давлат истифода карда шавад.

Аммо ҳар он чизе, ки бо давлат ва ҳокимияти давлатӣ вобаста аст ин зухуроти сиёсӣ ва ба ҳалли масъалаҳо дар дараҷаи сиёсатнокии хизмати давлатӣ вобаста аст. Ченаки сиёсатноки сатҳи ҷалби аппарат ва хизматчиёни алоҳида мебошанд. Аз ин сабаб андозаи имкони пазири сиёсатнокии аппарати давлатиро вайрон кардан нашоад.

Дар шароити ислоҳоти системаи хизмати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шуури ҷамъият, тасаввуротҳои нав дар бораи меъёрҳои одоби, муносибатҳои хизмати давлатӣ ва нақши онҳо дар ҳаёти давлат ва ҷомеа ташаккул меёбанд.

Дар бисёр ҳолат онҳо аз тасаввуроти анъанавӣ дар бораи масъулияти вазифашиносӣ, шаъни мансабдорӣ, ҷавобгарӣ ба тақдири ҷумҳурӣ ва давлат маншаъ мегиранд. Дар қатори принцип ва меъёрҳои маънавию ахлоқӣ ба ақидаи мо мақоми муҳимро ба принципи хизмати софдилона ба давлат ва ҷомеаи Тоҷикистон бояд дод. Моҳиятан ин принцип барои мо на танҳо аҳамияти назариявӣ, балки аҳамияти амалӣ дорад. Принципи хизмат ба ватан аз ҳамагуна сиёсатбозихо дур будан, эътиром доштан ба қонуният ва анънаҳои таърихӣ, худшиносӣ, арзишҳои сиёсӣ, маданӣ, психологӣ талаб менамояд.

Вожаи «хизмат кардан», мувофиқи луғати тафсири забони зиндаи давлатӣ, бо

мафҳуми «хизмат кардан», «хизмат», ё ин ки «хидмат», фаъолият, ҳаёт барои дигар, мадад, кори ғоиданок (масалан «вазифаи ҳар як кас-хизмат ба ғоиди умум» монанд карда мешавад.

Ин мафҳумҳо то замони ташкилѐбии давлати муттамаркази тоҷикон решаҳои чуқури таърихӣ доранд. Аз қадим мафҳуми хизмати давлатӣ ҳамчун «хизмат ба ҳоким», фаҳмида мешуд. Мутаасифона ҳанӯз ҳам зери мафҳуми хизмат ба давлат аломатҳои хизмат кардан ба шахси яқум, на ба ҳуди давлат ва ҷамъият ба мушоҳида мерасанд, ки хатар доранд.

Таҳлилу тадқиқотҳои таърихӣ нишон медиҳанд, ки дар мо қоидаи хизмат ба давлат ва ҷамъият амалан ҳеҷ гоҳ риоя нашудааст. Аз қадимулайём хизмати давлатӣ ба ҳокимияти пурзӯри шоҳигарӣ таалуқ дошт ва «хизмат ба ҳоким ё шоҳ» рамзи хизмати давлати маҳсуб меёфт. Ҳоким волии Худо дар замин ҳисобида мешуд. Дин ҳам қазоват дошт, ки итоат кунед Худоро, расулонашро ва онҳоеро, ки ҳаққи амр кардани шуморо доранд. Аз ҳамин нуқтаи назар амри ҳоким волоият дошт. Яъне меъёри рафтори мансабдорон хизмату итоат ба онҳо чун хизмат ба давлат ҳисобида мешуд. Хизматчиёни идораҳои давлатӣ пеш аз ҳама ба ҳоким хизмат мекарданд. Бесабаб нест, ки то давраи пайдоиши мафҳуми «хизматчиӣ давлатӣ» онҳоро навқарон ё хизматчиёни ҳоким мегуфтанд.

Дар чунин системаи давлатдорӣ «одамони хизматӣ» ба ғайр аз номи «хизматчиӣ ҳоким» унвони дигар надоштанд. Вазифаву мансабҳоро ба шахсон амирону ҳокимон бо раъю лутфи хоҳиши худ медоданд. Хизмат «бо фармон», ё ин ки бо супориши сардор сурат мегирифт. Супориш, бечуну чаро шахсро дар ин ё он вазифа ӯҳдадор мекард ва ӯ дар идоракунии давлатии ин ё он манотиқи мамлакат сахм мегирифт. Азбаски қоидаҳои муайяни идоракунӣ мавҷуд набуд аз қабилӣ хизматҳои шахрвандӣ, ҳарбӣ ва ғайра ягона шакли хизмат «хизмати ҳоким» буд.

Ин вазъият нооромии вазифаи хизматиро, тавлид мекард ва ба тезӣ иваз кардани сатҳ ва намуди хизмат меоварду мақому зулмпешагии ҳокимро меафзуд.

Асосҳои ҳуқуқӣ ва ташкили «хизмати ҳоким» гуё низоми қонунӣ буд. Чунин низоми давлатӣ ҳам оҳиста – оҳиста дараҷаҳои нави касбӣ, табақаи нави иҷтимоии одамон-мансабдорони ҳаматарафа ӯҳдадор бо хизмати давлатиро ба майдон овард. Аммо пеш аз ҳама дараҷаи хизмати онҳо дар хизмати ҳоким ё шоҳ муайян карда мешуд. Ин гуна услуби идоракунӣ боис гардид, ки шакли давлатдорӣ воқеӣ дар сарзамини мо нисбат ба мамлакатҳои Аврупо ва дигар манотиқи ҷаҳон бо хеле дармонӣ зухур ёбад.

Ҳамин тавр, ташкил ва тараққиёти расмийтаҷиғӣ дар давоми таърихи тӯлонии кишвари мо бо ғояи хизмат ба ҳокимияти давлатӣ, сарвари олии давлат ва идораҳои давлатӣ чен карда мешуд, на ба хизмат ба давлат, на ба аҳолии он, ва на ба ҷамъияти шахрвандӣ.

Хизмати давлатӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол аини замон ба хизмат кардан ба давлат, ҷомеа ва халқ равона карда шудааст ва ҳамин мизони муайянкунандаи ин таъинотро Сарқонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар кардааст. Бегуфтугӯ, хизмати давлатӣ аз рӯи таъйиноти худ пеш аз ҳама барои мушарафона таъмин кардани иҷроӣ вазифа дар идоракунӣ ва мустаҳкам намудани давлат шакл мегирад. Имрӯз, баҳусус, дар доираҳои бетараф, ақидае мавҷуд аст, ки пеш аз ҳама мансабдор бояд ба ҷамъият хизмат кунад. Ин гуна назар ба суст шудани пояҳои давлат ва мақомоти он бурда мерасонад. Ҳамчунин ба соҳаҳои гуногуни фаъолият ва муносибатҳои иҷтимоӣ, ки бо ташаббуси шахсӣ ва механизми бозор алоқаманданд, таъсири манфӣ мерасонад. Ғайр аз ин нусхабардорӣ қолабҳои хориҷии идоракунӣ ва сохтори давлатҳои мутараққии ҷаҳон то андозае зараровар аст. Дар ин роҳ ягон чизи баде нест, аммо ба ҳисоб гирифтани анъанаҳои таърихӣ воқеияти ҳозираи иқтисодӣ ва иҷтимоию сиёсии кишварро аз мадди назар дур кардан нашоёд.

Боке нест, ки вазифаи мансабдори давлатӣ дар ҳама гуна сохтори Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки кафили соҳибистиклолӣ ва сарчашмаи ягонаи ҷамъиятӣ хизмат кардан ба давлат аст. Ин хулоса аз ҳуди номи «хизматчиӣ давлатӣ» ё ин ки хизматкунанда ба

давлат бармеояд. Ба ғайр аз ин маҳз давлат, на ҷамъияти шахрвандро ба хизмати давлатӣ вобаста мекунад, бо ӯ шартномаи хизматӣ баста ва ба ӯ музди меҳнат муқаррар месозад.

Барои хизмати давлатии ҳозиразамон ба тариқи воқеӣ мақсад ва бартарии он муҳиманд. Ин қазоват на танҳо дар муносибати ҳуқуқӣ, балки дар ахлоқӣ низ реша дорад. Барои инсоне, ки вобастаи хизмати давлатӣ аст чунин меъёри ахлоқӣ – «ба ки ман хизмат мекунам» ниҳоят зарур аст. Вай бояд фаҳмад, ки мақсади асосии ӯ ин хизмати бегаразона ба давлат аст. Аммо мансабдор ҳамчунин бояд фаҳмад, ки ба вояндаи давлат вай ба ҷомеаи шахрвандӣ хизмат мекунад. Ин стратегияи мақсадноки хизмати давлатии ҳама гуна давлати демократӣ аст.

Давлат қисми таркибии ҷомеа мебошад ва барои он вучуд дорад. Маълум аст, ки мақомоти давлатӣ аз ҳисоби буҷаи давлат яъне боигарии ҷомеа нигоҳ дошта мешавад. Аз ин сабаб давлат ва ҳамаи сохторҳои бояд ба ҷамъият, ба инсон хизмат кунанд. Азбаски давлат дар хизмати ҷамъият аст, хизмати давлатӣ низ бояд ба нафъи ҷамъият бошад.

Хизматчиҳои давлатӣ бояд на ба раёю манфиати сардори худ, балки ба давлат ва халқ ки сарчашмаи асосии ҳокимият дар ҷомеа мебошад, хизмат кунанд. Имрӯз қўшишҳои ба назар мерасанд, ки бархе масъулияти хизмати шоистаро ба давлат, фаромӯш карда ба роҳбари идораи давлати хизмат мерасонанд. Ин шакли ғайридавлатӣ ва номатлуби хизматӣ мебошад.

Чи хеле маълум аст, бархе ҷомеашиносон хизмати давлатиро ҳамчун шакли хизмати касби шахрвандӣ муайян мекунанд. Ин назари сатҳӣ ба хизмати давлатӣ ҳамчун ба фаъолият, кор ё хизмат ба манфиати давлат дар ҷараёни идоракунии он суолеро ба миён мегузорад. Хизмати давлатӣ барои кӣ кор мекунад? Имрӯз хизмат дар идораҳои ҳукуматӣ барои фаъолияти давлат ва нафъи инсон нигаронида шудааст. Маъно ва меъёри асосии хизмати давлатии ҳозира ин ҳокимият барои инсон аст.

Ба давлат хизмат карда, хизматчиёни давлатӣ чунонки Конститутсияи Тоҷикистон муқаррар кардааст ба одамон яъне ба сарчашмаи ҳокимият дар мамлакат хизмат мекунад. Ин ҳам меъёр ва ҳам ахлоқи конститутсионӣ, мебошад.

Рӯи мавзӯи тадқиқшаванда чанд андешаи худро ҷиҳати мансабпарастӣ ва ғасби мансабҳо дар мақомоти давлатӣ ва расмийтигӣ раво дидем. Бояд қайд кард, ки шахси мансабдор набояд ба маънои онҳое, ки мансаби баланд доранд фаҳмида шавад. Ишғолкунандаи мансаби категорияи олӣ ва инчунин ишғолкунандаи мансаби категорияи ҳафтум шахси мансабдор ҳисоб мешаванд. Аслан дар хизмати давлатии муносири Тоҷикистон истилоҳи мансаб ба ҷои вазифа истифода мешавад. Ба андешаи мо шахс, ки мансабро ишғол мекунад, вазифаҳои мансабро иҷро хоҳад кард. Дар аксар мавридҳо мансабпарастон аз боло чун анъана ба ҷомеа ва одамон беътиноёна менигаранд. Хуб мешуд, ки ба ҷои ғуруру нохурдагорӣ дар худ касбият ва масъулиятро ташаккул диҳанд.

Таҷрибаи давлатдорӣ мо нишон дода истодааст, ки ба муқобили ҳокимияти мансабталошон ғосибони мансабҳои давлатӣ ҳарчӣ бештар муборизаи беамон бояд бурд. Зарур аст, ки тамоми соҳаҳои сохтори давлатӣ аз идоракунӣ сар карда, ҷӣ дар соҳаҳои сиёсӣ фарҳангӣ, ҷӣ дар иқтисодиёт, иҷтимоиёт ва маданият аз амалу ниятҳои ғосибонаи мансабталошон тоза карда шаванд. Майдони фаъолияти онҳоро маҳдуд бояд кард.

Ҷанӯз дар марҳилаи якуми ташаккулёбии хизмати давлатии муносири Тоҷикистон Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмашон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2001 гуфта буданд, ки мақсади Ҳукумати Тоҷикистон ин аст, ки “Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мамлакатҳои мутараққии дорои иқтисоди бозорӣ дар як радиф қарор гирад. Барои дастёбӣ ба ин ҳадафҳо зарур аст, ки сохтори қўҳна аз нав сохта, ба низоми нави иқтисодӣ, усулҳо ва механизми тағйирёбандаи идоракунӣ мутобик гардонида шаванд. Идоракунии давлатӣ набояд

дар асоси тақсимои захираҳои моддӣ, муқаррар намудани супориш ё идоракунии фармонравиҳои сохторҳо ва шахсиятҳои алоҳида, балки дар доираи меъёрҳои ҳуқуқие, ки боварӣ ва эҳтироми васеи аҳолиро касб кардаанд, бунёд карда шавад¹”.

Дар муносибатҳои мутақобилаи давлат ва ҷомеа сарвати асосӣ боварӣ ва эътимод ба ҷамъият аст. Бе ояндабинӣ, бе боварии комил ба фардои ҷомеаи таъмини самарабахш ва тараққиёти демократии мамлакат ғайримкон аст. Зимнан асоси бомуваффақият ва самарбахши амалӣ гаштани арзишҳои демократӣ ба иҷрои ӯҳдадориҳои вазифавии хизматчиёни давлат, ба донишу малакаи онҳо дар қабулкарди қарорҳои мустақилона ва доштани масъулияти маънавӣ барои амалӣ шудани онҳо мебошад. Аммо кор на дар ҳама ҷо чунин сурат мегирад. Назарсанҷиҳо аз рӯи пурсишномаҳои ҷандинкаратаи шаҳрвандону шунавандагони курсҳои тақмили ихтисоси хизматчиёни давлатӣ шоҳиди ин гуфтаҳои мо мебошанд. Салоҳ донистем, ки якчанд тавсияҳоро бо назардошти натиҷаи назарсанҷиҳо манзур намоем:

- тақвияти муборизаи беамон бар зидди пайдошавии зухуроти коррупсионӣ;
- ташкили ҳамкориҳои дучонибаи мақомоти қудратӣ ва мақоми ваколатдори соҳаи мубориза бар зидди коррупсия бо комиссияҳо оид ба одоби мақомоти давлатӣ;
- алоқамандии риояи одоб ва ғаъолияти хуби касбӣ ба баҳодихии ҳарсолаи ғаъолият ва натиҷагирӣ он;
- зиёд намудани шумораи мавзӯъ ва барномаҳои таълимии марбут ба одоби муоширати касбӣ дар курсҳои тақмили ихтисос ва машғулиятҳои дохилиидоравии мақомоти давлатӣ.

Мансабпарастӣ ба таври возеҳ ҳамчун зухуроти махсус ва мустақили иҷтимоӣ кодир нест манофеи худ ва ҳамтоёни ҷоҳталабро аз мавқеъ ва иродаи ҷамъият баҳо диҳад. Ин сохторест, ки зери мафҳуми давлат хоҳ ноҳоли пеш аз ҳама манфиатҳои ҳудро ҳимоя мекунад. Дар сурате, ки ғӯем мансабдорӣ аз ҳама бошуур супоришҳои идоракуниро иҷро менамояду манфиатҳои сиёсӣ ва моддӣ ҳудро ба ҳисоб намегирад, ҳулосаи соддалавҳона мебуд. Вале дар ҳама ҳолат хизмати давлатӣ, ки аз арзишҳои сиёсӣ, маъмурӣ ва иҷтимоии ҷомеа таркиб ёфта, раванди идоракунии давлатро ташкил медиҳад бояд дар мадди аввал истад. Манфиати шахсӣ бошад баъди он дар ин ҷо ҷанбаи ахлоқӣ низ ҷой дорад, яъне эҳсосу масъулияти ҷӣ тавр хизмат кардан ва кӣ будани хизматчиӣ давлатиро нишон медиҳад. Ин меъёри ахлоқӣ, ки дар ботини ҳар як инсон, аз ҷумла, инсони ба хизмати давлатӣ банд аст, ҷой гирифтааст.

Хизмати давлатӣ ва ҷамъият ба хизматчиёни давлатӣ ҷи гуна талабот пеш мегузоранд?

Якум – ишғол кардани мавқеи бетарафи сиёсӣ, риояи бошуурокаи қонун ва дар ин замина ба ҷо овардани хизмати софдилона ба давлат ва арзишҳои соҳибистиклолии он ва тамоми халқ. Ин ҳолат бояд дар садоқат ба сохтори давлатӣ ва соҳти конституционӣ, дар дастгирии маҷрои умумисиёсии давлат ки дар қонунҳо ва фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Паёмҳои ҳарсолаи ӯ ба Маҷлиси Олӣ ва дигар санадҳои меъёрию – ҳуқуқӣ ва конституционӣ инъикос меёбанд равшан ба ҷашм расад. Имрӯз амалан дар ҳамаи мамлакатҳои муттараққӣ хизматчиӣ давлат ҳақ надорад зидди сохтори конституционӣ баромад кунад ҳамоишҳои зидидавлатиро ташкил ва ё ҳимоят кунад дар вазифаҳои интихобӣ ва маҷлиси қонунбарор ё идораи маҳаллии ҳудидоракунӣ ҳолати хизмати худ суистифода намояд, ба натиҷаи интихобот таъсир расонад. Ҳамчунин шахси мансабдор наметавонад ба ҳар гуна ҷараёнҳои сиёсӣ аз ӯҳдадориҳои хизматиаш истифода бурда даҳолат кунад. Ё дар митингҳо ва намоишҳо, дар воситҳои ахбори умум аз рӯи масъалаҳои тунди сиёсӣ баромад кунанд.

Дуюм - талабот аз хизмат ба давлат на он аст, ки ба идораҳои мушаххаси давлатӣ ё ашхоси ишғолкунандаи вазифаи роҳбари давлатӣ ва ё танҳо ба ташкилоти худ, хизмат расонида шавад. Балки таъмини талаботи бавоситаи он хизматгори халқ будан

¹ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.04.2001 сол

мебошад. Ин хизмати муассисавӣ ва шахсӣ нест, балки аз назари маънавиёти баланд ба ташкили хизмати давлатӣ ва таъмини кадрӣ равона карда шудааст.

Воқеан мансабдор на ба пешвоёни алоҳида, гурӯҳҳо, табақаҳо бояд хизмат кунад, балки, манфиатҳои умумидавлатиро дар мадди назар гузошта, ба давлат ва халқи худ садоқатмандона бояд хизмат кунад. Хеле ҷолиб аст, ки чунин идрок ҳоло на танҳо дар шуури ҳукукии ҳайати хизматчиёни давлатӣ, балки боз дар руҳияи маънавии ҳар як идоракунанда ба арзиши дохилӣ ва дастур табдил ёфтааст. Хизмати давлатӣ ҳеч гоҳ ба натиҷаи дилхоҳи иҷтимоӣ намерасад, агар он ба манфиатҳои худпарастон, гурӯҳҳои хурд, тамаъкорон мусоидат намояд.

Талаботи сеюми одоби хизмат ба давлат ва ҷамъият – ин оммавӣ будани хизмати давлатӣ ё ба он додани ҳислати оммавӣ мебошад на хизмат ба шоҳу ҳоким. Хизмат ба манфиати умум дар маҷмӯъ ба давлат, ҷомеа ва инсон равона карда мешавад. Бо ин тарзи муносибат хизмати давлатӣ дар ниҳоят бо ҷанбаҳои касбӣ иҷтимоӣ, ахлоқи руҳиаш ҷавобгӯи талаботи рӯзмарраи ҷомеа мегардад.

Талаботи чоруми меъёри хизмати хосатан «ҳислати соф» давлатӣ доштани он мебошад, яъне ошкорро бошад. Асоси онро шаффофият ташкил медиҳад. Мувофиқи ин талабот дар шароити ҳозира хизмати давлатӣ набояд корро бо қуттиҳои сиёҳи пӯшида салоҳ бинад. Баракс, дар ҷомеаи шаҳрвандӣ хизмати давлатӣ бояд дар ҷаҳорҷӯбаи қонунбарории амалкунанда рушод, шаффоф, ба ҳама айён ба ҷо оварда шаванд.

Таҳлили проблема нишон медиҳад, ки шартҳои асосии хизмати самараноки коркунони сохтори давлатӣ ба давлат ва ҷамъият инҳоянд;

Андешаҳои ҷанд ҷиҳати демократикунонии раванди сиёсати кадрӣ:

Демократикунонии ҳамаи системаи сиёсати кадрӣ ва фаъолият дар соҳаи хизмати давлатӣ шартӣ муҳимро тақозо дорад, чунки аз интиҳоб ва дуруст ҷо ба ҷо кардани кадрҳо дар асоси риояи талаботи қонунҳо ва қоидаҳои сиёсӣ ва садоқати шахсии онҳо пешрафти ҷомеа бисёр вобастагӣ дорад. Хусусан дар мавриди пӯрзур кардани ҳамкори хангоми қабули қарорҳои кадрӣ. Таҷрибаҳо собит сохтанд, ки чунин услуби кор амалӣ кардани шароити интиҳоби озмуни ба хизмати давлатӣ санҷишҳои аттестатсионӣ, пешниҳод ба вазифа аз рӯи ҷабҳаҳои ҳислатҳои корӣ ва ахлоқӣ, касбӣ ва соҳибхитиярӣ низ заруранд.

Боз ҳам шарт аст, ки сатҳу сифати хизмат кардан ба давлат ва ҷамъият, ҳамкориҳои давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ, назорати иҷтимоӣ аз болои системаи хизмати давлатӣ баланд бардошта шавад. Дар ҷомеаи демократии хизмати давлатӣ боз ҳамчун омӯзишгоҳест, ки зери назорати ҷамъият мебошад. Таҷрибаи бисёрсолаи ватанӣ ва хориҷӣ шоҳиди медиҳанд, ки на хизмати давлатӣ умуман, на ҳар як мансабдор дар алорҳидагӣ бошад бе чунин назорат буда наметавонанд.

Дар бобати тақмили муносибатҳои мутақобилаи давлат ва ҷомеа, ки сохтори ҳокимият, идора ва аҳолиро таҷассум мекунанд, як қатор монеаҳоро бартараф намоем. Пеш аз ҳама бояд эътиמוד пайдо кард, ки хизмати давлатӣ воқеан ба манфиати давлат равона хаст, ба ҷомеа хизмат мерасонад ё не.

Дар таҷрибаи идоракунии маъмурӣ тартиби қадимаи меросӣ, вақте ки мансабдор на ба давлат, балки вижа идораҳои давлатӣ ва шахсони вазифадор хизмат мекунад ба фаъолияти сохторҳои ҷамъиятӣ ва манфиати мардум таъсири манфӣ мерасонад.

Монеаи дигар набудани хоҳиши равшани иштирок кардани шаҳрвандон дар тақмили ташкил ва фаъолияти сохтори давлатӣ, идораҳои ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ эҷод мекунад. Дар бисёр ҳолат ин нишондиҳанда чунин маънидод карда мешавад, ки сохторҳои ҳокимият ва шахсони вазифадор дар ҷаҳми аксари халқ эътибор надоранд. Ва чи хеле ки пурсишҳои иҷтимоӣ нишон медиҳанд, ин аҳвол зери таъсири омилҳои бисёре зухур меёбад.

Яке аз ин омилҳо он аст, ки аксарияти мардум ханӯз давлатро чун падари ғамхор меҳисобанд, ба он маъно, ки гӯё маҳз давлат нисбати ҳама ва ҳар кас нақши ғамхори иҷтимоӣ дорад. Аммо шароити иқтисодии озод воқиф месозад, ки аҳоли ба талошу

тадоруки худ умед бандад. Аз ин чо нобоварӣ нисбати мансабдорони ғамхори халқ нестанд, меафзояд.

Пастшавии эътибори хизмати давлатӣ ва хизматчиёни давлатӣ дар рушди далелҳои ришваситонии дастгиршаванда ғасбу ғоратгарии мансабдорон ниҳон аст. Ошкор гардидани зухурот ба воситаи ахбори умум дер ё зуд ба ҷомеа муяссар мегардад ва ин, албатта, эътибори мавқеи хизмати давлатиро коҳиш медиҳад.

Қисми зиёди хизматчиёни давлатӣ ба мақсади наздикшавии давлат ва ҷомеа рағбату ташаббуси кам зоҳир мекунад, тартиби ошкорбаёниро муҳим намешуморанд. Ин бемории анънавии расмийтачиғи мебошад.

Дар ҷомеаи имрӯзаи Тоҷикистони мо истифодаи анъанаҳои афзалиятноки давлатдорӣ зарур аст. Алаҳусус чихати баланд бардоштани масъулияти вазифавии мансабдорон. Мансабдореро тарбия ва муваззаф гардонидан зарур аст, хизмати шаҳрвандиро ба давлат софдилона иҷро намояд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.04.2001 сол
2. 1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «дар бораи иттиҳодияи ҷамъиятӣ» аз 12 майи соли 2007 .[Маводи электронӣ] // Сомонаи асосии Маркази Миллии Қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: URL: <http://mmk.tj>.
3. Всеобщая декларация прав человека. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г. Официальное издание. -М., 1997 г.

ТАТБИҚИ МЕЪЁРҲОИ УМУМИИ АХЛОҚӢ ДАР ҶАЪОЛИЯТИ ХИЗМАТЧИИ ДАВЛАТӢ

Ҳамин тариқ тартиби одоби хизмат кардан ба давлат ва ҷомеа аз хизматчиӣ давлатӣ ҷаъолияти хизмати поквичдонона, адолатнок, маҳорати баланди касби ро талаб мекунад, ба ҳаде, ки иҷрои ваколатҳои давлат ва идораҳои вай баҳри беҳдошти ҷомеаи шаҳрвандӣ самарабахшанд. Хизмат кардан ба давлат ва ҷамъият ин на танҳо меъёрӣ, балки арзиши маънавӣ аст. Таҷрибаи муносибатҳои хизмати тақозо доранд, ки мувофиқи одоби хизматчиӣ давлатӣ барои ҷаъолияти ҳаррӯзаи касбиашон шарту қоидаҳои асосноки коркарда баромада мавҷуд бошад. Зарур аст, ки сифатҳои умумибашарӣ, ҳам хусусиро фаро гиранду симои ахлоқи мансабдори ҳозиразамонро таҷассум намоянд.

Калидвожаҳо: қоида, беҳдошт, таҷриба, идора, ҷаъолият, давлат, ҷамъият, адолат.

ПРИМЕНЕНИЕ ОБЩИХ ЭТИЧЕСКИХ НОРМ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО

Таким образом, этическая процедура служения государству и обществу требует от государственного служащего выполнять честную, справедливую службу, обладая высокими профессиональными навыками, чтобы реализация полномочий государства и его ведомств была эффективной на благо общества. Гражданское общество. Служение государству и обществу является не только нормативной, но и моральной ценностью.

Ключевые слова: правление, здоровье, опыт, управление, деятельность, государство, общество, справедливость.

APPLICATION OF GENERAL ETHICAL STANDARDS IN THE ACTIVITIES OF CIVIL SERVANTS

Thus, the ethical procedure of serving the state and society requires a civil servant to perform honest, fair service, possessing high professional skills, so that the implementation of the powers of the state and its departments is effective for the benefit of society. Civil society. Serving the state and society is not only a normative, but also a moral value.

Key words: board, health, experience, management, activity, state, society, justice.

Маълумот дар бораи муалиф: Раҳмати Г.Ҳ. магистанти курси 1-уми ихтисоси ҳуқуқ-омузгории Донишгоҳи давлатии омузгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Информация об авторе: Раҳмати Г.Х. магистра 1-го курса правообразовательная специальность Таджикского государственного образовательного университета имени Садриддина Айны

Научный руководитель: профессор, Козиён Ш. К

Information about the author: Rahmati G.H. 1st year master's degree law-educational specialty of the Tajik State Educational University named after Sadriddin AinyScientific supervisor: professor Koziyon Sh. K.

Ашурова Фирӯза,
магистранти курси 1-уми факултети таърих ва ҳуқуқ

МАҲҲУМ, МОҲИЯТ ВА ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ СОЗМОНДИҲИИ ИТТИҲОДИЯҲОИ ЧАМЪИЯТӢ

Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ шакли иштироки муташаккилонаи омма дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсии ҷомеа мебошанд. Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ташкилотҳои ихтиёрӣ, ҳаваскорӣ мебошанд, ки ба умумияти манфиатҳои шахсии шахрвандон асос ёфтаанд. Мазмуни асосии фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ амалӣ гардондани ин манфиатҳо мебошад. Принсипҳои асосии фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ-ихтиёрӣ, маҷмӯи манфиатҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ, худидоракунии, баробарии иштирокчиён, қонуният ва шаффофият мебошанд.

Иттиҳодияи ҷамъиятӣ – иттиҳоди ихтиёрӣ, худидоракунанда ва ғайритиҷоратии шахрвандон мебошад, ки дар асоси умумияти манфиатҳо барои амалӣ намудани мақсадҳои муттаҳид гардидаанд, ки дар оинномаи иттиҳодияи ҷамъиятӣ нишон дода шудаанд [1].

Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, чун қоида, бо иродаи тавоноии давлат миёнарав нест. Аз ин рӯ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки аз ҷониби давлат созмон дода нашудаанд, асоси ҷомеаи шахрвандӣ мебошанд. Дар ин ҷо манфиатҳои мушаххаси иқтисодӣ, этникӣ, фарҳангӣ ва динии шахрвандон берун аз доираи фаъолияти давлат ба шарофати мавҷудияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки мустақилияти ҳаёти иҷтимоию иқтисодии шахрвандон ва соҳибихтиёрии онҳоро таъмин мекунанд, амалӣ мегарданд.

Баръакси муассисаҳои давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ қудрат надоранд, яъне онҳо наметавонанд қарорҳои ҳатмӣ қабул кунанд ва иҷрои онҳоро талаб кунанд. Онҳо инчунин аз ҳизбҳои сиёсӣ фарқ мекунанд, ки ҳадафшон ба даст овардани ҳокимияти давлатӣ нест. Ба ин маъно, онҳо дар ибтидо ташкилоти сиёсӣ нестанд, гарчанде ки фаъолияти онҳо характери сиёсӣ пайдо карда метавонад. Онҳо тавассути назорати иҷтимоии шахрвандон аз болои ҳокимият, таъсир расонидан ба раванди қабули қарорҳои сиёсӣ тавассути афкори умум, таъсир расонидан ба рушди институтҳои сиёсӣ ва тасҳеҳи режими давлатӣ мусоидат мекунанд. Самара ва мазмуни фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ бештар ба шакли мавҷудияти онҳо вобаста аст.

Ба шаклҳои муосири ташкилию ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дохил карда мешавад:

- ташкилоти ҷамъиятӣ;
- ҳаракати ҷамъиятӣ;
- мақомоти худфаъолияти ҷамъиятӣ.

Ташкилоти ҷамъиятӣ иттиҳодияи ҷамъияти мебошад, ки чун қоида, дар асоси узвият таъсис ёфта, барои фаъолияти якҷояи шаҳрвандони муттаҳидшуда ҷиҳати ҳифзи манфиатҳои умумӣ ва ба даст овардани мақсадҳои оинномавӣ таъсис дода шудааст [2]. Ташкилоти ҷамъиятӣ беҳтарин мактаби худидоракунӣ буда, шуури ҷамъиятиро ташаккул медиҳад, ки ба арзишҳои демократӣ, махсусан дар соҳаи идоракунии равандҳои иҷтимоӣ сиёсӣ нигаронида шудаанд. Моҳияти ташкилотҳои ҷамъиятӣ дар он аст, ки онҳо вазифаи асосии ҷомеаи шаҳрвандӣ, яъне нақши «миёнарав»-и байни давлат ва шахсро иҷро намуда, шахсиятро аз давлат ҳифз намуда, кафили субот ва пайдории ҳокимияти давлатӣ мебошанд [3. с. 20-25].

Ҳаракати ҷамъиятӣ иттиҳодияи ҷамъиятии оммавӣ мебошад, ки аз иштирокчиён иборат буда, узвият надорад, амалӣ намудани мақсадҳои иҷтимоӣ ва дигар мақсадҳои ҷамъиятии муфидро дорад, ки онҳоро иштирокчиёни ҳаракати ҷамъиятӣ дастгирӣ менамоянд [4].

Дар ташаккул ва инкишофи ҳаракатҳои ҷамъиятӣ марҳилаҳои зерин ҷудо карда мешаванд:

- Эҷоди шароити зарурӣ барои ҳаракат. Ин марҳила бо пайдоиши сабабҳои норозигии шаҳрвандон аз ҳама гуна мушкилоти ҳалнашуда, ки боиси нигаронии иҷтимоии онҳо мегардад, хос аст. Чунин мушкилот метавонад мушкилоти глобалӣ, иҷтимоӣ, миллий ва иқтисодӣ, таъйини нисбати гурӯҳҳои алоҳидаи аҳоли ва ғайраро дар бар гирад. Дар натиҷа, як гурӯҳи хурди одамон пайдо мешаванд, ки қодиранд ба чунин норозигӣ хусусияти мақсаднок диҳанд.

- Таҳияи ҳадафҳо ва вазифаҳо. Дар ин марҳила одамон иштироки худро дар ин масъала дарк намуда, мақсад ва самтҳои асосии фаъолиятро мурағбат намуда, барномаҳои мушаххаси фаъолиятро таҳия менамоянд.

- Ташвиқот. Тарафдорони ҳаракат қабул карда мешаванд. Мақсадҳои ҳаракат тарғиб карда, вазифаҳои он фаҳмонда дода шуда, ҳамфикрон ҷалб карда мешаванд.

- Фаъолияти васеъ. Ин марҳалаи асосиест, ки ҳаракат дар он барномаи худро ба амал мебарорад. Бо муроҷиат ба мардум, таъсир расонидан ва ҳатто фишор ба ҳукумат кӯшиш мекунад, ки мушкилоти иҷтимоиро, ки вобаста ба он ба миён омадааст, ҳал намояд.

- Сустшавии ҳаракат. Ин марҳила вақте рух медиҳад, ки ҳадафҳо ба даст омадаанд ё маълум мешавад, ки онҳо амалӣ намешаванд. Ин марҳиларо бо роҳи тағйир додани вазифаҳо, шаклҳои кор ва ислоҳ кардани ҳадаф ба таъхир андохтан мумкин аст.

- Қариб ҳамаи ҳаракатҳои ҷамъиятӣ марҳалаҳои зикршудаи пешрафти худро аз сар мегузаронанд. Кушишҳои манъ кардан ё барҳам додани ҳаракати ҷамъиятии «аз боло» чун қоида бебароранд. Агар мушкилот ҳалношуда боқӣ монад, пас ҳаракат ё эҳё мешавад ё берун аз ҷаҳорҷӯби қонун амал мекунад.

Дар баробари ин ҳаракатҳои ҷамъиятӣ дар фаъолияти худ вазифаҳои худро низ дорост, ки аз инҳо иборат мебошанд:

- 1) Муттаҳидшавии шаҳрвандон, яъне ҳаракатҳо ба шаҳрвандон кӯмак мекунанд, ки ҷонибдорон ва ҳамфикронро дар «ҷойгоҳи иҷтимоӣ»-и худ пайдо кунанд. Бо ёрии онҳо ҷамъият тадриҷан соҳти равшантар пайдо мекунад.

- 2) Намояндагӣ ва ҳифзи манфиатҳои шаҳрвандон, яъне ҳаракатҳо зарурати қонун гардонидани талаботи табақаҳои алоҳидаи аҳоли эълон мекунанд.

- 3) Сафарбаркунии амалҳо, яъне ҳаракатҳо на танҳо тавачҷуҳи ҷомеаро ба падидаҳои номатлуб ҷалб мекунанд, балки барои ҳалли ин мушкилоти иҷтимоӣ мусоидат намуда, барномаҳо, роҳҳои ҳалли худро пешниҳод намуда, кӯмаки худро пешкаш мекунанд.

- 4) Миёнаравӣ, яъне миёнарав дар байни мақомоти давлатӣ ва шаҳрвандон буда, ба ин васила дар байни онҳо фикру ақидаро таъмин намуда, назорати ҷамъиятиро амалӣ менамоянд.

5) Ташаккули афкори умум.

Агар мо динамикаи инкишофи иттиҳодияҳои ҷамъиятиро пайгирӣ кунем, занҷири зеринро ҷудо кардан мумкин аст: ҳаракати ҷамъиятӣ– ташкилоти ҷамъиятӣ – ҳизби сиёсӣ. Аммо на ҳар як ҳаракати ҷамъиятӣ ҳизби сиёсиро ба вучуд меоварад ва гоҳо аз як ҳаракат чанд ҳизб ба вучуд меояд.

Шакли сеюми иттиҳодияи ҷамъиятӣ ин мақомоти худфаъолияти ҷамъиятӣ мебошад. Мақомоти худфаъолияти ҷамъиятӣ иттиҳодияи ҷамъиятии беузвият ва ғайрирасмӣ буда, тартиби таъсис ва фаъолияти онро қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба танзим медарорад [1]. (ҚҚТ 20.03.08 №384)

Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ яке аз рукнҳои муҳимтарини низоми сиёсии ҷамъият мебошанд. Ташкилу фаъолияти онҳо ҳам ба манфиати худӣ онҳо ва ҳам ба манфиати ҷомеа мувофиқат мекунад [5. с. 93 – 104].

Дар фаъолияти системаи сиёсии ҷамъият дар баробари давлат ва ҳизбҳои сиёсӣ ташкилоту ҳаракатҳои ҷамъиятӣ мавқеи калонро ишғол мекунанд. Хусусияти асосии ҷамъияти ҳозира дараҷаи баланди ташкили ҳёти ҷамъиятӣ мебошад. Мардум ба воситаи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар ҳаёти сиёсӣ иштирок мекунанд. Ҳукуқи шаҳрвандон ба таъсиси иттиҳодияҳо яке аз ҳукуку озодиҳои шаҳрвандии дорои хусусияти сиёсӣ мебошад. Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ қисми муҳими волоияти ҳукуқ буда, ҳамчун унсури пайвастандани давлат ва шахс амал мекунанд.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ» муносибатҳои иҷтимоии марбут ба татбиқи ҳукуқи муттаҳидшавӣ дар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, таъсис, фаъолият, азнавташкилдихӣ ва барҳамдиҳии иттиҳодияҳои ҷамъиятиро танзим менамояд .

Имкониятҳои ҳукуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи ҳокимияти иҷроия зиёд ва гуногунанд. Ҳукуқ ва ӯҳдадориҳои ин субъекти хусусиро, ки қонунгузории маъмурӣ мутобиқи ҷаҳорҷӯби конституционӣ муқаррар кардааст, муносибатҳо ва робитаҳои онҳоро бо мақомоти ҳокимияти иҷроия, ки фаъолияти иҷроия ва маъмуриро амалӣ менамоянд, мустақкам менамояд. Онҳо метавонанд дар робита ба инҳо ба вучуд оянд: бо қонун татбиқ намудани ҳукуқҳои ба иттиҳодияи ҷамъиятӣ тааллуқдошта; иҷрои вазифаҳои ба иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи идоракунии давлатӣ гузошташуда; аз тарафи мақомоти роҳбарикунанда (шахсони мансабдор) ҳукуқ ва манфиатҳои иттиҳодияи ҷамъиятӣ вайрон карда шудаанд; аз ҷониби иттиҳодияи ҷамъиятӣ вайрон кардани ӯҳдадориҳои қонунии худ дар соҳаи идоракунии давлатӣ ва ғайра[6].

Вазъи ҳукуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар Тоҷикистон аввалин бор аз соли 1990 сар карда бо қонун ба танзим андохта шуд. То он вақт дар ҷумҳурӣ мафҳуми барои ҳама мақбули “иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ” ҳанӯз вучуд надошт. Ба ҷои он мафҳуми ташкилотҳои ҷамъиятӣ дар истифода буд, ки он як қисми таркибии иттиҳодияҳои ҷамъиятиро ташкил менамуд ва ин сабабҳои муайян дошт. Пеш аз ҳама сохти сиёсии шӯравӣ ба низоми якҳизбӣ қарор ёфта буд ва ҳизби коммунист ҳамчун ҳизби ҳукмрон ҳудро ба низоми иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ алоқаманд намеҳисобид. Ў ҳудро бо усули конституционӣ қувваи роҳбару роҳнамои ҷомеаи шӯравӣ, ядрои низоми сиёсии он, тамоми ташкилотҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ эълон карда буд.

Бо ин сабабҳо дар Тоҷикистон то соли 1990 вазъи ҳукуқии ташкилотҳои ҷамъиятӣ ба воситаи санадҳои зерқонунӣ ба монанди Низомнома, Дастуруламал ва фармонҳо танзим меёфтанд. Қонуни ягона дар хусуси онҳо мавҷуд набуд. Вобаста ба ин дар хусуси нақши мустақилонаи ташкилотҳои ҷамъиятӣ дар низоми сиёсии шӯравӣ, хусусан, берун аз мутлақияти ҳизбӣ ҷиддӣ сухан рондан таҳқиқомез ҳисобида мешуд. Ташкилотҳои ҷамъиятӣ, махсусан, иттифоқҳои касаба, иттифоқи ҷавонон ба заминаи ҳизбӣ табиқ ёфта буданд. Онҳо мустақилона ягон нақши муайян надоштанд.

Вазъи конституционии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ бо усули дар равияҳои гуногуни сиёсӣ ва мафкуравӣ инкишоф ёфтани сохти ҷамъиятии Тоҷикистон зич алоқаманд аст.

Аз речаи тоталитарӣ якбора ба касронияти сиёсӣ мафкуравӣ гузаштан кори сахл нест. Бо вучуди ин хислати конституционӣ пайдо кардани ин усул дар роҳи демократиконии ҷумҳурӣ қадами ҷиддист. Вале дар асл, конституцияи ҳуқуқӣ дар ин хусус ба конституцияи ҳақиқӣ мувофиқат намекунад, яъне муҳити ҳақиқӣ ҳаёти ҷомеа барои касронияти сиёсӣ ва мафкуравӣ рост намеояд. Чи таври ки маълум аст, касронияти сиёсӣ ва мафкуравӣ ба муҳити демократӣ пайваста аст.

Конституция муқаррар кардааст, ки таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки наҷодпарастӣ, миллатгарой, хусумат, бадбинии иҷтимоӣ ва мазҳабиро тарғиб ва ё барои бо зӯрӣ сарнагун кардани сохтори конституционӣ ва ташкили гурӯҳҳои мусаллаҳ даъват менамоянд, манъ аст [7 с. 152-160]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ” аз 23 май соли 1998 илова ба ин муқаррар менамояд, ки “Таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки низои маҳаллиро таблиғ мекунад, низ манъ аст” (моддаи 6). Пайдоиши чунин меъёр сабабҳои иҷтимоӣ дошта, ба низои байни тоҷикон дар аввали солҳои 90-ум асри XX, ки то ҷанги шаҳрвандӣ бурда расонд, алоқамандӣ дорад [8. с. 43-50].

Мувофиқи Конституция шаҳрванд ҳуқуқи дар ташкили ҳизбҳои сиёсӣ, иттифокҳои касаба ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, иштирок намудан, ихтиёран ба онҳо дохил ва аз онҳо хориҷ гардидан, дорад. Ин ҳуқуқ яке аз муҳимтарин ҳуқуқҳои асосии сиёсии шаҳрванд буда, ба воситаи он шаҳрванд иштирокчи муносибатҳои ҳуқуқӣ - сиёсӣ мегардад. Дар ҳаёти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ шаҳрванд лаёқату ташаббуси эҷодӣ, фаъолияти иҷтимоӣ ва сиёсии худро инкишоф дода, ба воситаи онҳо дар ҳалли масъалаҳои ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятӣ иштирок менамояд.

Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ бо мақсади амалигардони ва ҳифзи ҳуқуқҳои сиёсӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ маданӣ ва озодиҳои шаҳрвандон, иштироки онҳо дар бунёди давлат таъсис дода мешавад (моддаи 6 Конституция). Шаҳрвандон аз рӯи хоҳишу лаёқат, касбу ихтисос, синну сол ва имкониятҳои худ метавонанд дар иттиҳодияҳои ҷамъиятии шаклҳои гуногуни фаъолият муттаҳид шаванд. Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ба фаъолияти худ фақат баъди аз қайд гузаштан шурӯъ мекунад [9. с. 36-40].

Бояд қайд кард, ки қонун “Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” вазъи ҳуқуқӣ намудҳои мухталифи иттиҳодияҳои ҷамъиятиро аз ҳамдигар фарқ намекунонад ва ҳамаи онҳоро ба як қатор мегузорад. Вале ин ба вазъи ҳақиқӣ онҳо мувофиқат намекунад. Чунки дар байни мақсаду вазифаҳо ва сохтори ҳизбҳои сиёсӣ ва иттифоқи касаба, байни онҳо ва ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ тафовути калон вучуд дорад.

Ҳамин тариқ, боиси тазаккур аст, ки иттиҳодияҳо ва ҳаракату созмонҳои ҷамъиятӣ бо фаъолият ва иҷроиши вазифаҳои мухталиф дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсии мамлакат сахми арзанда доранд. Вале дар ташкил ва фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ аз лиҳози тартиботи ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ марҳалаҳои муҳиму асосӣ вучуд доранд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ миқдори созмону иттиҳодияҳо ва ҳаракатҳои ҷамъиятӣ бо ба инобат гирифтани ҳуқуқҳои конституционӣ ва кафолати ҳуқуқу озодиҳои сиёсии инсону шаҳрвандон беш шудааст. Ин масъала омӯзиш, таҳлил ва арзёбии заруриро талаб мекунад, ки мақому нақши ин иттиҳодияҳои барои рушди ҷомеа муайян гардад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «дар бораи иттиҳодияи ҷамъиятӣ» аз 12 майи соли 2007. [Маводи электронӣ] // Сомонаи асосии Маркази Миллии Қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: URL: <http://mmk.tj>.
2. Всеобщая декларация прав человека. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г. Официальное издание. -М., 1997 г.
3. Закон Республики Казахстан «Об общественных объединениях» ведомости Парламента Республики Казахстан. 1996. №8-9. Ст. 234.
4. Карлина Т. Д. Общественное объединение: понятие, основные черты, принципы

создания и деятельности // Проблемы экономики и юридической практики. — 2007. — Вып. 3. — ISSN2541-8025. Архивировано 11 ноября 2019 года.

5. Имомов, А.И. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Имомов, А.И // Китоби дарси. «Издательство Оли Сомон», Душанбе, 1997, с.356

6. Ищенко С.А. Проблемы теории правового статуса общественных объединений // Право и политика, N 3,

7. Санавваров, Г.Б., Волков, А.М. Административно-правовой статус общественных объединений в Республике Таджикистан: вопросы государственной регистрации // Вестник РУДН. №3. Москва. 2013. С. 270

8. Имомов А.И. Соҳибхитиёри халқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. маҷаллаи “Государство и право”, Душанбе, 1996, №1, с. 345

9. Санавваров, Г.Б. Роль общественных объединений в применении прав, свобод и обязанностей граждан РТ (на тадж. языке) / Санавваров, Г.Б., Волков, А.М // Вестник ТГУПБП. - №3 (47). - 2011. Худжанд. - С.160

МАҲҲУМ, МОҲИЯТ ВА ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ СОЗМОНДИҲИИ ИТТИҲОДИЯҲОИ ҶАМЪИЯТӢ

Аннотатсия. Мақолаи мазкур атрофи масоили мафҳум ва моҳияти иттиҳодияҳои ҷамъияти бахшида шудааст. Дар мақола мафҳум ва моҳияти иттиҳодияҳои ҷамъияти бо истифода аз адабиёти ҳуқуқи ва қонунгузорӣ мавриди таҳлили ҷамъониба қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: иттиҳодияи ҷамъиятӣ, иттиҳоди ихтиёрӣ, ҳаракати ҷамъиятӣ, мақомоти худфаъолияти ҷамъиятӣ, таҳияи ҳадафҳо, ҳизбҳои сиёсӣ, ташвиқот, муттаҳидшавии шаҳрвандон.

ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И ПРАВОВОЙ ПОРЯДОК ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ

Данная статья посвящена вопросам понятия и сущности общественных объединений. В статье с использованием юридической литературы и законодательства всесторонне анализируются понятия и сущности общественных объединений.

Ключевые слова. общественного объединения, добровольный союз, общественное движение, общественная самоорганизация, выработка целей, политические партии, агитация, объединение граждан.

THE CONCEPT, ESSENCE AND LEGAL ORDER OF ORGANIZING PUBLIC ASSOCIATIONS

This article is devoted to the issues of the concept and essence of public associations. The article comprehensively analyzes the concept and essence of public associations using legal literature and legislation.

Keywords: public association, voluntary union, public movement, public self-organization, development of goals, political parties, agitation, association of citizens.

Информация об авторе: Ашурова Фирӯза, магистранти курси 1-и шӯъбаи магистратураи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С. Айни

Об авторе: Ашурова Фирӯза — студентка 1 курса бакалавриата Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

About the author: Ashurova Firuza is a 1st year undergraduate student of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

Муродова Манижа,
магистранти соли якуми факултети таърих ва ҳуқуқ

ҲУҚУҚИ КОНСТИТУТСИОНИИ ШАҲРВАНДОН ДАР БОРАИ МУРОҶИАТИ ШАҲСОНИ ВОҶЕӢ ВА ҲУҚУҚӢ

Конститутсия ба сифати қонуни оли заминаҳои ҳуқуқии пешрафти ҷомеа аз тариқи қабули қонунҳои нав гузошта, муносибатҳои ҷамъиятии муҳталифро таҳти танзим қарор медиҳад.

**Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат,
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон**

Ҳуқуку озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд - барои инсон ва шаҳрванд ҳуқуку озодиҳои конститутсионӣ воситаи ҳудифодакунӣ ва ошкор намудани лаёқат, таъмини шаъну шараф, ки барои шахсияти озод ҳос аст, воситаи амалӣ гардонидани ҳуқуқҳои инкорнашавандаи ӯ дар идораи ҷомеа, таъмини шароити зарурии иқтисодӣ иҷтимоӣ ва фарҳангӣ барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти ҳаётан муҳими моддӣ маънавӣ мебошанд.

Боби 2 Конститутсия, ки ба ҳуқуку озодӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд бахшида шудааст, аз 33 модда иборат буда, аксари онҳо онд ба ҳуқуку озодиҳои муайян меъёр муқаррар намудаанд. Онҳо на аз маҷмӯи одӣ, балки аз низоми мураккабе иборатанд, ки асоси мантиқӣ ва мазмуну таъиноти махсус доранд. Ҳуқуку озодӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрвандро тибқи Конститутсия ба тариқи зайл тасниф кардан мумкин аст:

- ҳуқуку озодиҳои фардӣ;
- ҳуқуку озодиҳои сиёсӣ;
- ҳуқуку озодиҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ;
- вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд;
- ҳуқуку озодӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд дар вазъияти ғайриқонуни;
- қафлати ҳуқуку озодии инсон ва шаҳрванд.

Ҳамин тариқ, ҳуқуку озодӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд муносибату алоқаҳои муҳимтарини байни шаҳрвандро бо давлат инъикос намуда, мавқеи шахсро дар ҷомеа муайян менамоянд.

Барои фаҳмиши моҳияти мақоми ҳуқуқии инсон таърифи мафҳумҳои “инсоният”, “миллат”, “халқ”, “гурӯҳи иҷтимоӣ”, “инсон”, “шахсият”, “шахс” мусоидат мекунад. Зери мафҳуми инсоният ҷамъи одамони дар рӯйи Замин зиндагикунанда фаҳмида мешавад. Миллат шакли таърихан ташаккулёфтаи ҷамъи одамон аст. Аломатҳои асосии тавсифбахшандаи миллат инҳоянд: ягонагии ҳудуди онҳо, робитаҳои иқтисодӣ, забон, характери миллӣ ва фарҳанг. Халқ тамоми аҳолии давлат аст, ки сарфи назар аз ҷамоаҳои миллии таркибёфтааш ҷамоаи воҳиди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсиро ташкил медиҳад. Зери мафҳуми «гурӯҳи иҷтимоӣ» ҷамъи афроди аз рӯйи манфиатҳо, арзишҳо ва меъёрҳои рафтори муттаҳидгаштаи дар амалиёти байниҳамдигарии бонизом қарордошта фаҳмида мешавад. Шахсият субъекти ғайри муносибатҳои ҷамъиятист, ки сифатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва ғайраи ӯро ифода мекунад. Шахс шаҳрванди алоҳида чун субъекти ҳуқуқ аст.

Дар шароити ҳозира ҳар одам дар давлат ва ҷомеа мақом ва мавқеи махсус дорад. Дар илм фарқ кардани мақоми ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд қабул шудааст. Он ба робитаи ҳуқуқии ҳар як фард бо давлат, ҳамчунин алоқамандии байниҳамдигарӣ бо якдигар асос меёбад.

Асоси муносибатҳои нишондодашудаи байни давлат ва ҳар як инсонро ҳуқуқҳо, озодиҳо ва уҳдадорӣҳои зикркардаи давлат дар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ташкил медиҳанд [1, с. 56].

Ҳуқуқҳои инсон характери табиӣ доранд, онҳоро ҳамаи одамон доро мебошанд. Шахси шахрванди давлати дигар буда (бетабаа) на ҳамаи ҳуқуқҳоеро соҳиб аст, ки давлат ба шахрвандони худ медиҳад.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқҳои аз ҷониби умум эътирофшуда ва универсалии инсонро таҳким мебахшад.

Озодӣ ҳолати инсон, шароити фаъолияти ҳаёӣ ва имконияти аз рӯйи диди худ амал кардани ӯ аст, аммо озодӣ бо масъулиятнокӣ робитаи ногусастанӣ дорад. Одам озодии худро амалӣ сохта, амалҳои худро бо озодии дигар одамон ҳамбаста мегардонад. Мувофиқи қисми 2-юми моддаи 14-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон “ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд бевосита амалӣ мешаванд”. Пас инсон имкониятҳои амал кардан ва аз неъматҳои пешниҳодшуда истифода карданро дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт озодона муайян менамояд.

Маҳдудияти озодиҳо дар ҳолатҳои муайянкардаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мумкин аст.

Яке аз унсурҳои мақоми ҳуқуқи инсон, ҳамчунин, вазифадорӣ мебошад. Вазифадорӣ рафтори аз нигоҳи объективӣ зарурӣ ва бояду шояди рафтори инсон аст, ки ба он одамони дигар, ҷомеа ва давлат манфиатдоранд. Одам танҳо ҳуқуқҳоро дошта наметавонад. Давлат ба ҳар як шахсият маҷмӯи ҳуқуқу озодиҳоро кафолат дода, ҳақ дорад, аз вай рафтореро талаб намояд, ки ба амсилаҳо ва намунаҳои муайян аз ҷониби ҷомеа қабулшуда ва дар меъёрҳои юридикӣ зикргардида мувофиқат кунад. Риояи ин талабҳо вазифаи инсон мебошад. Пас, ҳуқуқҳо бе вазифаҳо ва вазифаҳо бе ҳуқуқҳо вучуд дошта наметавонанд.

Дар меъёрҳои юридикӣ одатан намудҳои рафторҳои ҳатмӣ, мақсаднок, нисбатан қобили истифода ва аз нигоҳи иҷтимоӣ манфиатбахш зикр мегарданд. Агар одам аз талаботи меъёрҳо барканор шавад, давлат ҳақ дорад, ки нисбат ба вай ҷораҳои муайяни маҷбурсозиро истифода кунад.

Ба ин тариқ, мақоми ҳуқуқи инсон ҳуқуқҳо, озодиҳо ва вазифаҳои одамро шомил месозад. Дар онҳо дараҷаи озодӣ дар интиҳоби рафтори мувофиқ ва масъулиятнокии шахсият дар назди давлат, ҷомеа ва одамони дигар ифода меёбад. Таносуби озодӣ ва вазифа дар моддаи 29-и Эълومияи умумии ҳуқуқи башар ба таври зайл ифода гардидааст: “Ҳар як инсон дар назди ҷомеа, ки рушди озод ва камолоти шахсияти ӯ фақат дар он имконпазир аст, уҳдадор мебошад”. Унсурҳои мақоми ҳуқуқи инсон бе якдигар вучуд дошта наметавонанд, онҳо бо ҳамдигар алоқаманданд [1, с. 57].

2. Навъҳои мақоми ҳуқуқи инсон. Дар илми ҳозираи ҳуқуқшиносӣ тақсим кардани мақоми ҳуқуқи инсон ба навъҳои зерин қабул шудааст: умумӣ, махсус ва инфиродӣ.

Умумӣ мақоми ҳуқуқиест, ки ба он қомилан ҳар одам соҳиб аст. Мақоми умумии ҳуқуқи одам ҳолати умумии иҷтимоии ӯро ифода мекунад.

Махсус чунин мақомоти ҳуқуқиест, ки характери соҳавӣ дорад, масалан, мақоми шахрвандӣ-ҳуқуқӣ, мақом дар соҳаҳои меҳнатӣ, оилавӣ, мурофиавӣ ва дигар соҳаҳои ҳуқуқ.

Инфиродӣ чунин мақоми ҳуқуқиест, ки мавқеи инсонро дар ягон соҳаи алоҳида тавсиф мебахшад, масалан, мақоми соҳибкор, мақоми шахси мансабдор, хизматчиӣ давлатӣ ва ғайра.

Бо мақоми ҳуқуқи инсон мақоми иҷтимоии инсон, ки мавқеи одамро дар ҷомеаи мушаххас тавсиф мебахшад, зич алоқаманд аст.

3. Мақоми иҷтимоии инсон. Ҳар як инсон чун узви ҷомеа, ягон гурӯҳи иҷтимоӣ, намояндаи миллат ё халқият боз мақоми иҷтимоӣ ҳам дорад. Ҳар як шахсият метавонад якбора якҷанд мақоми ҳуқуқӣ дошта бошад. Дар ин маврид ҳуди инсон барои худ он мақоми иҷтимоиеро ҷудо месозад, ки муайянкунанда, асосӣ аст. Мақоми иҷтимоӣ мавқеи шахсро дар низоми иҷтимоӣ нисбат ба одамони дигар ва умуман ҷомеа дар назар дорад. Асоси мақоми иҷтимоии шахсиятро маҷмӯи ҳуқуқу озодиҳои дар санадҳои

юридикӣ таҳкимёфта ташкил медиҳад. Дарачаи мақоми иҷтимоии инсон на танҳо бо ҳуқуқи озодии ба ӯ додашуда, ҳамчунин бо имкониятҳои амалисозии онҳо, ки ҳолати воқеии инсонро тавсиф мебахшанд, муайян карда мешавад. Чунин категорияҳои одамоне ҳастанд, ки мақоми иҷтимоии онҳо ҳифзи махсусро меҳосад, масалан, нафақагирон, кӯдакон, одамони имкониятҳои маҳдуд ва ғайра [1, с. 58].

АДАБИЁТ

1. Зиёзода Т. Н., Маҳмудзода М. А., Холиқзода А. Г., Искандаров З. И., Сотиволдиев Р. Ш., Зиёева С. Т., Муродова Н., Лутфонов Ф. Ҳуқуқи инсон. Китоби дарсӣ барои синфи 10-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. - Душанбе: «Маориф», 2022. - 192 сах.
2. Ализода З. Становление института парламента в Республике Таджикистан: проблемы теории и практики / Под ред. академика АН Республики Таджикистан Ф.Т. Тахирова. - Душанбе: ТНУ, 2011. - 264 с.
3. Гадоев Б.С. Правовые проблемы института референдума в Республике Таджикистан. - Душанбе, 2003. - 184 с.
4. Диноршоев А.М., Салоҳиддинова С.М., Сафарзода Н.Р. Избирательное право и избирательный процесс в Республике Таджикистан / Под ред. д.ю.н. Диноршоева А.М. Учебно-методический комплекс. - Душанбе, 2018. - 200 с.
5. Имомов А. Ҳуқуқи интихобот ва низоми интихобот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нашри дуюм. - Душанбе, 2017. - 172 с.
6. Имомов Ҳ. Нақши бунёдии ҳизбҳои сиёсӣ дар замонҳои имрӯза / Ҳ. Имомов // Маводҳои конференсияи байналмиллалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Инкишофи падидаи конституционализм дар даврони истиқлолияти Тоҷикистон» / Зери таҳрири А.М. Диноршоев. - Душанбе, 2014. - С. 202-207.
7. Насрудинов Э.С. Проблемы формирования правовой культуры в условиях становления демократического государства в Таджикистане. - Душанбе: Истеъдод, 2010. - 196 с.
8. Диноршоев А.М., Салоҳиддинова С.М. Конституционное право Республики Таджикистан: Цикл лекции. - Душанбе, 2020. - 247 с.
9. Ҳамидов Х.Ҳ. Ҳуқуқи асосии (конституционии) мамлакатҳои хориҷа Ҷ.2. - Душанбе, 2013. - 500 с.
10. Ҷамшедов Ҷ.Н. Мақоми ҳуқуқӣ-конституционии Комиссияи марказии интихобот ва раёйпурсӣ ва мақеи он дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ҷ.Н. Ҷамшедов // Ахбори АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бахш. Фалсафа ва ҳуқуқшиносӣ. - 2016. - №2. - С. 147-152.

ҲУҚУҚИ КОНСТИТУТСИОНИИ ШАҲРВАНДОН ДАР БОРАИ МУРОҶИАТИ ШАҲСОНИ ВОҚЕИ ВА ҲУҚУҚИ

Ҳадафи асоси мақолаи мазкур таҳлил ва таҳқиқ намудани ҳуқуқи конституционии шаҳрвандон ба муроҷиат мебошад. Пеш аз он ба ҳар як масоил даст занем, мо бояд дар пеши худ як мақсади амиқ дошта бошем. Мақсади асосии муаллиф дар он зӯҳур меёбад, ки масъалаи омӯзиш ва таҳқиқи ҳуқуқи конституционии шаҳрвандон ба муроҷиатро бо диду назари иҷмоли баррасӣ намояд.

Натиҷаҳои таҳқиқот дар он ошкор мегардад, ки бори нахуст муҳаққиқи ҷавон ба таҳқиқотҳои ҳуқуқи конституционии шаҳрвандон ба муроҷиат таври як мақолаи илмӣ таҳқиқот анҷом додааст. Аҳамияти назарии таҳқиқот дар он зоҳир мешавад, ки ҳалли масъалаҳои дарпешгузашта имконият медиҳад, ки вижагиҳои ҳуқуқи конституционии шаҳрвандон ба муроҷиатро пурратар ва ҷарфтар дарк карда шавад, инчунин, натиҷаҳои таҳқиқот дар паҷуҳиши амиқи назарияи умумии он саҳм хоҳад дошт.

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ПРАВА ГРАЖДАН ПО ОБРАЩЕНИЯМ РЕАЛЬНЫХ И ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ

Основной целью данной статьи является анализ и исследование конституционного права граждан на обращение. Прежде чем приступить к решению какой-либо проблемы, мы должны поставить перед собой глубокую цель. Основная цель автора - рассмотреть с обзорной точки зрения вопрос изучения и исследования конституционного права граждан на обращение.

Результаты исследования раскрываются в том, что молодой исследователь впервые провел исследование конституционного права граждан на обращение в форме научной статьи. Теоретическая значимость исследования проявляется в том, что решение вышеуказанных проблем позволит более полно и тщательно понять специфику конституционного права граждан на его применение, а также результаты исследования будут способствовать углубленному исследованию его общей теории.

Практическая значимость исследования заключается в том, что его результаты и материалы могут быть использованы при исследовании других работ, при разработке и составлении методик преподавания права, прав человека, основ прав человека и гражданина, учебных методических указаний для высшей школы, при разработке практических курсов по этим трем предметам.

Ключевые слова: личность, гражданин, закон, конституция, права человека, образование, вопрос, обращение, права и свободы человека, личность, социальный институт человека, государство, общество, человек, власть, статья, глава, общественный строй, акт.

CONSTITUTIONAL RIGHTS OF CITIZENS AT APPEALS OF REAL AND LEGAL ENTITIES

The main purpose of this article is to analyze and study the constitutional right of citizens to appeal. Before we begin to solve any problem, we must set ourselves a deep goal. The main goal of the author is to consider from an overview point of view the issue of studying and researching the constitutional right of citizens to appeal.

The results of the study are revealed in the fact that the young researcher for the first time conducted a study of the constitutional right of citizens to appeal in the form of a scientific article. The theoretical significance of the study is manifested in the fact that the solution to the above problems will allow us to more fully and thoroughly understand the specifics of the constitutional right of citizens to its application, and the results of the study will contribute to an in-depth study of its general theory.

The practical significance of the study lies in the fact that its results and materials can be used in the study of other works, in the development and compilation of methods for teaching law, human rights, the fundamentals of human and civil rights, educational guidelines for higher education, in the development of practical courses on these three items.

Keywords: personality, citizen, law, constitution, human rights, education, question, appeal, human rights and freedoms, man, human social institution, state, society, personality, power, article, chapter, social system, act.

Маълумот оид ба муаллиф: Муродова Манижа - магистранти соли якуми факултети таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, тел: +992.

Сведение об авторе: Муродова Манижа - магистрантка первого курса факультета истории и права Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини, телефон: +992.

About the author: Muradova Manizha - first-year master's student at the Faculty of History and Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, phone: +992.

Одинахматзода Шукрона,
магистанти курси дуҷуми факултети таърих ва ҳуқуқ

НИЗОМНОМА

Низомнома санади меъёрӣ ҳуқуқиест, ки ба таври дақиқ вазъи ҳуқуқӣ, сохтор, тартиби фаъолияти мақомоти давлатӣ ё воҳидҳои сохтории онҳо, ҳамчунин муносибатҳои мутақобилаи онҳоро бо дигар мақомот, ташкилот, муассисаҳо ва шахрвандон муайян менамояд.¹

Ба гурӯҳи алоҳида бояд низомномаҳое, ки маҷмӯи муносибатҳои ташкилӣ, меҳнатӣ ва дигарро вобаста ба масъалаи мушаххас (масалан, Низомномаҳои намунавии пешбурди ҳуччатгузорӣ дар бораи пешниҳодот, аризаҳо ва шикоятҳои шахрвандон дар корхонаҳо, дар муассисаҳо; яке аз намуди Низомномаҳо ин дар бораи гузаронидани озмун, намоишгоҳҳо ва ғ. мебошад).

Низомномаҳо метавонанд намунавӣ ва инфиродӣ бошанд. Низомномаҳои намунавӣ барои системаи муассисаҳо ва корхонаҳо тайёр карда мешаванд.

Дар матни низомнома чунин фаслҳое, ба монанди

- муқаррароти умумӣ
- вазифаҳои асосӣ,
- ҳуқуқҳо,
- тартиби таъсиси ташкилот,
- ташкили кор ва дигар муқаррарот вобаста ба ҳислати қоида ворид карда

мешаванд.

Дар Низомнома чунин маълумотҳо дарҷ мегарданд: номи вазорат, идора, ташкилот, воҳиди сохторӣ, сана, рақами бақайдгирӣ, номи намуди ҳуччат, мӯҳри тасдиқунанда, сарлавҳаи матн, матн, имзо, қайд дар бораи мувофиқакунонӣ.

Сохтор ва мундариҷаи оинномаҳо ва низомномаҳо аз рӯи тартиб аз ҷониби муассисаҳои тартибдиҳанда муайян мешаванд.

Низомномаҳо дар бораи воҳидҳои сохториро (хадамотро) чунин чудо кардан мумкин аст:

Низомномаҳо дар бораи воҳидҳои сохторӣ;

Низомномаҳо дар бораи мақомоти машваратӣ ва коллегиялӣ ҳамчун роҳбарикунонда (коллегияи идоракунонӣ) ва ҳамчунин тахассусӣ (шӯрои илмӣ, шӯрои илмӣ-техникӣ).

Низомномаҳо дар бораи мақомоти муваққатӣ (машваратҳо, комиссияҳо, шӯроҳо).

Сохтори Низомнома дар бораи воҳидҳои сохторӣ аз ҷиҳати меъёрӣ мустақам нашудааст, лекин дар таҷриба сохтори зерин маъмул гаштааст:

- муқаррароти умумӣ;
- вазифаҳои асосӣ;
- вазифаҳо;
- ҷавобгарӣ;
- муносибатҳои мутақобил.

Ба таври иловагӣ фаслҳои «Роҳбарият (идоракунонӣ)» ва «Ташкили кор» метавонанд ворид карда шаванд.

Дар фасли «Муқаррароти умумӣ» маълумоти зерин нишон дода мешавад:

- номи пурраи расмӣ воҳиди сохторӣ ва сатҳи мустақилияти он;
- сана, рақам ва номи санади ҳуқуқӣ, ки воҳиди сохторӣ дар асоси он таъсис дода шудааст ва амал мекунад;
- кадом ҳуччатҳои қонуни, меъёрии ҳуқуқӣ ва дастурамалҳоро воҳиди сохторӣ ба роҳбарӣ мегирад;

- аз ҷониби кӣ он роҳбарӣ мешавад ва ба кӣ итоат мекунад;
- тартиби ба мансаб таъин намудан ва озод намудани роҳбари воҳиди сохторӣ;
- аз ҷониби кӣ сохтор ва штати воҳиди сохторӣ тасдиқ мешавад;
- мавҷуд будани мӯҳр дар воҳиди сохторӣ.

Дар фасли «Вазифаҳои асосӣ» масъалаҳои асосие, ки воҳиди сохторӣ онҳоро ҳал мекунад, ҳислат ва равиҳои фаъолияти онро муайян мекунад номбар мешаванд.

Дар фасли «Вазифаҳо» амалҳо ва намуни корҳои номбар мешаванд, ки вазифаҳои дар пеши воҳиди сохторӣ истода тариқи он иҷро мешаванд. Вазифаҳо бояд пурра хусусияти фаъолияти воҳиди сохториро ифода кунанд.

Дар фасли «Ҳуқуқ ва ӯҳдадорӣҳо» амалҳои, ки роҳбар ҳуқуқ дорад бо мақсади иҷрои ӯҳдадорӣҳои вазифавии воҳиди сохторӣ анҷом диҳад, муқаррар шудааст. Дар зер мафҳуми ҳуқуқ доштан қонунӣ будани имконияти талаб намудан ё манъ намудани ин ё он амал ва ҷораҳои амалӣ андешидан ғаҳмида мешавад; ҳуҷҷатҳо содир кунан (масалан, фармоишӣ), муқотиба барад, ба зердастони худ дастур диҳад, воҳиди сохториро дар мақомоти дахлдор намоёндагӣ кунан ва дигар амалҳоро барои амалишавии вазифаҳои воҳиди сохторӣ ба иҷро расонад.

Дар фасли «Ҷавобгарӣ» аз рӯйи баҳодиҳӣ ба кори воҳиди сохторӣ ва мизони ҷавобгарии инфиродии роҳбар муайян мешавад. Шакли баҳодиҳӣ ба фаъолият бояд нишондиҳандаҳои обективӣ бошанд, ки ҳислати сифат, саривақт иҷро намудани корҳоро нишон диҳанд.

Сифати корҳои иҷрошуда ба тариқи то кадом андоза риоя шудани стандартҳо, дастурамалҳо, қоидаҳо ва дигар ҳуҷҷатҳои меъёрию методие, ки мундариҷа, усулҳои иҷрои кор, натиҷаҳои кор ва набудани хатогиҳо, норасоиҳо ва иштибоҳҳоро муқаррар менамояд, муайян мешавад. Дар вақташ иҷро намудани кор бо таносуби мӯҳлати корҳои иҷрошуда бо мӯҳлате, ки дар нақша ва дигар ҳуҷҷатҳои фармоишӣ буд муайян карда мешавад. Банақшагирии ҳаҷми корҳо мувофиқи меъёрҳо ва меъёрҳои амалкунанда ва вазифаҳои мушаххас муқаррар карда мешавад.

Аҳамияти асосӣ дар ин фасл бояд ба намунаҳои ҷавобгарӣ барои иҷро накардан ва ё бо сифат иҷро накардани вазифаҳои идорақунӣ дода шавад. Вобаста ба ҳислати фаъолияти воҳиди сохторӣ намунаҳои гуногуни ҷавобгарии моддӣ, маъмурӣ ва ё ҷиноятӣ пешбинӣ мешаванд.

Дар фасли «Муносибатҳои мутақобила» ҷараёни иттилооти ва ҳуҷҷатнигории воҳиди сохторӣ ба тартиб дароварда мешавад; ҳуҷҷатҳои асосие, ки аз ҷониби воҳиди сохторӣ сохта мешаванд дар онҳо бо кадом воҳидҳои сохторӣ ва ташкилотҳо ҳамкорӣ карда мешаванд нишон дода мешаванд; кадом иттилоотро воҳиди сохторӣ мегирад ва пешниҳод мекунад, давра ва мӯҳлати пешниҳодот; бо кадом тартиб ва ки ихтилофоти ба вучуд омадаро дида мебарояд [1].

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», сах.235.
2. Березина Н.М., Воронцова Е.П., Лысенко Л.М. Современное делопроизводство 2-е изд. – СПб., Питер, 2007. стр.158.
3. Т.А.Панфилов, Т.Н.Кондратьева, Документоведение и делопроизводство. Изд-во Тюмень 2003, стр Радишев А.Н. Избранные философские сочинения. М., 1949 с. 130, 176-177.
4. Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого / О назначении человека. М.1993, с.154.
5. Бердяев Н.А. О работе и свободе человека. Опыт персоналистической философии. М., 1995. с.21.
6. Бердяев Н.А. О работе и свобода человека. М., 1995. с.312.

НОРМАТИВНЫЙ АКТ-ЭТО ПРАВОВОЙ АКТ, КОТОРЫЙ ЧЕТКО ОПРЕДЕЛЯЕТ ПРАВОВОЙ СТАТУС

Нормативный акт-это правовой акт, который четко определяет правовой статус, структуру, порядок деятельности государственных органов или их структурных подразделений, а также их взаимоотношения с другими органами, организациями, учреждениями и гражданами.

Ключевые слова: Государство, Таджикистан, положение, закон, документ, предприятие, работник, политика, концепция, кадр, реформа.

A NORMATIVE ACT IS A LEGAL ACT THAT CLEARLY DEFINES THE LEGAL STATUS

A normative act is a legal act that clearly defines the legal status, structure, and order of activity of state bodies or their structural divisions, as well as their relationships with other bodies, organizations, institutions, and citizens.

Keywords: State, Tajikistan, law, document, enterprise, employee, policy, concept, personnel, reforms.

Маълумот дар бораи муаллиф: Одинахмадзода Ш. магистранти кафедраи ҳукуки Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 55 886 41 41

Рохбари илмӣ: профессор, Қозиён Ш.Қ

Информация об авторе: Одинахмадзода Шукрона Шарифхужа. магистрант юридического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 55 886 41 41

Научный руководитель: профессор, Козиён Ш. К.

Author information: Odinahmadzoda Shukrona Sharifkhuj. postgraduate student of the Faculty of Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 55 886 41 41

Scientific supervisor: professor, Koziyon Sh. K.

Бобоев Саиднаҷиблло,
магистранти курси 1-уми факултети таърих ва ҳуқуқ

ВАЗЪИ ИЛМ ДАР ХОНИГАРИИ БУХОРО ДАР АСРИ XVII – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

Дар асри XVII – нимаи аввали асри XVIII дар хонигарии Бухоро, ки чун давлати мустакил ҷудо шуда буд, яке аз марҳалаҳои мураккаби мавҷудияти худро паси сар мекард. Вазъи сиёсӣ ва иқтисодӣ – иқтисодии хонигарии Бухоро дар ин марҳала бо ҷангҳои дохилии мутадовим барои нуфуз ва ҳокимият, кашмакашҳои байниқабилавӣ ва байниавлодӣ, мубориза барои қаламравҳои нав, ҳаробӣ ва ҳаробшавии шахру деҳот бар асари тохтутозҳои ҳаробиовари қабилҳои кӯчии турк, тазодҳои давомдори дохилӣ ва дар натиҷа бошад, бо бесарусомонӣ ва ҳарҷумарҷ дар ҳаёти сиёсии дохилӣ ва таназзули муносибатҳои хоҷагидорӣ – иқтисоди тавсиф мешуд. Ин вазъиятро инчунин омилҳои манфии ҳориҷӣ, чун низоъҳо бо давлатҳои ҳамсоя, ки воридшавии ишғолгаронаи онҳоро мебоист дафъу рад кард, ғайриимконии рушди иқтисоди ва тичорати беруни ба давлатҳои дигари дуру наздик ба дарааи дилхоҳ низ амиқтар месохтанд.

Сарфи назар аз ин вазъи мураккаб, ҳаёти фарҳангии дар кишвар ҳомӯш нагардид, балки рушди инкишофи муайяни соҳаҳои мухталифи илм ба мушоҳида мерасад.

Дар марҳаллаи мавриди омӯзиш як силсила асарҳо дар соҳаҳои гуногуни илм

офарида шуданд. ҳамин тариқ, зодаи Балх Муҳаммад ибни Абулқосим асаре оид ба кайҳоншиноси ва ҷуғрофиё «Аҷоиб-т-табаот» эҷод намуд, ки онро ба Нодирмуҳаммадхон бахшида буд. Ӯ шахси маълумотдор буда дар байни ҳамзамонони худ эҳтиром ва шӯҳрати зиёдро касб карда буд. Асари ӯ асосан дорои хусусияти талфифи дошт, ки аз ҷониби ӯ истифода шудани сарчашмаҳои асоси ба ин шаҳодат медиҳад. қисмати ҷуғрофиёи асар арзиши илмӣ бештарро доро мебошад, ки дар он дар бораи Балх ва навоҳии ҳампахлӯи он, дар бораи шаҳр ва вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна, аз ҷумла Фарғона, ки аз ҷониби худи муаллиф гирдовари шудааст, маълумот оварда мешавад.[5.С. 79-82] Дар ин давра дар бораи тиб ва дорушиносии асарҳо таҳия мешуданд. Хони Бухоро – Субҳонкулихон ба тиб хеле мароқ зоҳир менамуд. Ӯ дар Бухоро дармонгоҳи махсус бунёд намуд, ки дар он китобхонаи хеле мӯътабар вучуд дошт. Субҳонкулихон ҳатто рисолаи тиббӣ «Эҳёи тиббӣ Субҳонӣ», ки ба тавсифи бемориҳо, роҳҳои паҳншавӣ ва ғайра бахшида шуда буд, эҷод намудааст. Барои таҳияи ин асар муаллиф дар баробари истифодаи дастурҳои дигар, ба маълумотҳои бар асари таҷрибаи шахси, чун табиб ба даст овардаш рӯ овардааст.

Дар нимаи аввали асри XVII зодаи Миёнқоли Бухоро, шоир, овозхон ва мусиқадон Дарвешалии Чанги якҷанд асар оид ба назарияи мусиқӣ таҳия намуд, ки нисбатан машҳурӣ онҳо рисолаи «Тухфату-с-сурур» буда ба Имомкулихон бахшида шудааст ва дар он тавсифи асбобҳои мусиқӣ оварда шуда дар бораи мусиқидонони машҳур – иҷроқунандагон ва назариятчиёни мусиқӣ иттилоот медиҳад. Маълумоти муаллиф дар бораи ҳамзамонон, ҳунармандони санъати мусиқӣ дорои арзиши зиёд мебошад. Мувофиқи маълумоти Дарвешалии чанги дар давраи зиндагии ӯ шумораи мақомҳо 12-ро ташкил медоданд, ҳол он, ки қаблан онҳо 7-то буданд. Мақомҳои боқия баъдан илова шуданд. Хидмати тақмили «Дувоздаҳ мақом» ба Абдулқодири Найии Исфҳонӣ ва Кавқабии Бухорои тааллуқ дорад. Мероси Дарвешалии чанги барои омӯзиши ганҷинаи мусиқии классики тоҷик «Шашмақом» аҳамияти бузург дорад.[1.С. 228]

Тибқи маълумоти Дарвешалии чанги дар оғози асри XVII дар Бухоро ва шаҳрҳои дигарӣ хонигарӣ ҳофизон ва мусиқинависони зиёди бомаҳорат, аз ҷумла Мирзо хошими Боқӣ, зодаи Бухоро, ки овози хело хуб дошт, ҳофизбобо, зодаи Ӯротеппа – мусиқӣ ва ҳофизи машҳур, ки худи ӯ ашъори на он қадар бадро иншо кард, Мавлоно Боқӣи Шохидӣ – донишманд, шоир, мусиқидон, ки шумораи зиёди асарҳои мусиқӣ эҷод намудааст ва ғайраҳо умр ба сар мебарданд.[7.С. 67-72]

Вазъи илмӣ табиатшиносии ва дақиқ, албатта бо дараҷаи зиёд ба вазъи сиёсӣ ва иҷтимоӣ иқтисодии хонигарии Бухоро вобастагӣ дошт. Сарфи назар аз вазъи мушкили давраи мавриди омӯзиш дар шаҳрҳои гуногуни хонигарии Бухоро як силсила донишмандон зиндагӣ ва эҷод менамуданд, ки онҳо дар стхӣ ситорашиносии, риёзӣ, кимия ва соҳаҳои дигарӣ илм асарҳо меофармиданд. Ба шумораи онҳо метавон чунин асарҳоро ном бурд, ба мисли «Маҷмау-л-ғароиб»-и Султонмуҳаммади ал-Балхӣ, «Аҷоиб-т-табақот»-и Муҳаммадтоҳири Балхӣ, «Маҷмӯа дар ҳайат»-и Боботоҳири Самарқандӣ, «Рисола дар амали ҳисоб», «Рисола дар қисоби китоб дар ҳандаса», «Шаш амали фароиз», «Рисолаи ҳисоб дар забти фароиз», «Риёзӣ»-и Латиф ибни Бобоқалони Самарқандӣ «Рисола дар бобҳои ҳисоби амали шабака», «Шарҳи фароиз»-и Муҳаммадамини Мӯъминободӣ, «Рисола дар илми фароиз», «Рисола дар васият»-и Соқӣ ибни Муҳаммадамини Балхӣ, «Лубби лавоҳу-л-қамар фи ихтиёрот»-и Сайид Субҳон Муҳаммад Баҳодурхон, «Маҷмау-л-арҳом»-и Мирзо Бадеъуддевон ибни Шаҳобиддин девон ибн Улуғдевон ва ғайра.[4. С. 568]

Ба ғайр аз ин дар Самарқанд донишмандони бузурги ситорашиносии, риёзӣ, кимия ва илмҳои дигар Муллотурсун Фароизи Самарқандӣ ва Миршариф Мунзими Самарқандӣ буданд. Лутфулло Шокири Бухори бо ситорашиносии машҳул буд ва ҳатто

рисолае дар соҳаи ин илм навиштааст.

Дар давраи мавриди омӯзиш беш аз 15 донишмандони соҳаҳои мухталиф дар мадрасаҳои зиёде дарс мегуфтанд ва бо соҳаҳои мухталифи илм машғул мешуданд. Ба ғайр аз ин, мувофиқи маълумоти Малехои Самарқанди илми рҳонию дини хеле рушд ёфта буд ва яке аз намояндагони барҷастаи он Мирмуҳаммад Шарифи Шаҳрисабзи буд, ки дар мадрасаи Бухоро дарс дода, дар ин соҳа як силсила асарҳоро таҳия намудааст. [5. С. 17-18] Устурлоб асбобе, ки ба воситаи он дар расадхонаҳо гардиши ситораҳоро мушоҳида мекунанд ва меомӯзанд дар асри XVII соҳтаи Муҳаммадзамон ибни шохшарофуддини ҳасан маҳфуз мондааст.[3. С. 74] Дар китобхонаи Субҳонқулихон асарҳои нухум, аз ҷумла, шарҳи Мавлоно Фасеҳуддин бар рисолаи нухуми Насриддини Тӯси дар бораи устурлоб мавҷуд буданд.

Дар давраи мавриди омӯзиш илми таърихнигорӣ ба таври васеъ инкишоф меёфт. Як силсила воқеаномаҳои таърихи таҳия гардида буданд. Дар ин давра асарҳои ба таври комил ва ё аксаран ба таърихи ҳукумронии ҳокимони хонигарии Бухоро бахшидашуда, хос мебошанд. Як қисми воқеъанигорон танҳо таърихи баъзе аз намояндагони ин сулоларо инъикос менамуданд. ҳаводис асосан ба тартиби хронологи бо шарҳи муфассали далоил мунъакис мешуд. ҳангоми иншои ҳаводис муаллифони ҳокимонро, ки асарҳо ба онҳо бахшида шуда буданд, мадҳу саноғуӣ мекарданд.

Дар ин давра дар хонигарии Бухоро паҳншавии васеъро таълимоти ба ном асосноксозии илмии заминаҳои идеяи – назариявии сӯфигарои касб менамояд. ҳамин тариқ, шайх Фанои ал – Бухори дар асари худ «ҷазабату-т-толибийн» таълимотро дар бораи зикр бо мусиқи изҳор медорад. Барои асоснок намудани мулоҳизаҳои худ муаллиф ҳодисаҳо ва ақидаҳои назариятчиёни машҳури ғайри ва сӯфигароёнро меоварад. Дар байни сӯфиён китобҳои зерин шӯҳрат доштанд: «Иршоду-л-ориғийн»-и Нангаҳори, «Зубдату-т-табақот»-и Хоҷа Абдурраҳим, «Муроду-л-ориғийн»-и Алпайор ибни Аллоҳусули ва дигарон.

Дар ин китобҳо назариятчиёни сӯфия кӯшиш менамоянд, ки асосҳои муқаррароти (вазъи) сӯфияро асоснок созанд, зиндагиномаи шайхони сӯфияро меоваранд, меёриҳои ахлоқии силкҳои сӯфияи мухталифро зикр менамоянд. Муҳимтар аз ҳама, дар ҳама ҷой дар ин китобҳо бахусус таъкид мешавад, ки сӯфия натавон ба ислом муҳолифат надорад, балки аз он бармеояд, яъне қомилан ба тақозои ислом ҷавобгӯ мебошад.

Яке аз донишмандони барҷаставу номдори ин давра намояндаи силки сӯфияи Кубравия Юсуфи қарабоғи (фавт соли 1645) мебошад, ки ӯ дар Самарқанд ва Бухоро ҳаёт ба сар бурда, эҷод намудааст. Ӯ як силсила асарҳоро дар соҳаи фалсафа ва нучум эҷод намудааст, ба монанди «ҳафт бихишт», «Рисола дар таҳқиқи самти қибла», «Аррисолату-л-ботинийа» ва ғайра. Дар китоби худ «ҳафт бихишт» дар бораи нерӯҳои ҷисмонӣ ва руҳонӣ дар инсон ниҳон буда сухан гуфта, ӯ як силсила ақидаҳои арзишмандро дар бораи таносуби имконот ва воқеъят дар рӯҳи пантеизм изҳор медорад.

Намояндаи дигари машҳури сӯфияи ин даврон Муҳаммадхусайн буд, ки дар асари худ «Матлаъу-л-кабийр» ақидаҳои худро дар шакли тасаввуфи изоҳор дошта мегӯяд, ки олам, қисматҳои таркибии он ва ҳосиятҳои он ба қонуни ногузири тағйирот тобеъ мешаванд. ҳама гуна ашёи дар олам вучуддошта марҳилаҳои худ, дараҷаи хатмёбии худро дорад, ки дар ҷаҳорҷӯбаи он гардиши муқарраршудаи худро анҷом медиҳад[2.С. 217-219].

АДАБИЁТ

1. Афсаҳзод А. Дарवेशалии Ҷанги. // Энциклопедияи Советии тоҷик. -Ҷ. 2. - Душанбе, 1980, – С. 228.

2. Богоутдинов А. М. Очерки по истории таджикской философии. -Сталинабад, 1961, – С. 217-219.
3. Кары – Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека. – М., 1950, – С. 74.
4. Матвиевская Г.П., Розенфельд Б.А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII – XVII вв.). –Кн. 2» -М.: Наука, 1983, – С. 585-650.
5. Миклухо-Маклай Н. Д. Описание таджикских и персидских рукописей, – С. 79-82.
6. Саъдиев С. Адабиёти тоҷик дар асри XVII. –Душанбе: Дониш, 1985, – С. 17-18.
7. Семенов А. А Среднеазиатский трактат по музыке, – С. 67-72.

ВАЗЪИ ИЛМ ДАР ХОНИГАРИИ БУХОРО ДАР АСРИ XVII – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

Дар мақола муаллиф доир ба вазъи илм дар хониғарии Бухоро ва дигар хониғариҳои Осиёи Миёна маълумот додааст. Вазъи илмҳои табиатшиносии ва ҳақиқ, албатта бо дараҷаи зиёд ба вазъи сиёсӣ ва иҷтимоӣ иқтисодии хониғарии Бухоро вобастагии дошт. Сарфи назар аз вазъи мушкили давраи мавриди омӯзиш дар шаҳрҳои гуногуни хониғарии Бухоро як силсила донишмандон зиндагии ва эҷод менамуданд, ки онҳо дар соҳаи ситорашиносии, риёзиёт, кимё ва соҳаҳои дигари илм асарҳо меофариданд. Дар давраи мавриди омӯзиш беш аз 15 донишмандони соҳаҳои мухталиф дар мадрасаҳои зиёде дарс меғуфтанд ва бо соҳаҳои мухталифи илм машғул мешуданд. Ба ғайр аз ин дар Самарқанд донишмандони бузурги ситорашиносии, риёзиёт, кимӣ ва илмҳои дигар Муллотурсун Фароизи Самарқанди ва Миршариф Мунзими Самарқанди буданд.

Калидвожа:Осиёи Миёна, илм, хониғарии Бухоро, Самарқанд, ситорашиносии, ризоиёт, кимӣ, нучум, асар, донишманд, таърих, Субҳонсулиҳон, шарҳ, Мавлоно, Насриддини Тӯси, илми таърихнигори.

СОСТОЯНИЕ НАУКИ В БУХАРСКОМ ХАНСТВЕ В XVII ВЕКЕ - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

В статье автор приводит сведения о состоянии науки в Бухарском ханстве и других ханствах Средней Азии. Состояние естественных и точных наук, конечно, во многом зависело от политического и социально-экономического положения Бухарского ханства. Несмотря на сложную обстановку изучаемого периода, в различных городах Бухарского ханства жил и работал ряд ученых, создававших труды в области астрономии, математики, химии и других областей науки. В исследуемый период во многих медресе преподавали и занимались различными областями науки более 15 ученых разных направлений. Кроме того, Самарканд был родиной великих учёных в области астрономии, математики, химии и других наук, включая Муллу Турсуна Фароиза из Самарканда и Мир Шарифа Мунзима из Самарканда.

Ключевые слова: Средняя Азия, наука, Бухарское ханство, Самарканд, астрономия, согласие, химия, астрология, труд, ученый, история, Субонкулихан, Мевлана, Насриддин Туси, историография.

THE STATE OF SCIENCE IN THE BUKHARA KHANATE IN THE XVII TH CENTURY - THE FIRST HALF OF THE XVIII TH CENTURY

In the article, the author provides information on the state of science in the Bukhara Khanate and other khanates of Central Asia. The state of natural and exact sciences, of course, largely depended on the political, socio-economic situation of the Bukhara Khanate. Despite the difficult situation of the period under study, a series of scientists lived and worked in various cities of the Bukhara Khanate, who created works in the field of astronomy, mathematics, chemistry and other fields of science. During the period under study, more than 15 scientists of various fields taught in many madrasas and were engaged in various fields of

science. In addition, in Samarkand there were great scientists of astronomy, mathematics, chemistry and other sciences Mulla Tursun Faroiz of Samarkand and Mirsharif Munzim of Samarkand.

Keywords: Central Asia, science, Bukhara Khanate, Samarkand, astronomy, consent, chemistry, astrology, work, scholar, history, Subonquli Khan, commentary, Mevlana, Nasriddin Tusk, historiography.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобоев Саиднажибулло, магистри курси 1-уми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддина Айнӣ, тел.: 550-70-75-77

Сведения об авторах: Бобоев Саиднажибулло, магистрант первого курса Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини, тел.: 550-70-75-77

Information about authors: Boboev Saidnajibullo, first-year master's student at the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddina Aini, tel.: 550-70-75-77

Аминов Рачабалӣ,
магистри курси 1-уми факултети таърих ва ҳуқуқ

РАҚОБАТИ АБАРҚУДРАТҲО ДАР ОСИЁИ МИЁНА ДАР НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

Дар миёнаи асри XIX дар сарзамини Осиеи Миёна ба ғайр аз се давлати мустақил: аморати Бухоро, хонигарихои Қўқанд ва Хева, боз як қатор мулкҳои ниммустақил, ба монанди Шаҳрисабз, Шаҳри Китоб, Ҳисор, Қаротегин, Дарвоз, Қўлоб ва ғайра вучуд доштанд.

Осиеи Миёна ҳамчун кишвари аз сарватҳои зеризаминӣ бой кайҳо диққати мамлакатҳои капиталистӣ, аз ҷумла Британия, Русия ва Франсияро ба худ ҷалб намуда буд. Дар навбати аввал барои ба мустамлика табдил додани Осиеи Миёна Русияи подшоҳӣ ва Англия мубориза мебуданд.

Инкишофи муносибатҳои дутарафаи тичоративу сиёсӣ байни Русия ва давлатҳои Осиеи Миёна аз ибтидои асри XIX ба мувоҳидаи қувваи севвум ба мушкилот рӯ ниҳод. Ба қадре, ки Британияи Кабир мавқеи худро дар Ҳиндустони забткардааш мустаҳкам намуда, торафт ба тарафи шимол пеш мерафт, ҳукумати подшоҳиро бими аз даст рафтани мавқеҳои дар Осиеи Миёна пайдо кардааш фаро мегирифт. Мулкҳои мустамликаҳои Англия дар Осиеи Миёна бо Бухоро, Хева ва Қўқанд ҳамсарҳад набуданд, вале ҳукумати Англия саъй мекард, ки Афғонистонро ба майдони амалиёти таҷовузкоронаи зидди ин давлатҳои хонӣ ва пойгаҳои тавсеаталабии иқтисодии худ табдил диҳад [1.С-611].

Англия ҳамонро дар орзуи вусъат додани мулкҳои мустамликавӣ ва ба даст овардани бозорҳои нав буд. Ба ин ният Англия ба Осиеи Миёна, ҳар гуна ҷосусонро мефиристод. Аксар вақт ин ҷосусон ба қиёфаи тоҷир, сайёҳи кунҷков ба дасисакориҳои сиёсӣ машғул мешуданд ва барои ба тарафи Англия моил кардани доираҳои ҳукумронии давлатҳои Осиеи Миёна ба яке инъом ва ба дигаре ваъдаи кӯмаки ҳарбӣ ё сиёсӣ медоданд. Онҳоро ба муқобили Русия таҳрик менамуданд.

Дар ин замина ҳукумати Англия дар солҳои 1812-1813 ба Осиеи Миёна аз байни мусулмонони ҳинду бо роҳбарии Миризатулло гурӯҳи ҷосусонро фиристод. Мақсади миссияи Миризатулло аз ҷамъоварии маълумотҳои ҳарбӣ ва тичоратӣ иборат буд [1.С-611]. Дар нимаи аввали солҳои 20-уми асри XIX миссияи махсуси Мурковтвa Ч. ва Требек ба Осиеи Миёна фиристора шуданд, ки ҳадафи асосии онҳо ба тарафи худ моил кардани амирони Бухоро буд [1.С-178].

Дар ибтидои солҳои 30-ум ҷосуси машҳури британи Александр Борнс ба Осиеи

Миёна омада, ба омӯзиши вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии аморати Бухоро ва инчунин ба масъалаҳои ҳарбию тичоратӣ машғул мешавад. [1.С-160].

Ба Бухоро ҷосусони озмудаи англис Стоддарт соли 1838 ва баъдтар Конолли фиристода шуданд, ки мебоист дар хусуси амалиёти якҷояи зидди русҳо шартнома мебастанд. Д. Аббот бошад дар Хева амал намуда, ин давлатро ба доираи сиёсати Англия кашидан ва ба муқобили Бухоро ки ба фирори англисҳо боври надошт, таҳрик кардан меҳост [4.С-97].

Намояндагони Лондон дар аморати Бухоро муваффақияти калон ба даст оварда натавонистанд. Стоддарт ва Конолли хангоми дар ин мамлакат буданашон ба дараҷаи кофӣ назокати дипломатии зоҳир накарданд. Ин буд, ки амир Насрулло соли 1842 онҳоро аввал ба зиндон андохт ва сипас ба қатл расонид.

Британия ба Осиёи Миёна на фақат ҷосусони зиёдеро фиристонда, тавассути маълумоти онҳо гузаргоҳу роҳҳои ҳудуди ин сарзаминро ҳаматарафа омӯхт, балки дар байни доираҳои ҳукумрони Британия масъалаи забти минтақаҳои шимолии Ҳиндукуш ва ҳаракати минбаъда ба сӯи аморати Бухоро мавриди муҳокима қарор гирифт. Дар натиҷа ду роҳи ҳаракати кушунҳои британи – яке ба воситаи Эрон ва дигаре ба воситаи Афғонистон пешбинӣ карда шуд.[7.С-123]

Дар ин вақт шаҳри Ҳирот ба маркази фаъолияти ҷосусии англисҳо табдил ёфта буд. Ҷосусони британи ба Хева, Бухоро, Қуқанд ва нишемангоҳҳои мардуми кӯчӣ сар медароварданд. Дар Оренбург овозае паҳн шуд, ки англисҳо мақсади ишғол кардани Бухоро ва Хеваро доранд.

Ҳукумати подшоҳии Россия ба мақсади пешгири намудани амалиёти фаъолони Англия ба хони Хева ҳайати сафорат фиристод. Ин тadbир аз он сабаб ҳам салоҳ буд, ки сафирони Хева Отаниёз Ҳочараис муфти ва аз паси ӯ Эшнӣёз Мамадниёзов, инчунин сафири Бухоро Муқимбек Саидов ба Русия омада буданд.

Ба тариқи сафорати ҷавобӣ сафирони рус П.Никифоров, ки баъдтар ӯро Данилевский иваз намуд, ва К.Бутнев бо ҳамроҳи шарқшинос Н.Хаников, табиатшинос А.Леман ва дигарон фиристода шуданд. [4.С-67].

Хабарҳое, ки аз Бухоро мерасиданд, он қадар боиси дилхушӣ набошанд, ҳам навмедкунанда набуданд. Амир Насрулло ки навақас дар ҷанги зидди Қуқанд зафар ёфта буд аз имзокардани ба «ӯҳдадорнома» сар кашид. Бо вучуди ин ҳукумати Русия хеле дилсард ва ноумед гардид.

Соли 1843 Британия мулкҳои Синд ва сипас Панҷобро (1846-1849) ишғол карда ба ҳудуди шимоли Ҳиндустон баромад. Ин ҳуҷуми иқтисодии Британия тоҷирони Русияро ба ташвиш оварда буд. Дар солҳои 50-уми асри XIX ин хавф боз ҳам зиёдтар гардид. Мустамликаҳои англис дар мубориза бо Русия барои барқарор намудани манфиати худ дар Осиёи Миёна аз империяи Туркия Усмонӣ ҳам истифода мебарданд. Доираҳои ҳукумронии туркҳо низ дар дил орзуи дар тамоми «мамлакатҳои мусулмонӣ», аз ҷумла, дар Осиёи Миёна мустаҳкам кардани мавқеи худро мепарвариданд.

Фаъолияти шабакаи ҷосусони Англия ва Туркия алалхусус ба муносибати ҷанги Қрим хеле вусъат ёфт. Англия ва Туркия он вақтҳо баёнияти туркро, ки давлатҳои Осиёи Миёнаро ба ҳуҷуми зидди Русия даъват мекард, меҳостанд ғазавоти иттиҳоди се давлати Осиёи Миёна – Бухоро, Хева, Қуқандро ба муқобили Русия амалӣ кунанд. Аммо дар амал ба Англия ва Туркия ба вучуд овардани чунин иттиҳод муяссар нагардид. Фиристодагони Англия бо амалдорони олимақоми Бухоро ба дӯстӣ ва садоқат савганд ёд карда, дар айни замон ба амири Афғонистон дар муборизаи зидди мулкҳои тоҷикнишини Бухоро қарор гирифтаи он сӯи дарёи Ому кӯмак мерасониданд. Оқибат қисми зиёди тоҷикони ноҳияҳои шимолии Афғонистони кунунӣ аз хешу табори худ ҷудо шуданд.

Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки Лондон ҳалли муҳолилаи мусаллоҳони зидди давлатҳои Осиёи Миёна тамоман аз сар дур накарда буд. Соли 1858 хангоми дар парламенти Англия муҳокима шудани масъалаи вусъат додани экспансияи тичоратӣ

дар Осиёи Миёна яке аз намояндагони парламент таъкид намуд, ки ҳамин омил имкони ба ин мамлакат фиристодани қувваҳои мусаллахро бештар меградонад.

Ҳанӯз соли 1813 кумитаи Британия Мираззатулло маҷбур шуд зътироф намояд: «Тичорат ба Русия барои Бухоро тичорати асосист. Ҳар сол аз Русия як қорвони иборат аз 4-5 ҳазор шутур меомад ва ҳамин қадар як қорвон ба Русия мерафт. Албатта, барои тақсмоти инкишофи иқтисодиёти Русия ҳочат нест, фақат баъзе ҷиҳатҳои асосии онро номбар мекунем. Саноати рӯ ба тараққӣ ниҳодаи Россия ба бозорҳои нави ашёи хом эҳтиёҷ дошт.

Дар навбати худ Осиёи Миёна ҳам аз тичорат бо Русия хеле манфатдор буд. Бисёр маҳсулоти муҳим, аз қабилӣ ҷӯян, оҳан, мис ва ғайра маҳз аз Русия ворид мегардид.

Муносибатҳои тичоратии аморати Бухоро, хонигарии Хева ва Қуқанд аз як тараф ва Русия аз тарафи дигар, дар замимаи фаъолияти ҷиддии дипломатии ин кишварҳо беш аз пеш рушд меёфтанд. Дар нимаи аввали асри XIX онҳо сафорат ва намояндагҳои худро пайи ҳам сафарбар намуда масъалаҳои муҳиму рӯзмарраро ҳаллу фасл мекарданд.

Дар навбати худ аз Бухоро Азимҷон Муминҷонов (солҳои 1815-1819) Мирзо Муҳаммадҷусуф (1816) ба Петербург ба сафорат фиристода шуданд. Миссияи дипломатии А.Ф.Негри (солҳои 1820-1821) ки ба ҳайати он табиатшинос Ф.Эверсман, капитани штаби генералӣ Е.Мейендорф ва дигарон дохил буданд, ба аморати Бухоро сафорат анҷом доданд.[5.С-130] Сафари Негри ба аморати Бухоро дар рушди муносибатҳои байни империяи Русия ва Бухоро, инчунин дар бобати анҷом додани мулоқотҳои байни ду давлат аҳамияти хосса пайдо намуд. Мубодилаи намояндагони байни Русия ва хонигарии Қуқанд низ дорои аҳамияти муҳим буд. Оид ба гувоҳи ин масъала ба водии Фарғона фиристодани сафири Ф.Назаров (1813-1814) ва Н.Потанинро (с.1829-1830) шаҳодат медиҳанд, ки онҳо инчӯ қорҳои зиёдеро ба анҷом расонидаанд. [2.С-330].

Бояд таъкид кард, ки сафари дипломатҳо на ҳамеша боиси расидан ба мақсадҳои пешгузоштаи онҳо мегардид, лекин одатан ба афзоиши беш аз пеш мубодилаи молҳо дар байни давлатҳои Русия ва Осиёи Миёна таъсире ҳам намерасонд. Муҳимтар он буд, ки омадани сафирон, тоҷирон ва сайёҳони ҷудогонаи рус ба Осиёи Миёна аз як тараф аҳамияти қалон дошт. Дар байни онҳо, одамони соҳибилм ва донишмандон буданд ва як гурӯҳи онҳо забонҳои шарқиро медонистанд. Дар миёни онҳо олимони соҳаи ҷуғрофия, геология, астрономия, табиатшиносӣ, шарқшиносӣ ва забоншиносӣ ҳам буданд.

Ҳамин тавр, дар зарфи 50 соли асри XIX Осиёи Миёна аз як сарзамини ношинос ба минтақае табдил ёфт, ки ба он олимони соҳаҳои гуногун сафар намуда, маълумотҳо ҷамъовари мекарданд ва акнун дар бораи ин минтақа маълумотҳои зиёде пайдо карда шуд.

АДАБИЁТ:

1. Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва нав. –Китоби дуввум – Душанбе, 2008.
2. История таджикского народа. – Т. IV. – Позднее средневековье и новое время. – Душанбе, 2010. – С. 466.
3. Хайдаршо Пирумшоев, Махмуд Маликов. Россия – Таджикистан: история взаимоотношений. – Душанбе, 2009.
4. Искандаров Б. История Памира – Хорог, 1995.
5. Искандаров Б. И. Англо-русское разграничение 1872-1873 гг. / Вопросы истории Таджикистана. – Сталинабад, 1961.
6. Пирумшоев Х. Русские дореволюционные исследователи о политике России в Средней Азии в XVIII век. – Душанбе, 1996.
7. Хайдаршо Пирумшоев, Махмуд Маликов. Россия – Таджикистан: история взаимоотношений. – Душанбе, 2009.

Калидвожа: Осиёи Миёна, Ӯротеппа, Хучанд, Нову Чиззах, Қўқанд, Шахрисабз, Шахри Китоб, Ӳисор, Қаротегин, Дарвоз, Қўлоб, Фаргона, Бухоро, Лондон, Хева, Туркия, Ӳирот, Ӳиндукуш, нуфуз, ҳукмронӣ, сарҳад, ҳукумат, шарт, империя, барқарор, рақобат, хонигарӣ, муқобилият, абарқудратҳо.

КОНКУРЕНЦИЯ СВЕРХДЕРЖАНСТВ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

В статье автора решение вопроса о конкуренции сверхдержав в Центральной Азии в XIX веке известно как «Большая игра», которая проходила между Британской империей и Российской империей. Соперничество между Великобританией и Россией в XIX веке в Центральной Азии велось не только за влияние в регионе, но и за контроль над торговыми путями и природными ресурсами. Хотя «Большая игра» завершилась геополитическими изменениями в начале XX века, ее влияние на региональную политику и международные отношения ощущается и сегодня.

Ключевые слова: Средняя Азия, Уротеппа, Худжанд, Новый Джизак, Коканд, Шахрисабз, Шахри Китаб, Хисар, Каротегин, Дарваз, Куляб, Фергана, Бухара, Лондон, Хива, Турция, Герат, Гиндукуш, влияние, правление, граница, правительство, состояние, империя, восстановление, конкуренция, домашняя жизнь, сопротивление, сверхспособности.

COMPETITION SVERHDERZHANSTV V CENTRALNOI AZII V PERVOY POLOVINE XIX VEKA

In the author's article, the solution to the question of superpower competition in Central Asia in the XIXth century is known as the "Big Game" between the British Empire and the Russian Empire. Rivalry between Great Britain and Russia in the XIXth century in Central Asia was not only about influence in the region, but also about control over trade routes and natural resources. Although the "Big Game" ended with geopolitical changes at the beginning of the XXth century, its influence on regional politics and international relations is still felt today.

Key words: Central Asia, Uroteppa, Khujand, Novy Jizzak, Kokand, Shahrisabz, Shahri Kitab, Hissar, Karotegin, Darvaz, Kulyab, Fergana, Bukhara, London, Khiva, Turkey, Herat, Hindu Kush, influence, government, border, government, state, empire, restoration, competition, domestic life, resistance, superpower.

Маълумот дар бораи муаллиф: Аминов Раҷабалӣ, магистри соли аввали Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддина Айнӣ, тел.: 882-98-29-29

Сведения об авторах: Аминов Раджабали, магистр первого курса Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Айны, тел.: 882-98-29-29

Information about authors: Aminov Rajabali, master of the first year of the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadrididdina Ainy, tel.: 882-98-29-29

Фаҳридинова Шаҳзода,

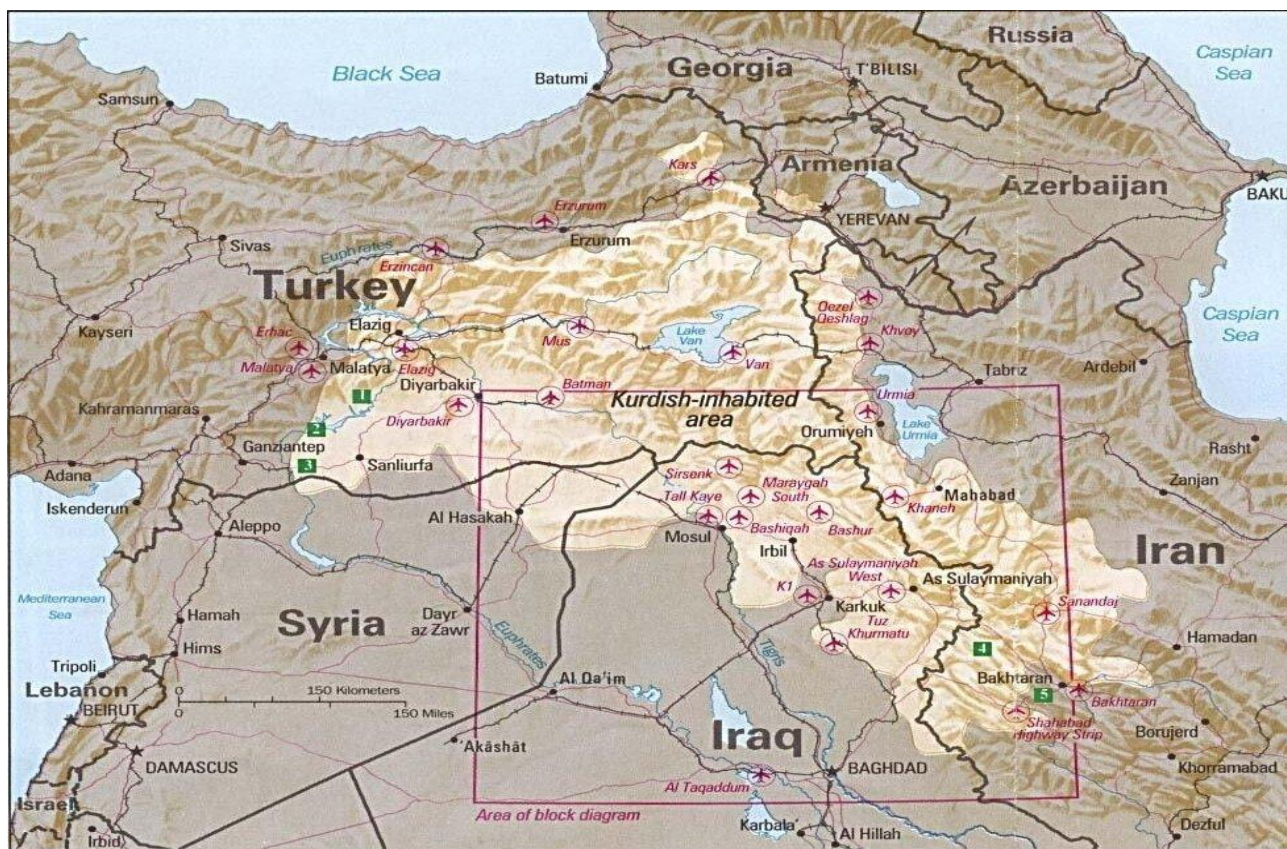
магистранти курси 2-юми Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ МИЛЛАТИ КУРД

Курдҳо як халқи бостонии Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна мебошанд, ки дар бисёре аз рӯйдодҳои таърихӣ ширкат варзидаанд ва бузургтарин миллат дар ҷаҳон ҳастанд, ки то ба имрӯз давлати мустақили худро надоранд. Шумораи умумии курдҳо дар доираи аз 20 то 40

миллион нафар баҳогузори мешавад. Ҳисобкунии дақиқ душвор аст, зеро дар ҳама ҷо омори аҳолии нигоҳ дошта намешавад, ва дар Туркия маълумот бинобар сабабҳои идеологӣ мавҷуд нест. Дар ин мақола масъалаҳои этногенези курдҳо ва роҳи таърихӣ онҳо баррасӣ хоҳанд шуд.

Аз замони пайдоиш, масъалаи курдӣ ба зумраи мушкилтарин мушкилоти миллий ва байналмилалӣ табдил ёфтааст, ки ин ба мавқеи муҳими геостратегии Курдистон дар сахнаи

сиёсати Ховари Миёна вобаста аст. Курдистон дар чорроҳаи чандин давлатҳо қарор дорад: Империяи Рум, Византия, Империяи Усмонӣ, Хилофати Араб ва Эрон.

Аз сабаби тақсимшавии сиёсӣ ва тақсим шудани этнос бо марзҳои давлатӣ, рушди иҷтимоию этникии курдҳо ҳамеша дар шароити ниҳоят номувофиқ сурат гирифтааст ва мунтазам ба низоъҳои шадид, хунин ва тӯлонӣ оварда расонидааст [3].

Ташаккули миллатдории курдҳо бо таъсиси давлатдории мутамарказ ҳамроҳ набуд, чунон ки ин ба бисёр миллатҳои дигар хос аст. Сабаби асосии он — шароити бисёр душвори беруна буд, ки курдҳо дар давраи истилои арабҳо ва исломисозии маҷбурӣ ба он дучор шуданд. Сарчашмаҳои ҳаракатҳои озодихоҳии миллии курдҳо ба таърихи қадим меравад. Курдҳо дар ҳудуди минтақае бо номи Курдистон зиндагӣ мекунанд, ки минтақаи марзии кишварҳои Туркия, Сурия, Ироқ ва Эрон мебошад. Ин мавқеи ҷуғрофӣ онҳо аҳамияти стратегӣ геосиёсии онҳо барои тамоми минтақаи Шарқи Наздикро таъин мекунад. Шумораи курдҳо ба тақрибан 40 миллион нафар мерасад, ки онҳоро баъд аз арабҳо, туркҳо ва форсҳо ҷаҳорумин миллат дар минтақа месозад. Ҳамчунин шумораи зиёди курдҳо дар Олмон, Озарбойҷон, Арманистон, Афғонистон ва кишварҳои дигари дунё зиндагӣ мекунанд. Тибқи маълумоти Институти Курдӣ дар Париж, шумораи умумии курдҳо то соли 2016 аз 36,4 миллион то 45,6 миллион нафарро ташкил медед [5]. Курдистон макони воҳурии се ҷаҳони фарҳангӣ аст: ҷаҳони эронӣ, арабӣ ва туркӣ — фазои этнофарҳангист, ки бодҳои сиёсат онро пурра фаро мегиранд.

Номи «Курдистон» ҳамчун воҳиди ҷуғрофӣ дар асрҳои XI–XII ба вуҷуд омадааст, дар замони ҳукмронии султони селҷуқӣ Санджар (солҳои 1118–1157), ва ибтидоан ба минтақае миёни Озарбойҷони имрӯзаи Эрон ва Луристони Эрон ишора мекард. Фаҳмиши «Курдистон» маънии сиёсӣ надорад, зеро курдҳо дар тӯли тамоми таърихи худ натавонистанд ягон ташаккули миллиро ба вуҷуд оранд. Ба андешаи муаллифи монография тахти унвони «Таърихи Курдистон», М. Лазарев, «ҷангҳои бемаънӣ, ҳамлаҳои вайронгар, фуру нишонидани хунин ва

шадиши шӯришҳои курдҳо монеаҳои бузургеро барои ҳамгироии сиёсӣ, ташаккули давлати мутамаркази курдӣ ва Курдистони мустақилу воҳид ба вучуд оварданд».

Ҳамчун истилоҳе барои ифодаи як миллат, калимаи «курд» дар даврони Селчукиён (асрҳои XI–XII) пайдо мешавад, вале ҳамчун худшиносии миллий – танҳо дар асрҳои XVII–XVIII. Ватани аслии курдҳо ноҳияҳои шимолии вилояти Форси Эрон ба шумор мераванд. Пас аз ташаккули Халифати Араб, қабилаҳои курд ба Месопотамияи шимолӣ роҳ ёфта, исломро қабул карданд, ва дар даврони ҳукмронии туркони селчукӣ (асрҳои XI–XII) дар баъзе аз ноҳияҳои Арманистони Ҷанубӣ мустақар шуданд. Пайдоиши курдҳо дар ҳудуди Арманистони Ғарбӣ ва Ҷанубӣ натиҷаи ҷангҳои туркӣ-парсии даври мубориза барои тасарруфи қаламрави Арманистон мебошад. Ташаккули ниҳии этникии курдҳо дар асрҳои XVI–XVIII сурат гирифт, вале ҳамбастагии миллии онҳо то ҳол ба анҷом нарасидааст. Истилоҳи «курд» ҳамчун нишонаи як гурӯҳи этникӣ — маҳсули асри XIX мебошад [1].

Қабул шудааст, ки истилоҳ ва мафҳуми «масъалаи курдӣ» нисбатан ба наздикӣ, дар замони нав пас аз пош ҳурдани Империяи Усмонӣ пайдо шудааст. Аммо таҳти «масъалаи курдӣ» танҳо ҳаракати милли-озодихоии курдҳо фаҳмида намешавад — ин масъала хеле фарохтар ва кӯҳансолтар аст. Мақомоти расмӣ Курдистонро ба ду қисм – Шарқӣ (форсӣ) ва Ғарбӣ (туркӣ) дар соли 1555 бар асоси Созишномаи Амасия ҷудо намуданд, ки дар он султон Сулеймон шартҳои гузариши сарҳадро ба шоҳ Таҳмосп таҳмил кард. Ин созиш дар соли 1639 расман сабт гардид.

Марҳалаи дуҷуми тақсимои Курдистон, ва дар натиҷа, марҳалаи нави ташаккули масъалаи курдӣ, ки дар ҷанги якуми ҷаҳонӣ оғоз ёфт, метавон ҳамчун марҳалаи байналмилалӣ ном бурд. Тақсими Курдистон бевосита аз ҷониби кишварҳои муттаҳидаи Антанта амалӣ гашт, ки дар натиҷа қаламравҳои ҷудода аз Курдистони Ғарбии онзамона (Туркия) ба ҳайати Курдистони Ҷанубии муосир (Ироқ) ва Курдистони Ҷанубу Ғарбӣ (Сурия) дохил карда шуданд, ки мутаносибан ба ҳудуди давлатҳои мандатии Ироқ ва Сурия тақдир ёфтанд.

Ба таври расмӣ оғози марҳалаи нави тақсими Курдистон ба имзои Созишномаи Сайкс-Пико, ки рӯзҳои 9–16 майи соли 1916 дар Лондон ба имзо расид, рост меояд. Бар асоси он, қисми Курдистон ба Арманистони лоиҳавӣ, ки таҳти ҳимояи Русия қарор мегирифт, дода мешуд; қисми Курдистони Ҷанубии имрӯза ба Бритониё ва Курдистони Ғарбӣ — ба Фаронса мегузашт.

10 августи соли 1920 Созишномаи Севр ба имзо расид, ки ба курдҳо ҳуқуқи худмухторӣ дар ҳайати Туркия таҳти назорати Шӯрои Лигаи Милал дода мешуд. Бар асоси ин созишнома, ташкили давлати курдӣ дар қисмати аз ҳудуди Курдистони Шимолии имрӯза (Туркия) ба таври марҳилавӣ пешбинӣ гардида буд. Аммо ин лоиҳаи таъсиси давлат танҳо дар шакли ҳуҷҷат боқӣ монд ва амалӣ нашуд.

Қадами ниҳии парокандасозии қаламрави курдҳо ба имзои Созишномаи Лозанн, ки 24 июли соли 1923 сурат гирифт, вобаста аст. Ин созишнома ҳуқуқи курдхоро ба худмуайянкунӣ аз нав баррасӣ намуд. Саволи асосӣ масъалаи тааллуқ доштани вилояти Мавсил буд, ки ҳам Туркия ва ҳам Ироқ (дар симои Империяи Бритониё) ба он даъво доштанд. 16 декабри соли 1925 вилояти Мавсил ба ҳайати Курдистони Ҷанубӣ, яъне Ироқ дохил карда шуд. Дар асл, бо муайян гардидани сарнавишти Мавсил, тақсими сарзаминҳои курдҳо анҷом ёфт ва Курдистон мавқеи нав ва қуллан дигарро дар минтақа пайдо кард. Аз ин пас он ба чор давлат тааллуқ дошт ва ба як мушкили байналмилалӣ тақдир ёфт, ки аз доираи муносибатҳои дохилии давлатӣ берун меравад [4].

Таърихнигори форсидабони курдӣ асри XVI Шарафхон Бидлисӣ навиштааст, ки курдхоро шартан метавон ба чор шоха (иттиҳодияҳои қабилавӣ) тақсим кард, ки забон ва тарзи зиндагии онҳо аз ҳам фарқ доранд:

- курмандж,
- лур,
- калхор,
- горан.

Ҳамаи ин гурӯҳҳо решаи муштарак доранд, вале дар натиҷаи тағйироти таърихӣ ҷудо шудаанд. Масалан, лурҳо дар замони қадим ба забони миёнафорсӣ гузаштанд ва забони курдӣ худро аз даст доданд. Имрӯз аксаран онҳоро ба ҳайати курдҳо шомил намеkunанд. Бо вучуди ин, Майкл

Гюнтер бар он аст, ки лурҳо зиёда аз ҳазор сол боз аз дигар курдҳо фарқ доранд, вале Шарафхон Бидлисӣ ду сулолаи луриро ҳамчун шоҳони курдӣ зикр мекунад ва дар китоби соли 1597 худ ба онҳо бахши махсус бахшидааст.

1. Марҳалаи аввал — ин этногенез ва таърихи ибтидоии курдхост, ки давраи аз асри XV то милод то асри VII мелодиро дар бар мегирад.
2. Марҳалаи дуюм — асрҳои VII то XV-ро фаро мегирад — давраи истилои арабҳо ва турку муғулҳо ва пайдоиши сулолаҳои мустақили курдӣ.
3. Марҳалаи сеюм — аз асри XVI то миёнаҳои асри XIX — бо ташаккули давлатҳои пуркудрат, ба мисли Туркияи Усмонӣ ва Эрони Сафавӣ, ки ба тақсими Курдистон мусоидат карданд, хос аст.
4. Марҳалаи чаҳорум — аз миёнаҳои асри XIX то замони муосир — оғози муборизаи миллӣ-озодихоҳии халқи курд мебошад, ки то ҳол идома дорад.

Таърихи курдхоро метавон ба чор марҳалаи бузург тақсим мекунанд:

1. Марҳалаи аввал — ин этногенез ва таърихи ибтидоии курдхост, ки давраи аз асри XV то милод то асри VII мелодиро дар бар мегирад
2. Марҳалаи дуюм — асрҳои VII то XV-ро фаро мегирад — давраи истилои арабҳо ва турку муғулҳо ва пайдоиши сулолаҳои мустақили курдӣ.
3. Марҳалаи сеюм — аз асри XVI то миёнаҳои асри XIX — бо ташаккули давлатҳои пуркудрат, ба мисли Туркияи Усмонӣ ва Эрони Сафавӣ, ки ба тақсими Курдистон мусоидат карданд, хос аст.
4. Марҳалаи чаҳорум — аз миёнаҳои асри XIX то замони муосир — оғози муборизаи миллӣ-озодихоҳии халқи курд мебошад, ки то ҳол идома дорад.

Муборизаи курдҳо барои истиқлол аз миёнаҳои асри XIX оғоз ёфт. Нахустин ҳаракатҳои озодихоҳӣ дар шароити мусоиди дохилӣ ва байналмилалӣ дар давраи заъфи империяҳои Усмонӣ ва Эрон ва тағйироти сиёсӣ дар Шарқи Наздик ба вучуд омад. Яъне, муборизаи миллии курдҳо дар заминаи аз байн рафтани хоҷагии кӯчманчигӣ ва сохтори феодалӣ, ва пайдоиши ҳисси худшиносии миллӣ сурат гирифт [8].

Аз он замон курдҳо дар муқобили зулми хориҷӣ барои ҳуқуқ ва озодихоҳии худ бархестанд ва ба як омили муҳими сиёсати кишварҳои Шарқи Наздик ва Миёна табдил ёфтанд.

Муҳим аст, ки ба як нукта ишора шавад, ки дар муборизаи сиёсӣ барои истиқлолияти миллӣ наслҳои курд нақши муҳимро мебозанд, ки аз ҷониби аксарияти аҳолии курд дастгирӣ мешаванд. Ҳозир дар қаламрави Эрон, Ироқ, Сурия ва Туркия ду ҳизб фаъолият доранд - Ҳизби Кормандони Курдистон (РПК), ки 75%-и курдхоро дастгирӣ мекунанд (роҳбараш, Очалон, аз соли 1999 дар зиндон аст), ва Ҳизби Демократии Курдистон (ДПК), ки 23%-и курдхоро дастгирӣ мекунад (роҳбараш Барзанӣ). 2%-и курдҳо ҳизби Талабаниро дастгирӣ мекунанд [7].

Шикаст хориӣ Туркия дар Ҷанги Ҷаҳонии аввал ва фурупошии Империяи Усмонӣ ба болоравии ҳаракати миллии озодихоҳии курдҳо мусоидат карданд. Лекин баъд аз пирӯзии инқилоби миллии-демократии Туркия тахти роҳбарии Мустафо Кемали Ататарк, нақшаи таъсиси Давлати мустақили Курдистон шикаст хӯрд. Ҳукумат ва президенти Ҷумҳурии Туркия, Ататарк, мавқеи шовинистӣ нисбати миллатҳои камтарини миллӣ доштанд, ки ҷавоби он шӯриш дар феврал, 1925 аз тарафи шейхи Саид буд, ки 14 вилоятҳои шарқии кишварро фаро гирифт. Микдори шӯришгарон тақрибан 40 ҳазор нафарро ташкил меод. Вале, артиши ҳуб мусаллаҳшудаи Туркия дар апрели 1925 нирӯҳои аслӣ ва роҳбарии шӯришгаронро шикаст дод ва ҳаракатро сарнагун кард.

Аз он вақт Курдистони Туркия ба як маркази доими ва пойдору хавфноки ҷанҷол дар Шарқи Наздик табдил ёфт. Ҳеҷ яке аз тарафҳои муқобил натавонист пирӯзӣ ба даст орад: курдҳо – барои эътирофи ҳуқуқи худ ба худопределение, ва Анкара – барои шикаст додани муқовимати қавии курдҳо [9].

Имрӯзҳо мушкилии курдҳо боз ҳам зиёдтар шудааст. Бо вучуди вучуд доштани миллати курд барои садсолаҳо ва муборизаи дарози онҳо барои таъсиси давлате мустақил, масъалаи курдҳо то ҳол ҳал нашуда аст. Таълими он масъалаи муҳими илмӣ аст, ва бе ҳалли ин мушкилот, фаҳмиши дурусти вазъи курдҳо дар кишварҳои маҳал (Туркия, Эрон, Ироқ, Сурия) ғайриимкон аст.

АДАБИЁТ

1. [Курды. Легенда Востока](#) / Коллектив авторов. — Санкт-Петербург: Газпром нефть, 2020. — С. 7. — 456 с.
2. Лазарев, М.С. Курдский вопрос (1891-1917). - Русско-курдские связи. - М., 1972. - С. 472.
3. Маруф, Хазнадар. Очеркҳо оид ба таърихи адабиёти муосири курдӣ. – М., 1967. – С. 64.
4. Тарле, Е.В. Европа в эпоху империализма. - М.; Л., 1928. - С. 182-183.
5. Финкель, Кэролайн. История Османской империи. Видение Османа. – Москва: АСТ, 2009. – С. 134.
6. Sarigil Z., Karakoc E. Who supports secession? The determinants of secessionist attitudes among Turkey's Kurds // Nations and Nationalism. 2016. 22 (2). pp. 325–346.
7. The Sykes-Picot Agreement. 1916. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/sykes.asp.
8. Thornton R. Problems with the Kurds as proxies against Islamic State: insights from the siege of Kobane // Small Wars & Insurgencies. 2015. No 26 (6). pp. 865-885.
9. Voller Y. Kurdish Oil Politics in Iraq: Contested Sovereignty and Unilateralism // Middle East Policy. 2013. Vol. XX, No. 1. pp. 68-82.

Аннотатсия

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ МИЛЛАТИ КУРД

Мақола ба роҳи таърихӣ халқи курд ва муборизаи он барои истиқлолияти миллӣ бахшида шудааст. Дар он сабабҳои асосие, ки боиси ноқомии курдҳо дар таъсиси давлати мустақил шуданд, таҳлил мегарданд, аз ҷумла таъсири омилҳои беруна, парокандагии сиёсӣ ва шароити мураккаби ҷуғрофӣ-геополитикӣ. Таваҷҷуҳи хос ба ҷараёни тақсимишавии Курдистон байни якҷанд давлатҳо равона шудааст, ки аз асри XVI оғоз ёфта, то созишномаҳои байналмилалӣи асри XX, аз қабилӣ шартномаҳои Севр ва Лозанна мерасад. Марҳилаҳои калидии ҳаракати миллӣ-озодихоҳии курдҳо, бархӯрдҳои онҳо бо Империяи Усмонӣ, Туркия, Эрон, Ироқ ва Сурия тавсиф мешаванд. Ҳолати кунунии халқи курд, таъкидҳои сиёсӣи онҳо ва таъсири масъалаи курдӣ ба вазъи минтақа баррасӣ мегарданд. Таъкид мешавад, ки масъалаи курдӣ яке аз мушкилтарин масъалаҳо дар муносибатҳои байналмилалӣ боқӣ монда, нақши муҳимро дар сиёсатҳои Ховари Миёна бозӣ мекунад.

Калидвожаҳо: Давлатдорӣ, Курдистон, масъалаи курдҳо, худмуайянқунии миллӣ, Ҳаракати озодихоҳӣ, шарқи Наздик.

Аннотация

ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ КУРДСКОЙ НАЦИИ

В статье рассматривается исторический путь курдского народа и его борьба за национальную независимость. Анализируются причины, по которым курды не смогли создать собственное государство, включая влияние внешних факторов, политическую раздробленность и сложные геополитические условия. Особое внимание уделяется процессу раздела Курдистана между несколькими государствами, начиная с XVI века и вплоть до международных соглашений XX века, таких как Севрский и Лозаннский договоры. Описываются ключевые этапы национально-освободительного движения курдов, их столкновения с Османской империей, Турцией, Ираном, Ираком и Сирией. Рассматривается современное положение курдского народа, их политические организации и влияние курдского вопроса на ситуацию в регионе. Отмечается, что курдская проблема остается одной из наиболее сложных в международных отношениях и продолжает играть важную роль в политике Ближнего Востока.

Ключевые слова: Ближний Восток, государственность, Курдистан, курдский вопрос, национальное самоопределение, освободительное движение.

Abstract

HISTORY OF THE ORIGIN OF THE KURDISH NATION

The article examines the historical path of the Kurdish people and their struggle for national independence. It analyzes the reasons why the Kurds were unable to create their own state, including the influence of external factors, political fragmentation and complex geopolitical conditions. Particular attention is paid to the process of dividing Kurdistan between several states, starting from the XVI century and up to the international agreements of the XX century, such as the Treaties of

Sevres and Lausanne. The key stages of the Kurdish national liberation movement, their clashes with the Ottoman Empire, Turkey, Iran, Iraq and Syria are described. The current situation of the Kurdish people, their political organizations and the impact of the Kurdish issue on the situation in the region are considered. It is noted that the Kurdish problem remains one of the most complex in international relations and continues to play an important role in the politics of the Middle East.

Key words: Kurdish question, Kurdistan, liberation movement, Middle East, national self-determination, statehood.

Маълумот дар бораи муаллифон: Бахронов Алишер- д.и.х.б., омӯзгори кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии ДМТ, Муовини сардори Раёсати таҳлили Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, н. Шохмансур, Телефон: +992986063993, Э-почта kova-93@mail.ru

Сведения об авторах: Бахронов Алишер- Доктор международного права, преподаватель кафедры дипломатии и внешней политики Таджикского национального университета, заместитель начальника аналитического управления Государственного комитета по инвестициям и управлению государственным имуществом Республики Таджикистан, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, р. Шохмансур, Телефон: +992906063993, Э-почта: kova-93@mail.ru

About the authors: Bakhronov Alisher- PhD (International Law), Lecturer at the Department of Diplomacy and Foreign Policy of the National University of Tajikistan, Deputy Head of the Analytical Department of the State Committee on Investment and State Property Management of the Republic of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Shohmansur distric, Phone: +992986063993, E-mail: kova-93@mail.ru

Маълумот дар бораи муаллифон: Фаҳридинова Шаҳзода– магистранти курси 2-юми Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, н. Сино, Телефон: +992888880843, Э-почта shahzodaf.16@gmail.com

Сведения об авторах: Фаҳридинова Шаҳзода– магистрант 2-го курса Института изучения проблем стран Азии и Европы Национальной академии наук Таджикистан, адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, р. Сино, Телефон: +992888880843, Э-почта: shahzodaf.16@gmail.com

About the authors: Fakhridinova Shahzoda– Master's student of the 2nd year of the Institute for the Study of Problems of Asian and European Countries of the National Academy of Science of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Sino distric, Phone: +992888880843, E-mail: shahzodaf.16@gmail.com

ИЛМ ВА ФАНОВАРӢ

Саъдуллоева Шарифамоҳ Давронҷонова,
магистри соли аввали факултети физика

ОМИЛҲОИ ТАЪСИРРАСОН БА ШАВҚИ МАЪРИФАТИИ ХОНАНДАГОНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ БА ОМӢЗИШИ ФИЗИКА

Падагоги машҳури Шӯравӣ А.В. Усова зимни таҳлили сифати дониши хонандагон, сабабҳои паст шудани сифати донишро аз фанни физика муайян карда, гурӯҳҳои зерини омилҳоеро муайян намудааст, ки сифати дониши хонандагони муассисаҳои таҳсилоти умумиро аз фанни физика муайян мекунанд: мазмуни маводи таълим, китобҳои дарсӣ ва воситаҳои таълим, омӯзгор, хонанда, базаи моддӣ-техникии муассиса, муҳити зист [7].

Ба ақидаи методистони рус С.А. Осяк, А.Н. Лупик [3] гурӯҳи омилҳои аз ҷониби А.В. Усова ҷудокардашуда, ки сифати дониши хонандагонро муайян мекунанд ва гурӯҳи омилҳое, ки ба ташаккули шавқи маърифатии хонандагон ба омӯзиши физика таъсир мерасонанд, якхелаанд.

Пас, биед омилҳоеро, ки А.В. Усова ҷудо намудааст, ҳамчун омилҳои асосии таъсиррасон ба шавқи маърифатии хонандагон пиндошта, муоина менамоем.

1. Мундариҷаи маводи таълим, ки дар стандарту барномаҳои давлатӣ муайян шудааст, бояд ба як қатор талабот ҷавобгӯ ва пеш аз ҳама, азҳудкунии он барои тамоми хонандагон дастрас бошад. Ҳаҷми иттилооти азҳудшаванда, бояд ба қобилияти дарккунӣ, коркарди бошуурона ва азҳудкунии хонандагон мувофиқ бошад.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳаҷми маводи дар барнома пешбинишударо бо душворӣ азҳуд менамоянд. Ба андешаи мо, ин шояд аз он сабаб бошад, ки миқдори соатҳои барои омӯзиши физика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҷудошуда, дар муқоиса бо даврони Шӯравӣ нисбатан кам аст. Мо ба он хотир инро ёдовар шудем, ки барномаи таълимии амалкунанда [1] дар заминаи барномаҳои таълимии мактабҳои Шӯравӣ [4, 5] таҳия гардида, мазмунан кам фарқ мекунад.

Шояд, курси физика барои хонандагон аз ҳама мушкилтарин ва душвортарин боқӣ мемонад. Дарҷаи бомайлони афзудани пешниҳоди маводи таълим ба ғеҷиши назаррас дар назария ва математикикунонии он оварда расонид. Маълум мешавад, ки воқеияти атроф вобастаи худ аст ва тасвири воқеият (муодилаҳо, векторҳо ва монанди инҳо) – физика бошад, ба воқеият алоқамандӣ надошта, танҳо дар доираи дарс ва ҷараёни таълим арзиш дорад. Гузариш аз воқеият на фақат худ ба худ душвор аст, балки бо тайёрии сусти математикии хонандагон низ мушкил мебошад. Дар курси физика робитаи байни фанҳои физика ва математика аҳамияти махсусан калон пайдо мекунад. Чунин робита дар ҳамаи мавзӯҳои фасли механика (мафҳуми функсия, график, вектор ва ғ.) ва дигар фаслҳои физика дида мешаванд. Аммо таҳлили барномаҳои амалкунандаи фанҳои физика ва математика нишон медиҳанд, ки мутобиқати ин барномаҳо дар сатҳи зарурӣ нест, ки ин ҳам ба сифати омӯзиши физика ва ҳам ба сифати омӯзиши математика таъсири манфӣ мерасонад. Нокифоя азҳуд карда шудани аппарати математикӣ низ яке аз сабабҳои паст шудани шавқи маърифатии хонандагон ба омӯзиши физика мегардад.

Курси физикаи муассисаҳои таҳсилоти умумии асосӣ тавсифоти муқаддимавӣ дошта, асосан, ҷиҳатҳои сифатии ҳодисаҳои физикиро дар асоси аёнияти маводи омӯхташаванда ба назар гирифта, ба таҷрибаи ҳаётии хонандагон таъяс намуда, маводро барои фаҳмиши бевоситаи интуитивӣ дастрас менамояд. Истифодаи аппарати математикӣ ба таври минимум нигоҳ дошта мешавад: хонандагон бо дахҳо формула амал мекунанд, масъалаҳо бошанд, дар як ё ду марҳила ҳал карда мешаванд. Дар курси

физикаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ баёни мавод дар сатҳи амиқтар амалӣ карда мешавад, ки қобилияти татбиқи қонунҳои физикиро барои шарҳ додани ҳодисаҳои олами атроф талаб мекунад ва бо возеҳияти аппарати математикӣ, дар муқоиса бо омӯзиши қаблӣ, бартарӣ дорад. Азҳудкунии мавод тафаккури ташаккулёфтаи назариявӣ, дарки робитаи байни аломатҳои шартии математикӣ ва воқеияти инъикоси онҳоро талаб менамояд, ки хонандагон дар ҳоли инкишофи худ ҳоло ноил нашудаанд.

2. Китобҳои дарсӣ ва воситаҳои таълимӣ ҳамчун воситаи миёни барномаи таълим ва хонандагон хизмат мекунад. Вазифаи инҳо аз он иборат аст, ки ғояҳои фарогирифтаи барномаро ба хонандагон, дар шакли ба онҳо дастрас баррасӣ намоянд, мазмунҳои мафҳумҳои ташаккулдодашаванда, моҳияти қонунҳо ва назарияҳои омӯхташавандаро кушояд.

Сифати азҳудкунии маълумоти дар китобҳои дарсӣ мавҷудбуда ва шавқу рағбат ба омӯзиши он ба шакли таҳияи мавод вобаста мебошад: мавод то чӣ андоза ба таври методӣ омода карда шудааст, дар он чизе асосӣ, муҳим, он чизе, ки мағзи мундариҷаи мавод номида мешавад, то кадом андоза бо мулоҳиза ифшо гардидааст.

Аксарияти китобҳои дарсии физика, ки айни ҳол хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ истифода мебаранд, аз ҷиҳати методӣ камбудӣ доранд. Маводи дар китобҳои дарсӣ овардашуда барои хусусиятҳои фардии хонандагон мувофиқ нестанд. Ҳамзамон, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баробари муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, мактабҳои типӣ нав, аз қабилӣ литсею гимназияҳо амал мекунад. Дар муассисаҳои номбурда, таълим ба равияҳои гуногун (умумӣ, ҷамъиятӣ-гуманитарӣ, табиӣ-математикӣ) ҷудо карда шудааст. Вобаста ба он ки ин ё он фанни таълимӣ дар равияҳои мазкур ба миқдори чанд соат омӯхта мешавад, барномаҳои алоҳида мавҷуд нест. Дар ҳамаи равияҳо таълими физика аз рӯи ҳамон як барнома ба роҳ монда шудааст. Ин то ҷое метавонад, талаботи хонандагонро қонеъ накунад.

3. Омилҳои вобаста ба омӯзгорро баррасӣ мекунем.

Ба раванди таълиму тарбияи хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, пеш аз ҳама, дараҷаи тайёрии илмию назариявии омӯзгор ва ҷаҳлати ӯ таъсир мерасонад. Баъдан, албатта, маҳорати педагогӣ, ки бо қобилияти истифода бурдани методу васоити гуногуни таълим, инчунин шаклҳои гуногуни ташкили ҷаҳлати таълимӣ, ки бо назардошти хусусиятҳои синнусолӣ ва фардии хонандагон муайян карда мешавад.

Омилҳои вобаста ба омӯзгор, ба ташаккули шавқи маърифатии хонандагон ба физика таъсири калон мерасонанд. Агар омӯзгор маводи таълимиро ҷолибу пурмазмун баён намояд ва истифодаи амалии ҳар як мавзӯи омӯхташавандаро ба хонандагон фаҳмонад, шаклҳои гуногуни машғулиятҳои таълимиро бо истифода аз методу воситаҳои самаранок ташкил намояд, бешубҳа метавон гуфт, ки хонандагон физикаро ҳамчун фанни дӯстдоштаи худ интихоб менамоянд.

Мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки омӯзгорон масъалаҳои вобаста ба ташаккули шавқу ҳаваси маърифатии хонандагонро дар дарс ба нақша намегиранд. Ин раванд гайрифайол (стихиявӣ) сурат мегирад.

Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки омӯзгорон мафҳуми «шавқи маърифатӣ», асосҳои назариявӣ ва амалии методикаи ташаккулдиҳии шавқу ҳаваси маърифатиро хуб наметонанд ва ба нақши шавқи маърифатӣ дар баланд бардоштани ҷаҳлати зеҳнӣ ҳеле кам баҳо медиҳанд. Омӯзгорон ба намуди мувофиқи ҷаҳлати касбӣ дар донишгоҳу донишқадаҳои омӯзгорӣ омода карда нашудаанд, онҳо дар донишқадаҳои тақмили ихтисоси омӯзгорӣ тайёр карда намешаванд; омӯзгорон бо дигар намудҳои кор сарбории зиёд доранд; масъалаҳои ташаккул ва инкишофи шавқи маърифатӣ дар семинарҳои методӣ ва назариявӣ, иттиҳодияҳои методӣ ҳеле кам мавриди баррасӣ қарор мегиранд.

Ба андешаи мо, дар ташаккули шавқи маърифатии хонандагон ба омӯзиши фанни таълимӣ, омӯзгор нақши халқунандаро мебозад. Ҳеле зиёд мушоҳида намудаем, ки қисми зиёди хонандагон бо иваз шудани омӯзгори дарсдиҳанда диққаташонро ба фанни

таълимӣ дигар мекунад. Ин, албатта, аз он шаҳодат медиҳад, ки то кадом андоза ба фанни таълимӣ эътибор додани хонандагон, бо чӣ гуна шавқу ҳавас омӯхтани он, бешубҳа аз омӯзгор вобаста аст.

Дар асоси мантиқи раванди педагогӣ муҳимтарин қобилият ва сифатҳои касбии омӯзгорро метавон ба чаҳор гурӯҳ чудо кард:

- а) фазилати омӯзгорӣ;
- б) азхудкунии ташхискунии педагогӣ;
- в) азхуд намудани технологияи педагогӣ;
- г) корҳои илмӣ-тадқиқотӣ (КИТ) оид ба педагогика [6].

Ҳар як гурӯҳ фаъолияти мушаххаси омӯзгори касбиро дар бар мегирад. Ин ҷузъҳои фаъолият бо сифатҳои шахсии омӯзгор алоқаманданд.

4. Хонанда. Шавқи маърифатиро ҳамчун мафҳуми психологӣ-педагогӣ тавсиф намуда, метавон тахмин кард, ки омӯзиши доимӣ бидуни шавқи маърифатии ташаккулёфта, ки ба маҷбуркунии мустақим ва ғайримустақим асос ёфтааст, метавонад ба рӯҳияи кӯдак ҳаробиовар мебошад. Тавре ки тадқиқоти равшанӣ (психологӣ) нишон медиҳад, яке аз сабабҳои пайдоиши нуқсонҳои равшанӣ, ин истифодаи доимии принципҳои ихтиёрӣ дар раванди таълим мебошад, ки шавқи маърифатиро ташаккул намедиҳад. «Зӯровариҳои зеҳнӣ»-и доимӣ ва ташаккул наёфтани соҳаи ҳавасмандии таълим боиси ба вучуд омадани ҳолатҳои музмини осебпазир мегардад, ки боиси ихтилоли равшанӣ ва соматикӣ мегардад; ихтилоли системаи автономии асаб; ба зиёд шудани асабоният, ҳастагӣ, рӯҳияи афсурдагӣ. Ҳолатҳои музмини психотравматикӣ, ки ангеаҳои нисбатан заиф, вале дарозмуддат мебошанд, дар кӯдакӣ назар ба осеби шадиди равшанӣ, ба монанди тарс, низоъ ва ғайра хеле хатарноктаранд.

Аз ҷиҳати физиологӣ эҳтиёҷот ба шинохтан, ғайр аз фаъолияти маъмулӣ, ба таври махсус нигаронидашудаи ҳуҷайраҳои асаби нимкураи мағзи сар чизи дигаре нест. Фаъолияти доимии маърифатӣ қори ҳуҷайраҳои асабро махсус гардонида, инерсияи муайянро ба вучуд меорад. Эҳтимол меравад, ки фаъолияти пасти маърифатӣ аз сабаби камшавӣ ва дар натиҷаи якбора паст шудани фаъолияти ҳуҷайраҳои асаб, барои равшанҳои ҳаёти тамоми организм шароити номусоид ба вучуд меорад, зеро ин танзими пештар муқарраршудаи ҷараёнҳои соматикиро вайрон мекунад. Табиист, ки ин ба ҳолати вазнини субъективӣ оварда мерасонад, ки онро ҳамчун ҳолати паст шудани қувваи ҳаёт тавсиф кардан мумкин аст.

Равшанӣносон бар ин назаранд, ки дар сурати набудани шавқу ҳаваси маърифатӣ хонанда бори дукаратаи манфии равшанӣро аз сар мегузаронад: аз як тараф, маҷбуркунии доимии ҳам табиати берунӣ ва ҳам ботинӣ; аз тарафи дигар, эҳтиёҷоти маърифатии амалинашуда, ки ҳатман ҳатто дар байни хонандагони камтаъсир ва аз ҷиҳати педагогӣ безътино вучуд дорад. Синни наврасӣ бо дарки қобилиятҳои афзояндаи худ, майли шадид ба мустақилият, ҳудро дар байни дигарон муаррифӣ кардан ва зарурати эътирофи ҳуқуқ ва имкониятҳо аз ҷониби дигарон хос мебошад. Муҳаррики рушди равшанӣи наврас, ин зиддият байни зарурати тасдиқи худ ва имкониятҳои татбиқи он дар фаъолияти ҳаррӯза мебошад. Муошират дар ташаккули шахсияти наврас аҳамияти муҳим дорад. Наврас эҳтиёҷоти хоса барои ташаккули муносибатҳои дӯстона бо ҳамсолон дорад, ки дар системаи онҳо танҳо эҳсоси баробарӣ ва муоширати ахлоқӣ имконпазир аст. Наврас танҳо афкори ҷамъиятӣ ва муносибати дигаронро ба ӯ қадр мекунад. Вай кӯшиш ба ҳарч медиҳад, ҳислатҳои худро дар худ инкишоф диҳад, ки ба ӯ имкон медиҳанд, то дар фаъолиятҳои муваффақият ба даст орад ва муносибатҳои одамони дигар беҳтар созад. Сатҳи нави ҳудшанӣ, ҳудбаҳодиҳӣ, ҳудмӯзӣ ва хоҳиши мустақилият ба дарки маъноӣ амиқ ахлоқии амали онҳо ва ташаккули арзишҳои устувори иҷтимоӣ тавассути раванди мақсадноки ташкили таҷриба мусоидат мекунад.

Сабабҳои омӯзиши наврасон аз он иборат аст, ки дар ин синну сол ангеаҳои, ки онҳоро ба таҳсил дар синфҳои поёни водор карда буданд, барои онҳо маъноияшро гум

мекунанд. Аз ин рӯ, ба таълим мазмуни дигар додан, ки хос ба хусусиятҳои синнусолии наврасон мебошад, мувофиқи мақсад аст. Чуноне, ки амалияи ташаккули мақсадҳои таълим дар асоси механизми «аз боло ба поён» нишон медиҳад, яъне бо роҳи ошкор намудани аҳамияти он, дарки вазифа, масъулият дар назди падару модар, омӯзгорон ва мактаб чандон самарабахш нест. Ҳамаи ин ба ягон натиҷа оварда намерасонад. Агар дар ташаккули шавқу ҳавас механизми «аз поён ба боло» амалӣ карда шавад, яъне тавассути ташкили раванди таълим, ки дар он наврас дарк мекунад, ки омӯзиш воситаи муҳими худшиносӣ ва худтакмилдиҳӣ мебошад, самаранокии таълим метавонад зиёд шавад. Шакли муносиби ташкили фаъолияти таълимӣ дар давраи наврасӣ ҳамоноест, ки дар он наврасон худро аъзои баробархукуки ин раванд ҳис мекунанд ва фаъолияти муназзами онҳо таъмин карда мешавад. Ин, пеш аз ҳама, ба ташкили муносибатҳои байни омӯзгор ва хонанда дахл дорад. Чунин тарзи ташкил имкон медиҳад, ки аз як тараф, арзиши омӯзиш ошкор карда шавад, аз тарафи дигар, хонандагони наврас онро даққ намоянд.

5. Таъсири муҳити атроф ба ташаккули шавқи маърифатӣ ба физика. Таҳти мафҳуми муҳити атроф мо оила, волидон, рафиқон, шиносҳо, воситаҳои ахбори омма дар назар дорем.

Ташаккули шавқи маърифатии хонандагон ин раванди маҳдуди мустақил нест. Шавқу ҳавас таҳти таъсири муҳити иҷтимоӣ, воқеияти атроф ташаккул ёфта, на танҳо аз хусусияти фаъолияти ҳуди шахс, балки одамони гирду атрофи ӯ, аз таъсири коллектив ба шахсият ва мавқеи ӯ дар коллектив вобаста мебошад.

Сухбату пурсишҳо бо баъзе аз хонандагон нишон медиҳад, ки интихоби касбашон ба анъанаи оилавӣ вобастагӣ дорад. Ин аз таъсири калони оила ба шавқи хонандагон шаҳодат медиҳад.

Интихоби касб масъалаи муҳим ва ҳамзамон душвор барои ҳар як насли наврас ба ҳисоб меравад, зеро ҳангоми интихоби касб, дар баробари талабот ба шавқу ҳавас, инчунин таъмини рӯзгор дар назар дошта мешавад. Аз ин рӯ, дар интихоби касб шавқу ҳавас, имкониятҳои ҷисмонии хонанда, талаботи бозори меҳнат ба мутахассисон ба инобат гирифта мешавад.

Концепсияҳои физикӣ дар муқоиса бо илмҳои гуманитарӣ ба фарҳанги муосир хеле кам дучор меоянд (ҳоло дар воситаҳои ахбори омма барномаҳои шавқангез, мусикӣ, силсилафилмҳои телевизионӣ таъсирбахштаранд), аз ин рӯ физика барои ҳар як наврас нолозим менамояд.

Вақтҳои охир, тавре ки бисёре аз омӯзгорон эътироф менамоянд, дар шавқи таълимӣ-маърифатии хонандагон ба соҳаи илмҳои гуманитарӣ майл намудааст. Ин як тамоюли хеле хатарнок аст, зеро аз бунбасти иқтисодӣ баромадани кишварро танҳо бо истифода аз дастовардҳои наватрини соҳаҳои илму технология, ки мағзи онро донишҳои физикӣ ташкил медиҳанд, ба даст овардан мумкин аст.

6. Пойгоҳи моддӣ-техникӣ. Дар шароити муосир системаи маориф метавонад ба талаботи замони танҳо ҳангоми бозсозии куллии мундариҷаи барномаҳои таълимӣ, ба вучуд омадани талаботу стандартҳои нав, ки ба ташаккули ташаббус, шахсияти эҷодкор, фароҳам овардани шароит барои амалӣ гардондани фаъолияти эҷодии ҷавонон (аз ҷумла, эҷодиёти техникӣ), васеъ намудани ҳаҷми мазмуни машғулиятҳои берунизсинфӣ, истифодаи системаҳои ғайристандартӣ баҳодиҳии комёбиҳои таълимгирандагон нигаронида шудааст, мувофиқат намояд.

Таъмин намудани муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бо синфхонаҳои муҷахҳаз бо воситаҳои техникӣ таълим, таҷҳизоти лабораторӣ ва дигар маводи ёрирасон мувофиқи мақсад аст. Тавре медонем, таълими фанҳои табиатшиносӣ, аз ҷумла физика ба гузаронидани озмоишҳои намоишию лабораторӣ, қиматгирӣ ва таҳлили натиҷаҳои ҳисобкунӣ алоқамандии зич дорад. Дар сурати амалӣ нагардидани ин талабот сифати таълим дар муассисаҳои таълимӣ паст гардида, шавқи маърифатии хонандагон ба омӯзиш коста мегардад.

Дар радифи дигар масъалаҳо, ҷорӣ намудани стандартҳои нави таълим талаб

мекунад, ки масъалаи инкишофи таъминоти моддӣ-техникии раванди таълим ҳамчун асоси бозсозии хеле мураккаби системаи маориф зуд дида баромада шавад. Талаботи муосир таъмини шароити муассисаҳои таълимиро бо таҷҳизоти ҳозиразамони таълимӣ ва таълимӣ-аёниро пешниҳод менамояд, ки тавре барои гузаронидани раванди таълим зарур аст, ҳамон гуна барои рушди истеъдод, тамоюли касбии ҷавонон зарур мебошад. Ҷорӣ намудани стандартҳои давлатии нав дар амалияи таълим пойгоҳи моддӣ-техникии муосирро пешбинӣ менамояд, ки ба он талаботи зайл гузошта шавад:

- таъмини китобҳои дарсӣ ва таҷҳизоти таълимӣ-аёнӣ;
- дар муассисаи таълимӣ мавҷудияти синфҳои компютери махсуси таъмин бо барномаҳои мунтазам навшаванда;
- мавҷудияти кабинетҳои физика таъмин бо ҷараёни электрии пастшиддати мизи хонандагон;
- мавҷудияти кабинетҳои химия бо ҳавокаш ва обтаъминкунаки пайвасти ба мизи хонандагон ва устои лаборант;
- мавҷудияти ошхона ё толор барои ҳуҷраҳои таълимӣ;
- мавҷуд будани толари варзиши бехатар ва мувофиқ барои гузаронидани дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ бо устои либоспӯшӣ, шустушӯ мучахҳаз ва ҳоҷатхонаҳои ғайбӣ;
- дар муассисаи мавҷуд будани ҳудуди мучахҳаз барои амалигардонии қисми «Варзиши сабук» ва як қатор талаботҳои дигар [2].

Тавре маълум гардид, омилҳои таъсиррасон ба ташаккули шавқи маърифатии хонандагон гуногунанд. Ҳар яке аз ин омилҳо, дар яқҷоягӣ ташаккули шавқи маърифатии хонандагонро таъмин менамоянд. Аз ин хотир, ҳангоми ташаккул додани шавқи маърифатии хонандагон ба омӯзиши физика омилҳои вобаста ба шавқи маърифатии хонандагон, бояд ба инобат гирифта шавад.

АДАБИЁТ

1. Барномаи физика барои синфҳои 7-11-и мактабҳои таҳсилоти умумӣ. – Душанбе: Матбуот, 2004. – 46 с.
2. О реализации Национальной образовательной инициативы «Наша новая школа» в 2012 году: доклад. М.: Министерство образования и науки Российской Федерации, 2013. – 414 с.
3. Осяк С.А., Лупик А.Н. К вопросу о стимулах познавательного интереса при обучении физики // Инновации в сфере образования: опыт, проблемы, перспективы: Сборник научных статей; Сибирский федеральный университет. Красноярск, 2012. С. 91-97.
4. Програмаҳои мактабҳои миёна (Барои соли таҳсили 1965-1966). Физика. Астрономия. – Душанбе: «Ирфон», 1965. – 36 с.
5. Програмаҳои мактабҳои миёна. Физика. Астрономия. – Душанбе: «Ирфон», 1987. – 52 с.; 1989. – 48 с.
6. Профессиональные качества современного учителя: [Электронный ресурс] // Педагогика, 2008. Режим доступа: <http://paidagogos.com/?p=60> (дата обращения: 20.07.2014).
7. Усова А.В. Теория и практика развивающего обучения: Учеб. пособие. Челябинск: Издво ЧГПУ «Факел», 1998. – 31 с.

ОМИЛҲОИ ТАЪСИРРАСОН БА ШАВҚИ МАЪРИФАТИИ ХОНАНДАГОНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ БА ОМӢЗИШИ ФИЗИКА

Дар ин мақола омилҳои таъсиррасон ба ташаккули шавқи маърифатии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба омӯзиши мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Дар ин ҷо андешаи методистон оид ба омилҳои таъсиррасон ба сифати дониши хонандагон (А.В. Усова) ва омилҳои таъсиррасон ба ташаккули

шавки маърифатии хонандагон ба омӯзиши физика (С.А. Осяк, А.Н. Лупик) оварда шуда, вобаста ба он ҳолати ташаккули шавки маърифатии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба омӯзиши физика ироа гардидааст. Ба андешаи муаллиф, ташаккули бомақсади шавки маърифатии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба омӯзиши физика аз омилҳои зайл вобаста мебошад: мазмуни маводи таълим, китобҳои дарсӣ ва воситаҳои таълим, омӯзгор, хонанда, базаи моддӣ-техникии муассиса, муҳити зист.

Калимаҳои калидӣ: шавки маърифатӣ, таълими физика, маводи таълим, китоби дарсӣ, васоити таълим, омӯзгор, хонанда, базаи моддӣ-техники.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ИНТЕРЕС УЧАЩИХСЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ К ИЗУЧЕНИЮ ФИЗИКИ

В данной статье анализируются факторы, влияющие на формирование познавательного интереса учащихся средне общеобразовательного учреждения к изучаемому предмету. Здесь изложено мнение методистов о факторах, влияющих на качество знаний учащихся (А.В. Усова) и факторах, влияющих на формирование познавательного интереса учащихся к изучению физики (С.А. Осяк, А.Н. Лупик), в зависимости от этого представлено состояние сформированности познавательного интереса учащихся средне общеобразовательных учреждений Республики Таджикистан к изучению физики. По мнению автора, целенаправленное формирование познавательного интереса учащихся общеобразовательных учреждений к изучению физики зависит от следующих факторов: содержания учебных материалов, учебников и учебных пособий, преподавателя, обучающегося, материально-технической базы учреждения, окружающей среды.

Ключевые слова: познавательный интерес, преподавания физики, учебные материалы, учебник, учебное пособие, учитель, ученик, материально-техническая база.

FACTORS INFLUENCING THE COGNITIVE INTEREST OF STUDENTS IN GENERAL EDUCATION INSTITUTIONS IN STUDYING PHYSICS

This article analyzes the factors influencing the formation of cognitive interest of students of secondary educational institutions in the subject being studied. Here we present the opinion of methodologists about the factors influencing the quality of students' knowledge (A.V. Usova) and the factors influencing the formation of students' cognitive interest in studying physics (S.A. Osyak, A.N. Lupik). Depending on this, the state of formation of the cognitive interest of students in secondary educational institutions of the Republic of Tajikistan in the study of physics is presented. According to the author, the purposeful formation of cognitive interest of students of general education institutions in the study of physics depends on the following factors: the content of educational materials, textbooks and teaching aids, the teacher, the student, the material and technical base of the institution, and the environment.

Key words: cognitive interest, physics teaching, educational materials, textbook, teaching aid, teacher, student, material and technical base.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саъдуллоева Шарифмоҳ Давронҷонова – магистри курси якуми факултети физикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, ноҳияи И. Сомонӣ, хиёбони Рӯдакӣ 121. Тел.: (+992) 55 555 23 38.

Информация об авторе: Садуллоева Шарифмоҳ Давронҷонова – магистр первого курса факультет физики Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, район И. Сомони, пр. Рудаки 121. Тел.: (+992) 55 555 23 38.

Information about the author: Sadulloeva Sharifmakh Davronjonovna - first-year master's

degree, Faculty of Physics, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, I. Somoni district, 121 Rudaki Ave. Tel.: (+992) **55 555 23 38**.

Ҳазратқулзода Нуъмонишоҳ,
магистри курси 2-юми факултети математика ва информатика

ИСБОТИ ТЕОРЕМАҲО ОИД БА ИФОДА НАМУДАНИ ҚАТОРИ ДИРИХЛЕ БО ВОСИТАИ ДЗЕТА - ФУНКСИЯИ РИМАН

Дар мақолаи мазкур барои функсияи $s(n)$ теоремае оид ба шакли возеҳи қатори Дирихле исбот карда шудааст. Бо суҳанҳои дигар гуфтан мумкин аст, ки қатори Дирихле бо дзета-функсияи Риман ва функсияи Дирихле ифода карда шудааст.

Теоремаи 1. Барои қатори Дирихле

$$f(s) = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{s(n)}{n^s}$$

функсияи $s(n)$, баробарии зерин чой дорад
 $f(s) = \zeta^2(s)L(s, \chi_3)L^2(s, \chi_4)L(s, \chi_{12})B(s)$, дар ин ҷо χ_q характери ғайриасосӣ аз рӯи модули q мебошад. Бигузор, инчунин баробарии зерин дода шуда бошад

$$B(s) = \left(1 - \frac{2}{3^{2s}} + \frac{3}{3^{4s}}\right) \prod_{p \equiv 1 \pmod{12}} \left(1 - \frac{3}{p^{2s}} + \frac{2}{p^{3s}}\right) \prod_{p \equiv 5 \pmod{12}} \left(1 + \frac{3}{p^{2s}} + \frac{3}{p^{3s}}\right) \\ \times \prod_{p \equiv 7 \pmod{12}} \left(1 + \frac{3}{p^{2s}}\right) \prod_{p \equiv 11 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^{2s}}\right).$$

Ҳосили зарби беохир $B(s)$ барои ҳар гуна s бо шарт $Re\ s > 0.5$ мутлақ наздикшаванда мебошад.

Исбот. Барои исботи теоремаи 1 аз леммаҳои зерин истифода мебарем.

Леммаи 1. Барои ҳар гуна адади содаи p ва дилхоҳ адади натуралии α баробарии зерин мавҷуд аст:

$$t(p^\alpha) = \begin{cases} 2(\alpha + 1), & \text{агар } p = 3 \text{ ва } \alpha \geq 1; \\ \left[\frac{\alpha}{2}\right] + 1, & \text{агар } p = 2 \text{ ё } p \equiv j \pmod{12}, j = 5, 11; \\ \frac{(\alpha + 1)(\alpha + 2)}{2}, & \text{агар } p \equiv j \pmod{12}, j = 1, 7 \end{cases}$$

Барои функсияи $r(n)$ микдори ҳалҳои муодилаи $x_1^2 + x_2^2 = n$ дар қиматҳои бутуни x_1 ва x_2 формулаи зерин чой дорад [1, с.7]:

$$r(n) = 4\rho(n), \quad \rho(n) = \sum_{d|n} \chi_4(d), \quad \chi_4(d) = \sin \frac{\pi d}{2}, \quad (1)$$

яъне

$$\rho(n) = 4 \sum_{d|n} \sin \frac{\pi d}{2}.$$

Дар формулаи (1) $\chi_4(d)$ - характери ғайриасосӣ аз рӯи модули 4 буда ва функсияи арифметикии $\rho(n)$ бошад, функсияи мултипликативӣ мебошад. [2. С.69].

Леммаи 2. Барои ҳар гуна адади содаи p ва ҳар гуна адади натуралии α баробариҳои зерин чой доранд:

$$\rho(p^\alpha) = \begin{cases} 1, & \text{агар } p = 2; \\ \frac{1 + (-1)^\alpha}{2}, & \text{агар } p = 3, \quad p \equiv j \pmod{12}, \quad j = 7, 11; \\ \alpha + 1, & \text{агар } p \equiv j \pmod{12}, \quad j = 1, 5. \end{cases}$$

Исботи леммаҳои 1-2. Аз формулаи (1) истифода бурда қимати дақиқи функсияи $\rho(p^\alpha)$ - ро барои ҳар як ифодаи $p = 2, p = 3$ ва $p \equiv j \pmod{2}; j = 1, 5, 7, 11$ ҳисоб мекунем. Он гоҳ ҳосил мешавад:

$$\rho(2^\alpha) = 1; \quad \rho(3^\alpha) =$$

Агар $p \equiv j \pmod{12}, j = 1, 5$, бошад он гоҳ ҳосил мекунем, ки $p^\alpha \equiv 1 \pmod{4}$, бинобар ҳамин

$$\rho(p^\alpha) = \sum_{j=0}^{\alpha} \sin \frac{\pi p^j}{2} = \sum_{j=0}^{\alpha} 1 = \alpha + 1.$$

Агар $p \equiv j \pmod{12}, j = 7, 11$ бошад, он гоҳ ифодаи $p^\alpha \equiv 1 \pmod{4}$ ҳосил мекунем, бинобар ҳамин

$$\rho(p^\alpha) = \sum_{j=0}^{\alpha} \sin \frac{\pi p^j}{2} = \sum_{j=0}^{\alpha} 1 = \alpha + 1.$$

Инчунин, агар $p \equiv j \pmod{12}, j = 7, 11$, бошад пас $p^\alpha \equiv 1 \pmod{4}$. Дар ҳолати чуфт будани қимати α ва $p^\alpha \equiv 3 \pmod{4}$ дар ҳолати тоқ будани α .

Бинобар ҳамин ҳосил мекунем [3. с.92]

$$\rho(p^\alpha) = \sum_{j=0}^{\alpha} \sin \frac{\pi p^j}{2} = \sum_{m=0}^{\alpha} (-1)^m = \frac{1 + (-1)^\alpha}{2}.$$

Давоми исботи теоремаи 1. Дар леммаҳои 1 ва 2 функсияҳои арифметикии $t(n)$ ва $\rho(n)$ функсияҳои мултипликативӣ буда барои дараҷаҳои ададҳояшон сода дода шудаанд. Дар натиҷа ҳосили зарби функсияи онҳо низ функсияи мултипликативӣ мешавад: $S(n) = \rho(n) \cdot f(n)$. Қимати ҳосили зарби додашуда, барои дараҷаҳояшон адади сода мувофиқи формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$S(p^\alpha) = \begin{cases} \left[\frac{\alpha}{2}\right] + 1, & \text{агар } p = 2; \\ \frac{(\alpha - 1)(1 + (-1)^\alpha)}{2}, & \text{агар } p = 3 \text{ ва } \alpha \geq 1; \\ \frac{(\alpha + 1)^2(\alpha + 2)}{2}, & \text{агар } p \equiv 1 \pmod{12}; \\ \left(\left[\frac{\alpha}{2}\right] + 1\right)(\alpha + 1), & \text{агар } p \equiv 5 \pmod{12}; \\ \frac{(\alpha + 1)(\alpha + 2)(1 + (-1)^\alpha)}{4}, & \text{агар } p \equiv 7 \pmod{12}; \\ \frac{\left(\left[\frac{\alpha}{2}\right] + 1\right)(1 + (-1)^\alpha)}{2}, & \text{агар } p \equiv 11 \pmod{12}; \end{cases} \quad (2)$$

Мувофиқи таъриф дар ин ҷо $\psi(n)$ ба миқдори ҳалҳои муодилаи диофантии намуди зерин баробар аст

$$\begin{cases} x_1^2 + x_2^2 = n, \\ x^3 + y^3 + z^3 - 3xyz = n. \end{cases}$$

Дар ин ҷо қатори Дирихле функсияи $S(n)$ функсияи мултипликативӣ $S(p)$ -ро ба назар гирифта айғияти зеринро ҳосил мекунем:

$$f(s) = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{S(n)}{n^s} = \prod_p \sum_{\alpha=0}^{\infty} \frac{S(p^\alpha)}{p^{\alpha s}},$$

дар ин ҷо суммаи ҳосили зарби $\prod_p$ аз рӯйи ҳамаи ададҳои сода гирифта

мешавад. Ҳосили зарби додашударо аз рӯи ҳамаи ададҳои содаи намуди

$$p \equiv j \pmod{12}, \quad j = 1, 2, 3, 5, 7, 11$$

чудо намуда, инчунин формулаи (2)-ро истифода бурда ифодаи зеринро ҳосил мекунем $f(s) = A_1 \cdot A_2 \cdot A_3 \cdot A_5 \cdot A_7 \cdot A_{11}$. Бузургҳои $A_j, j = 1, 2, 3, 5, 7, 11$ мувофиқи формулаҳои зерин муайян карда мешаванд:

$$\begin{aligned} A_2 &= A_2(2^{-s}) = \sum_{\alpha=0}^{\infty} \frac{\left[\frac{\alpha}{2}\right] + 1}{2^{\alpha s}}, \quad A_3 = A_3(-3^s) = 1 + \sum_{\substack{\alpha=2 \\ \alpha=2p}}^{\infty} \frac{2\alpha-2}{3^{\alpha s}}, \\ A_1 &= \prod_{p \equiv 1 \pmod{12}} A_1(p^{-s}); \quad A_1(p^{-s}) = \sum_{\alpha=0}^{\infty} \frac{(\alpha+1)^2(\alpha+2)}{2 \cdot p^{\alpha s}}, \\ A_5 &= \prod_{p \equiv 5 \pmod{12}} A_5(p^{-s}); \quad A_5(p^{-s}) = \sum_{\alpha=0}^{\infty} \frac{\left(\left[\frac{\alpha}{2}\right] + 1\right)(\alpha+1)}{p^{\alpha s}}, \\ A_7 &= \prod_{p \equiv 7 \pmod{12}} A_7(p^{-s}); \quad A_7(p^{-s}) = \sum_{\alpha=0}^{\infty} \frac{(\alpha+1)(\alpha+2)(1+(-1)^\alpha)}{4 \cdot p^{\alpha s}}, \\ A_{11} &= \prod_{p \equiv 11 \pmod{11}} A_{11}(p^{-s}); \quad A_{11}(p^{-s}) = \sum_{\alpha=0}^{\infty} \frac{\left(\left[\frac{\alpha}{2}\right] + 1\right)(1+(-1)^\alpha)}{2 \cdot p^{\alpha s}}. \end{aligned}$$

Дар ин формулаҳо барои ҳамаи ададҳои содаи p бузургии $x = p^{-s}$ -ро аз рӯи қимати x ифода мекунем, сипас аз леммаи 3 истифода бурда суммаи қаторҳои $A_j(x), j = 1, 2, 3, 5, 7, 11$ -ро ҳисоб мекунем.

Леммаи 3. *Бигузур x — қимати номаълум бошад. Он гоҳ барои ҳар гуна адади бутуни мусбати $r \geq 0$ баробарии формалии зерин қой дорад:*

$$f(r) = \sum_{n=0}^{\infty} \binom{n}{r} x^{n-r} = \frac{1}{(1-x)^{r+1}} = \sum_{m=0}^{\infty} \binom{m+r}{r} x^m \quad (4)$$

Дар ин қо ба тарзӣ маълумӣ фарз мекунем, ки барои ҳар гуна $n < r$ ифодаи зерин дуруст аст: $\binom{n}{r} = 0$. Ғайр аз ин ифодаҳои зерин қой доранд:

$$\begin{aligned} \sum_{m=0}^{\infty} \binom{2m+r}{r} x^{2m} &= \frac{1}{2} \left(\sum_{n=0}^{\infty} \binom{n+r}{r} x^n + \sum_{n=0}^{\infty} \binom{n+r}{r} (-x)^n \right) = \\ &= \frac{1}{2} \left(\frac{1}{(1-x)^{r+1}} + \frac{1}{(1+x)^{r+1}} \right), \\ \sum_{m=0}^{\infty} \binom{2m+1+r}{r} x^{2m+1} &= \frac{1}{2} \left(\sum_{n=0}^{\infty} \binom{n+r}{r} x^n - \sum_{n=0}^{\infty} \binom{n+r}{r} (-x)^n \right) = \\ &= \frac{1}{2} \left(\frac{1}{(1-x)^{r+1}} - \frac{1}{(1+x)^{r+1}} \right). \end{aligned}$$

Исботи леммаи 3. Дар ифодаи $f(r)$, яъне дар формулаи (4), дар сумма аз рӯи n тағйиёбандаҳои суммирониро иваз намуда, сипас ба ҷои $m = n - r$ гузориш мекунем, баъд аз ин ба назар мегирем, ки

$$\binom{n}{r} = \binom{m+r}{r} = 0,$$

дар ҳолати $0 \leq n \leq r-1$ ё $-r \leq n \leq -1$. Сипас ҳосил мекунем:

$$f(r) = \sum_{n=0}^{\infty} \binom{n}{r} x^{n-r} = \sum_{m=-r}^{\infty} \binom{m+r}{r} x^m = \sum_{m=-r}^{-1} \binom{m+r}{r} x^m + \sum_{m=0}^{\infty} \binom{m+r}{r} x^m = \sum_{m=0}^{\infty} \binom{m+r}{r} x^m.$$

Формулаи (4)-ро бо воситаи методи индуксияи математикӣ аз рӯи қимати r исбот мекунем, он гоҳ ҳосил мешавад:

$$\begin{aligned} f(0) &= \sum_{m=0}^{\infty} \binom{n}{0} x^n = \sum_{m=0}^{\infty} x^m = \frac{1}{1-x}. \\ f(1) &= \sum_{m=0}^{\infty} \binom{m+1}{1} x^m = \sum_{m=0}^{\infty} (m+1) x^m = \sum_{m=0}^{\infty} \frac{dx^{m+1}}{dx} = \\ &= \frac{d}{dx} \sum_{m=0}^{\infty} x^{m+1} = \frac{d}{dx} \left(\frac{x}{1-x} \right) = \frac{1}{(1-x)^2}. \end{aligned}$$

Фарзияи кардамонро истифода бурда меёбем

$$f(r) = \sum_{m=0}^{\infty} \binom{m+r}{r} x^m = \frac{1}{(1-x)^{r+1}}.$$

Сипас ҳосил мекунем:

$$\begin{aligned} f(r+1) &= \sum_{m=0}^{\infty} \binom{m+r+1}{r+1} x^m = \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(m+r+1)!}{m!(r+1)!} x^m = \\ &= \sum_{m=0}^{\infty} \binom{m+r}{r} \cdot \frac{m+r+1}{r+1} x^m = \sum_{m=0}^{\infty} \binom{m+r}{r} \cdot \left(\frac{m}{r+1} + 1 \right) x^m = \\ &= \frac{1}{r+1} \sum_{m=0}^{\infty} \binom{m+r}{r} m x^m + \sum_{m=0}^{\infty} \binom{m+r}{r} x^m = \\ &= \frac{x}{r+1} \sum_{m=0}^{\infty} \binom{m+r}{r} \frac{dx^m}{dx} + \frac{1}{(1-x)^{r+1}} = \\ &= \frac{x}{r+1} \cdot \frac{d}{dx} \sum_{m=0}^{\infty} \binom{m+r}{r} x^m + \frac{1}{(1-x)^{r+1}} = \\ &= \frac{x}{r+1} \cdot \frac{d}{dx} \left(\frac{1}{(1-x)^{r+1}} \right) + \frac{1}{(1-x)^{r+1}} = \frac{x}{r+1} \cdot \frac{(r+1)(1-x)^r}{(1-x)^{2r+2}} + \frac{1}{(1-x)^{r+1}} = \\ &= \frac{x}{(1-x)^{r+2}} + \frac{1}{(1-x)^{r+1}} = \frac{1}{(1-x)^{r+2}}. \end{aligned}$$

Леммаи 3 исбот шуд.

Акнун леммаи исботкардамонро истифода бурда, суммаи қаторҳои $A_j(x)$, $j = 1, 2, 3, 5, 7, 11$ —ро ҳисоб мекунем:

$$\begin{aligned} A_1(x) &= \sum_{\alpha=0}^{\infty} \frac{(\alpha+1)^2(\alpha+2)}{2} x^\alpha = \\ &= \sum_{\alpha=0}^{\infty} \left(\frac{(\alpha+1)(\alpha+2)(\alpha+3)}{2 \cdot 3} \cdot 3x^\alpha - \frac{(\alpha+1)(\alpha+2)}{2} \cdot 2x^\alpha \right) = \\ &= 3 \sum_{\alpha=0}^{\infty} \binom{\alpha+3}{3} x^\alpha - 2 \sum_{\alpha=0}^{\infty} \binom{\alpha+2}{2} x^\alpha = \frac{3}{(1-x)^4} - \frac{2}{(1-x)^3} = \\ &= \frac{1+2x}{(1-x)^4} = \frac{1-3x^2+2x^3}{(1-x)^6}; \\ A_2(x) &= \sum_{\alpha=0}^{\infty} \left(\left[\frac{\alpha}{2} \right] + 1 \right) x^\alpha = \sum_{\alpha=0}^{\infty} (\alpha+1) x^{2\alpha} + \sum_{\alpha=0}^{\infty} (\alpha+1) x^{2\alpha+1} = \\ &= \frac{1}{2} \left(\sum_{\alpha=0}^{\infty} (2\alpha+1) x^{2\alpha} + \sum_{\alpha=0}^{\infty} x^{2\alpha} + \sum_{\alpha=0}^{\infty} (2\alpha+2) x^{2\alpha+1} \right) = \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 &= \frac{1}{2} \left(\sum_{\alpha=0}^{\infty} \binom{2\alpha+1}{1} x^{2\alpha} + \frac{1}{1-x^2} + \sum_{\alpha=0}^{\infty} \binom{2\alpha+2}{1} x^{2\alpha+1} \right) = \\
 &= \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} \left(\frac{1}{(1-x)^2} + \frac{1}{(1+x)^2} \right) + \frac{1}{1-x^2} + \frac{1}{2} \left(\frac{1}{(1-x)^2} - \frac{1}{(1+x)^2} \right) \right) = \\
 &= \frac{1}{2} \left(\frac{1}{(1-x)^2} + \frac{1}{1-x^2} \right) = \frac{1}{(1-x)^2(1+x)}; \\
 A_3 &= 1 + \sum_{\alpha=1}^{\infty} (4\alpha-2)x^{2\alpha} = 3 + 2 \sum_{\alpha=0}^{\infty} (2\alpha-1)x^{2\alpha} = \\
 &= 3 + 2 \sum_{\alpha=0}^{\infty} (2\alpha+1)x^{2\alpha} - 4 \sum_{\alpha=0}^{\infty} x^{2\alpha} = \\
 &= 3 + 2 \sum_{\alpha=0}^{\infty} \binom{2\alpha+1}{1} x^{2\alpha} - \frac{4}{1-x^2} = 3 + \frac{1}{(1-x)^2} + \frac{1}{(1+x)^2} - \frac{4}{1-x^2} = \\
 &= \frac{3(1-x^2)^2 + (1+x)^2 + (1-x)^2 - 4(1-x^2)}{(1-x)^2(1+x)^2} = \frac{1-2x^2+3x^4}{(1-x)^2(1+x)^2}; \\
 A_5 &= \sum_{\alpha=0}^{\infty} \left(\left[\frac{\alpha}{2} \right] + 1 \right) (\alpha+1)x^6 = \\
 &= \sum_{\alpha=0}^{\infty} (\alpha+1)(2\alpha+1)x^{2\alpha} + \sum_{\alpha=0}^{\infty} (\alpha+1)(2\alpha+2)x^{2\alpha+1} = \\
 &= \sum_{\alpha=0}^{\infty} \frac{(2\alpha+1)(2\alpha+2)}{2} x^{2\alpha} + \sum_{\alpha=0}^{\infty} \frac{(2\alpha+2)(2\alpha+3-1)}{2} x^{2\alpha+1} = \\
 &= \sum_{\alpha=0}^{\infty} \binom{2\alpha+2}{2} x^{2\alpha} + \sum_{\alpha=0}^{\infty} \binom{2\alpha+1+2}{2} x^{2\alpha+1} - \frac{1}{2} \sum_{\alpha=0}^{\infty} \binom{2\alpha+1+1}{1} x^{2\alpha+1} = \\
 &= \frac{1}{2} \left(\frac{1}{(1-x)^3} + \frac{1}{(1+x)^3} \right) + \frac{1}{2} \left(\frac{1}{(1-x)^3} - \frac{1}{(1+x)^3} \right) - \frac{1}{4} \left(\frac{1}{(1-x)^2} - \frac{1}{(1+x)^2} \right) \\
 &= \frac{1}{(1-x)^3} - \frac{x}{(1-x)^2(1+x)^2} = \frac{1+x+2x^2}{(1-x)^3(1+x)^2} = \frac{1+x^2-2x^3}{(1-x)^4(1+x)^2}; \\
 A_7 &= \sum_{\alpha=0}^{\infty} \frac{(2\alpha+1)(2\alpha+2)}{2} x^{2\alpha} = \sum_{\alpha=0}^{\infty} \binom{2\alpha+2}{2} x^{2\alpha} = \\
 &= \frac{1}{2} \left(\frac{1}{(1-x)^3} + \frac{1}{(1+x)^3} \right) = \frac{1+3x^2}{(1-x)^3(1+x)^3}; \\
 A_{11} &= \sum_{\alpha=0}^{\infty} (\alpha+1)x^{2\alpha} = \frac{1}{2} \left(\sum_{\alpha=0}^{\infty} (2\alpha+1)x^{2\alpha} + \sum_{\alpha=0}^{\infty} x^{2\alpha} \right) = \\
 &= \frac{1}{2} \left(\sum_{\alpha=0}^{\infty} \binom{2\alpha+1}{1} x^{2\alpha} + \frac{1}{1-x^2} \right) = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} \left(\frac{1}{(1-x)^2} + \frac{1}{(1+x)^2} \right) + \frac{1}{1-x^2} \right) = \\
 &= \frac{1}{2} \left(\frac{1+x^2}{(1-x)^2(1+x)^2} + \frac{1}{1-x^2} \right) = \frac{1}{2(1-x)^2} \left(\frac{1+x^2}{(1+x)^2} + \frac{1-x}{1+x} \right) = \\
 &= \frac{1}{2(1-x)^2} \cdot \frac{1+x^2+1-x^2}{(1+x)^2} = \frac{1}{(1-x)^2(1+x)^2}.
 \end{aligned}$$

Аз рӯи модули 3 характери Дирихлеи ягонаи ғайриасосии $\chi_3(n)$ мавҷуд аст [4, с.86], ҳарчанде, ки

$$\chi_3(n) = \begin{cases} 1, & \text{агар } n \equiv 1 \pmod{3}; \\ -1, & \text{агар } n \equiv 2 \pmod{3}. \end{cases}$$

Аз рӯи модули 4 низ характери ягонаи ғайриасосии Дирихле $\chi_4(n)$ мавҷуд аст, ҳарчанд

$$\chi_4(n) = \begin{cases} 1, & \text{агар } n \equiv 1 \pmod{4}; \\ -1, & \text{агар } n \equiv 3 \pmod{4}. \end{cases}$$

Аз рӯи модули 12 низ инчунин характери ягонаи примитивии Дирихле мавҷуд аст

$$\chi_{12}(n) = \begin{cases} 1, & \text{агар } n \equiv j \pmod{12}, \quad j = 1, 11; \\ -1, & \text{агар } n \equiv j \pmod{12} \quad j = 5, 7. \end{cases}$$

Формулаҳои ҳосилкардамонро барои $A_2(x)$ истифода бурда ба назар мегирем, ки $\chi_2(2) = -1$, $\chi_4(2) = \chi_{12}(2) = 0$, он гоҳ ҳосил мешавад

$$\begin{aligned} A_2 &= A_2(2^{-s}) = \left(1 - \frac{1}{2^s}\right)^{-2} \left(1 + \frac{1}{2^s}\right)^{-1} = \\ &= \left(1 - \frac{1}{2^s}\right)^{-2} \left(1 - \frac{\chi_3(2)}{2^s}\right)^{-1} \left(1 - \frac{\chi_4(2)}{2^s}\right)^{-2} \left(1 - \frac{\chi_{12}(2)}{2^s}\right)^{-1}. \end{aligned}$$

Барои қатори $A_3(x)$ аз формулаи охири истифода бурда, ба назар мегирем, ки

$$\chi_3(3) = \chi_{12}(3) = 0, \quad \chi_4(3) = -1.$$

Он гоҳ ҳосил мекунем

$$\begin{aligned} A_3 &= A_1(3^{-s}) = \left(1 - \frac{1}{3^s}\right)^{-2} \left(1 + \frac{1}{3^s}\right)^{-2} \left(1 - \frac{2}{3^{2s}} + \frac{3}{3^{4s}}\right) = \\ &= \left(1 - \frac{1}{3^s}\right)^{-2} \cdot \left(1 - \frac{\chi_3(3)}{3^s}\right)^{-1} \cdot \left(1 - \frac{\chi_4(3)}{3^s}\right)^{-2} \cdot \left(1 - \frac{\chi_{12}(3)}{3^s}\right)^{-1} \cdot B_3(S), \\ B_3(S) &= \left(1 - \frac{2}{3^{2s}} + \frac{3}{3^{4s}}\right). \end{aligned}$$

Формулаи додашударо барои қатори $A_1(x)$ истифода бурда, дар ҳолати

$$p \equiv 1 \pmod{12}$$

маълум мекунем, ки баробарии зерин ҷой дорад $\chi_3(p) = \chi_4(p) = \chi_{12}(p) = 1$.

Он гоҳ ҳосил мекунем

$$\begin{aligned} A_1 &= \prod_{p \equiv 1 \pmod{12}} A_1(p^{-s}) = \prod_{p \equiv 1 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^s}\right)^{-6} \left(1 - \frac{3}{p^{2s}} + \frac{2}{p^{3s}}\right) = \\ &= B_1(S) \prod_{p \equiv 1 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^s}\right)^{-2} \left(1 - \frac{\chi_3(p)}{p^s}\right)^{-1} \times \left(1 - \frac{\chi_4(p)}{p^s}\right)^{-2} \\ &\quad \cdot \left(1 - \frac{\chi_{12}(p)}{p^s}\right)^{-1}, \\ B_1(S) &= \prod_{p \equiv 1 \pmod{12}} \left(1 - \frac{3}{p^{2s}} + \frac{2}{p^{3s}}\right). \end{aligned}$$

Формулаи охириро барои қатори $A_5(x)$ истифода бурда, ба назар мегирем, ки

барои модули зерин $p \equiv 5 \pmod{12}$ муносибати зерин қой дорад

$$\chi_3(p) = \chi_{12}(p) = -1, \quad \chi_4(p) = 1.$$

Он гоҳ ҳосил мекунем

$$\begin{aligned} A_5 &= \prod_{p \equiv 5 \pmod{12}} A_5(p^{-s}) = \\ &= \prod_{p \equiv 5 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^s}\right)^{-4} \left(1 + \frac{1}{p^s}\right)^{-2} \left(1 + \frac{1}{p^{2s}} - \frac{2}{p^{3s}}\right) = \\ &= B_5(S) \prod_{p \equiv 5 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^s}\right)^{-2} \left(1 - \frac{\chi_3(p)}{p^s}\right)^{-1} \times \left(1 - \frac{\chi_4(p)}{p^s}\right)^{-2} \\ &\quad \cdot \left(1 - \frac{\chi_{12}(p)}{p^s}\right)^{-1}, \\ B_5(S) &= \prod_{p \equiv 5 \pmod{12}} \left(1 + \frac{1}{p^{2s}} - \frac{2}{p^{3s}}\right). \end{aligned}$$

Акнун формулаи охиرونро барои қатори $A_7(x)$ истифода бурда, ба назар мегирем, ки дар ҳолати $p \equiv 7 \pmod{12}$ муносибати зерин қой дорад

$$\chi_3(p) = 1, \quad \chi_4(p) = \chi_{12}(p) = -1.$$

Он гоҳ ҳосил мекунем

$$\begin{aligned} A_7 &= \prod_{p \equiv 7 \pmod{12}} A_7(p^{-s}) = \prod_{p \equiv 7 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^s}\right)^{-3} \left(1 + \frac{1}{p^s}\right)^{-3} \left(1 + \frac{3}{p^{2s}}\right) = \\ &= B_7(S) \prod_{p \equiv 7 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^s}\right)^{-2} \left(1 - \frac{\chi_3(p)}{p^s}\right)^{-1} \left(1 - \frac{\chi_4(p)}{p^s}\right)^{-2} \left(1 - \frac{\chi_{12}(p)}{p^s}\right)^{-1}, \\ B_7 &= \prod_{p \equiv 7 \pmod{12}} \left(1 + \frac{3}{p^{2s}}\right). \end{aligned}$$

Дар ин ҷо низ барои қатори $A_{11}(x)$ аз формулаи охирон истифода бурда, дар назар мегирем, ки ҳангоми: $p \equiv 11 \pmod{12}$. Муносибати зерин қой дорад:

$$\chi_3(p) = \chi_4(p) = -1, \quad \chi_{12}(p) = 1.$$

Он гоҳ ҳосил мекунем:

$$\begin{aligned} A_{11} &= \prod_{p \equiv 11 \pmod{12}} A_{11}(p^{-s}) = \prod_{p \equiv 11 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^s}\right)^{-3} \left(1 + \frac{1}{p^s}\right)^{-3} \left(1 - \frac{1}{p^{2s}}\right) = \\ &= B_{11}(S) \prod_{p \equiv 11 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^s}\right)^{-2} \left(1 - \frac{\chi_3(p)}{p^s}\right)^{-1} \left(1 - \frac{\chi_4(p)}{p^s}\right)^{-2} \left(1 - \frac{\chi_{12}(p)}{p^s}\right)^{-1} \\ B_{11}(S) &= \prod_{p \equiv 11 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^{2s}}\right). \end{aligned}$$

Акнун ҳамаи қиматҳои ҳосилнамудаи бузургии A_j ; $j = 1, 2, 3, 5, 7, 11$ -ро ба формулаи (3) гузошта ба назар мегирем, ки

$$\prod_p \left(1 - \frac{1}{p^s}\right)^{-2} \left(1 - \frac{\chi_3(p)}{p^s}\right)^{-1} \left(1 - \frac{\chi_4(p)}{p^s}\right)^{-2} \left(1 - \frac{\chi_{12}(p)}{p^s}\right)^{-1} = (s, \chi_3) L^2(s, \chi_4) L(s, \chi_{12}).$$

Онгоҳ ҳосил мекунем $f(s) = \zeta^2(s) L(s, \chi_3) L^2(s, \chi_4) L(s, \chi_{12}) \cdot B(s)$.

Дар ин ҷо

$$B(s) = B_3(s) \cdot B_1(s) \cdot B_5(s) \cdot B_7(s) \cdot B_{11}(s) = \\ = \left(1 - \frac{2}{3^{2s}} + \frac{3}{3^{4s}}\right) \prod_{p \equiv 1 \pmod{12}} \left(1 - \frac{3}{p^{2s}} + \frac{2}{p^{2s}}\right) \prod_{p \equiv 5 \pmod{12}} \left(1 + \frac{1}{p^{2s}} - \frac{2}{p^{2s}}\right) \times \\ \times \prod_{p \equiv 7 \pmod{12}} \left(1 + \frac{1}{p^{2s}}\right) \prod_{p \equiv 11 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^{2s}}\right).$$

Функсияи $b(p^k)$ -ро ворид мекунем, ки он барои дараҷаҳои бутуни ададҳои сода мувофиқан формулаи зерин муайян карда мешавад

$$b(p^k) = \begin{cases} 0, & \text{агар } k = 1, k \geq 4 \text{ ё } p \equiv j \pmod{12} \text{ ва } k = 3, j = 7, 11; \\ -3, & \text{агар } p \equiv 1 \pmod{12} \text{ ва } k = 2; \\ 2, & \text{агар } p \equiv 1 \pmod{12} \text{ ва } k = 3; \\ 3, & \text{агар } p \equiv j \pmod{12} \text{ ва } k = 2, j = 5, 7; \\ -2, & \text{агар } p \equiv 5 \pmod{12} \text{ ва } k = 3. \end{cases}$$

Ҳосили зарби беохии $B(s) \cdot B^{-1}(s)$ -ро дар намуди зерин нишон медиҳем

$$\frac{B(s)}{B_3(s)} = \prod_{p \neq 2,3} \left(1 + \frac{b(p^2)}{p^{2s}} + \frac{b(p^3)}{p^{3s}}\right).$$

Аз ин ҷо барои функсияи ғайринолии $b(p^\alpha)$, дар ҳолати $2 \leq \alpha \leq 3$ баҳои зерин ҳосил мешавад

$$|b(p^\alpha)| \leq 3 \leq \alpha + 1 = \tau(p^\alpha). \quad (5)$$

Суммаҳои дар зери аломати ҳосили зарби беохир бударо ба ҳамдигар зарб намуда, меёбем:

$$\frac{B(s)}{B_3(s)} = 1 + \sum_{m=25}^{\infty} \frac{\beta(m)}{m^s}$$

Дар ин ҷо $\beta(m)$ функсияи ихтиёрии аргументи m -роифода мекунад, ки он бо ёрии ҷудокунии каноникии зерин ба ададҳои сода дода шудааст: $m = p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdot \dots \cdot p_r^{\alpha_r}$.

Агар яке аз шартҳои зерин иҷро шавад, он гоҳ $\beta(m) = 0$ мешавад:

- 1) $\min(\alpha_1, \dots, \alpha_r) = 1$;
- 2) $\max(\alpha_1, \dots, \alpha_r) \geq 4$;
- 3) $\min(\alpha_1, \dots, \alpha_r) \geq 2$;
- 4) $\max(\alpha_1, \dots, \alpha_r) = \alpha_i = 3$,
 $p_i \equiv j \pmod{12}$ ва $j = 7, 11$.

Дар ҳолати иҷро шудани шартҳои зерин бошад

- 1) $\min(\alpha_1, \dots, \alpha_r) \geq 2$;
- 2) $\max(\alpha_1, \dots, \alpha_r) = \alpha_i = 3$;
 $p_i \not\equiv j \pmod{12}, j = 7, 11$

баробарии зерин ҷой дорад $\beta(m) = b(p_1^{\alpha_1}) \dots b(p_r^{\alpha_r})$ ва $\beta(m) \neq 0$ мебошад.

Аз ин ҷо бармеояд, ки агар $\beta(m) \neq 0$ бошад, он гоҳ дараҷаҳои ададҳои содае, ки ба ҷудокунии каноникии ададҳои m дохил мешавад ба 2 ва 3 баробар мебошад. Бинобар ҳамин адади m -ро дар намуди зерин гавиштан мумкин аст

$$m = x^2 y^2, (x, y) = 1.$$

Пас, дар натиҷа барои $\beta(m) \neq 0$ аз муносибати (5) истифода бурда ҳосил мекунем

$$|\beta(m)| = |b(p_1^{\alpha_1})| \cdots |b(p_r^{\alpha_r})| \leq \tau(p_r^{\alpha_r}) = \tau(m).$$

Акнун мувофиқи баҳои $\tau(m) \ll_{\varepsilon} m^{\varepsilon}$, ки дар ин ҷо $\varepsilon > 0$ – адади ихтиёрии хур мебошад, ифодаи зеринро ҳосил мекунем.

$$|\beta(m)| = |\beta(x^2 y^3)| \leq \tau(x^2 y^3) \leq \tau(x^2) \tau(y^3) \ll_{\varepsilon} x^{\varepsilon} y^{\varepsilon}.$$

Аз ин ҷо баҳои навбатие ҳосил мешавад, ки дар он ҳамаи ҳосили зарби қаторҳои беохир иштирок мекунанд ва он барои наздикшавиҳои мутлақ дуруст мебошад

$$\begin{aligned} \left| \frac{B(S)}{B_3(S)} \right| &\leq 1 + \sum_{m=25}^{\infty} \frac{|\beta(m)|}{m^{\sigma}} \ll_{\varepsilon} \sum_{x=1}^{\infty} \sum_{y=1}^{\infty} \frac{x^{\varepsilon}}{x^{2\sigma}} \cdot \frac{y^{\varepsilon}}{y^{3\sigma}} = \\ &= \sum_{x=1}^{\infty} \frac{1}{x^{2\sigma-\varepsilon}} \sum_{y=1}^{\infty} \frac{1}{y^{3\sigma-\varepsilon}} = \phi(2\sigma-\varepsilon) \phi(3\sigma-\varepsilon). \end{aligned}$$

Қаторҳо дар қисми чапи нобаробарии охири аз (тақсимшавандаҳо) ҷамъшавандаҳои мусбат иборат буда, барои дилхоҳ σ аз рӯи шарт

$$2\sigma - \varepsilon > 1, \text{ яъне ҳангоми } \sigma > \frac{1+\varepsilon}{2} \text{ будан наздикшаванда мебошад.}$$

Аз баски $\varepsilon > 0$ ҳамчун адади хурдтарин ҳисоб карда мешавад, он гоҳ ҳосили зарби зерин

$$\begin{aligned} \frac{B(S)}{B_3(S)} &= \prod_{p \equiv 1 \pmod{12}} \left(1 - \frac{3}{p^{2s}} + \frac{2}{p^{3s}}\right) \prod_{p \equiv 5 \pmod{12}} \left(1 + \frac{3}{p^{2s}} - \frac{2}{p^{3s}}\right) \times \\ &\times \prod_{p \equiv 7 \pmod{12}} \left(1 + \frac{3}{p^{2s}}\right) \prod_{p \equiv 11 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^{2s}}\right) \end{aligned}$$

мутлақ наздикшаванда буда, дар дилхоҳ соҳае, ки бо шarti $\operatorname{Re} S > 0.5$ муайян карда шудааст маҳдуд мебошад.

Функсияи $B_3(S)$ қатори охириноки Дирихлеро ифода мекунад. Бинобар ҳамин функсияи додашуда дар ҳар гуна нимҳамвории ҳамвории комплексӣ, ки бо шarti $\sigma > \sigma_0 > 0$ муайян карда мешавад, маҳдуд мебошад ва σ_0 – адади ихтиёрии ҳақиқӣ мебошад. Пас

$$\begin{aligned} B(S) &= \left(1 - \frac{2}{3^{2s}} + \frac{3}{3^{4s}}\right) \prod_{p \equiv 1 \pmod{12}} \left(1 - \frac{3}{p^{2s}} + \frac{2}{p^{3s}}\right) \times \\ &\times \prod_{p \equiv 5 \pmod{12}} \left(1 + \frac{3}{p^{2s}} + \frac{3}{p^{3s}}\right) \times \prod_{p \equiv 7 \pmod{12}} \left(1 + \frac{3}{p^{2s}}\right) \prod_{p \equiv 11 \pmod{12}} \left(1 - \frac{1}{p^{2s}}\right). \end{aligned}$$

Бо ҳамин теорема пурра исбот шуд.

АДАБИЁТ

1. Нгуен Хак Тхань. О кубической форме $x^3 + y^3 + z^3 = 3xyz$. Вестник Московского Университета. Серия 1, математика, механика, 1990. №3, с.7-10.
2. Dirichlet L. Über die Bestimmung der mittleren werte in der Zahlen theorie. Abh. Anad. Berlin (werke 2, 49-66). (1989). P. 69-83
3. Виноградов И.И. Основы теории чисел. Москва: Наука, 1981 г, 176 стр.
4. Раджабова Б.Х., Камариддинзода З.Н. Выражение ряда Дирихле через Дзета-функции Римана и функции Дирихле. \\\ Вестник педагогического университета. Серия естественных наук. 2021. № 1-2 (9-10), с. 86-94.

ДАР БОРАИ ИФОДА НАМУДАНИ ҚАТОРИ ДИРИХЛЕ БО ВОСИТАИ ДЗЕТА-ФУНКЦИЯИ РИМАН

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур барои функцияи $s(n)$ теоремае оид ба шакли

возеҳи қатори тавлидшаванда исбот карда шудааст. Бо суханҳои дигар гуфтан мумкин аст, ки қатори Дирихле бо дзета-функсияи Риман ва функсияи Дирихле ифода карда шудааст.

Калидвожаҳо: қатор, қатори Дирихле, функсия, дзета-функсияи Риман, функсияи Дирихле, функсияи мултипликативӣ, характер, мутлақ наздикшаванда, адади сода, адади натуралӣ, адади бутун, муодилаҳои диофантӣ, индуксияи математикӣ

ДОКАЗАТЕЛЬСТВО ТЕОРЕМ О ВЫРАЖЕНИИ РЯДА ДИРИХЛЕ ДЗЕТА-ФУНКЦИЕЙ РИМАНА

Аннотация. В этой статье для функции $s(n)$ доказана теорема о явном виде её производящего ряда. Другими словами, можно сказать, что ряд Дирихле выражается через Дзета-функции Римана и функции Дирихле.

Ключевые слова: ряд, ряд Дирихле, функция, дзета-функсия Римана, функция Дирихле, мультипликативная функция, характер, абсолютно сходящееся, простое число, натуральное число, целое число, диофантово уравнение, математическая индукция.

ON THE EXPRESSION OF THE DIRICHLET SERIES BY THE RIEMANN ZETA FUNCTION

Annotation. In this article, for the function $s(n)$, a theorem on the explicit form of its generating series is proved. In other words, we can say that the Dirichlet series is expressed in terms of the Riemann zeta functions and the Dirichle functions.

Key words: series, Dirichlet series, function, Riemann zeta-function, Dirichlet function, multiplicative function, character, absolutely convergent, prime number, natural number, integer, Diophantine equation, and mathematical induction.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳазраткулзода Нуъмоншоҳ – магистри кафедраи алгебра ва назарияи ададҳои ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ. **Суроға:** 734003, ш. Душанбе, х. Рудакий 121. **Телефон:** 111220082. **Почтаи электронӣ:** nhazratqulzoda@gmail.com

Сведения об авторе: Хазраткулзода Нуъмоншоҳ – магистр кафедры алгебры и теории чисел ТГПУ им. Садриддина Аини **Почтовый адрес:** 734003, ш. Душанбе, х. Рудакий 121. **Телефон:** 111220082. **Электронная почта:** nhazratqulzoda@gmail.com

Information about the authors: Hazratqulzoda Numonshoh – Master of Department of Algebra and Number Theory of Tajik State Pedagogical University named Sadriddin Aini **Postal address:** 734003, Dushanbe, Rudaki 121, **Telephone:** 111220082. **E-mail:** nhazratqulzoda@gmail.com

Назарова Зайнура,
магистрант первого курса факультет физики

ВЛИЯНИЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ ДВУХВАЛЕНТНЫХ АКТИВАТОРОВ НА ИНТЕНСИВНОСТЬ ЛЮМИНЕСЦЕНЦИИ $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}$ ЛЕГИРОВАННОГО ИОНАМИ Mn^{4+}

Нанокристаллические оксидные материалы, легированные ионами с $3d^3$ электронной конфигурации (Mn^{4+} , Cr^{3+}), являются перспективным материалом в связи с их потенциальным применением в голографии, оптоэлектронике, спинтронике, лазерной технологии, медицине, агротехнике, дозиметрии и т. д. [1-3].

В частности, нанокристаллические материалы, легированные ионами Mn^{4+} , стали объектом интенсивного исследования в связи с их практическим использованием в

качестве источника красного и инфракрасного излучения (люминофора) [4]. Например, в статьях [5, 6] приведены результаты работ по синтезу, структуре и люминесцентным свойствам нанокристаллических оксидов и фторидов, легированных ионами Mn^{4+} и Cr^{3+} . В работах [7-12] нами были исследованы электронные структуры люминофоров, легированных ионами Mn^{4+} в рамках теории функционала плотности, а в работе [13] геометрическое, электронное и механическое свойства K_2SiF_6 , легированного ионами Mn^{4+} исследованы в рамках теории функционала плотности под давлением.

Для исследования электронной структуры $CaAl_{12}O_{19}$, легированного ионами Mn^{4+} , выполнили полную геометрическую оптимизацию с помощью программного пакета VASP. С учетом того, что ион Mn^{4+} может занимать один из пяти (М) позиций атома Al, оптимизацию приводили для всех вариантов по отдельности. Поскольку среди всех возможных вариантов размещения атомов в кристаллической структуре всегда реализуется тот, который при заданных термодинамических параметрах отвечает минимуму свободной энергии, то главным принципом при нахождении устойчивого варианта кристаллической структуры является минимизация его структурной энергии. Эта задача решается в рамках квантово-механических расчетов путем расчета энергии системы.

Анализ расчётов показывает, что для иона Mn^{4+} наиболее энергетически выгодно занять позицию октаэдрического Al(4). Вторым наиболее стабильным вариантом оккупации иона Mn^{4+} является позиция Al(5) (тоже октаэдрический). Энергетическая разница иона Mn^{4+} в позициях Al(4) и Al(5) составляет 0,185156 эВ. Надо отметить, что согласно теории кристаллического поля, ион Mn^{4+} именно в октаэдрическом окружении дает красную эмиссию. Энергетические характеристики Mn^{4+} для всех позиций Al приведены в табл. 1.

Таблица 1

Результаты расчёта свободной энергии Гиббса для $CaAl_{12}O_{19}$, легированного ионами Mn^{4+} для пяти (М) позиций атома Al.

Тип позиции	Е (эВ)	Энергетическая разница относительно минимальной энергии Е (эВ)
Mn^{4+} - Al(1)	- 483,26067124	0,80640414
Mn^{4+} - Al(2)	- 483,43270323	0,63437215
Mn^{4+} - Al(3)	- 481,99714602	2,06992936
Mn^{4+} - Al(4)	- 484,06707538	0,00
Mn^{4+} - Al(5)	- 483,88191887	0,185156

Как было отмечено, для иона Mn^{4+} наиболее стабильной является оккупация позиции Al(4). Далее, нами рассмотрен случай, когда ион Mn^{4+} занимает позицию Al(4) и геометрическую оптимизацию провели для этого варианта до последнего шага. Ион Mn^{4+} окружен шестью ионами кислорода, которые образуют октаэдр $[MnO_6]$. Длина связи иона Mn^{4+} с ионами кислорода составляет 1.894 и 1.925 Å. При этом суперячейка состоит из 64 атомов. Такая система состоит из 36 неэквивалентных атомов в $R\bar{3}m1$ (#156) пространственной группе. Расчеты основного электронного состояния

проводились с помощью программного пакета WIEN2k с учетом спиновой поляризации. Радиусы МТ-сфер соответственно равны $2,38a_0$ для атома Ca, $1,64a_0$ для атома Al, $1,90a_0$ для атома Mn и $1,63a_0$ для атома O. Результаты квантово-механических расчетов приведены на рис. 1-2. В запрещенной зоне $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}$ формируются новые спин-вверх и спин-вниз электронные состояния за счет $3d$ -орбиталей иона Mn^{4+} . Однако t_{2g} орбитали иона Mn^{4+} расположены в области с отрицательным энергетическим значением внутри зонной проводимости. Энергетическая разница спин-вверх t_{2g} и e_g ($10Dq$) состояний в рамках GGA-PBE расчетов равна 2.69 эВ.

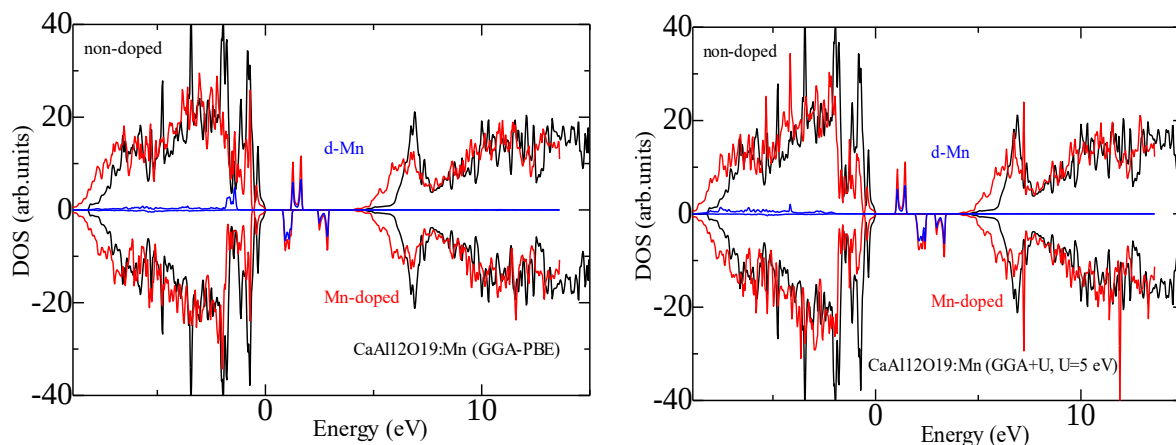

Рис. 1. Плотность электронных состояний $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}:\text{Mn}^{4+}$ по GGA и GGA+U ($U=5\text{ эВ}$) расчетам.

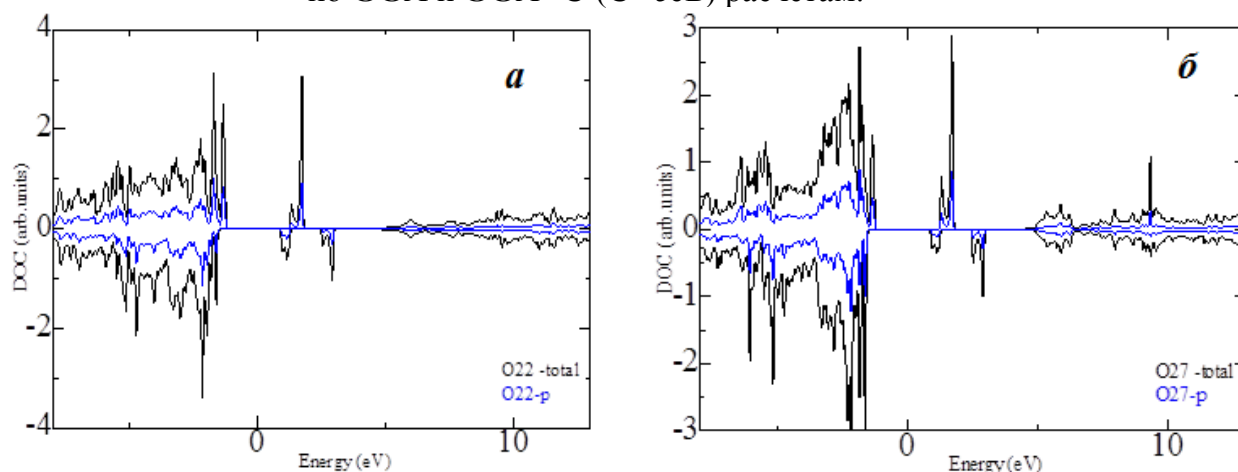

Рис. 2. Гибридизация $3d$ - Mn^{4+} с $2p$ -O22 (а) и O27 (б).

Многие люминесцентные свойства, в том числе, интенсивность и длина волны излучения могут зависеть от гибридизации иона Mn^{4+} с полями лигандов. В нашем случае наиболее сильная гибридизация $3d$ -орбиталей иона Mn^{4+} наблюдается с $2p$ -орбиталями O22 и O27 (рис. 2).

Согласно [14] относительная интенсивность флуоресценции $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}:\text{Mn}^{4+}$ на 1/20 меньше, чем у $\text{La}_2\text{O}_2\text{S}:\text{Eu}^{3+}$. В [15] исследовано влияние CaF_2 и MgF_2 на интенсивность флуоресценции $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}:\text{Mn}^{4+}$. В [16], сообщалось, что дополнительный соактиватор Mg^{2+} может увеличить интенсивность эмиссии $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}:\text{Mn}^{4+}$. Иными словами, интенсивность люминесценции $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}:\text{Mn}^{4+}$, полученного твердофазным методом, может быть улучшена путем введения в его состав дополнительных соактиватор на основе двух валентных ионов. Функция двух валентных ионов в структуре кристаллофосфора заключается в образовании дополнительных искажений кристаллического поля решетки.

С целью исследования влияние дополнительных двухвалентных ионов, такие как

Mg^{2+} , Zn^{2+} , Cd^{2+} и Sr^{2+} , на интенсивность красной эмиссии $CaAl_{12}O_{19}:Mn^{4+}$ проводились ряд квантово-механических расчетов. С учетом ионных радиусов Al (67.5 пм), Mg (86 пм), Zn (88 пм), Ca (134 пм), Sr (144 пм), Cd (145 пм) предполагали, что ионы Sr (144 пм), Cd (145 пм) могут занять позиции Ca, а ионы Mg^{2+} и Zn^{2+} могут занять позиции Al. Для определения захват ионов Mg^{2+} и Zn^{2+} рассчитали свободной энергии Гиббса при фиксированной позиции иона Mn^{4+} с помощью программного пакета VASP [17] в рамках метода PAW [18] с использованием GGA-PBE [19]. Рассмотрен случаи, когда ионы Mg^{2+} и Zn^{2+} размещены в пять позиций Al, а ион Mn^{4+} фиксировано в позиции Al4 (стабильная позиция). Согласно полученным результатам наиболее стабильная позиция для ионов Mg^{2+} и Zn^{2+} является позиция Al3. С учетом, того что после легирования дополнительных со-активаторов, ион Mn^{4+} могут изменять свою позицию, рассмотрели случаи, когда ион Mn^{4+} переходит во вторую стабильную позицию – Al5. Расчет свободной энергии Гиббса показывает, что в этом случае тоже наиболее стабильная позиция для ионов Mg^{2+} и Zn^{2+} является Al3. Результаты расчетов приведены в табл.2-3.

Таблица 2. -Результаты расчета для $CaAl_{12}O_{19}:Mn^{4+}$ с дополнительными со-активаторами Mg^{2+} для пяти (M) позиции атома Al, когда ион Mn^{4+} занят в позицию – Al4.

Тип позиции Mg	E (эВ)	ΔE (эВ)
$Mg^{2+} \rightarrow Al(1) \& Mn@Al(4)$	-473.23660175	0.6283
$Mg^{2+} \rightarrow Al(2) \& Mn@Al(4)$	-473.33576128	0.52921106
$Mg^{2+} \rightarrow Al(3) \& Mn@Al(4)$	-473.86497234	0.000
$Mg^{2+} \rightarrow Al(4) \& Mn@Al(4)$	-472.12097038	1.74400196
$Mg^{2+} \rightarrow Al(5) \& Mn@Al(4)$	-472.47387639	1.39109595

Таблица 3. - Результаты расчета для $CaAl_{12}O_{19}:Mn^{4+}$ с дополнительными со-активаторами Mg^{2+} для пяти (M) позиции атома Al, когда ион Mn^{4+} занят в позицию – Al5.

Тип позиции Mg	E (эВ), эВ	ΔE (эВ)
$Mg^{2+} \rightarrow Al(1) \& Mn@Al(5)$	-473.11005845	0.51003151
$Mg^{2+} \rightarrow Al(2) \& Mn@Al(5)$	-471.55851000	2.06157996
$Mg^{2+} \rightarrow Al(3) \& Mn@Al(5)$	-473.62008996	0.000
$Mg^{2+} \rightarrow Al(4) \& Mn@Al(5)$	-471.76761829	1.85247167
$Mg^{2+} \rightarrow Al(5) \& Mn@Al(5)$	-472.47975552	1.14033444

В случае иона Zn^{2+} , в качестве дополнительного соактиватора тоже стабильная позиция иона Zn^{2+} относительно первой и второй оккупации Mn^{4+} не изменится. Результаты вычислений приведено в табл. 4 и 5.

Таблица 4. - Результаты расчета для $CaAl_{12}O_{19}:Mn^{4+}$ с дополнительными соактиваторами иона Zn^{2+} для пяти (M) позиции атома Al, когда ион Mn^{4+} занят в позицию – Al4.

Тип позиции Zn	E (эВ)	ΔE (эВ)
4) $Zn^{2+} \rightarrow Al(1) \& Mn@Al($	- 469.49859353	1.38511089
4) $Zn^{2+} \rightarrow Al(2) \& Mn@Al($	- 470.10363872	0.7800657
$Zn^{2+} \rightarrow Al(3) \& Mn@Al(4$)	- 470.88370442	0.000
4) $Zn^{2+} \rightarrow Al(4) \& Mn@Al($	- 468.06790694	2.81579748
4) $Zn^{2+} \rightarrow Al(5) \& Mn@Al($	- 468.92759271	1.95611171

Таблица 5. - Результаты расчета для $CaAl_{12}O_{19}:Mn^{4+}$ с дополнительными допингами иона Zn^{2+} для пяти (М) позиции атома Al, когда ион Mn^{4+} занят в позицию –Al5.

Тип позиции Zn	E (эВ), эВ	ΔE (эВ)
$Zn^{2+} \rightarrow Al(1)$ & $Mn@Al(5)$	-469.34945390	1.32056975
$Zn^{2+} \rightarrow Al(2)$ & $Mn@Al(5)$	-468.70779002	1.96223363
$Zn^{2+} \rightarrow Al(3) \& Mn@Al(5)$	-470.67002365	0.000
$Zn^{2+} \rightarrow Al(4)$ & $Mn@Al(5)$	-468.10535467	2.56466898
$Zn^{2+} \rightarrow Al(5)$ & $Mn@Al(5)$	-468.94657746	1.72344619

В табл.6 приведено значение длина связи Mn-O в $CaAl_{12}O_{19}:Mn^{4+}$ и $CaAl_{12}O_{19}:Mn^{4+}$ (Mg^{2+} , Zn^{2+} , Cd^{2+} , Sr^{2+})

Таблица 6. - Значения длина связи в $CaAl_{12}O_{19}:Mn^{4+}$ и $CaAl_{12}O_{19}:Mn^{4+}$ (Mg^{2+} , Zn^{2+} , Cd^{2+} , Sr^{2+})

	M	M	Z	C	S
	n	g	n	d	r
2 O	1. 894	1 .895	1. 894	1. 894	1. 895
6 O	1 894	1 .895	1. 894	1. 894	1. 895
10 O	1. 894	1 .895	1. 894	1. 894	1. 895
25 O	1. 926	1 .974	1. 975	1. 926	1. 928
28 O	1. 926	1 .974	1. 975	1. 926	1. 928
29 O	1. 926	1 .974	1. 975	1. 926	1. 928

Анализ полученных результатов показывает, что значительное изменение длина связи Mn-O в $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}:\text{Mn}^{4+}$, наблюдается после легирования ионов Mg^{2+} и Zn^{2+} . Ионы Cd^{2+} и Sr^{2+} заняты в позицию Ca, после легирования, которых изменение длина связи Mn-O почти не наблюдается. Экспериментальные результаты подтверждает, что именно после легирования ионов Mg^{2+} и Zn^{2+} наблюдается повышение интенсивность люминесценции в $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}:\text{Mn}^{4+}$.

На рис.3 приведены спектр фотолюминесценции $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}:\text{Mn}^{4+}$ легированного с дополнительными двухвалентными ионами Mg^{2+} , Zn^{2+} , Cd^{2+} и Sr^{2+} . Наглядно видно, что относительная интенсивность системы с ионами Mg^{2+} и Zn^{2+} три раза выше, чем системы с Zn^{2+} и Cd^{2+} .

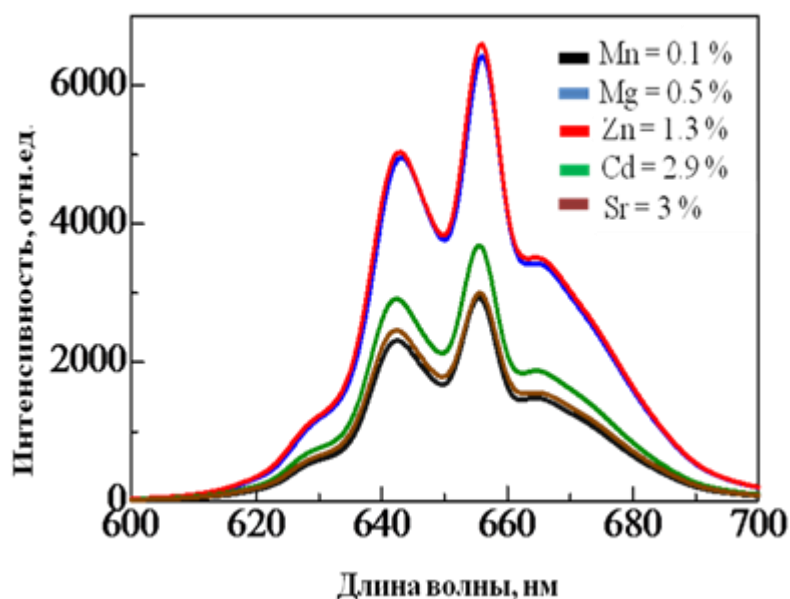

Рис. 3 - Спектр люминесценции $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}:\text{Mn}^{4+}$, (Mg^{2+} , Zn^{2+} , Cd^{2+} и Sr^{2+})

Таким образом, легированные двухвалентные ионы, такие как Mg^{2+} и Zn^{2+} вляет на интенсивност люменесценции $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}:\text{Mn}^{4+}$. Согласно полученным результатом интенсивност люменесценции $\text{CaAl}_{12(1-x)(1-y)}\text{O}_{19}\text{Mn}_x\text{Mg}_{12y}$ ($y=0.001, 0.003, 0.005, 0.007$) имеет пик при концентрации $y=0.005$, а $\text{CaAl}_{12(1-x)(1-y)}\text{O}_{19}\text{Mn}_x\text{Zn}_{12y}$ имеет пик при концентрации $y=0.015$. Интенсивная люменесценция $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}:\text{Mn}^{4+}$, после легирования ионов Mg^{2+} и Zn^{2+} три раза увеличивается.

ЛИТЕРАТУРА

1. Setlur, A. A. Energy efficient high color rendering LED lamps using oxyfluoride and fluoride phosphors / A. A. Setlur, E. V. Radkov, C. S. at all // Chem. Mater., 2010, № 22, Pp.4076–4082.
2. Loutts, G. B. Manganese doped yttrium orthoaluminate: A potential material for holographic recording and data storage / G. B Loutts., M. Warren, L. Taylor, R. R. at all // Phys. Rev. B: Condens. Matter Mater. Phys., 1998, v.57, Pp.3706–3709.
3. Zhydashchinskii, Y. Photoluminescence studies of Mn^{4+} ions in YAlO_3 crystals at ambient and high pressure / Y. Zhydashchinskii, D. Galanciak, S.Kobyakov, M. Berkowski, A.Kamińska, A. Y. Suchocki, A.Zakharko and A.Durygin // J. Phys.: Condens. Matter., 2006, v.18, №49, Pp.11385–11397.
4. Sadao, A. Review— Mn^{4+} -Activated Red and Deep Red-Emitting Phosphors / A. Sadao // ECS Journal of Solid State Science and Technology, 2020, (9) Pp. 016001
5. Brik, M. G. Spin-Forbidden Transitions in the Spectra of Transition Metal Ions and

Nephelauxetic Effect / M. G. Brik, S. J. Camardello, A. M. Srivastava, N. M. Avram, and A. Suchockic // ECS Journal of Solid State Science and Technology, 2016, № 5 (1) Pp.3067-3077.

6. Makoto, S. Crystal growth and luminescence properties of Cr-doped YAlO_3 single crystals / S. Makoto, Y. Takayuki, T. Daisuke, Y. Yuui, F. Yoshisuke, F. Yutaka, Y. Akira // Journal of Crystal Growth, 2013, 362, Pp.157–161.

7. Умар, З. Теоретическое моделирование электронного строения $\text{LaScO}_3\text{:Mn}^{4+}$ в рамках теории функционала плотности / З. Умар, М.С. Курбониён, Ямамото Томоюки, Ф.Рахими // ДАН Таджикистан, 2019, Т.62, №3-4, С.175-181.

8. Mekhrdod, S. Electronic Structure Analysis of Mn-Doped CaMO_3 Perovskites / S. Mekhrdod, Z.Umar, Tomoyuki Yamamoto // AMTC Letter (International Journal of Advanced Microscopy and Theoretical Calculations, (ISSN 1892-9465)), 2019, v.6, Pp.256 -257.

9. Умар, З., Курбониён М.С., Томоюки Ямамото, Рахими Ф. Квантово-механический расчет электронной структуры $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}\text{:Mn}^{4+}$ в рамках теории функционала плотности / З.Умар, М.С. Курбониён, Томоюки Ямамото, Ф.Рахими // ДАН Р.Таджикистан, 2020, Т.63, №1-2, С.64-70.

10. Musashi, S. [Theoretical and Experimental Investigations of Mn4+ Site Occupation in \$\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}\$](#) / S. Musashi, Z. Umar, S. Mekhrdod, A. Srivastava, W. William, W. William, B. Mikhail, T. Tomoyuki // ECS Journal of Solid State Science and Technology, 2021, V.10, №7, Pp.076004.

11. Умар, З. Электронная структура фосфорных материалов SrZrO_3 и SrHfO_3 , легированных ионами Mn^{4+} // З. Умар, Ф. Шокир, Ф. Рахими, М. Субхони, Т. Ямамото // Известия национальной академии наук Таджикистана. Отд. физ.-мат., хим., геол. И техн. наук, 2021, №1(182), С.58-67.

12. Курбониён, М.С., Умар З., Томоюки Ямамото, Рахими Ф. Первопринципные расчеты электронной структуры AMO_3 ($\text{A}=\text{Ca}, \text{Sr}$; $\text{M}=\text{Sn}, \text{Zr}, \text{Ti}, \text{Hf}$), легированного ионами Mn^{4+} / М.С. Курбониён, З.Умар, Я.Томоюки, Ф. Рахими // Доклады национальной академии наук Таджикистана, 2021, Т.64, №1-2, С.71-77.

13. Mekhrdod, S. Influence of Isostatic Pressure on the Elastic and Electronic Properties of $\text{K}_2\text{SiF}_6\text{:Mn}^{4+}$ / S. Mekhrdod, Z. Umar at all // Materials, 2022, 15, Pp.613.

14. Murata, T. Fluorescence properties of Mn^{4+} in $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}$ compounds as red-emitting phosphor for white LED / T. Murata, T. Tanou, M. Iwasaki, K. Morinaga, T. Hase // Journal of Luminescence, 2005. –V.114. –Pp.207–212.

15. Shu, W. GeO_2 dopant induced enhancement of red emission in $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}\text{:Mn}^{4+}$ phosphor / W. Shu, L. Jiang; S. Xiao, X. Yang, J. Ding // Mater. Sci. Eng. B., 2012, – V.177. –Pp.274–277.

16. Lili Meng Lifang Liang. A novel red phosphor $\text{Na}, \text{Mn}^{4+}$ co-doped $\text{Sr}_4\text{Al}_{14}\text{O}_{25}$ for warm white light emitting diodes / Lili Meng Lifang Liang, Yanxuan Wen // Materials Chemistry and Physics., 2015. –V.153. –Pp.1-4.

17. Kresse, G. Efficient iterative schemes for Ab initio total-energy calculations using a plane-wavebasis set / G. Kresse, J. Furthmüller // Phys. Rev. B 54., 1996, Pp.11169-11186.

18. Perdew, J.P. Restoring the density-gradient expansion for exchange in solids and surfaces // J.P. Perdew, A. Ruzsinszky, G.I. Csonka at all // Phys. Rev. Lett. 100., 2008, Pp. 136406.

19. Blochl, P.E. Projector augmented-wave method Phys / P.E. Blochl // Rev. B 50, 1994, Pp.17953-17979.

ТАЪСИРИ ИОНХОИ ДУВАЛЕНТА БА ИНТЕНСИВНОКИИ ЛЮМИНЕСЕНТСИЯИ $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}$ БО ИОНИ Mn^{4+} ЛЕГИРОНИДАШУДА

Дар мақолаи пешниҳодшуда натиҷаҳои омӯзиш оид ба хосиятҳои геометрӣ, электронӣ ва оптикӣ $\text{CaAl}_{12}\text{O}_{19}$, ки бо иони Mn^{4+} легиронидашуда аст пешниҳод

шудааст. Муйян карда шудааст, ки пас аз иони Mn^{4+} ба матрисаи $CaAl_{12}O_{19}$ легиронидан, мавқеи аз ҳама устувор барои иони Mn^{4+} мавқеи атоми Al_4 мебошад. Ҳамчунин пас аз иони Mn^{4+} ба матрисаи $CaAl_{12}O_{19}$ легиронидан дар соҳаи манъбудаи $CaAl_{12}O_{19}$ ҳолатҳои нави электронӣ ба вуҷуд меоянд, ки дар онҳо саҳми қабати 3d-и Mn^{4+} назаррас аст. Таъсири ионҳои дувалентаи Cd^{2+} , Sr^{2+} , Mg^{2+} и Zn^{2+} ба интенсивнокии люминесценсияи $CaAl_{12}O_{19}$, ки бо иони Mn^{4+} легиронидашуда аст омӯхта шуд. Бо методи ҳисоби энергияи пурраи система механизми ҷойгирии ионҳои дувалентаи Mg^{2+} и Zn^{2+} дар сохтори геометрии $CaAl_{12}O_{19}$, ки иони Mn^{4+} дар мавқеи устувор ва устувори дуҷумин қарор дорад омӯхта шуд. Муайян карда шуда аст, ки барои ионҳои дувалентаи Mg^{2+} и Zn^{2+} мавқеи устувор дар харду ҳолат ҳам мавқеи Al_3 мебошад. Мувофиқи натиҷаҳои ҳосилшуда пас аз легиронидани ионҳои ду валентаи Mg^{2+} и Zn^{2+} интенсивнокии люминесценсияи $CaAl_{12}O_{19}$ бо иони Mn^{4+} легиронидашуда ду маротиба зиёд мешавад.

Калимаҳои калидӣ: фосфор, назарияи функционали зичӣ, параметри кристаллии майдон (10 Dq), энергияи афканишот, фишор.

INFLUENCE OF ADDITIONAL DIVALENT ACTIVATORS ON THE LUMINESCENCE INTENSITY OF $CaAl_{12}O_{19}$ DOPED WITH Mn^{4+} IONS

This article presents the results of a study of the geometric, electronic and optical properties of $CaAl_{12}O_{19}$ doped with Mn^{4+} ions. It has been established that after doping the Mn^{4+} ion in the host of $CaAl_{12}O_{19}$, the most stable position for the Mn^{4+} ion is the position of the Al_4 atom. Also, after doping with Mn^{4+} ion into the host of $CaAl_{12}O_{19}$, new electronic states appear in the band gap of $CaAl_{12}O_{19}$, in which the contribution of the 3d Mn^{4+} ion is significant. The influence of Cd^{2+} , Sr^{2+} , Mg^{2+} and Zn^{2+} divalent ions on the luminescence intensity of $CaAl_{12}O_{19}$ doped with Mn^{4+} ions were studied. The total energy system calculation method examines the site-occupation of the divalent ions Mg^{2+} and Zn^{2+} in the structure of $CaAl_{12}O_{19}$ when the Mn^{4+} ion is fixed at the stable and second stable positions. It was found that in both cases, the Mg^{2+} and Zn^{2+} occupy a stable position at the Al_3 site. Geometric optimization method for studying the local environment of the Mn^{4+} ion before and after doping with two valence ions Sr^{2+} , Cd^{2+} , Mg^{2+} and Zn^{2+} are study. According to the obtained results, the luminescence intensity of $CaAl_{12}O_{19}$ doped with Mn^{4+} ions, after activation with divalent Mg^{2+} and Zn^{2+} ions increases twice.

Key words: phosphor, density functional theory, band gap, crystal field parameter (10 Dq), emission energy, pressure.

Маълумот дар бораи муаллиф: Назарова Зайнура, магистранти курси якуми итисоси физикаи факултети физика.

Роҳбари илмӣ. Зафари Умар, номзади илмҳои физика-математика, дотсенти кафедраи физикаи умумӣ.

Сведения об авторе: Назарова Зайнура, магистрант первого курса физико-математического факультета по специальности физики.

Научный руководитель. Зафари Умар, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры общей физики.

Мазориев Далвталӣ,
магистри соли 1-уми факултети иқтисод ва идора

НИЗОМИ БАҲИСОБИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР ҚОРҲОНА: ЗАМИНАҲОИ ТАШКИЛ, МАФҲУМ ВА МАЗМУНИ ОН

Баҳисобирии муҳосибӣ аз ибтидои худ хусусияти идоракунӣ дошт, зеро он ба

нигоҳдорӣ ва афзун намудани сарват нигаронида шуда буд (баъдтар ин истилоҳ дар ҳисобдорӣ чандон возеҳу равшан истифода намешуд, онро дигараш – сармоя иваз кард). Аммо идоракунии ин объекти баҳисобгирии муҳосибӣ ҳарактери маҳаллӣ ва субъективӣ дошт, зеро он комилан аз соҳиби сармоя ва қобилият ва хоҳиши вай барои васеъ кардан фаъолияти худ дар шароити бозорҳои фаровон, аз ҷумла дар бозорҳои байналмилалӣ вобаста буд. Дар асоси шароити кунунии иқтисоди Тоҷикистон, баҳисобгирии идоракуниро метавон ба таври зерин тавсиф кард.

Баҳисобгирии идоракунӣ зерсистемаи баҳисобгирии муҳосибӣ мебошад, ки дар асоси усулҳои банақшагирӣ, баҳисобгирӣ ва таҳлил маълумотро дар бораи вариантҳои фаъолияти ташкилот ва воҳидҳои сохтории он тавлид мекунад, ки ба дастгоҳи идоракунӣ имкон медиҳад, ки вазифаҳои идоракуниро тавассути қабули қарорҳои муассири идоракунӣ амалӣ намояд. Раванди баҳисобгирии идоракунӣ на танҳо барои муайян кардан, чен кардан ва ҷамъоварӣ кардани маълумоти зарурӣ, балки барои ҷамъбаस्तкунӣ, таҳлил, тафсир ва ба кормандони манфиатдори роҳбарикунанда интиқол додани он нигаронида шудааст.

Объектҳои баҳисобгирии идоравӣ инҳоянд:

- ҳароҷоти ташкилот;
- воҳидҳои сохтории он (марказҳои масъулият);
- натиҷаҳои фаъолияти иқтисодӣ;
- нархгузориҳои дохилӣ, ки истифодаи нархҳои интиқолиро дар бар мегирад;
- буҷетсозӣ ва ҳисоботдиҳии дохилӣ.

Асоси усули баҳисобгирии идоракуниро маҷмӯи усулҳо ва усулҳои гуногун ташкил медиҳад, ки тавассути онҳо объектҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар системаи иттилоотии ташкилот инъикос карда мешаванд.

Он унсурҳои зеринро дар бар мегирад:

ҳуччатҳо – ҳуччатҳои ибтидоӣ ва воситаҳои нигоҳдории мошинӣ, ки инъикоси пурраи фаъолияти ташкилотро қафолат медиҳанд;

инвентаризатсия – тарзи муайян намудани ҳолати воқеии объект ва дуршави аз маълумоти баҳисобгирӣ, инчунин талафот, камомад, дузди ва арзишҳои ба ҳисоб гирифтанишуда;

баҳодихӣ – тарзи ифодаи натиҷаҳои фаъолият дар асоси иттилооте, ки аз рӯи аломатҳои муайян гурӯҳбандӣ ва умумишуда барои қабули қарорҳои оперативӣ ва стратегӣ;

ҳисобҳои назоратӣ – пайванди пайваستкунандаи баҳисобгирии молиявӣ ва идоракунӣ, ки имкон медиҳад пуррагӣ ва дурустии ҳисобҳо муқаррар карда шавад;

банақшагирӣ - раванде, ки ба тарҳрезии ҳолати дилхоҳи ташкилот ва дарёфти роҳҳои мутобик кардани имкониятҳои ташкилот ба шароити бозор нигаронида шудааст;

Меъёр — чараёни аз ҷиҳати илмӣ асоснок ҳисоб кардани нормаю нормативҳои оптималии воҳиди маҳсулоти тайёр, ки ба таъмини истифодаи самараноки захираҳои нигаронида шудааст;

Маҳдудият – низоми муқаррар намудани меъёри сарфи захираҳо барои ҳар як воҳиди истеҳсолӣ дар асоси доираи муайяни маҳсулот, ки имкон медиҳад, ки ҳароҷоти моддӣ назорат карда шавад;

Назорат – раванде, ки ба шумо имкон медиҳад сари вақт муайян ва бартараф намудани инҳироф аз нақшаҳо, меъёрҳои муқарраршуда ва татбиқи самараноки стратегияи ташкилӣ;

Таҳлил - унсури усули баҳисобгирии идоракунӣ, ки бо тамоми ҷузъҳои он мутақобила буда, имкон медиҳад, ки муносибатҳои байни воҳидҳои сохтории ташкилот барои иҷрои нақшаҳои муқарраршуда, инчунин сабабҳои инҳироф аз параметрҳои муайяни истеҳсолӣ муайян карда шаванд.

Баҳисобгирии идоракунӣ маҷмӯи чорабиниҳост, ки аз ҳисоби ҳисобкунии хароҷотҳои истеҳсолӣ ва калькулятсияи арзиши аслии маҳсулот васеътар аст ва банақшагирии арзиши аслии ва ҳолатҳои марбутатаи иқтисодӣ, омодакунии нақшаҳо барои қабули қарорҳоро дар бар дорад. Ба ибораи дигар, баҳисобгирии идоракунӣ ба системаи идоракунии маҳсулот мансуб аст ва хароҷотҳои истеҳсолиро ифода менамояд. Ҳар як корхона масъалаҳо ва ҳадафҳои оиди мақсаднок бурдани ҳисобгирии идоракунӣ ва шаклҳои пеш бурдани онро мустақилона қарор қабул мекунад [11].

Мақсади баҳисобгирии идоракунӣ таъмини иттилоот ва назорат дар дохили ширкат мебошад. Ҳисоботи идоракунӣ барои дастрас кардани маълумоти дохилии, барои идоракунӣ ва қабули қарорҳои оянда аз ҷониби менечер зарур аст, равона карда шудааст. Маълумоте, ки баҳисобгирии идоракуниро таъмин менамояд, метавонад дар ҳама гуна шакл бо салоҳиди роҳбарият аз руи интиҳоб пешкаш карда шаванд, зеро ҳадафи асосии он таъмини иттилооти идоракунии корхона бо дараҷаи аз ҳама самаранок аст [10].

Баҳисобгрии идоракунии муҳосибӣ ё баҳисобгирии идоракунии хароҷоти истеҳсолӣ (дар амалияи хориҷӣ инчунин ҳисоботи муваффақияти истеҳсолот номида мешавад) дар системаи иттилооти муҳосибӣ тамоми хароҷоти ҷорӣ ва даромадҳои ширкатҳоро фаро мегирад ва ба шумо имкон медиҳад, ки ҳангоми муқоиса ба муайян кардани натиҷаи ниҳонии истеҳсолӣ ва молиявӣ барои давраи муайян (гузориш) имконият диҳад.

Мақсади баҳисобгирии идоракунии муҳосибӣ аз он иборат аст, ки дастгирии иттилоотии роҳбар барои назорат кардани натиҷаи ҳақиқии истеҳсолӣ ва молиявӣ мебошад, ки дар асоси ташкили сиёсати истеҳсоли ва молиявӣ ҳангоми татбиқи хароҷотҳо, ташаккули ва арзиши аслии маҳсулот ва хароҷотҳои истеҳсолӣ ба даст омадааст [3].

Дар солҳои охир диққат ба баҳисобгирии идоракунӣ дар байни роҳбарони зинаи баланд ва миёна мунтазам афзуда истодааст. Ба таври умум одатан эътироф шудааст, ки баҳисобгирии идоракунӣ воситаи зарурии идоракунии ташкилот мебошад, ки барои баланд бардоштани сифат ва самараноки қарорҳои идоракунӣ, ба даст овардани натиҷаҳои назаррас ва назорати самараноки хавфҳои фаъолияти иқтисодӣ мусоидат мекунад. Дар баробари ин талабот ба хизматрасонии корхонаҳои консалтингӣ дар таҳияи системаҳои баҳисобгирии идоракунӣ фаъолонро меафзояд. Қобилияти интиқол додани иттилооти зарурӣ, дақиқ ва дуруст шарҳ додани он ва ҳамчун асос барои муайян намудани қарорҳои муассири идоракунӣ -мушкilotи асосии идоракунии молиявӣ мебошад. Барои ҳалли ин масъала, дар корхона ташкил намудани системаи идоракунии зарур аст [8].

Пеш аз ҳама, қайд кардан лозим аст, ки заминаҳо зарур аст, ки дар асоси он роҳбарияти корхона дар бораи ташкил кардан (ё азнавсозӣ) системаи ҳисобгирии идоракуни қарор қабул мекунад. Далели асосӣ ва ноҳада гирифташуда ба манфиати зарурати эҳтиёҷоти ҳисобгирии идоракунӣ муҳити иқтисодӣ аст.

Раванди дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба роҳ мондани ташкил намудани иқтисоди бозаргонӣ, ҳатто агар каме дуртар ва на он қадар ҳамвор бошад ҳам, аллакай ба натиҷаҳои назаррас, оварда расонд яъне ба дигар шароитҳои фаъолияти корхонаҳо овард: мустақилияти ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ пайдо шуд, ки дар озодии нисбии қабули қарор дар ташаккули барномаи истеҳсолӣ, интиҳоби таъминкунандагон, истеъмолкунандагон, миёнаравон ва шарикони дигар дар тиҷорат, нархгузорӣ, муомилоти мол, захираҳо, даромадҳо ва ғайра пайдо мешавад. Роҳбарон бояд дар бораи ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти корхона қарорҳои идоракунӣ қабул кунанд ва ба роҳ монанд ва барои ҳаттарҳо асоснокӣ ҳар яки онҳо масъулият бардоранд. Илова бар ин, рақибони ширкат пайваста дар ҷустуҷӯи роҳҳои судманд буда, кӯшиш мекунанд, истеъмолкунандагонро ба таври муассир қаноатманд созанд, истеъмолкунандагон дар навбати худ ба таври

огохона ва одилона (осведомлёнными и придирчивыми) табдил меёбанд [5].

Одатан зарурати баҳисобгирии идоракунӣ вақте "меафзояд" ки дар корхона дараҷаи муайяни маданияти идоракунӣ дошта бошад ва роҳбарияти корхона аз камбудихоӣ мавҷудаи системаи идоракуни бохабар бошад, аз ҷумла:

-набудани механизми банақшагирии (бучеткунонӣ) ҷаъолияти корхона, ки ба гузаронидани пешакии таҳлил, муқоисавии қарорҳои қабулшуда, ҳисоб намудани нишондиҳандаҳои хароҷотҳои нақшавӣ, иқтисодӣ асосноккардашуда (мувофиқи меёри стандартҳои корхона), пешгуи намудани натиҷаҳои ҷаъолият талаб ва муайян мекунад. Қарорҳои бозтимод, гузаронидан таҳлили тамоюлҳои нишондиҳандаҳои ҳақиқӣ аз нақшавӣ ва муайян кардани сабабҳои онҳо имконият медиҳад;

- мавҷуд набудани низоми "шаффоф"-и баҳисобгирии хароҷот, ки на танҳо маблағи аниқро муайян мекунад, балки онҳоро аз рӯи намудҳо таҳлил намудани, моддаҳо, мавқеи пайдоиш, барандагон, марказҳои ҷавобгарӣ ва дар дигар соҳаҳо, ки барои назорати дурусти ҷаъолият ва идоракунӣ заруранд, имконият медиҳанд;

- нопурра будани (аз нуқтаи назари ҳалли қарорҳои идоракунӣ) низоми ҳисоботи дохилӣ; мавҷуд набудани механизми арзёбии даромаднокии намудҳои алоҳидаи ҷаъолият ва маҳсулот;

-набудани тартиби таҳлил ва қабули қарорҳои идоракуни, ки вобаста ба барномаҳои рушди истеҳсолот, наρχгузори, арзёбии лоиҳаҳои сармоягузори ва ғайра алоқаманд аст;

-дараҷаи нокифояи масъулият ва ҳавасмандгардонии кормандон барои кам кардани хароҷот ва баланд бардоштани самаранокии ҳам воҳиди худ ва ҳам умуман ҷаъолияти корхона дар маҷмӯъ;

-набудани механизми аниқи идоракунии қисмҳои корхона (системаи меёрҳо, назоратӣ, қоидаҳои банақшагирии онҳо, гирифтани ҳисобот, таҳлил ва баҳодиҳӣ ва ҳавасмандгардонӣ).

Аз ин сабаб, метавон гуфт ки баҳисобгирии идоракунӣ системаи таъминоти иттилооти банақшагирӣ ва назоратро дар ҳама сатҳҳои идоракунӣ мебошад.

Маблағгузори идоракунӣ ба усулҳои асос ёфтааст, ки ба равандҳои амалкунанда дар корхона алоқаманд аст, асос мегирад. Сарфи назар аз он, ки дар амал ташкилотҳо одатан унсурҳои алоҳидаи баҳисобгирии идоракуниро истифода мебаранд, муҳим аст, ки ин унсурҳо дар як системаи ягона, муттаҳид карда шаванд ки ба ноил шудан ба натиҷаҳои асосӣ нигаронида шудаанд - беҳтар намудани сифати идоракунии ташкилот яқоя карда мешуданд.

Барои дар корхона ба вучуд овардани системаи мувофиқи баҳисобгирии идоракунии муносиб ва амалкунанда (самараноки) дар корхона муайян кардани заминаи методологӣ ва асосҳои ташкилии барои ташкили баҳисобгирӣ зарур аст.

АДАБИЁТ

1. Бобиев И.А, Шоймардонов С.Қ, Орзуев П.Қ, Барфиев Қ.Ҳ Баҳисобгирии идоракунӣ. Васоити таълимӣ барои мактабҳои олий.-Душанбе. «Ирфон». – 2018. 468 саҳ
2. Закон Республики Таджикистан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» (25 марта 2011 года № 702)
3. План счетов бухгалтерского учета финансово-хозяйственной деятельности хозяйствующих субъектов» / утверждено Распоряжением Министерства финансов Республики Таджикистан от «27» мая 2011г. №41.
4. Методические указания по применению плана счетов бухгалтерского учета финансово - хозяйственной деятельности хозяйствующих субъектов / утверждено Распоряжением Министерства финансов Республики Таджикистан от «27» мая 2011г. №41.

5. Положение по бухгалтерскому учету "Учетная политика предприятий" УПП 1/99. /Приказ Министерство финансов Республики Таджикистан от 24.09.99г. № 135
6. МСФО (IAS) 8 "Учетная политика, изменения в расчетных оценках и ошибки"
7. Апчёрч А. Управленческий учет: принципы и практика: Пер. с англ./Под. ред. Я.В. Соколова, И.А. Смирновой. -М.: Финансы и статистика, 2002.- 952 с.
8. Атиксон, Энтони А., Банкер, Раджив Д., Каплан, Роберт С., Янг, Марк С. Управленческий учет, 3-ое изд. Пер. с англ.- М.: Издательский дом «Вильямс», 2005.-878 с.
9. Адамов Н., Еремин И. Учет по центрам финансовой ответственности //Финансовая газета. 2008. №2
10. Беляева Н.А. Методы формирования затрат на производство // «Бухгалтерия в вопросах и ответах», 2006, № 1
11. Блаженкова Н.М. Центры ответственности в системе управленческого учета предприятия //Бухгалтерский учет. 2008. №5
12. Вихров А.А. Принципы разработки классификаторов затрат. «Управление корпоративными финансами», №3 (2009)
13. Врублевский Н. Д. . Построение системы счетов управленческого учета. // «Бухгалтерский учет». 2000, №17
14. Ивашкевич В.Б. Организация управленческого учета по центрам ответственности и местам формирования затрат //Бухгалтерский учет. 2000. № 5
15. Корчагина Л.М. Управленческие аспекты бухгалтерского учета на предприятии // Бухгалтерский учет. 2006. №7.
16. Мишин Ю.А. Система управленческого учета на современном предприятии // Менеджмент в России и за рубежом. 2001. №3
17. Палий В.Ф., Палий В.В. Счета управленческого учета // Бухгалтерский учет. 2001. N 7

НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР КОРҲОНА: ЗАМИНАҲОИ ТАШКИЛ, МАФҲУМ ВА МАЗМУНИ ОН

Метавон гуфт ки баҳисобгирии идоракунӣ системаи таъминоти иттилоотии банақшагирӣ ва назоратро дар ҳама сатҳҳои идоракунӣ мебошад. Маблағгузориҳои идоракунӣ ба усулҳои асосӣ ёфтааст, ки ба равандҳои амалкунанда дар корхона алоқаманд аст, асос мегирад. Сарфи назар аз он, ки дар амал ташкилотҳо одатан унсурҳои алоҳидаи баҳисобгирии идоракуниро истифода мебаранд, муҳим аст, ки ин унсурҳо дар як системаи ягона, муттаҳид карда шаванд ки ба ноил шудан ба натиҷаҳои асосӣ нигаронида шудаанд - беҳтар намудани сифати идоракунии ташкилот яқоя карда мешуданд.

Калидвожаҳо: идоракунӣ, ташкилот, ягона, усул, корхона, назорат, муҳим, асос.

СИСТЕМА УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА НА ПРЕДПРИЯТИИ: ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ, ЕГО ЗНАЧЕНИЕ И СОДЕРЖАНИЕ

Можно сказать, что управленческий учет – это система информационного обеспечения планирования и контроля на всех уровнях управления. Управленческое финансирование основано на методах, которые связаны с процессами, происходящими на предприятии. Несмотря на то, что на практике организации обычно используют отдельные элементы управленческого учета, важно объединить эти элементы в единую систему, направленную на достижение главного результата – повышения качества

управления организацией.

Ключевые слова: управление, организация, единый, метод, предприятие, контроль, важное, основа.

MANAGEMENT ACCOUNTING SYSTEM AT THE ENTERPRISE: FUNDAMENTALS OF ORGANIZATION, ITS SIGNIFICANCE AND

It can be said that management accounting is a system of information support for planning and control at all levels of management. Management financing is based on methods that are related to the processes occurring at the enterprise. Despite the fact that in practice organizations usually use separate elements of management accounting, it is important to combine these elements into a single system aimed at achieving the main result - improving the quality of management of the organization.

Keywords: management, organization, method, enterprise, control, important, basis.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мазориев Далвтали, магистри соли 1-уми факултети иктисод ва идора

Информация об авторе: Мазориев Далвтали, магистр 1 курса факультета экономики и управления

About the author: Mazoriev Dalvtali, 1st year master's student of the Faculty of Economics and Management

Иргашева Нигина, Разиқов Сиёвуш,
магистри курси 2-юми Донишгоҳи санъати тасвирӣ ва дизайни Тоҷикистон

ҲАДАФҲО ВА ИМКОНИЯТҲОИ СОМОНАИ “АРМУҒОН” ДАР РУШДИ САНЪАТИ ОРОИШӢ

Санъати ороишӣ-амалӣ яке аз ҷузъҳои муҳим ва арзишманд дар фарҳангҳои гуногун аст, ки таърихи дубора шохид нашударо инъикос мекунад. Барои аз нав муаррифӣ кардани ҳамаи санъат ва арзаҳои он ба ҷомеа, технологияҳои муосир, хусусан интернет, метавонанд нақши муҳимро иҷро кунанд. Сомонаҳои онлайн ба як воситаи муҳими баён ва тарғиби санъат ва ҳунари мубаддал шудаанд. "Армуғон", як сомонаи маъруфи пешниҳодкунандаи санъати ороишӣ-амалӣ дар Тоҷикистон, ҳамчун як платформаи рақамии муҳим, барои рушди соҳа ва муаррифии истеъдодҳои нав нақши муҳим дорад.

Мақсади сомонаи "Армуғон"

Ҳадафҳои асосии сомонаи "Армуғон" дуруст кардани муҳити мусоид барои намоиш ва тарғиби санъати ороишӣ ва амалӣ мебошад. Сомона диққатро ба ҳунаромандони ҷавон ва эҷодгарон ҷалб менамояд ва ҳамаи корбаронро дар рӯи вебсайт ҷиҳати муаррифии дастовардҳои ороишӣ, нақшоҳои рангоранг ва технологияҳои нави ҳунарии босифат самарабахш мегузорад. Мақсади кӯшиш дар сомона ба осонӣ пешниҳоди имконият барои иброи ҳунари на танҳо барои ҷомеаи маҳаллӣ балки ба захираҳои ҷаҳонӣ аз шабакаи интернет аст.

Имкониятҳои Сомона

1. **Платформаи интерактивӣ барои шеносии санъати ороишӣ.** Сомонаи "Армуғон" ҳамчун як платформаи интерактивӣ барои насли ҷавон имконияти шеносии санъати ороиширо тавассути аниматсия ва иконикҳо пешниҳод менамояд. Бо истифода аз иҷрои мусиқӣ ва имконоти 3D ва аниматсионӣ, санъати ороишӣ на танҳо ба роҳамондани осори гумшуда мебарад, балки бо истифода аз таъсири визуалӣ ва интерновативӣ муаррифии дигар дода мешавад.
2. **Бартарии платформа дар иҷрои интернетии маҷозӣ.** Меҳвар эҷодии муҳтавои санъатӣ дар ҳолатҳои расидан ба меъёрҳои фарҳанг барои доройи амалӣ мемонднома, ҳамаи аст. Бартарнам офростеди ташкилтею.
3. **Хизматрасонии омӯзишӣ ва маълумотӣ.** Сомонаи "Армуғон" як имконият барои таълим ва баланд бардоштани сатҳи маърифати куллии ҷомеа дар бораи санъати ороишӣ мебошад. Дар ин платформа, курсу тренинҳо, вебинарҳо ва дарсҳои интерактивӣ дар бораи методҳои нави ороишот ва технологияҳои тасвирӣ пешниҳод мешаванд.

Ҳамзамон, мақолаву таҳқиқоти илмӣ ва маводҳои маълумотӣ дар бораи анъанавӣ ва муосирсозии санъати ороишӣ дар сомона ҷой дода шудаанд, ки барои рушди дониш ва истеъдодҳои хунарии ҷамъият кӯмак мерасонад.

4. **Брендинг ва таҳқиқи иқтисодии санъати ороишӣ.** Сомонаи "Армуғон" имконият медиҳад, ки дар ҷомеа бренди санъати ороишӣ рушд ёбад. Корбарон ва мизочон метавонанд осору маводҳои хунариро тавассути сомона харида ё фурӯшанд, ки он барои рушди эҷодгарони мустақил ва кӯмак дар бозори иқтисодии санъати ороишӣ аҳамияти махсус дорад. Ин амал барои беҳбуди таърифоти культурӣ ва саноатии вобаста бо пешрафти иқтисоди кишвар мувофиқ аст.
5. **Васоити ҷалб ва муаррифии хунароҳои миллий.** Сомона "Армуғон" метавонад бо истифодаи воситаҳои электронии муосир як канал барои таблиғи хунаро ва санъат, ки дар фарҳанг ва таърихи як миллат ҷои муҳимро ишғол мекунанд, қарор гирад. Таҳлили нақшҳо, моделҳо ва осори анъанавии ороишӣ дар заминаи дастоварду тарзи ҳаёти мардум воқуниши ҷиддӣ мегирад ва диққати ба қадр ва арҷгузори ирсоти моддии фарҳанги миллии минтақа равона мекунад.

Дар ҷаҳони муосир, технологияҳои рақамӣ дар ҳама ҷанбаҳои ҳаёт нақши муассир бозида, хусусан дар рушди санъат ва фарҳанг таҳаввулотӣ назаррас ба вучуд меоранд. Сомонаи "Армуғон" низ аз имкониятҳои васеи рақамӣ баҳра гирифта, фазои муосир барои инъикоси хунароҳои миллиро фароҳам меорад. Барои боз ҳам пурратар намудани имкониятҳои сомона, дар зер ҷанд самти дигар пешниҳод шудааст:

1. Ҳамгирӣ бо шабакаҳои иҷтимоӣ

Бо пайвасти кардани сомона ба шабакаҳои иҷтимоӣ, масалан Instagram, Facebook ва Pinterest, сомона метавонад ғайбӣ аудиторияро афзоиш диҳад. Ин барои паҳн кардани хунароҳо дар сатҳи васеъ ва шинос кардани хунаромандон бо аудиторияи бештар мусоидат мекунад.

2. Таҳия ва нашри маҳсулоти таълимӣ

Дар баробари осори намоишӣ, "Армуғон" метавонад дар таҳияи дастурҳои таълимӣ, китобҳо, барномаҳои видеоии хунаромӯзӣ ва куттиҳои креативӣ барои кӯдакон ва наврасон сарм гузорад.

3. Мушорақат бо платформаҳои байналмилалӣ

Сомона метавонад бо сомонҳои ва платформаҳои ҷаҳонии санъат, ба мисли ArtStation, Behance ва Etsy, ҳамкорӣ кунад. Ин иқдом фазои рақамии Тоҷикистонро бо дигар кишварҳо мепайвандад ва хунароҳои миллиро дар сатҳи ҷаҳонӣ муаррифӣ менамояд.

4. Системаҳои рейтинг ва арзбӣ

Илова кардани баҳши рейтинг ва фикру мулоҳизаҳо ба сомона имкон медиҳад, ки хунаромандон тавассути шарҳи корбарон бо боварии бештар ғайбӣ кунанд. Ҳамин тавр, беҳтарин эҷодҳои имкони бештари намоиш пайдо мекунад.

5. Эҷоди саҳифаи блогҳо ва таҳқиқот

Саҳифаҳои блогҳо бо таҳлилҳои муфассал дар бораи таърихи санъати ороишӣ, равияҳои муосир, маслиҳатҳои амалӣ ва баррасиҳо метавонанд диққати аудиторияро ба хунароҳои миллий бештар ҷалб кунанд.

6. Форуми интерактивӣ

Дар сомона илова кардани форуми интерактивӣ, ки дар он хунаромандон бо ҳамдигар шиносӣ мекунанд, маслиҳат медиҳанд ва дар якҷоягӣ лоиҳаҳои эҷодӣ меофаранд, як фазои эҷодкорӣ ба вучуд меорад.

7. Иловаи барномаи мобилӣ

Барои дастрасии бештар, таҳияи барномаи мобилӣ имкон медиҳад, ки корбарон ба осонӣ аз тариқи телефонҳои мобилӣ бо функсияҳои сомона кор кунанд.

Бо татбиқи ин пешниҳодҳо, сомонаи "Армуғон" метавонад ба як платформаи пешбари ҷаҳонӣ дар соҳаи тарғиб ва рушди санъати ороишӣ табдил ёбад.

Сомонаи "Армуғон" метавонад ҳамчун пойгоҳи иттилоотии миллий барои ҷамъоварӣ, ҳифз ва паҳн кардани осори хунарии ороишӣ хизмат намояд. Дар он метавон нусхаҳои рақамии осори қадимӣ, аксҳои хунаромандон, маълумот дар бораи шеваҳо ва равияҳои гуногуни санъати

ороиширо ҷой дод. Инчунин, сомона имконияти мушаххас кардани ҷойгоҳ ва аҳамияти хунароҳои мардумӣ дар ҷаҳони муосирро медиҳад.

Сомона метавонад платформаҳои рақамиро барои ҳамкорӣ байни хунаромандон, муҳаққиқон ва дилпурони соҳаи санъати ороишӣ фароҳам орад. Бо ин роҳ, маълумоти бештарро дар бораи санъати миллий ҷалб намуда, баҳри омӯзиш ва инкишофи ин соҳа саҳмгузор мегардад.

Сомонаи "Армуғон" дорои имкониятҳои бузург барои таълиғ ва рушди санъати ороишӣ-амалӣ мебошад. Таҷдиди барномаи сомона бо истифода аз технологияҳои муосир, эҷоди муҳтавои ҷолиб ва таъсиргузор, инчунин ҷорӣ намудани элементҳои интерактивӣ метавонад дар тарғиби хунароҳои мардумӣ, ҷалби аудиторияи байналмилалӣ ва рушди иқтисодии хунаро нақши муҳим бозад.

Бо истифода аз сомона метавон осори хунаромандони миллий ва маҳорати нодири онҳоро ба ҷаҳонӣён намоиш дод. Ин ҳамкориҳои фарҳангиро тақвият бахшида, ҷойгоҳи санъати миллий дар байни миллатҳо баланд мебардорад. Дар натиҷа, санъати ороишӣ ҳамчун қисми муҳими мероси фарҳангии Тоҷикистон метавонад аз насл ба насл нигоҳ дошта шавад ва бо шаклу шеваҳои муосир рушд кунад.

АДАБИЁТ

1. Азизов, А. А. Традиционные ремесла как фактор воспитания в народной педагогике / А. А. Азизов, Ш. Ю. Азизов // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. – 2016. – № 4(49). – С. 245- 251.
2. Азизов, Ш. Ю. Компетентностное отношение к обучению предмета "Изобразительное искусство" / Ш. Ю. Азизов, А. А. Азизов, Ш. Х. Бобоева // Вестник Таджикского национального университета. – 2019. – № 3. – С. 284-288.
3. Азизов, Ш. Ю. Организация кружков по обучению труду и их роль в возрождении народных ремесел / Ш. Ю. Азизов // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. – 2019. – № 2(59). – С.155-160.
4. Бадаев, В.С. Искусство русской кистевой росписи/В.С.Бадаев.–М.: ВЛАДОС-2013. – 64 с.

Шарҳи мухтасар: Дар мақола ҳадафҳо ва имкониятҳои сомонаи "Армуғон" дар рушди санъати ороишӣ-амалӣ баррасӣ шудаанд. Муаллиф ба нақши платформаҳои рақамӣ дар муаррифӣ, ҳифз ва оммавиғардонии санъат таваҷҷӯҳ зоҳир мекунад. Дар натиҷа, сомонаи "Армуғон" на танҳо майдони муаррифии хунароҳои миллий, балки воситаи таълим ва рушди иқтисоди санъати ороишӣ арзёбӣ мешавад.

Калидвожаҳо: санъати ороишӣ-амалӣ, сомона, Армуғон, хунароҳои миллий, платформаҳои рақамӣ, таълиғ, муҳофизат, таълим, рушди иқтисодӣ

Аннотация

ЦЕЛИ И ВОЗМОЖНОСТИ САЙТА "АРМУҒОН" В РАЗВИТИИ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА

В статье рассматриваются цели и возможности сайта "Армуғон" в развитии декоративно-прикладного искусства. Автор обращает внимание на роль цифровых платформ в представлении, сохранении и популяризации искусства. В результате сайт "Армуғон" оценивается не только как площадка для демонстрации национальных ремесел, но и как средство обучения и экономического развития декоративного искусства.

Ключевые слова: декоративно-прикладное искусство, сайт, Армуғон, национальные ремесла, цифровые платформы, продвижение, сохранение, образование, экономическое развитие

Annotation

THE GOALS AND OPPORTUNITIES OF THE "ARMUGON" WEBSITE IN THE DEVELOPMENT OF DECORATIVE AND APPLIED ARTS

The article explores the goals and opportunities of the "Armugon" website in the development of decorative and applied arts. The author highlights the role of digital platforms in showcasing, preserving, and popularizing art. As a result, the "Armugon" website is evaluated as not only a

platform for showcasing national crafts but also as a tool for education and economic development of decorative arts.

Keywords: decorative and applied arts, website, Armugon, national crafts, digital platforms, promotion, preservation, education, economic development

Маълумот дар бораи муаллиф: Иргашева Нигина Абдусаматовна – муаллими калони кафедраи технологияи иттилоотӣ ва иқтисоди Донишқадаи давлатии санъати тасвирӣ ва дизайни Тоҷикистон

Разиков Сиёвуш Рустамович – Магистранти ихтисоси веб-дизайн ва графикаи компютери Донишқадаи давлатии санъати тасвирӣ ва дизайни Тоҷикистон

Сведения об авторах: Иргашева Нигина Абдусаматовна – старший преподаватель кафедры информационных технологий и экономики Таджикского государственного института художеств и дизайна.

Разиков Сиёвуш Рустамович – магистрант кафедры веб-дизайна и компьютерной графики Таджикского государственного института изобразительных искусств и дизайна.

About the authors: Irgasheva Nigina Abdusamatovna – senior lecturer of the Department of Information Technology and Economics of the Tajik State Institute of Fine Arts and Design.

Razikov Siyovush Rustamovich – master's student of the Department of Web Design and Computer Graphics of the Tajik State Institute of Fine Arts and Design.

ТАБИАТ ВА МУҲИТ

Муллозода Хушру Мухаммадризо,
магистри соли якуми факултети биология

УСУЛҲОИ ТАТБИҚИ МУНОСИБАТИ БОСАЛОҲИЯТ: ВОҚЕИЯТ ВА ИМКОНИЯТҲО ДАР ШАРОИТИ ТАДБИҚШАВӢ

Муносибати босалоҳият маҷмӯи принципҳои умумии муайян кардани ҳадафҳои таълим, интихоби мундариҷаи таълим, ташкили раванди таълим ва баҳодиҳии натиҷаҳои таълим мебошад

Усулҳои татбиқи муносибати салоҳиятноки дар ташкили раванди таълим инҳоянд:

- ба хусусияти истеҳсолии фаъолияти таълимию маърифатӣ ва рушди қобилиятҳои эҷодии хонандагон таваҷҷӯҳ зоҳир намояд;
- татбиқи шакли усулҳои таълиму тарбия ба мазмуни навшуда мувофиқ бошад;
- технология ва алгоритмикунонии фаъолият;
- сатҳи баланди таҳассуси омӯзгорӣ ва салоҳияти касбии ӯ.

Маълум аст, ки фаъолияти таълимӣ ва маърифатӣ ҳамчун фаъолияти мустакилонаи хонандагон барои ҳалли масъалаҳои маърифатии аз ҷиҳати шахсӣ муҳим ва иҷтимоӣ алоқаманд, ки бо ба даст овардани дониш ва малакаҳои зарурӣ дар ҷустуҷӯ, коркард ва истифодаи иттилоот алоқаманд аст, шарҳ дода мешавад. Аз ин рӯ, ҷузъи асосӣ салоҳияти тарбиявӣю маърифатӣ буда, сатҳи татбиқи фаъолияти тарбиявӣю маърифатиро ифода мекунад, ки ба низоми арзишҳо, принципҳо ва усулҳои шинохти ҷомеа мувофиқ аст.

Маҳорат ва малакаҳое, ки ба салоҳияти таълимӣ ва маърифатӣ (ҷузъи фаъолият) дохил мешаванд, инҳоянд:

- 1) усулҳои умумии таълимӣ ва мушаххаси фаъолияти маърифатӣ;
- 2) усулҳои умумии таълимии фаъолияти таълимӣ, ки ба ноил шудан ба натиҷаҳои таълим нигаронида шудаанд;
- 3) усулҳои инфиродии фаъолияти таълимӣ ва маърифатӣ дар ҳолатҳои стандартӣ ва ғайристандартӣ [22].

Усулҳои ташаккули салоҳияти иттилоотиро аз рӯи намудҳои асосии амалҳои кор бо иттилоот гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст.

Ҷустуҷӯ ва ҷамъоварии маълумот:

• вазифаҳо оид ба ҷустуҷӯи иттилоот дар маълумотномаҳо, шабакаҳои интернет, тавассути пурсишҳо, мусоҳибаҳо, кор бо сарчашмаҳои ибтидоии адабӣ, дар осорхонаҳо, китобхонаҳо ва ғайра;

- вазифаҳое, ки дорои маълумоти зиёдати мебошанд;
- вазифаҳое, ки иттилооти кам доранд (муайян кардан лозим аст, ки кадом маълумотҳо намерасанд ва аз кучо гирифташ мумкин аст).

Коркарди иттилоот:

• вазифаҳои ташкили иттилоот (барқарор кардани робитаҳои мантиқӣ, сабабу натиҷа, тартиби хронологӣ, рутбабандӣ);

- тартиб додани нақшаҳо барои матн;
- омода намудани саволҳо барои матн;
- тартиб додани диаграммаҳо, схемаҳо, графикҳо, ҷадвалҳо ва дигар шаклҳои визуалии матн;

– вазифаҳои марбут ба тафсир, таҳлил ва ҷамъбасти иттилоотӣ аз манбаъҳои ибтидоӣ ё маводи таълимӣ гирифташуда;

- вазифаҳо оид ба ҷамъбасти маводи мубоҳисаи ба вучудодада.

Интиқоли маълумот:

- омода намудани гузоришҳо, паёмҳо оид ба мавзӯ;
- омода намудани плакатҳо, презентатсияҳои MS Power Point барои маводи таълимӣ;

- омода намудани васоити таълимӣ оид ба мавзӯ;
- омода намудани стендҳо, рӯзномаҳои деворӣ, эълонҳо, варақаҳои даъватӣ, барномаҳои чорабиниҳо ва ғайра.

Усулҳои комплексӣ:

- тайёр ва ҳимояи рефератҳо, аз ҷумла тартиб додани нақша, хулосаҳо, тартиб додани библиография;

- лоиҳаҳои иттилоотии таълимӣ (инфироидӣ ва гурӯҳӣ), масалан, лоиҳаҳо ба монанди «Тадқиқоти сотсиологӣ» бо тафсири минбаъда ва пешниҳоди оммавии натиҷаҳо;

- лоиҳаҳои телекоммуникатсионӣ, ки кор дар форумҳои тематикӣ Интернет ва табодули иттилоот тавассути почтаи электронӣ дар бар мегиранд;

- корҳои таълимӣ ва тадқиқотӣ бо истифода аз усулҳои гуногуни тадқиқот, аз ҷумла мушоҳидаи лабораторӣ, таҷриба ва ғайра, истифодаи усулҳои математикии коркарди маълумоти бадастомада, инчунин пешниҳоди салоҳиятноки натиҷаҳои бадастомада дар шакли матн сохтори илмӣ, таҳияи ҳуҷҷатҳо, хулосаҳо ва ғайра;

- нашри воситаҳои ахбори оммаи хонандагон- ҷопӣ, электронӣ [12].

Усулҳои ташаккули салоҳияти коммуникатсионӣ.

Салоҳияти коммуникатсионӣ як таълими мураккаби сохторест, ки бо сохтори мураккаби муошират муайян карда мешавад. Охирин як қатор марҳилаҳоро дар бар мегирад:

- Марҳилаи аввал худмуайянкунӣ дар вазъияти коммуникативӣ, вақте ки зарурат ва ҳадафи иштирок дар муошират муайян карда мешавад.

- Марҳилаи дуюм таҳлил ва усулҳои муоширати шарикон бо назардошти ҳадафҳо ва имкониятҳои онҳо мебошад.

- Марҳилаи сеюм ин интиҳоб, рафтор ва усулҳои муошират, ки ба вазъият мувофиқ аст.

- Марҳилаи чорум ҳуди муошират аст.

- Марҳилаи панҷум - худбаҳодиҳии арзиш, дараҷаи аҳамият ва самаранокии муошират. Аммо, марҳилаҳои инфироидӣ ё малакаҳои муоширатро дар алоҳидагӣ аз ҳамдигар омӯختан мумкин нест ва сипас онҳоро "якҷоя" карда, салоҳияти коммуникатсионӣ ба даст овардан мумкин аст. Аз ин рӯ, тамоми усулҳои ташаккул ва рушди салоҳияти коммуникатсионӣ мураккабанд [20].

Усулҳое, ки ба муоширати шифохӣ нигаронида шудаанд:

- ҳама шаклҳои муколамаи таълимӣ;
- гузоришҳо ва муошират;
- бозиҳои нақшбозӣ ва тичорӣ, ки дар шакли умумӣ нақшҳои маърӯзачӣ ва шунаванда, саволдиҳанда ва ҷавобгарро дар бар мегиранд;

- лоиҳаҳои тадқиқотӣ ва таълимӣ, ки пурсишҳо, сӯҳбатҳо, мусоҳибаҳоро бо категорияҳои гуногуни одамон талаб мекунанд;

- мубоҳисаҳо, муоширатҳо, баҳсҳо;

- машқҳои омӯзиши равонӣ барои муошират, аз ҷумла дар ҳолатҳои муноқиша;

- дар ҳимояи асарҳои илмӣ таълимӣ, ки рафиқонашонро ҳамчун оппонент тайёр кардаанд;

- ба сифати баранда дар чорабиниҳо, шабнишиниҳо ва ғайра;

- ба кори студияҳои театри ҷалб намудани хонандагон [25].

Усулҳое, ки ба муоширати хаттӣ нигаронида шудаанд:

- бозиҳои нақшбозӣ ва тичоратӣ, ки дар шакли умумӣ нақшҳои нависанда ва хонандаро дар бар мегиранд;

- лоиҳаҳои тадқиқотӣ ва таълимӣ, ки анкета ё мусоҳибаи хаттиро бо оморасозии пешакии саволҳо (анкетаҳо) тақозо мекунад;

- лоиҳаҳои телекоммуникатсионӣ, ки таҳияи матнҳо барои ҷойгиркунӣ дар форумҳои интернетӣ ё ирсоли почтаи электронӣ, инчунин қабул ва хондани паёмҳои дахлдорро дар бар мегиранд;

- омода намудани ёддоштҳо ва мақолаҳо дар ВАО бо назардошти аудиторияи мақсаднок;

- баррасии мақолаҳои тадқиқотии таълимӣ, ки аз ҷониби стипендиатҳо омода шудаанд.

Усулҳои ташаккули салоҳияти иҷтимоӣ ва меҳнатӣ.

Самараноктарин барои рушди салоҳият дар кор дар ҳамкорӣ шаклҳои гурӯҳии кор мебошанд. Аммо ин маънои онро надорад, ки шаклҳои фронталӣ ва инфиродӣ барои ин мақсад мувофиқ нестанд. Чизи асосӣ дар ин маврид муносибати умумии муаллим ба ҳар як талаба омӯзонидани қобилияти кор кардан дар роҳи иҷрои вазифаҳои таълимӣ на танҳо мустақилона, балки дар ҳамкорӣ бо дӯстон мебошад [21].

Усулҳо дар доираи кори фронталӣ ва инфиродӣ:

- пурсиши фронталӣ бо муҳокимаи пешакии ҷавобҳо (бо назардошти истифодаи мунтазами он). Дар шароити таълими нокифоя, дарс, чун қоида, аз пурсиш дар шакли фронталӣ-индивидуалӣ («пинг-понг») оғоз мешавад, ки дар давоми 3-5 дақиқа ба 5-10 савол ҷавоб гирифтани мумкин аст, ки он хусусияти репродуктивӣ дорад. Ба ҷои ин, тавсия дода мешавад, ки дар баробари нигоҳ доштани ҳудуди якхелаи вақт барои пурсиш шумораи саволҳои додашуда то 2-4 адад кам карда, ба онҳо унсурҳои проблемавӣ ворид карда шаванд. Савол дода шуда, муаллим 1-2 дақиқа барои муҳокимаи ҷавоб дар ду ҷуфт (ва агар дар синф гурӯҳҳои корӣ ташкил шуда бошанд, пас дар гурӯҳҳо) сарф мекунад. Дар ин муддат гуруҳҳо ё ҷуфтҳо бояд роҳи ҳалли мувофиқи масъаларо пешниҳод намоянд;

- супоришҳои инфиродӣ барои кори мустақилонаи дорои хусусияти проблемавӣ, ки иҷрои онҳо ҷалби хонандагонӣ дигарро талаб мекунад. Масалан, як вазифа ба монанди "Муаммо". Ин як вазифаи мураккабест, ки истифодаи микдори зиёди иттилоотро талаб мекунад ва дар байни якчанд хонандагон ё гурӯҳҳои корӣ тақсим карда мешавад. Барои анҷом додани тамоми вазифа, хонандагон ё гурӯҳҳо бояд қўшишҳои ҳудро муттаҳид кунанд ва қисмҳои иттилооти ҳудро дар як муаммои мукамал (муаммо) ҷамъ оваранд. Танҳо пас аз ин вазифа метавонад анҷом дода шавад. Варианти дигари муаммо ин аст, ки ҳар як гурӯҳ порчаи презентатсияро барои лоиҳаи синфӣ омода мекунад, ин порчаҳо бояд презентатсияи мукамалро ташкил кунанд, ки дар як калид, бидуни танаффус ё номувофиқӣ иҷро карда мешаванд [18].

Усулҳо дар кори гурӯҳӣ ва амалӣ.

Дар байни онҳо:

- кори мустақилона дар ҷуфтҳо ва гурӯҳҳо барои омӯзиш ва мустаҳкам намудани маводи нав (вазифаҳо бояд тавре тартиб дода шаванд, ки лаҳзаҳои ҳамкориҳои хонандагон талаб карда шаванд, масалан, супориши навъи «Муаммо»);

- корҳои лабораторӣ ва амалие, ки дар ҷуфтҳо ва гурӯҳҳо гузаронида мешаванд (онҳоро бо лаҳзаҳои банақшагирии мустақилонаи гурӯҳҳо – дар оғози кор ва баҳодиҳии мустақилонаи гурӯҳ – дар охир пурра кардан лозим аст);

- лоиҳаҳои хурди гурӯҳӣ (дар синф гузаронида ва пешниҳод карда мешаванд);

- корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва лоиҳакашии ҳама гуна намудҳо (асосан дар вақти берун аз синф гузаронида мешаванд);

- машқҳои омӯзиши иҷтимоӣ-психологӣ;

- бозиҳои нақшбозӣ ва тичоратӣ;

- ҳама гуна вариантҳои «технологияи кор дар гурӯҳҳои муштарак» [20].

Усулҳо дар кори инфиродӣ:

- лоиҳаҳои инфиродии ҳама гуна намудҳое, ки ҷалби ёрдамчиён ва

ҳамичроқунандагонро талаб мекунад;

- лоиҳаҳои инфиродии ба амалия нигаронидашуда, ки ба ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ нигаронида шудаанд [14].

Усулҳои ташаккули салоҳиятҳои таълимӣ-маънавӣ ва арзишӣ.

Хонандагонро лозим аст, ки барои ҳалли мушкилот на танҳо аз ҷиҳати таълимӣ, балки дар фаъолияти васеътари иҷтимоӣ низ омӯзонида шаванд.

Лоиҳаҳои намудҳои гуногун метавонанд дар ин ҷо нақши муҳим бозанд.

- Муайян кардани ҳадафҳои дастаҷамъона дар оғози дарс ё пеш аз ҳалли вазифаи таълимӣ.

- Ҷамъбаст ва баҳодиҳии коллективӣ (дар охири дарс, пас аз ҳалли масъалаи таълим).

- Муҳокимаи мушкилот дар байни хонандагон.

- Ҳамаи усул ва усулҳои таълими проблемавӣ: саволи проблемавӣ, вазифаи проблемавӣ, вазъияти проблемавӣ, лекцияи проблемавӣ, таҷрибаи проблемавӣ.

- Омӯзиши проблемавӣ – моделсозии фаъолият дар ҷанбаи вазъияти мушаххаси воқеӣ, бозҳои тичорӣ моделиронӣ.

- Усули озмоиш ва иштибоҳ, ки он ҳамчунин имконияти хонандаро дар бар мегирад, ки ба қарорҳои худ шубҳа кунад, ба ибтидо баргардад ва ҳатоғиҳояшро ислоҳ кунад.

- Ҳалли як масъала бо якчанд роҳҳои алтернативӣ, интиҳоби оптималтарин дар асоси муҳокимаи асоснок.

- Вазифаҳои омӯзишӣ бо шароит.

- Вазифаҳои омӯзишӣ бо шароити нокифоя, ки ҷустуҷӯи маълумоти иловагиро талаб мекунад.

- Усули кейс (семинари вазъият, ҳалли масъалаҳои вазъиятӣ). Усули тавсифи вазъияти мушаххасе мебошад, ки ҳалли амалиро талаб мекунад. Ба хонандагони гурӯҳӣ ё инфиродӣ маҷмӯаи парвандаҳо бо маълумоти гуногун оид ба масъала, инчунин таҳияи вазифаи проблемавӣ дода мешавад.

- Ҳама намуди фаъолиятҳои лоиҳавӣ, пеш аз ҳама лоиҳаҳои тадқиқотӣ ва амалия нигаронидашуда, бояд бошад.

- Кори амалии дорои хусусияти ҷустуҷӯӣ ва тадқиқотӣ, дорои мазмунӣ ҳаётӣ (ҳаррӯза, касбӣ, иҷтимоӣ) нигаронида бошад.

- Вазифаҳои маҳдуди вақт, аз ҷумла лоиҳаҳои хурд, ки дар доираи дарс амалӣ карда мешаванд [9].

Ҳадафҳои ташаккули салоҳиятҳои асосӣ дар мактаббачагон на танҳо ҳангоми омӯзиши фанҳои таълимӣ, балки тавассути ташкили ҳаёти мактаб, тавассути робитаи он бо дигар ҷанбаҳои муҳими ҳаёти мактаббачагон ба даст оварда мешаванд. Ҳатто ҳуди интегратсияи фанӣ дигар наметавонад бо робитаҳои анъанавии байнисоҳавӣ маҳдуд карда шавад, балки бояд аз рӯи якчанд ҳадаф бунёд карда шавад, ки ташаккули ин ё он салоҳияти калидӣ дар фаъолияти муштаракро пешбинӣ мекунад:

- фанҳои таълимии як соҳаи таҳсилот;

- фанҳои таълимии соҳаҳои гуногуни таълим;

- машғулиятҳои синфӣ ва беруназсинфӣ /беруназсинфӣ аз рӯи фан;

- таҳсилоти ибтидоӣ аз рӯи фан ва таҳсилоти иловагӣ (маҳфилҳо, конференсияҳо, секцияҳо, семинарҳо ва ғайра);

- фаъолияти тарбиявӣ дар қорҳои фанӣ ва беруназсинфӣ хонандагон ва кормандони синф;

- фаъолияти мактабӣ ва беруназсинфӣ хонандагон [13].

Яке аз проблемаҳои мудиртарини маориф проблемаи китобҳои дарсӣ мебошад. Ба истиснои ҳеле кам будани китобҳои нави таълимӣ, ягон китоби дарсӣ махсус ба таълиқи равиши салоҳият асосёфта нигаронида нашудааст. Аз ин рӯ, гузаронидани

дарс аз китоби дарсӣ дар асоси матнҳо, саволҳо ва супоришҳои дар он мавҷудбуда дар заминаи равиши салоҳиятнокӣ комилан номувофиқ мегардад. Хангоми тайёри ба дарс аксар вақт интиҳоби мундариҷаи гуногун, аз ҷумла саволҳо ва супоришҳо талаб карда мешавад. Китоби дарсӣ, албатта, метавонад истифода шавад, аммо танҳо ҳамчун яке аз воситаҳои ёрирасони таълимӣ ё маълумотнома. Ин ба равиши бар салоҳият асосёфта истифодаи ҳамзамон ду ё се китоби дарсии муаллифони гуногун барои як курс мувофиқтар аст. Ин ба хонандагон имкон медиҳад, ки равишҳои гуногуни муаллифро барои пешниҳоди як мавзӯ муқоиса ва таҳлил кунанд [11].

Омӯзгор ғаёлияти дар шаклҳои гуногун – инфиродӣ, дунафарӣ ё гурӯҳӣ ташкил намуда, фазои ягонагӣ ва иҷтимоишавии хонандагонро ба вучуд меорад, қобилияти эҳтироми фикри ҳамдигар, дар доираи мавзӯ сухан гуфтанро ташаккул медиҳад, ба онҳо шароит фароҳам меорад, ки андешаҳои худро баён кунанд, мавқеи худ, нуктаи назари худро дар мавриди зарурӣ иброз кунанд. Аз муносибати худкомагӣ омӯзгор даст мекашад. Ин гуна муносибатро дар хонандагон низ ташаккул медиҳад. Омӯзгори имрӯзаро зарур аст, ки хонандагонро ба зиндагӣ дар қураи Замин омода намояд. На танҳо ба шароити Тоҷикистони имрӯзаву оянда, зеро дар асри XXI кӯчиши одамон хеле доман паҳн кардааст. Шароити аз як кишвар ба кишвари дигар барои таҳсил, кор рафтани ҷавонон, шахсони баркамол авҷ гирифтааст. Ин боиси омезиш ва ба ҳам наздикшавии фарҳангҳо мегардад. Дар чунин шароит танҳо шахси салоҳиятнок метавонад муваффақ гардад. Вазъияти баамаломата на танҳо дигаргуниро дар барнома, инчунин дар китоби дарсӣ ва пеш аз ҳама дар муносибати омӯзгор талаб мекунад. Матнҳо ва маводе, ки хонанда бо онҳо кор мекунад, бояд инъикоскунандаи ҳаёти берун аз мактаб бошад.

АДАБИЁТ

1. Абдуллозода Х., Зубайдов, Баротов К., Шарипов М., Саторов Т. «Асосҳои таълими биология» Душанбе, 2018с.
2. Валеев, Г.Х. Методология и методы психолого-педагогических исследований: Учебное пособие для студентов 3–5-х курсов педагогических вузов / Валеев Г.Х/ 124 с.
3. Василюк, И.П. К проблеме формирования ключевых компетентностей в процессе обучения / И.П. Василюк // – М. : Право и образование. – 2008. - № 5. – С. 31 – 46.
4. Дахин, А.Н. Компетенция и компетентность: сколько их у российского школьника?/ А.Н. Дахин // Народное образование №4, 2004г. – С. 136-137.
5. Зеер, Э.Ф. Модернизация профессионального образования. Компетентностный подход: учеб. пособие / Э. Ф. Зеер, А. М. Павлова, Э. Э. Симанюк. – М.: Моск. психолого-социальный ин-т, 2005. – 216 с.
6. Кашлев, С.С. Современные технологии педагогического процесса: Пособие для педагогов /С.С. Кашлев. - Мн.:Выш.шк., 2002.-95 с.
7. К.Н. Курбонов, З.Н. Рачабова, А.А. Одинаев. Роҳнамои химия, биология, физика. –Душанбе: «Ашуриён», 2016, 205 саҳифа.
8. Крылова, Н.А. Проектная деятельность школьника как принцип организации и реорганизации образования/ Н.А. Крылова //Народное образование . - 2005. - № 2 - С. 113–121.
9. Кукушина, В.С. Педагогические технологии/ В.С. Кукушина. - Ростов: И/Д «Март», 2002. – 320с.
10. Кульменева, Л. Г. Компетентностный подход к современному образованию / Л. Г. Кульменева // Народная асвета. – 2012. - № 10. – С. 37-41.
11. Лебедев, О.Е. Компетентностный подход в образовании / О.Е. Лебедев // Школьные технологии.- 2004. - № 5.- С. 3-12

12. Лобанов, А. П. Профессиональная мобильность и профессиональная компетентность педагогов / А. П. Лобанов, Е. И. Горанская // Кіраванне ў адукацыі. – 2009. - №7 (93). – С. 25-31.
13. Полат, Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования/ Е.С. Полатю - М.: "Академия", 2002. – 272 с.
14. Пышняк, И.В. Пути формирования ключевых компетенций учащихся / И. В. Пышняк // Народная асвета. – 2012. - № 10. – С. 45-51.
15. Радкевич, Н.М. Инновационный проект по внедрению модели методического сопровождения развития профессиональной компетентности учителей / Н. М. Радкевич, Н. П. Маринич // Народная асвета. – 2012. - № 10. – С. 57-62.
16. Реут, В.Г. Социологический анализ профессиональной компетентности педагогических кадров/ В.Г. Реут. - Киев. – 2012. – № 7. - С. 44-48.
17. Султонов С., Баротов К.А., Махмадзиёев А., Савлатов С. Барномаи таълимии фанни биология дар синфҳои 5-11-ум. -Душанбе, 2018с, 87 саҳ
18. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии/ Г.К. Селевко. - М.: Народное образование, 1998. – 256с.
19. Селевко, Г.К. Компетентность и их классификация/ Г.К. Селевко. - Народное образование №4, 2004.– С.138-145.
20. Сергеев, И.С. Как организовать проектную деятельность учащихся/ И.С. Сергеев. - М.: АРКТИ, 2003. – 80с.
21. Смирнова, Н.З. Бережная О.В. Компетентностный подход в биологическом образовании: учебно-методическое пособие/ Н.З. Смирнова. - Краснояр. Гос. Пед. Ун-т им. В.П. Астафьева. - Красноярск, 2012. - 168 с.
22. Стратегия модернизация содержания общего образования. М., 2001. Ученик в обновляющейся школе// Сб.науч.трудов / Под ред. Ю.И.Дика,
23. Хуторской, А.В. Технология проектного обучения.// Биология в школе.- 2003. - № 3. – М.: ИОСО РАО,2002
24. Хуторской, А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования / А. В. Хуторской // Народное образование. - 2003. - № 2.
25. Шапалов, В.Н. Формирование социально-личностной компетенции учащихся старших классов. Тюмень: ТОГИРРО, 2003. – 44с.
26. Шмелькова, Л.В., Блохина, Е.В. "Педагогическая диагностика". Курган: ИПК, 2001. – 104с.

УСУЛҲОИ ТАТБИҚИ МУНОСИБАТИ САЛОҲИЯТ: ВОҶЕИЯТ ВА ИМКОНИЯТҲО ДАР ШАРОИТИ ТАДБИҚШАВӢ

Дар мақола сухан оиди усулҳои татбиқи муносибати салоҳият: воқеият ва имкониятҳо дар шароити тадбиқшавии он маълумот оварда шудааст. Усулҳои ташаккули салоҳияти иттилоотиро аз рӯи намудҳои асосии амалҳои қор бо иттилоот гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст аз ончумла ҷустуҷӯ ва ҷамъоварии маълумот, қоркарди иттилоот, интиқоли маълумот, усулҳои комплекси, усулҳои ташаккули салоҳияти коммуникатсионӣ, усулҳое, ки ба муоширати шифоҳӣ, усулҳои ташаккули салоҳияти иҷтимоӣ ва меҳнатӣ, усулҳо дар доираи қори фронталӣ ва инфиродӣ, усулҳо дар қори гурӯҳӣ ва амалӣ, усулҳо дар қори инфиродӣ ва усулҳои ташаккули салоҳиятҳои таълимӣ-маънавӣ ва арзишӣ маълумоти мушахас пешниҳод гардидааст.

Омӯзгор ҷаъолияти дар шаклҳои гуногун – инфиродӣ, дунафарӣ ё гурӯҳӣ ташкил намуда, фазои ягонагӣ ва иҷтимоишавии хонандагонро ба вучуд меорад, қобилияти эҳтироми фикри ҳамдигар, дар доираи мавзӯ сухан гуфтанро ташаккул медиҳад, ба онҳо шароит фароҳам меорад, ки андешаҳои худро баён кунанд, мавқеи худ, нуктаи назари худро дар мавриди зарурӣ иброз кунанд. Аз муносибати худкомагӣ омӯзгор даст мекашад. Ин гуна муносибатро дар хонандагон низ ташаккул медиҳад.

Калидвожа: омӯзгор, маҳорат, малака, усулҳо, инфиродӣ, гурӯҳӣ, амалӣ, иттилоот, салоҳият, маълумот, хонандагон, китоби дарсӣ ва ғайра.

МЕТОДЫ ПРИМЕНЕНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА: РЕАЛЬНОСТЬ И ВОЗМОЖНОСТИ В УСЛОВИЯХ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ

В статье говорится о методах применения компетентностного подхода: реальности и возможностях в условиях его применения. Методы формирования информационной компетентности можно сгруппировать по основным видам действий по работе с информацией, включая поиск и сбор информации, обработку информации, передачу информации, комплексные методы, методы формирования коммуникативной компетентности, методы, связанные с устным общением, методы формирования Конкретную информацию дают социально-трудовая компетентность, методы фронтальной и индивидуальной работы, методы групповой и практической работы, методы индивидуальной работы и методы формирования учебно-духовных и ценностных компетенций.

Преподаватель организует деятельность в различных формах – индивидуальной, парной или групповой, создает атмосферу сплочения и социализации учащихся, развивает умение уважать мнение друг друга, говорить в рамках темы, создает условия для их общения. высказывать свое мнение, свою позицию, свою точку зрения по необходимому вопросу. Учитель отказывается от авторитарной позиции. Подобное отношение формируется и у учеников.

Ключевые слова: учитель, навыки, навыки, методы, индивидуальный, групповой, практика, информация, компетентность, информация, ученики, учебник и т. д.

METHOD OF APPLICATION OF COMPETENCE PROCEDURE: REALITY AND POSSIBILITY AND METHODS OF ITS APPLICATION

The article discusses the methods of applying the competence-based approach: the reality and possibilities in the conditions of its application. The methods of forming information competence can be grouped by the main types of actions to work with information, including searching and collecting information, processing information, transmitting information, complex methods, methods of forming communicative competence, methods related to oral communication, methods of forming Specific information is provided by social and labor competence, methods of frontal and individual work, methods of group and practical work, methods of individual work and methods of forming educational-spiritual and value competencies.

The teacher organizes activities in various forms - individual, paired or group, creates an atmosphere of cohesion and socialization of students, develops the ability to respect each other's opinions, speak within the framework of the topic, creates conditions for their communication. express their opinion, their position.

Key words: teacher, skills, abilities, methods, individual, group, practice, information, competence, information, students, textbook, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муллозода Хушру Мухаммадризо - магистри соли якуми факултети биологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни бо ихтисоси биология 1 – 02 04 01. **Тел:** 97-239-20-00, 88-106-69-69

Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои педагогика, дотсент Шарипов М.М.

Информация об авторе: Муллозода Хушру Мухаммадризо – магистр первого курса биологического факультета ДДОТ имени Садриддина Аини по специальности биология 1 – 02 04 01. **Телефон:** 97-239-20-00, 88-106-69-69.

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент Шарипов М.М.

Information about the author: Mullozoda Khushru Muhammadrizo – first-year master's student of the biological faculty of the Sadrididdin Aini State University of the Ministry of Education, specializing in biology 1 – 02 04 01. **Phone:** 97-239-20-00, 88-106-69-69.

Scientific supervisor: candidate of pedagogical sciences, professor Sharipov M.M.

РАСТАНИҲОИ ЧАТРГУЛОНИ НОДИРИ ВОДИИ ЗАРАФШОН

Дар мақолаи мазкур доир ба намудҳои нодирӣ чатргулони водии Зарафшон маълумот оварда шудааст. Пас аз тадқиқотҳо маълум карда шуд, ки дар водии Зарафшон 4 намуд аз оилаи чатргулон зерӣ таҳдиди маҳвшавӣ ё ҳолати осебпазир қарор доранд. Барои ин чор намуд – *Bunium persicum*, *Ferula ovczinnikovii*, *Ferula sumbul*, *Zeravschania regeliana* маълумотҳо ҷамъоварӣ намуда, доирӣ паҳншавӣ, хусусиятҳои биологӣ ва морфологӣ, хусусиятҳои экологӣ ва фитосенологӣ, омилҳои маҳдудшавии намуд, тадбирҳои ҳифзи намуд аз нестшавӣ маълумотҳои илмӣ дода шудааст. Пешниҳод карда мешавад, ки намудҳои нодирӣ дар боло ишорашуда қатъиян ҳифз карда шаванд.

Дар солҳои охир вобаста ба босуръат афзудани таъсири ғайриодии омилҳои антропогенӣ ба муҳити зист ва экосистемаҳои табиӣ масъалаи аз маҳвшавӣ нигоҳ доштани намудҳои нодир ва дар зерӣ таҳдиди нестшавӣ қарордоштаи наботот аҳамияти хосеро пайдо намудааст.

Ғуноғунии биологӣ набототи Тоҷикистон бой ва рангин буда, дар асоси маълумотҳои навтарин дар таркиби флораи Тоҷикистон зиёда аз 4500 намуди растаниҳои гулдор муайян карда шудааст. Бояд қайд кард, ки 80%-и ғуноғунии биологӣ Тоҷикистон дар экосистемаҳои кӯҳӣ Тоҷикистон сукунат доранд. Дар алоқамандӣ бо ин зиёда аз 70%-и рӯзгори аҳолии Тоҷикистон аз истифодаи боигарихҳои табиӣ вобастагӣ дорад. Аз ин ҷиҳат, ҳифз ва дуруст ба роҳ мондани истифодаи оқилонаи захираҳои на танҳо ғуноғунии набототи Тоҷикистон инчунин олами ҳайвонот низ омилҳои муҳимтарини беҳдошти неқӯаҳволии аҳоли ва рушди устувори самти иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа ба шумор меравад.

Яке аз минтақаҳои аз ғуноғунии наботот бой дар Тоҷикистон ин водии Зарафшон ба ҳисоб меравад. Водии номбурда яке аз минтақаҳои зебоманзари Тоҷикистон буда, бо олами набототи ғаниву рангоранг, шифобахш ва аҳамияти иқтисодидошта ва хос ба ин водӣ аз дигар минтақаҳо фарқ мекунад. Аз ҷумла, дар водии Зарафшон намудҳои ғуноғуни растаниҳои нодир ва нафъовари оилаи чатргулҳо паҳн шудааст, ки дар пӯшиши наботот бевосита иштирок карда, дар аксар ҷамъоаи растаниҳо ҳамчун доминант ба ҳисоб мераванд, ба монанди *Heracleum lehmannianum*, *Prangos pabularia*, *Ferula seravschanica*, *Ferula Linczevskii*, *Ferula ovczinnikovii* M. Pimen., *Ferula sumbul* (Kauffm.) Hook, *Zeravschania regeliana* Korov. намоёндагони авлоди *Elwendia*, *Angelica* ва ғайраҳо.

Дар ин солҳои охир дар доманакӯҳҳои қаторкӯҳи Зарафшон ва Туркистон, ки водии Зарафшонро ихота менамоянд, аз ҳисоби ҷамъоварии барзиёди растаниҳои дорои хусусияти шифойӣ, хӯроки чорво ва истеъмоли шумораи онҳо камшумор гаштаистодаанд. Инчунин бар замми ин аз ҷониби чорводорон беаҳдудият ҷаронидани чорво дар чор фасли сол ба таркиби намудии ин минтақа таъсири назаррас расонидааст. Аз ин ҷиҳат, Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақоми ваколатдори махсуси давлатӣ оид ба ҳифз ва истифодаи оқилонаи намудҳои олами набототу ҳайвонот 4-намуд чатргулони водии Зарафшонро ҳамчун намудҳои нодир ва камшумор ба Китоби Сурхи Тоҷикистон шомил намудааст [3,4], ки ин намудҳо (*Bunium persicum* (Boriss) B. Fedtsch., *Ferula ovczinnikovii* M. Pimen., *Ferula sumbul* (Kauffm.) Hook, *Zeravschania regeliana* Korov.) ба 3 авлоди мансуб аст.

Дар ин мақола мехоҳем, доир ба ин чор намуди чатргулони нодирӣ водии Зарафшон маълумот пешниҳод намоем.

Зираи форсӣ - *Bunium persicum* (Boriss) B. Fedtsch.

Паҳншавӣ

Намуде, ки дар зерӣ таҳдиди маҳвшавӣ қарор дорад. Паҳншавии умумии ин

растанӣ Эрон, Афғонистон ва Тоҷикистон буда, дар худуди Тоҷикистон дар минтақаҳои ботаникии Зарафшон (дар нишебиҳои қисми шимолии қаторкӯх) ва Туркистон (нишебиҳои ҷанубу ғарбии қаторкӯх) вомехӯрад [2].

Хусусиятҳои биологӣ ва морфологӣ

Растании бисёрсолаи поликарпикӣ буда, баландии он аз 30 то 80 см мешавад. Гулаш чатрак буда, дучинса, ранги гулбаргҳояш сафед аст ва дар чатрак то 11-31 (33) гул дорад. Андозаи тухмаш хурд (дарозияш 6 мм), ранги зардча дошта, бо ҳисоби миёна вазни 1000 донаи тухм ба 1,4 г баробар аст. Одатан моҳҳои май-июн ва дар минтақаҳои нисбат гарми ҷумҳурӣ ҳатто дар аввалҳои моҳи апрел гул мекунад ва моҳҳои июн-июл мева мебандад [5].

Хусусиятҳои экологӣ ва фитосенологӣ

Дар нишебиҳои ҳокӣ ва шағалдор (дар баландиҳои 600-2500 м аз сатҳи баҳр) месабзад. Аз тухм ва бо роҳи нашествӣ афзоиш менамояд.

Шумора

Микдори ин растанӣ маълум нест, лекин аз рӯи мушоҳидаҳо дар кӯҳҳои водии Зарафшон маълум гардид, ки микдори ин растаниҳо дар ҷамоаи наботот кам шуда истодааст. Ҳолати популятсияи маҳаллӣ мӯътадил аст.

Омилҳои маҳдудшавии намуд

Партофтҳои зиёди ноҳияҳои водии Зарафшон ва махсусан партофтҳои гирду атрофи истироҳатгоҳи Искандаркӯл. Таъсири омилҳои антропогенӣ (сароса рва пайваста ҷамъоварӣ намудани тухми ин растанӣ, ба сифати хушбӯйкунанда ҷамъоварӣ намудани растанӣ аз ҷониби мардуми маҳаллӣ ва истифодаи он дар таомҳои гуногун, ҷаронидани чорво, коркарди маъданҳои кӯҳӣ, тайёр намудани сангҳои сохтмонӣ ва ғайраҳо).

Тадбирҳои ҳифзи намуд аз нестшавӣ

Дар шароити табиӣ кишти зираро ба роҳ монда, дар маҳалҳои рушд тухми онро пошида парвариш намудан зарур аст. Барои ин пеш аз бояд муҳити рушд ва шароити табиӣ онро омӯхтан лозим аст.

Камоли овчинников - *Ferula ovczinnikovii* M. Pimen.

Паҳншавӣ

Намуде, ки дар зери таҳдиди маҳвшавӣ қарор дорад. Намуди нодир буда, аз ҷиҳати таснифоти баҳснопазир аст [1]. Паҳншавии умумии ин растанӣ Осиёи Маркази (Ғарбии Помиру Олой)-ро дар бар мегирад. Дар Тоҷикистон растании эндемик буда, дар ҳавзаи дарёи Зарафшон мерӯяд.

Хусусиятҳои биологӣ ва морфологӣ

Растании монокарпӣ буда, қадаш 20–25 см мешавад. Решааш лӯндаи ғафс аст. Пояаш бебарг буда, дар қисми поёни он боқимондаи баргҳои кӯҳна мавҷуданд. Баргаш бо муякчаҳо пӯшида шудааст. Тӯдагулаш сипаршаки ковок мешавад. Чатри марказиаш дорои 3–7 шохча буда, гулбаргаш зарди сафедчатоб мешавад. Ғӯра ва меваҳои пӯхта нарасидаааш луч аст. Моҳҳои май–июн гул карда, тухм мебандад [6].

Хусусиятҳои экологӣ ва фитосенологӣ

Дар минтақаи арчазорҳои гармидӯст (дар баландиҳои 1800–2500 м аз сатҳи баҳр) мерӯяд. Афзоиши камоли овчинников дар шароити сӯнӣ омӯхта нашудааст ва дар таабиат ба воситаи тухм зиёд мешавад.

Шумора

Дар табиат микдори ин растанӣ маълум нест. Аз рӯи тадқиқотҳои мо ҷамоаи ин растанӣ нисбат кам мондааст. Дар рафти тадқиқотҳои саҳроӣ ба мо муяссар гардид, ки аз гирду атрофи дарёи Киштут ду-се ҷамоаи ин растаниро дарёфт кунем.

Омилҳои маҳдудшавии намуд

Бинобар сабаби аз меъёр зиёд истифода бурдани ҷароғоҳи тобистона, растанӣ давраи вегетатсиониро ба охир нарасонида чорво қисми рӯизаминии онро меҳӯрад. Бояд кайд кард, ки камоли номбурда растании монокрапикӣ буда, дар тамоми ҳаёташ

як маротиба тухм мебандад, бояд дар вақти тухму мевабандии ин ратсанӣ чорво даравидани алаф.

Тадбирҳои ҳифзи намуд аз нестшавӣ

Дар фазаи гулшукуфт ва тухмбандии растанӣ пеши роҳи чаронидани чорворо дар муҳити рушди он манъ намудан лозим аст. Инчунин муҳити рушди онро ҳифз кардан зарур аст.

Сунбулкаҳ - *Ferula sumbul* (Kauffm.) Hook.

Паҳншавӣ

Ferula sumbul – намуде, ки зери таҳдиди маҳвшавӣ қарор дорад. Намуди нодир ва хоси маҳал буда, дар қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон, Ҳисор ва Қаротегин паҳн шудааст. Ғайр аз Тоҷикистон инчунин дар Ҷумҳурии Ўзбекистон низ дида мешавад. Дар ҳудуди Тоҷикистон назар ба қаторкӯҳҳои Қаротегину Ҳисор дар водии Зарафшон ҷамоаи бештар пайдо намудаанд.

Хусусиятҳои биологӣ ва морфологӣ

Растани мазкур то 150 см қад қашида, растани бисёрсолаи поликарпикӣ мебошад. Баргаш мустаҳками саҳт буда, бо осонӣ пажмурда намешавад. Пояш бисёр буда, борик аст. Андозаи чатрҳои растанӣ гуногун мешавад, чатри марказӣ 6-10 шоха пайдо мекунад. Дар моҳҳои июн гул карда, моҳҳои июл-август мева мебандад.

Хусусиятҳои экологӣ ва фитосенологӣ

Дар нишебҳои кӯҳҳо, ҷои кушоди шағалдор, дар тарқиши харсангҳо месабзад. Дар баландҳои 1700 – 2500 м аз сатҳи баҳр вомехӯрад. Растани мазкур тавассути тухм афзоиш мекунад.

Шумора

Шумораи умумии намуд маълум нест. Аз рӯи мушоҳидаҳо назар ба 10-15-соли гузашта, айни замон хеле кам мондааст.

Омилҳои маҳдудшавии намуд

Яке аз сабабҳои камшумор гаштани сунбулкаҳ дар табиат ва махсусан дар водии Зарафшон ин омилҳои антропогенӣ (сохтани роҳҳо дар муҳити рушди растанӣ, ҷамъоварии мунтазами он бинобар сабаби доштани хусусияти доругӣ ва хушбӯӣ, чаронидани чорво дар вақти гулкунӣ ва тухмбандӣ) мебошад.

Тадбирҳои ҳифзи намуд аз нестшавӣ

Дар боғҳои ботаникӣ парвариш намуда, тухмии онро ба даст овардан лозим аст, то ки минбаъд дар табиат сунбулкаҳ аз тухм зиёд карда шавад. Инчунин ҷамъоварии растаниро зери назорати қатъӣ гирифта, бо иҷозатнома ҷамъоварии онро ба роҳ мондан зарур аст [3,4].

Зарафшония – *Zeravschania regeliana* Korov.

Паҳншавӣ

Зарафшония – растани осебпазир ва эндемики Ғарбии Помиру Олой мебошад. Паҳншавии умумии растанӣ Ўзбекистон ва Тоҷикистон мебошад [2]. Дар Тоҷикистон дар қаторкӯҳҳои Ҳисор, Зарафшон ва кӯҳҳои Бойсун вомехӯрад. Зарафшония растани хоси водии Зарафшон буда, дар водии дарёи Тангдара, соҳили чапи дарёи Уреч, байни дарёи Киштут ва Кӯли Калон, гирду атрофи кӯли Искандаркӯл мерӯяд.

Хусусиятҳои биологӣ ва морфологӣ

Растани бисёрсолаи алафӣ буда, аз 50 то 100 см қад мекашад. Навдаҳо навбат бо навбат ба боло равона шудаанд ва шакли химчамонанд доранд. Баргҳояш луч, ҷилодиҳанда, аз қисми болоиаш сабзисӣҳтоб ва аз қисми поён сафедча мебошад. Баргҳои назди решагӣ думчаи дароз дошта ва асосаш васеъшуда буда, забончаи дарозрӯя дорад. Лаъличаи барг аз 10–20 см дарозӣ ва 5–10 см паҳной дорад. Баргҳои дарозрӯяи тухммонанд дошта дукарата буридашуда мебошад. Тӯдагулаш аз 5 то 8 см васеъгӣ дошта, аз 5 то 10 чатрча дорад. Тӯдагул аз 15 то 20 гул дорад. Думчаҳои гул дароз буда, дар мева то 8 мм дарозӣ борик мебошад. Точбаргҳои гул тухмшакли бараксро дорад. Меваҳо то 6,5 мм дарози тухммонанд дорад. Моҳҳои июн–июл гул

мекунад, мевааш дар моҳҳои июл–август самар меорад.

Хусусиятҳои экологӣ ва фитосенологӣ

Дар нишебиҳои санглох ва таркиши шахҳо (дар баландиҳои аз 900 то 2700 м аз сатҳи баҳр) месабзад. Дар шароити табиӣ тавассути тухм зиёд мешавад.

Шумора

Дар водии Зарафшон шумораи зарафшония сол аз сол кам шуда истодааст. Шумораи ин растанӣ дар дигар минтақаҳои геоботаникии Тоҷикистон ба мо маълум нест.

Омилҳои маҳдудшавии намуд

Эҳтимол таъсири омилҳои рӯзгори инсон бошад, чунки яке аз муҳитҳои рушди зарафшония ин гирду атрофи кӯли Искандаркӯл, соҳилҳои дарёи Киштут ва Кӯли Калон мебошад, ки дар ин ҷойҳо истироҳатгоҳҳо бисёр буда, партовҳои онҳо ва аз худ намудани гирду атрофи кӯлу дарёҳои номбурда ба камшавии *Zeravschania regeliana* бетаъсир намондад.

Тадбирҳои ҳифзи намуд аз нестшавӣ

Аз ҷиҳати таснифот ҷолиби диққатаст. Ҳолати табиӣ зарафшонияро омӯхта, мавзёҳои рушди онро махсусан соҳилу дарёҳо ва гирду атрофи кӯлҳое, ки он ҷойҳо муҳити рушди намуди мазкур аст, ҳифз бояд кард.

Бояд қайд кард, ки на танҳо намудҳои нодир водии Зарафшон, инчунин дар дигар минтақаҳои геоботаникии Тоҷикистон низ аксари растаниҳои нодир хусусиятҳои шифобахшӣ доранд, ки аз сабаби бемаҳдудият ҷамъоварӣ намудани онҳо бо мақсади истифода дар самти хоҷагӣ, тиббӣ халқӣ ва илмӣ кам шуда истодаанд. Агар ин намудҳо аз ҷониби аҳли ҷомеа бомақсад истифода бурда нашавад, ин растаниҳо метавонад аз байн равад. Аз байн рафтани ин намудҳо пеш аз ҳама барои ҷомоаи растаниҳо таъсири манфӣ расонида, таркиби биосеносистеми бениҳоят устувор мегардад.

АДАБИЁТ

1. Комаров Б.М. *Umbelliferae*. Определитель растений Северного Таджикистана. — Душанбе, 1967. — С 331-340.
2. Коровин Е.П., Пименов М.Г., Кинзикаева Г.К. Флора Таджикской ССР // под ред. П.Н. Овчинникова. — Т. 7. Л.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1984 — С. 3–214.
3. Красная книга Таджикской ССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений Таджикской ССР. — Душанбе: Дониш, 1988. 336 с.
4. Китоби сурхи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Олами наботот. Нашри дуюм, ҷилди 1. — Душанбе, 2018. С. 162- 201.
5. Курбонов А.Р. Пименов М.Г. Зонтичные (*Umbelliferae*) Северного Таджикистана. Аннотированный список. *Aegopodium — Galagania* // Бот. журн. — 2016. Т. 101, № 10. С. 1220 – 1239.
6. Пименов М.Г., Ключиков Е.В. Зонтичные (*Umbelliferae*) Киргизии. — М.: КМК, 2002. 286 с.

РЕДКИЕ ЗОНТИЧНЫЕ РАСТЕНИЯ ЗЕРАВШАНСКОЙ ДОЛИНЫ

В данной статье представлена информация о редких видах зонтичных Зеравшанской долины. В результате исследований выяснилось, что в Зеравшанской долине 4 вида семейства зонтичных находятся под угрозой исчезновения или в уязвимом состоянии. Для этих четырех видов - *Bunium persicum*, *Ferula ovczinnikovii*, *Ferula sumbul*, *Zeravschania regeliana* собраны данные и даны научные сведения о распространении, биологических и морфологических характеристиках, экологических и фитоценологических характеристиках, факторах лимитации вида, мерах по охране вида от вымирания. Указанные выше редкие виды предлагается охранять.

Ключевые слова: редкий вид, Зеравшанская долина, распространение, эндемик, биоморфологические особенности, экологические особенности, фитоценологические

особенности, охрана.

RARE UMBELLIFERAE PLANTS OF THE ZERAVSHAN VALLEY

This article presents information about rare species of umbelliferae in the Zerafshan valley. As a result of the research, it was found that 4 species of the umbelliferae family in the Zerafshan valley are endangered or in a vulnerable state. For these four species - *Bunium persicum*, *Ferula ovczinnikovii*, *Ferula sumbul*, *Zeravschania regeliana*, data were collected and scientific information was given on the distribution, biological and morphological characteristics, ecological and phytocenological characteristics, species limitation factors, and measures to protect the species from extinction. It is proposed to protect the above-mentioned rare species.

Key words: rare species, Zerafshan valley, distribution, endemic, bio-morphological features, ecological features, phytocenological features, protection.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муродқулзода Шохона, магистранти соли дуҷуми факултети биологияи Донишгоҳи давлати омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Тел: +992926440201

Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои биологӣ, дотсенти кафедраи ботаника, муовини декани факултети биология оид ба илм ва инноватсия Қурбонов А.Р.

Сведения об авторе: Муродқулзода Шохона, магистрантка второго курса биологического факультета Таджикского государственного университета имени Садриддина Айна. Тел: +992926440201

Научный руководитель: кандидат биологических наук, доцент кафедры ботаники, заместитель декана биологического факультета по науке и инновациям Қурбонов А.Р.

About the author: Murodqudzoda Shohona, second year master student of the Faculty of Biology at the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone number: Phone: +992926440201

Scientific adviser: Candidate of biological sciences, Associate Professor of the department of botany, deputy dean of the faculty of biology for science and innovation Kurbonov A.R.

Рачабов Мухаммадҷон,
магистри соли якуми факултети биология

РОҲҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ДОНИШИ ХОНАНДАГОН ДАР ДАРСҲОИ БИОЛОГИЯ

Дар атрофи масъалаи сифати таҳсилот имрӯз бисёр мувоҳидаҳо вучуд доранд. Муваффақияти сифати таҳсилот вазифаи асосӣ дар фаъолияти муассисаҳои таълимӣ ба ҳисоб меравад. Ҳар як шахс барои ҳалли ин мушкилот аз нигоҳи худ саъю кӯшиш мекунад. Мо ба ин консепсия чӣ баҳо медиҳем ва кӯшишҳои мо чӣ натиҷахоро интизор аст?

Сифати таҳсилот дар муассисаҳо имруз ба сифати дарс вобастагӣ дорад. Дар омӯзиши хонанда, хусусан, ба омӯзиши хонандагон, новобаста аз он, ки кадом усул (дониш ё салоҳият) беҳтарин ҳисобида мешавад, меъёрҳои асосии сифати таҳсилот эълон карда мешавад. Ҳама гуна намуди назорат дар тренинҳо: оғозӣ, сарҳад ва ниҳой, аз ҷумла имтиҳони ягонаи давлатӣ нақши муҳим мебозад [4, 5].

Яке аз роҳҳои беҳтар намудани сифати дониши хонандагон ин раванди омӯзиши таълим мебошад. Раванди омӯзиши таълим дар он вақт ба талаботи имрӯза ҷавобгӯй мебошад, ки хонандагони имрӯза бо техникаю технология бархурдор бошад. Аммо, мо, наметавонем ба онҳо муваффақ шавем, агар ба дарс ҳамчун қисмҳои ҳаёт муомила

кунем ва онро ба раванди бетафовай табдил диҳем.

Дар айни замон дарсҳо, ташкили фазои классикӣ, ташкили ошкорои марҳилаҳои таълим, ҳамкорӣ байни муаллимон ва хонандагон, аксуламали муаллим ба рафтори баъзе аз хонандагон, интихоби маводи таълимӣ ва тарзҳои он, истифодаи технологияҳои замонавӣ ва технологияҳо, истифодаи возеҳ ва ТКО ба натиҷаҳои таълимии фаъолияти хонандагон таъсир мерасонад [2].

Мутаассифона, таваҷҷуҳи хеле кам, бо сабаби кам будани вақт, ба худшиносии омӯзгори ин дарс дода мешавад. Муайян кардани норасоии дарс ва дараҷаи саривактии фаъолияти муаллим яке аз шароити зарурии кори муваффақонаи ӯ дар роҳи беҳтар намудани сифати дониши хонандагон хонандагон мебошад.

Ҳангоми таҳлили дарсҳо, бояд ба ҷанбаҳои методологӣ (вазифаҳои дарс, интихоби мазмунӣ маводи таълимӣ, интихоби методҳо ва усулҳо, шаклҳои таълим, ташкили фаъолияти омӯзиш ва муоширати муаллимон бо хонандагон, макони дарс дар системаи таълимӣ, дурустии сохтори интихобшудаи дарсҳо) оид ба даст овардани ҳавасмандгардонии таълим, тарбияи экологӣ ва меҳнатии хонандагон дар дарс ва дар ҳаёт тадбиқ намудани назария бо амалия мебошад [1].

Барои ноил шудан ба сифати дониш, бе омӯзиши мунтазами дастовардҳои хуб дар кори муаллимон ва хонандагон имконнопазир аст. Дар ин ҳолат, мо метавонем бе ташҳиси беморӣ ва ҷунин ташҳисе, ки ба мо имкон медиҳад, натиҷаҳои таҳсили хонандагонро пурра баҳо дода, на танҳо ба дониш ва сатҳи баланди касбӣ, балки малакаҳои маърифатӣ, рушди қобилияти эҷодии онҳоро муайян намоем. Ҳамаи ин мушкилот бо роҳи ташҳис додани усули азхудкунии дониш ва малакаҳо дар сатҳи баланд ҳал карда шавад.

Санҷиши дониш ва маҳорату малакаи муошират дар соҳаи биология роли калонро мебозад. Мақсад, ин ноил шудан ба ҳадафҳои таълимӣ: ташаккул додани тасвири илмӣ ҷаҳонӣ, азхудкунии системаи донишҳои биологӣ, ки барои тарбияи экологӣ ва гигиени хонандагон заруранд, барои омода сохтани онҳо барои кор дар ин ё он соҳаи хоҷагии қишлоқ, ки қонуни зиндаи табиат амал мекунад, дар зиндагӣ истифода бурда мешавад. Барои муайян намудани дониш ва малакаҳо вазифаҳои зерин гузошта мешаванд: таълим, тарбия ва инкишофи хонандагон [1,3].

Омӯзиши вазъи омодагии биологии хонандагон барои беҳбуди раванди таълим ва тарбияи хонандагон шароит фароҳам меорад. Санҷиши систематикӣ дониш инкишоф додани муносибати масъулини хонандагонро ба омӯзиш, имкон медиҳад, ки хусусиятҳои фардии хонандагонро муайян ва равиши гуногуни таълимиро фароҳам оранд [1]. Ин иттилооти бозғаймонро дар бораи дастовардҳои хонандагон ва норасоӣҳо дар омодагии онҳо таъмин мекунад ва ба муаллим имконият медиҳад, ки рафти дарсро идора карда тавонад.

Санҷиши систематикӣ дониш ба инкишофи хотираи дарозмуддати хонандагон, ислоҳ кардани камбудӣҳо дар омодагии онҳо, такрор ва ворид намудани донишҳои пештара ба системаи нав дохилгардида мусоидат мекунад.

Вазифаҳои таълим, тарбия ва инкишофёбӣ дар ҷараёни дарс ҳангоми санҷишҳо роҳи ҳалли худро ёфта метавонад. Санҷиши ҷорӣ на танҳо вазифаи мониторинг, балки омӯзиш, таҳия ва идоракунии анҷом медиҳад, дар ҳоле ки санҷишҳои мавзӯӣ ва ниҳой, асосан, вазифаи назорат ва идоракунии иҷро мекунад. Ҳарду ҷониб барои санҷиши ҷорӣ ва чеки ниҳой, шаклҳои гуногун, усулҳо истифода мешаванд: даҳяк, ҳаттӣ (матн ва графикӣ).

Дар раванди рафтори он, назорати илму донише, ки бо таҳким ва густариши минбаъдаи онҳо фаро гирифта шудааст, донишҳоро систематизатсия ҷамъбасти мекунад, аз ҷама муҳимтар робитаҳои онҳо мукаммал карда мешаванд.

Дар айни замон, муаллим метавонад бо хонандагон як қатор масъалаҳоро муҳокима кунад ва муайян созад, ки чӣ гуна модда барои онҳо ҳатмист, фаҳмидани намунаҳои омӯхташуда, оё равшан аст? ё алоқаи байни маводи назариявӣ ва амалӣ,

муайян кардани он ки хонандагон метавонанд, ҳулосаи оксигени идеологиро муайян кунанд, ё муайян созанд, ки чӣ гуна онҳо малакаҳоро соҳибанд. Дар айни замон, норасоӣҳо дар омӯзиши хонандагон бартараф карда мешаванд.

Бо вучуди ин, санчиши шифоӣ як қатор камбудӣҳо дорад: он имконият намедиҳад, ки ҷавобҳои хонандагонро ба ҳамон савол муқоиса кунед ва ҳулосаи дақиқ оид ба сатҳи дониши хонандагони гурӯҳ дар маҷмӯъ ба даст биёред. Ин камбудӣҳо метавонанд тавассути баррасии мавзӯи ниҳой ва ҳаттӣ бартараф карда шаванд. Бо вучуди ин, қорҳои ҳаттӣ, ҷавобҳои муфасссал ба саволҳои инфиродӣ бисёр вақт мегузаронанд, ба муаллимон имкон намедиҳанд, ки ба хонандагони заиф кӯмаки фаврӣ расонанд [2].

Аз ин рӯ, дар солҳои охир истифодаи шаклҳои гуногун ва усулҳои озмоиш бо озмоишҳои кушод ва пӯшида (санчишҳо бо интихоби ҷавоби дуруст, санчишҳо бо иловаи намудани ҷавобҳо, санчишҳо барои муайян кардани пайдарпайи унсурҳои донишҳои пешниҳодшуда, ошкор кардани робитаҳои дуруст дар нақша, ҷадвалҳо ва ғайра) рӯи қор омадаанд.

Шаклҳои ғайримоддии санчиши дониш ва малакаҳо дорои як қатор афзалиятҳо дар болои анъанаҳо мебошанд: онҳо ба Шумо имкон медиҳанд, ки дар дарсҳои ҳозиразамон самарабахштар бошанд. Аз ин рӯ, зуд ба хонандагон баргаштан ва муайян кардани натиҷаҳои оптималӣ диққат диҳед, диққати худро ба донишгоҳҳо ва малакаҳоро тақвият диҳед.

Танҳо шаклҳои ғайрирасмӣ санчишӣ имкон медиҳад, ки дониши зиёди хонандагонро дар ҳар як дарс таҳия намоянд ва онҳоро барои ногузирӣ назорат кунанд. Масалан, назорати санчиши систематикӣ ташаккул додани хонандагон барои мунтазам ба дарсҳо омода карда шудааст, маводи онҳое, ки гузаштанд, иҷро карда наметавонанд.

Дар раванди санчиши мавзӯӣ ва ниҳойи озмоишҳо, муддати хеле кӯтоҳ барои санҷидани ҳаҷми калони маводи таълимӣ аз ҳамаи хонандагон дар гурӯҳ, барои гирифтани маълумоти воқеӣ барои муқоисаи натиҷаҳои таҳсили хонандагон хонандагон дар як ё якчанд гурӯҳҳо иҷозат медиҳанд.

Шаклҳои ғайрирасмӣ ва методҳои тафтишот нуқсонҳои муайяне доранд. Он бо тақмил додани сифати ҷавобҳои пешниҳодшуда, хусусан ҷавобҳои нодурусти он метавонад бартараф шавад.

Барҳам додани ин норасоӣ бо тағйирёбии вазифаҳои санчишӣ, таъсиси бонкҳои қорҳои тафтишотӣ вобаста аст. Шаклҳои ғайримоддии санчиш, чун қоида, имконият намедиҳанд, ки қобилияти хонандагонро ба таври воқеӣ тавсифи маводи ҷамъшуда тасвир кунанд, барои сохтани ҷавобҳо равшан аст. Бо ёрии шаклҳои ғайрирасмӣ, ки муайян кардани дараҷаи ихтисоси намудҳои алоҳидаи фаъолияти таълимӣ ба соҳаҳои биология, масалан, барои назорат, муайян кардани растаниҳо, гузаронидан мумкин аст [3].

Дар робита ба ин, зарур аст, ки шаклҳои ғайримуқаррарӣ ва усулҳои санчиши донишро дар якҷоягӣ бо анъана, ҳам дар давоми назорати қорӣ ва ниҳойи истифода баранд. Бо вучуди он, ки норасоии вақт ба омӯзиши ҷараёни биология, истифодаи васеи шаклҳои ғайрирасмӣ санчиш зарур аст.

Барои ноил шудан ба сифати дониш, бе омӯзиши мунтазами дастовардҳои баланд дар қори муаллимон ва донишҷӯён имконнопазир аст. Дар ин ҳолат, мо метавонем бе ташҳиси беморӣ ва чунин ташҳисе, ки ба мо имкон медиҳад, ки натиҷаҳои таҳсили хонандагонро пурра баҳо диҳем, на танҳо дониш ва сатҳи баланди касбӣ, балки малакаҳои маърифатӣ, рушди қобилияти эҷодӣ. Вазифа метавонад бо роҳи ташҳис додани усули азхудкунии дониш дар сатҳи малакаҳо ҳал карда шавад.

Мақсади асосии санчиши дониши биологӣ дар мактабҳои таҳсилоти умумӣ аз он иборат, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои таълимӣ: ташаккул додани тасвири илмӣ ҷаҳонӣ, азхудкунии системаи донишҳои биологӣ, ки барои таҳсили экологӣ ва гигиени

хонандагон заруранд, барои омода сохтани онҳо барои кор дар ин соҳахое, ки дар оянда онҳо ко рва фаъолият менамоянд. Барои муайян намудани дониш ва малакаҳо вазифаҳои зерин гузошта мешаванд: маориф, тарбиявӣ ва рушди донишҷӯён.

Таълим – раванди махсуси мақсадноку муташаккил аст, ки дар рафти он хонандагон донишҳо, маҳорату малакаҳо пайдо мекунад ва ҷаҳонбинияшон ташаккул, ақлу қобилияташон инкишоф меёбад. Ба кори таълим муаллим роҳбарӣ мекунад. Маълум аст, ки таълим тарбия мекунад ва тарбия таълим медиҳад.

Тарбия – раванди мақсадноку муташаккилест, ки инкишофи ҳамаҷонибаи шахсиятро таъмин намуда, ӯро ба меҳнату фаъолияти ҷамъиятӣ омода месозад. Агар ба ҷашми таҳқиқ назар намоем, хоҳем дид, ки инсонҳо танҳо тавассути тарбия ба дараҷаи баланди тамаддун расидаанд. Пушида нест, ки ҳар миллате, ки тарбияро дуруст ба роҳ мондааст, ба дараҷаи баланди тараққиёт расидааст. Лозим ба ёдоварист, ки тарбия ва таълим дар педагогика аз ҳамдигар ҷудонашаванда ҳастанд.

Омӯзиши вазъи омодагии биологии хонандагон барои бехбуди раванди таълим ва тарбия шароит фароҳам меорад. Таҳқиқоти муттасил инкишоф додани муносибати масъулини хонандагонро ба омӯзиш, имкон медиҳад, ки хусусиятҳои фардии хонандагонро муайян ва равиши гуногуни таълимӣ фароҳам оранд. Ин иттилооти бозғаймӣ дар бораи дастовардҳои хонандагон ва норасоиҳо дар омодагии онҳо таъмин мекунад.

Муаллим пеш аз ҳама инони ҳамаҷиҳата тайёр мебошад, ки кори таълиму тарбияро аз рӯи талаботи педагогика бо истифодаи методҳои гуногун пеш мебарад ва ба хонандагон дониш, маҳорат ва малака медиҳад. Кори муаллим ниҳоят пуршараф мебошад. Аз ин ҷост, ки дар ҷомеа ҳама ба муаллим эҳтиром доранд ва ӯро бо ифтихору эҳтиром «устод» мегӯянд. Дар адабиёти классикии тоҷикӣ форс муаллим аз мақоми махсус бархурдор аст. Адибони мо муаллимиро ба суҳанҳои хеле баландмазмуну самимӣ васф кардаанд ва ҳатто ӯро бештар аз падар лоиқӣ эҳтиром доништаанд:

*Ҳаққи устод аз падар беш аст,
В-аз падар устод дар пеш аст.
(С. Шерозӣ)*

АДАБИЁТ

1. Абдуллозода Ҳ., Зубайдов, Баротов К., Шарипов М., Саторов Т. «Асосҳои таълими биология» Душанбе, 2018с.
2. Султонов С., Баротов К.А., Махмадзиев А., Савлатов С. Барномаи таълимии фанни биология дар синфҳои 5-11-ум. -Душанбе, 2018с, 87 саҳ
3. Верзилин Н.М., Корсунская В. М. Общая методика преподавания биологии. 4-е изд.-М.: Просвещение, 1983.
4. Зверева И.Д. Проблемы методики обучения биологии в средней школе. -М.: Изд. Педагогика. 1978.
5. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. ИРПО, -М., 2005г.
6. К.Н. Қурбонов, З.Н. Раҷабова, А.А. Одинаев. Роҳнамои химия, биология, физика. –Душанбе: «Ашуриён», 2016, 205 саҳифа.
7. Султонов С., Нигмонов Н., Махмадзиев А., Савлатов С. Барномаи биология барои синфҳои V-XI. ҷ.с., «Матбуот», 2002.-94 саҳ.
8. В. М. Корсунская, Г.Н.Мироненко, З.А. Мокеева, Н.М. Верзилин. Уроки общей биологии. Москва. «Просвещение», 1977 г.

РОҲҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ДОНИШИ ХОНАНДАГОН ДАР ДАРСҲОИ БИОЛОГИЯ

Дар мақола сухан оиди роҳҳои баланд бардоштани сифати дониши хонандагон дар дарсҳои биология маълумот оварда шудааст. Сифати таълими хонандагон натиҷаи раванди таълим мебошад, ки аз чунин шароитҳо, аз қабili таъминоти кадрӣ, илмӣ-методӣ, моддию техникӣ, ҳавасмандӣ ва молиявии мактаб вобаста аст. Ва дар ин шароит кадрҳои мактабҳо дар мадди аввал меистад.

Яке аз роҳҳои беҳтар намудани сифати дониши хонандагон ин раванди омӯзиши таълим мебошад. Раванди омӯзиши таълим дар он вақт ба талаботи имрӯза ҷавобгӯй мебошад, ки хонандагони имрӯза бо техникаю технология бархурдор бошад. Аммо, мо, наметавонем ба онҳо муваффақ шавем, агар ба дарс ҳамчун қисмҳои ҳаёт муомила кунем ва онро ба раванди бетафовай табдил диҳем.

Таълими замони муосир тақозо мекунад, ки бештар дар рафти таълими фани биология усулҳои фаъол ва интерактивиро истифода барем. Бо ёрии ин усулҳо омӯзгорон ба саволи чиро таълим додан ва чӣ гуна таълим додан дар шароити олами зудтағйирёбанда ҷавоб меҷуянд.

Мақсад он аст, ки бояд бештар захираи методҳои мо бой гардад. Муаллими касбӣ бояд маҳорати аз усулҳои анъанавӣ ба усулҳои интерактивӣ гузаштанро дошта бошад. Ҳатто, дар ҷараёни як дарс, хангоми иҷрои супоришҳои гуногун метавонад аз як усул ба усули дигар гузарад.

Калидвожа: муаллим, маҳорат, малака, тарбия, таълим, назариявӣ, амалӣ, озмоишгоҳҳо, сифати таҳсилот, муассисаҳо ва ғайра.

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

В статье говорится о путях повышения качества знаний учащихся на уроках биологии. Качество образования учащихся является результатом образовательного процесса, который зависит от таких условий, как кадровое, научно-методическое, материально-техническое, мотивационное и финансовое обеспечение школы. И в этих условиях на первом месте находятся школьные кадры.

Одним из способов повышения качества знаний учащихся является процесс обучения и преподавания. Процесс преподавания и обучения отвечает современным требованиям, поэтому сегодняшние студенты имеют доступ к технологиям. Однако мы не сможем добиться в них успеха, если будем относиться к уроку как к части жизни и превращать его в пассивный процесс.

Современное обучение требует от нас использования более активных и интерактивных методов в курсе биологии. С помощью этих методов педагоги ищут ответы на вопрос, чему и как учить в условиях быстро меняющегося мира.

Цель состоит в том, чтобы обогатить наши методы. Профессиональный педагог должен обладать способностью переходить от традиционных методов к интерактивным. Даже в ходе занятия при выполнении разных заданий можно переходить от одного метода к другому.

Ключевые слова: преподаватель, навыки, умения, подготовка, образование, теоретические, практические, лаборатории, качество образования, учреждения и т.д.

WAYS TO IMPROVE THE QUALITY OF STUDENTS' KNOWLEDGE IN BIOLOGY LESSONS

The article discusses ways to improve the quality of students' knowledge in biology lessons. The quality of students' education is the result of the educational process, which depends on such conditions as personnel, scientific and methodological, material and technical, motivational and financial support of the school. And in these conditions, school personnel are in the first place.

One of the ways to improve the quality of students' knowledge is the process of learning and teaching. The process of teaching and learning meets modern requirements, so today's

students have access to technology. However, we will not be able to succeed in them if we treat the lesson as part of life and turn it into a passive process.

Modern education requires us to use more active and interactive methods in the biology course. With these methods, educators seek answers to the question of what and how to teach in a rapidly changing world.

The goal is to enrich our methods. A professional teacher must be able to move from traditional methods to interactive ones. Even during a lesson, when performing different tasks, it is possible to move from one method to another.

Key words: teacher, skills, abilities, training, education, theoretical, practical, laboratories, quality of education, institutions, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раджабов Муҳаммадҷон Давлаталиевич - магистри соли якуми факултети биологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни бо ихтисоси биология 1 – 02 04 01. Тел: 989-26-02-01, 943-76-70-70

Рохбари илмӣ: номзади илмҳои педагогика, дотсент Шарипов М.М.

Информация об авторе: Раджабов Муҳаммадҷон Давлаталиевич – магистр 1 курса биологического факультета ТГПУ имени Садриддина Айни по специальности биология 1 – 02 04 01. Телефон: 989-26-02-01, 943-76-70-70

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент Шарипов М.М.

Information about the author: Radzhabov Muhammadjon Davlatalieovich – 1st year master's student of the biological faculty of TSPU named after Sadriddin Aini, specializing in biology 1 – 02 04 01. Phone: 989-26-02-01, 943-76-70-70

Scientific supervisor: candidate of pedagogical sciences, associate professor Sharipov M.M.

Ҳамрозода Руқия,
магистри курси 1-ми факултети география

САМТҲОИ АСОСИИ ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ ОЗУҚАВОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Бо мақсади расидан ба ҳадафҳои рушди ҳазорсола ва татбиқи вазифаҳое, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар назди кормандони соҳаи аграрӣ оиди таъмини беҳатарию озуқаворӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон гузоштааст, Вазорати кишоварзӣ саъю кӯшишҳои зиёде ба харҷ дода истодааст.

Пеш аз он, ки оиди масъалаи зикршуда суҳанронӣ намоем, мо бояд мафҳуми беҳатарию озуқавориро шарҳ диҳем.

Мафҳуми амнияти озуқаворӣ ин, пеш аз ҳама имкониятҳои номаҳдуди давлату ҷамъият дар таъмини бемайлони аҳоли бо озуқаворӣ, ки аз ҷиҳати миқдор ва сифат барои ҷисми инсон ва нигоҳдории қобилияти меҳнатии ӯ лозим буда, на танҳо дар вазъати ором, балки даҳлатҳои фавқулода низ миқдори он басанда бошад.

Истилоҳи амнияти озуқаворӣ даҳсолаҳои охир дар кишварҳои зиёди ҷаҳон, ки роҳи мустақили рушдро интихоб карданд, мазмуни ҳаётан зарурро пайдо кард. Дар «Декларатсияи умумии ҳуқуқи башар» (1948) тамоми ҳуқуқи қиматҳои инсонӣ, аз ҷумла «ҳуқуқи тамоми мардуми олам бо ҳӯрок» инъикоси худро ёфтааст.

Маънои истилоҳи «амнияти озуқаворӣ» дар резолютсияи ансаблеяи СММ «Уҳдадорӣҳои байналмиллалӣ дар таъмини амнияти озуқаворӣ дар ҷаҳон», ки соли 1974 қабул шуда буд, пурра кушода шудааст. Яъне амнияти озуқаворӣ ин «дастрасии ҳамешагӣ ва кафолатноки тамоми мардум ба захираҳои ҳӯрокии ҷаҳонӣ ба миқдоре, ки барои ҳаёти ғаёл ва солим зарур аст» [8].

Таҳлили амиқу пурраи масъалаи амнияти озуқаворӣ бо назардошти пайдо

кардани роҳҳои нигоҳдорӣ аз хавфи гуруснагӣ дар ҷаҳон, дар «Декларатсияи умумӣ оид ба бартараф намудани гуруснагӣ ва норасоии маводи ғизоӣ», ки соли 1974 қабул шуда буд, дарҷ ёфтааст.

Бояд қайд кард, ки охири солҳои 70-ум Консепсияи воридоти маҳсулот ва дастгирии кишварҳои аз ҷиҳати таъминоти озуқа заиф аз тарафи давлатҳои абарқудрати ҳамчун роҳи ягонаи ҳалли мушкилот махсуб мешуд. Лекин дар ҳолати шадиди монополишавии бозори маҳсулоти озукаворӣ дар ҷаҳон ин консепсия татбиқи амалии худро пайдо накард.

Дар чорҷубаи ФАО ноябри соли 1996 Саммити умумиҷаҳонии озукаворӣ бо иштироки 185 давлат баргузор гардид. Дар рафти ин чорабинии бонуфуз Декларатсияи Рим оид ба амнияти озукаворӣ ва Барномаи чорабиниҳои саммити умумиҷаҳонии озуқа қабул шуд [1, с. 124].

Мувофиқи назарияи илми иқтисодиёт барои кишварҳое, ки рушди соҳаи аграрӣ хароҷоти зиёдро талаб мекунад, инкишофи соҳаҳои дигар афзалтар аст. Ва дар ин ҳолат мебоист талаботи озукавории худро тариқи воридот ҳал намояд. Аммо дар амал бошад ин тавр нест, чунки:

1) Таъминоти бозори ҷаҳонии озукаворӣ бо маҳсулоти кишоварзӣ на ҳамеша муътадил аст.

2) Кишварҳои аз ҷиҳати молияви пурқудрат дар ҳолатҳои фавқулода метавонанд маводи озуқаро аз бозори ҷаҳонӣ барзиёд харидорӣ намуда, вазъати бозори дохилии давлатҳои майдари муташаниҷ намоянд.

3) Хариду фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ бо низом нест. Аз як тараф давлатҳо фақат қисми маҳсулоташро бо фуруш мебароранд, аз тарафи дигар баъзе намуди маҳсулот монополияи чанд кишвар аст.

Ҳамчун мисол Японияро метавон ёдовар шуд. Дар ин давлат харид ва захираи маводи хӯроқа роҳи ҳалли амнияти озукаворӣ ҳисоб меёфт. Лекин дар амал ин чораҷӯи муваққатӣ буда, дар ҳолати тез нобудшавии маводи озукаворӣ ҳалли мушкилоти таъминот ғайриимкон мегардад.

Барои ҳамин инкишофи соҳаи аграрӣ ва ба ин васила таъмини бештари талаботи мардум бо маҳсулоти ватанӣ роҳи ягонаи ҳалли проблема мебошад. Таъмини амнияти озукаворӣ дар ҳолати сад дар сад тобеъ кардани соҳаи аграрӣ ба талаботу қонунҳои бозоргонӣ, аз имкон дур аст. Маҳз барои ҳамин таъмини амнияти озукаворӣ аз вазифаҳои муҳимтарини соҳаи хоҷагии кишоварзӣ ба ҳисоб рафта, ҳукуматҳои ҳар як кишвар ҳатман соҳаи аграрии ватаниро ҳаматарафа дастгирӣ намояд.

Дар ин ҷо бояд таъкид кард, ки побандии озукавории ин ё он давлат бо сабабҳои зерин метавонанд сар занад:

- 1) Сатҳи пасти ғойданокии комплекси агроистехсолии давлат;
- 2) Маҳдудияти имконияти содиротии давлат;
- 3) Пастравии ҳаҷми маҳсулоти умумӣ ва рушди иқтисод;
- 4) Номуътадили арзиши асъори милли;
- 5) Касодшавии қудрати харидории давлат дар натиҷаи афзоиши қарзҳои беруна.

Сатҳи таъмини амнияти озукавориро дар асоси баҳодихии некуаҳволии мардум муайян мекунад. Тибқи назарияи Абрахам Маслоу (1998-1970) рӯҳшиноси машҳури амрикоӣ, қаноатмандкунии талаботи озуқа дар рӯйхати қиматҳои инсонӣ ҷои аввалро ишғол мекунад. Дар шароити имрӯзаи ҷаҳон чанд намуди амнияти озукавориро илми иқтисодиёт муайян кардааст. Яъне, амнияти озукавории умумиҷаҳонӣ, милли, минтақавӣ ва шахсӣ.

Қабул аз ҳама бояд донем, ки хатари амнияти озукаворӣ аз қучо таҳдид мекунад. Омилҳои пайдоиши хатари амнияти озукавориро шартан метавонем ба ду гурӯҳ тақсим намоем:

- 1) Омилҳои дохили давлатӣ;
- 2) Омилҳои берунӣ;

Амнияти озуқаворӣ дар ҳолате таъмин мегардад, ки миқдори истеҳсоли маҳсулоти хӯроқворӣ дар дохили давлат ба талаботи мардум ҷавобгу буда, 20 фоизи он барои захира басанда бошад. Дар ҳолати нарасидани маҳсулоти дохила давлат ё аҳоли қудрати харидории ин намуди маҳсулоти хӯроқро аз дигар кишвар дошта бошад.

Аз ин нигоҳ метавонем, чанд омилҳои таъмини амнияти озуқаворӣ, ки барои дар ҷумҳуриамон заруранд, пешниҳод намоем:

1) Истеҳсоли намудҳои асоси маводи ғизоӣ аз тарафи истеҳсолкунандагони ватанӣ на кам аз 75-80 % бошад.

2) Таъмини истеҳсоли миқдори лозимӣ (оптимали)-и маводи ғизоӣ (на кам аз 2000 ккал дар як шабонарӯз) барои як нафар.

3) Таъмини аҳоли бо намудҳои гуногуни маводи ғизоӣ тибқи талаботи меъёрҳои СММ ва ташкилоти Умумиҷаҳонии тандурусти (ВОЗ).

4) Захира намудани маҳсулоти ғизоӣ на кам аз 20 % ҳаҷми истеъмол.

Ҳамчун мисоли омилҳои берунии амнияти озуқаворӣ дар шароити кунунӣ, метавон пеш аз ҳама афзоиши ҳаҷми маҳсулоти воридотиро аз хориҷи кишвар номбар намуд, ки хатари зиёд ба иқтисодиёти кишварамон, махсусан ба соҳаи аграри дорад.

1) Вобастагӣ аз воридот, дар ҳолати баланду пастшавии нархҳои маҳсулоти ҷаҳонӣ ба бозори дохилӣ ва умуман иқтисодиёти Тоҷикистон таъсири манфӣ мерасонад.

2) Имконияти зурварӣ аз тарафи давлатҳои содиркунандаи маҳсулот ва кишварҳои харидор пайдо мешавад.

3) Ба соҳаҳои гуногуни хоҷагӣҳои халқи ва ҳавасмандии истеҳсолкунанда таъсири манфӣ мерасонад.

Дар ҳақиқат, кишварҳои тараққиқарда бозори дохилии худро аз воридоти зиёд ҳимоя мекунанд. Масалан, ҳукумати ИМА намегузорад, ки ҳаҷми воридоти маҳсулоти хӯроқворӣ аз 17 % зиёд бошад. Ё худ дар Шветсария, ки иқтисодиёти аз ҷиҳати молиявӣ мустаҳкам қудрати баланди харидорӣ дорад «Қонуни шадидаи амнияти озуқаворӣ» амал мекунад.

Тоҷикистон ба минтақаи таъминоти хавфноки бо маҳсулоти озуқаворӣ истеҳсоли худӣ марбут аст (камтар аз 2000 ккал/шабонарӯз барои як нафар). Дар соли 2007 каллориянокии ҳисоби миёнаи шабонарӯзии воёи ғизо барои як нафар 2057 ккал дар як шабонарӯзро ташкил дод, ҳол он ки Ташкилоти Умумиҷаҳонии Тандурусти меъёри 2100 ккал/ як шабонарӯзро муайян намудааст [5, с. 124]. Бояд таъкид дод, ки дар бисёр ҳолатҳо таъмини бехатарии озуқаворӣ ҷумҳурӣ аз самаранокӣ ва устурии рушди хоҷагии қишлоқ вобастагӣ дорад. Соҳаи мазкур бахши пешбарандаи иқтисодиёти Тоҷикистон ба шумор рафта, ба ҳисоби миёна 80-85 фоизи Маҷмӯи маҳсулоти дохилиро таъмин менамояд.

Вобаста ба ин, соҳаи аграри ҷамчун истеҳсолкунандаи маҳсулотҳои асосии озуқаворӣ, инчунин сарчашмаи ба сатҳи баланд бардоштани даромад ва шугли аҳолии деҳот ҳисобидан мумкин аст.

Ба ҳамагон маълум аст, ки мазраи замин дар Тоҷикистон 14 млн. 255397 гектарро ташкил медиҳад, аз ин майдони 704823 гектар майдони киштшаванда ба ҳисоб рафта, 491556 гектар обхёришавандаанд. Мазраи заминҳои назди ҳавлиги 179420 га аз ин обхёришаванда 99618 га.

Дар майдони 247653 га кишти тирамоҳӣ гузаронида шудааст, ки аз ин 170 ҳаз. га обхёришаванда аст. Аз масоҳати 409882 га кишти баҳорӣ, ки 286094 га об мебошад 222664 га зироатҳои техникаӣ буда, аз ҷумла 202 ҳаз. га пахта мебошад. Боқимонда заминҳоро юнучкаи соли гузашта 38498 га, боғҳо ва тоқзорҳо 2430 га. картошка, сабзавот, ползӣ ва тухмиҳо 32641 га-ро ташкил медиҳад. Зироатҳои хӯроқи чорво бошад. 53241 га аст [3, с. 214]. Мутаассифона давомнокии хушкӣ соли 2007-2008 ва ҳамзамон зарари малах ба чарогоҳҳо ба бадшавии ҳолати минбаъдаи бехатарии озуқаворӣ таъсирҳои худро расонд. Дар равобит ба ин, сардии зимистони солҳои 2007-2008, камбӯронӣ дар аввали фасли баҳори соли раво низ ба ин таъсири манфӣ расонд.

Дар натиҷа ба кулӣ соҳаҳои кишоварзӣ, аз ҷумла растанипарварӣ, чорводорӣ, моҳипарварӣ ва боғпарварӣ хисороти зиёде расид [1, с. 178].

Дар соли 2008 мутобиқи ҳисоботҳои таъминоти аҳоли бо маҳсулоти ноние, ки дар ҷумҳурӣ истеҳсол шудааст бо ҳисоби ғалла 91 фоизро ташкил дода бо назардошти воридоти он аз хориҷи кишвар 108,6 фоизи меъёрҳои физиологии истеъмолиро ташкил дод.

Молҳои асосии воридотӣ: гандум ва орд, ки вазни қиёсии бештареро ташкил медиҳанд, шакар, рағани растанӣ, чой ва ғ. маҳсуб мегарданд.

Афзоиши воридот бо мавҷудияти талаботи аҳоли нисбат ба намудҳои гуногуни маҳсулоти ғизоӣ, ки истеҳсолашон дар ҷумҳурӣ, аз ҷиҳати нарх ва сифат нокифоя ва дар сатҳи рақобатнопазир қарор доранд, шарҳ дода мешавад.

Далелҳои мавҷуда нишон медиҳанд, ки аз соли 1999 ин ҷониб сатҳи камбизоатӣ аз 83 фоиз то 53 фоиз паст гардид. То дараҷае паст шудани сатҳи камбизоатӣ ба рушди иқтисодӣ алоқаманд аст, ки натиҷаи дастовардҳои иқтисодии макроиқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ дар кишвар мебошад. Вале, сарфи назар аз ин дастовардҳо, Тоҷикистон аз рӯи нишондиҳандаи маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба ҳар як нафар ҳанӯз яке аз ҷумҳуриҳои камбизоати минтақа боқӣ мемонад. Бо вучуди афзоиши назарраси суръати паст гардидани сатҳи камбизоатӣ дар деҳот нисбат ба шаҳрҳо, он ҳанӯз ҳам бештар ба деҳот хос мебошад. Проблемаҳои зиёде мавҷуданд, ки боиси камбизоатӣ дар деҳот мегарданд.

Аз он ҷумла:

- воридоти начандон назарраси пулӣ аз фуруши маҳсулот аз сабаби паст будани нарх ва маҳдуд будани фуруши он;

- нокифоягии воситаҳои гардони худӣ барои маблағгузори мавсимии истеҳсолот ва нокифоягии кредитҳои бонкӣ;

- қарзи зиёди кредиторӣ, асосан вобаста ба кредитҳои имтиёзноки давлатӣ, пардохтҳо ба бучетҳои сатҳҳои мухталиф.

Проблемаҳои рушди деҳот на танҳо ҷанбаи иқтисодӣ доранд, балки онҳо ба рушди иҷтимоии деҳот низ таъсири манфӣ мерасонанд. Мураккабии проблемаҳо инчунин аз он иборат мебошад, ки дар деҳот, ба истиснои ҷаҳлияти кишоварзӣ, амалан манбаи дигари даромад вучуд надорад. Ин ба субъектҳои хоҷагидорӣ имкон намедиҳад, ки ба таври мақсаднок инфраструктураи деҳотро дастгирӣ намоянд, дар ҳалли проблемаҳои ободонии он кӯмак расонад.

Сатҳи пасти тараққиёти инфрасохторҳои энергетикӣ, нақлиёт, телекоммуникатсия ва обрасонӣ дар деҳот ба камбизоатии аҳолии деҳот бевосита таъсир расонда, дастрасии ҷисмонии онро ба маҳсулот паст мефарорад. Танҳо 57%-и аҳолии ҷумҳурӣ ба манбаи беҳсохтани оби ошомиданӣ дастрасӣ дорад. Системаҳои обрасони беҳавф, боэътимод ва бар асари норасоии сатҳи хизматрасонӣ самарабахш нестанд.

Дар солҳои охир дар мамлакат миқдори зиёди ҳодисаҳои барангезиши касалиҳо ва зараррасонҳои кишоварзӣ ва чорво, ки беҳатарии озуқавориро вазнин мекунанд, ба қайд гирифта мешавад. Инҳо:

- Бруселлёр, касалии сил, сумдарди чорво, нағзак ва вабои парранда;

- Гамбуски колорадӣ, қароқуя ва доғи барги зироатҳои ғалладонагӣ, гамбуски ҷавзҳои лалмӣ, зарринчашмаки туркистонӣ, малах ва ғайра;

Ҳамчунин дар давраи тобистон афзоиши миқдори касалиҳои сироятии рӯдаю меъда, ки бар асари истеъмоли меваю сабзавот, бе риояи қоидаҳои коркарди мутобиқи онҳо пеш аз истеъмол сар мезананд ва дар ин бобат маълумотҳои Вазорати тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон гувоҳи медиҳанд, ба қайд гирифта мешавад.

Вазъияти ба вучудодада доир ба беҳатарии озуқаворӣ дар мамлакат, проблемаҳои мавҷуда ва ҷустуҷӯи ҳалли онҳо мақсад ва вазифаҳои зеринро муайян менамояд.

Мақсади асосии мо муайян намудани тадбирҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ қобили қабул, аз ҷиҳати иқтисодӣ самарабахш, ҳамчунин чораҳои аз ҷиҳати молиявӣ техникӣ

ичрошаванда дар бобати таъмини бехатарии озуқаворӣ мебошад.

Бояд дар назар дошт, ки ба бехатарии озуқаворӣ ба ғайр аз сиёсати аграрӣ, ки ба тараққиёти самарабахшонаи сектори аграрӣ равона гардонда шудааст, масоили зерин мустақиман ё ғайримустақим таъсир мерасонанд:

- сиёсати макроиктисодӣ (арзӣ, молиявию бучавӣ, пулию қарзӣ);
- сиёсати бозорӣ ва нарх;
- сиёсати савдо;
- сиёсати инфрасохторӣ;
- сиёсати иҷтимоӣ;
- сиёсат дар соҳаи тандурустӣ ва маориф;
- сиёсати демографӣ;

Сиёсати аграрӣ яке аз ҷанбаҳои муҳими таъминоти бехатарии озуқаворӣ ба ҳисоб меравад. Нақши асосие, ки хоҷагии кишоварзӣ дар истеҳсоли маҳсулоти озуқа мебозад, ногузирии таъкид намудани тараққиёти сектори аграриро тақозо менамояд.

Ҳамин тавр, афзалиятҳои асосии тараққиёти сектори аграрӣ дар давраи солҳои 2020-2024 чунинанд.

- афзоиш додан ва баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот;
- рушди истеҳсолоти самташ содиротӣ;
- рушди тичорати кишоварзӣ (фаъолияти кишоварзӣ ва ғайрикишоварзӣ дар деҳот);

Афзалиятҳои ба ҳам алоқаманд, ҳамдигарро пуракунанда ва ба ҳам таъсиррасонандаи номбурда муносибати комплекси тақозо мекунад. Баланд бардоштани самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ бе афзоиш додани истеҳсолот имкон надорад. Бо назардошти он ки дар мамлакат истеъмоли маҳсулоти ғушту ширӣ дар вазъи бӯҳрони қарор дорад, ногузирии рушди соҳаи чорводорӣ ба миён меояд ва он низ як ҳиссаи афзоиш додани истеҳсолот ба шумор меравад.

Раҳосозандаи хоҷагии кишоварзӣ аз вазъи иқтисодию иҷтимоии ба миёномада рушди истеҳсолоти самти маҳсулоташ содиротӣ ва тичорати кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Дар давраи пешбинишуда маҳз ҳамин самти тараққиёти хоҷагии кишоварзӣ шароити фароҳам овардани неқӯаҳволии аҳоли ва баланд бардоштани самаранокии соҳаро имконпазир мегардонад. Ҳамаи ин бошад, дар мавриди тадбирҳои оқилонаи дастгирии давлати ба танзим гирифтани сектор имконпазир мегардад. Барои афзоиш додани истеҳсолоти маҳсулоти растанипарварӣ нуктаи мабаъдаи тағйир додани таркиби зироатҳо дар майдонҳо ба ҳиссаи зиёди зироатҳои хӯроки чорво ба ҳисоб меравад. Юнучка, ҷуворимаққа ва бехтар намудани растаниҳои чарогоҳӣ бояд унсурҳои моҳиятноки киштгардон дар таркиби дигар зироатҳо гарданд. Ин тағйиротҳо на танҳо ба манфиати чорводорӣ, балки ба истеҳсоли пахта ва зироатҳои ғалладонагӣ низ мегарданд, зеро системаи гуногуни растанипарварӣ имконияти сермаҳсул истифода намудани киштгардонҳои барқароркунанда, ки ҳосилхезии хокро баланд бардошта, ба шарофати он гирифтани ҳосилнокии зиёдро аз майдони кам фароҳам меоранд, муҳайё месозад.

Тараққиёти чорводорӣ афзалиятнок ба ҳисоб меравад, зеро иқтидори бештари инкишофро соҳиб мебошад.

Ин соҳа аз даҳолати давлат нисбатан озодтар монда, тарафҳои ҳам мусбӣ ва ҳам манфиро ба бар овардааст. Барқарор намудани саршумор ва тамоили инкишофи соҳа дар солҳои охир имконияти тараққиёти соҳаро ба исбот расонда, «бартари» даҳолат накардани давлатро нишон медиҳад, вале танзими самарабахшонаи сектор аз ҷониби давлат имконияти таъмини устувори дар назардоштаро фароҳам меорад. Масалан, истифодаи бетанзими заминҳо дар гирду канораҳои кишлоқҳо барои чаронидани чорво метавонад боиси аз киштгардон баровардани онҳо гардад, ки ин проблемаи ҷиддии экологӣ мегардад.

Ба ғайр аз гуфтаҳои боло, тараққиёти паррандапарварӣ, хоҷагии моҳипарварӣ ва

тараққиёти чунин соҳаҳои сердаромад, ба мисли занбӯриасалпарварӣ самтҳои имконпазири афзоиш додани истеҳсолот ба ҳисоб мераванд.

Бо назардошти таъмини аҳоли бо озуқа чунин тадбирҳо пешниҳод мегарданд:

1. Таъмини дастрасӣ ба бозор. Ташаккул, инкишоф ва мустаҳкам намудани бозорҳои кишоварзӣ ба беҳтар гаштани ҳавасмандии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ барои гузаштан аз хоҷагии натуралӣ ба истеҳсолоти молӣ мусоидат менамояд. Барои ин корҳои зеринро бояд ба анҷом расонд:

- барҳам додани назорати бевосита ва бавосита ва танзими, ки ба рақобати ғаёл дар бозорҳои маҳсулоти кишоварзӣ, бахусус пахта ва воситаҳои истеҳсолоти кишоварзӣ ҳалал мерасонанд;

- қатъ намудани истифодаи нишондодҳои истеҳсолии нақшавӣ ва ба истеҳсолкунандагони кишоварзӣ иҷозат додани истифодаи замин, меҳнат ва сармоя дар мутобиқат бо ғаёлияти интиҳобнамудаи онҳо;

- афзоиш додани дастгирии донори ва давлатии ғаёлияти маркетингӣ (ташкили иттиҳодияҳои фермерӣ, ассотсиатсиҳо ва ғ.), ҳамчун тадбири роҳ ёфтан ба бозор, иттилоот, беҳтарсозӣ ва назорати сифат, ҳамчунин тараққӣ додани таҳвилоти шартномавӣ;

- таҳияи Барномаи баланд бардоштани қобилияти рақобатпазирии соҳаи хоҷагии кишоварзӣ ва тараққӣ додани истеҳсолоти маҳсулоти самташон содиротӣ;

- гузаронидани таҳлили мавҷудияти намудҳои иловагии маҳсулоти самташон содиротӣ;

2. Таъмин намудани дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ ва қарзӣ. Барои таъмин намудани дастрасии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ ба захираҳои молиявӣ ва қарзӣ зарур аст:

- гузаронидани ислоҳоти сектори бонкӣ бо мақсади истифодаи сахмгузориҳои хориҷӣ барои зиёд намудани сармояи бонки бо мақсади васеъ намудани имкониятҳои бонкҳои тичоратӣ доир ба расонидани қарз ба деҳот;

- тағйир додани сиёсати бонкӣ дар сектори кишоварзӣ;

- таълими бонкҳои тичоратӣ дар бобати баланд бардоштани малакаю маҳорати кор бо қарзрасони ба хоҷагии кишоварзӣ ва деҳот;

- васеъ намудани шабакаҳои муассисаҳои молиявӣ дар ноҳияҳои деҳот ва роҳҳои қарздиҳӣ барои истеҳсолоти кишоварзӣ ва истеҳсолоти коркард;

- мусоидат намудан ба ташкили муассисаҳои микрокредитӣ бо фоизи пасти маблағҳо ва ташкили фондҳои гардишии ҷамъиятию идоракунанда;

- мусоидат намудан ба инкишофи манбаъҳои алтернативии молиявӣ барои хоҷагиҳо чӣ дар масъалаи сармоягузории мавсими ва чӣ сармоягузории дарозмуддат;

- ҳавасмандгардонии зиёд намудани ҳазинаҳои қарздиҳии бонки ва ташкили молиявӣ дар деҳот, аз он ҷумла аз ҳисоби ҷалб намудани сахмгузориҳои аҳоли;

- ҳавасмандгардонии рушди қарзҳои дарозмуддат бо назардошти хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ (ташкили боғҳои нав, тоқзорҳо, чорводорӣ);

- ҳавасмандгардонии дохил намудани сармоя ба амалиётҳои лизингӣ;

3. Таъмин намудани дастрасӣ ба ахборот, донишҳои кишоварзӣ ва технология ҳалли масоили зеринро дар назар дорад:

- инкишоф додани системаҳои ҳуқуқӣ ва ахбороти маркетингӣ дар хоҷагии кишоварзӣ;

- инкишоф додани таълими истеҳсолкунандагони кишоварзӣ;

- ҳавасмандсозии татбиқи технологияи пешқадами истеҳсолот, нигоҳдори ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ;

- таҷдид ва тақмили институтҳои тадқиқотии кишоварзӣ бо назардошти баланд бардоштани талабот ба натоиҷи тадқиқотҳои амали;

Дар амал ҷорӣ намудани чунин тадбирҳо ба баланд бардоштани сатҳи худтаъминнамоии ба озӯка дар ҷумҳури таъмин менамояд.

АДАБИЁТ

1. Мухаббатов Х.М., Хоналиев Н.Х. ПАМИР ресурсный потенциал и перспективы развития экономики. Душанбе, 2005. С. 241
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2018 /рӯзномаи “Ҷумҳурият”, аз 26 декабри соли 2018. №256 (23,599).
3. Кудратов Р.Р. Проблемы обеспечения продовольственной безопасности в условиях малоземелья и трудоизбыточности. - М.: МАКСПресс, 2005. -284 с.
4. Мадаминов А.А. Устойчивое развитие аграрного сектора Таджикистана (состояние и перспективы). – Душанбе, 2006. -228 с.
5. Ҳақимов А.Ҳ. Иқтисоди миллӣ: асосҳои бехатарӣ ва рақобат-пазирӣ. Воситаи таълим. - Душанбе: Ирфон, 2007.- 488 с.
6. Фасеҳзода И.С. //Роҳҳои таъмини бехатарии озӯкавории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ташаккули стратегияи он. Душанбе-2018
7. Бехатарии озӯкаворӣ ва камбизоатӣ №3-2018.
8. Маҷалаи бехатарии озӯкаворӣ №1–3(58), 2018.

ТАЪСИРИ ТАҒЙИРИ ИҚЛИМ БА САМТҲОИ АСОСИИ ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ ОЗӯКАВОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур, ки ба омӯзиши проблемаҳои таъмини бехатарии озӯкавории Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст, Дар мақола чунин масалаҳо ҳалли ҳудро ёфтаанд, ки қисми онро аз Агентии омаи назди президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон гирифта шудааст, ки оиди озӯкавори ва таъмин намудани аҳолии кишвар бо озӯка, маълумоти пурра оварда шуда, таҳлилҳои илмӣ гузаронида шудааст. Дар ҳолати гузаронидани таҳқиқотҳо маълум гардид, ки аҳолии кишвар бо азукавори таъмин буда, қисми зиёди маҳсулотҳои озӯкавориро дар дохили кишвар парвариш ва тавлид намуда худтаъминкунии қисми зиёди маҳсулотҳо дида мешавад. Кишвари мо танҳо бо маҳсулотҳои шакар ва раған ҳудро таъмин карда наметавонад, ки онро аз давлатҳои ИДМ таъмин карда мешаванд.

Дар мақола асосан маъалаҳои амнияти озӯкаворӣ ва бехатарии он, пеш аз ҳама имкониятҳои номаҳдуди давлату ҷамъият дар таъмини бемайлони аҳоли бо озӯкаворӣ, ки аз ҷиҳати миқдор ва сифат барои қисми инсон ва нигоҳдории қобилияти меҳнатии ӯ лозим буда, на танҳо дар вазъати ором, балки даҳолатҳои ғавқулода низ миқдори он басанда бошад таҳлил гардидааст.

Калидвожаҳо: амнияти озӯкаворӣ, афзоиши табиӣ, аҳоли, шумораи аҳоли, аҳолии шаҳр, аҳолии деҳот, сиёсати макроиқтисодӣ, молиявӣ бучавӣ, пулиро қарзӣ, сиёсати бозорӣ ва нарх, сиёсати савдо, сиёсати инфрасохторӣ, сиёсати иҷтимоӣ, сиёсат тандурустӣ ва маориф, сиёсати демографӣ.

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА НА ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Данная статья посвящена исследованию проблем обеспечения безопасности пищевых продуктов в Республике Таджикистан. В статье решены такие вопросы, часть которых была взята из Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, которое обеспечивает. проведены полные сведения о продовольствии и обеспечении населения страны продуктами питания и научные анализы. В ходе исследований выяснилось, что население страны самодостаточно, а большая часть продуктов питания выращивается и производится внутри страны. Наша страна не может обеспечить себя только сахаром и нефтепродуктами, которые поставляются из

стран СНГ.

В статье в основном рассматриваются вопросы продовольственной безопасности и ее сохранности, в первую очередь неограниченные возможности государства и общества в обеспечении населения продуктами питания, необходимыми по количеству и качеству для организма человека и поддержании его работоспособности. не только в спокойной обстановке, но и в чрезвычайных ситуациях его количество также достаточно проанализировано.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, естественный прирост, народонаселение, народонаселение, городское население, сельское население, макроэкономическая, финансово-бюджетная политика, деньги и кредит, рыночная и ценовая политика, торговая политика, инфраструктурная политика, социальная политика, политика здравоохранения и образования, демографическая политика.

IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON THE MAIN DIRECTIONS OF ENSURING FOOD SECURITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article is devoted to the study of problems of ensuring food safety in the Republic of Tajikistan. The article addresses such issues, some of which were taken from the Agency on Statistics under the President of the Republic of Tajikistan, which provides. conducted complete information on food and provision of the country's population with food products and scientific analyses. During the research, it was found that the country's population is self-sufficient, and most of the food products are grown and produced within the country. Our country cannot provide itself with only sugar and oil products, which are supplied from the CIS countries. The article mainly examines issues of food security and its safety, primarily the unlimited capabilities of the state and society in providing the population with food products necessary in quantity and quality for the human body and maintaining its performance. not only in a calm environment, but also in emergency situations, its quantity is also sufficiently analyzed.

Keywords: food security, natural increase, population, population, urban population, rural population, macroeconomic, fiscal policy, money and credit, market and price policy, trade policy, infrastructure policy, social policy, health and education policy, demographic policy.

Дар бори муаллиф: Ҳамрозода Рукия магистранти курси 1- уми шӯъбаи рӯзонаи ихтисоси географияи кафедраи географияи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. 734003. ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ 121.

Об авторе: Ҳамрозода Рукия – магистрант 1 курса очного отделения географии кафедры экономической и социальной географии Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Аини. 734003.г. Душанбе. п. Рудаки 121.

About the author: Khamrozoda Rukiya is a first-year magister full-time master's. student in the Geography fakulty of the Department of Economic and Social Geography of the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini. 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki 121.

Азиззода Меҳрона, Султанова Салима,

Шӯъбаи илмҳои тиббӣ ва фарматсевтии назди раёсати Академияи миллии лмҳои Тоҷикистон

АЛОМАТҲОИ КЛИНИКИИ БЕМОРИИ ХЛАМИДОЗ

Ба ақидаи як қатор олимон оид ба сироятёбӣ бо хламидиоз дар Ҷумурии Тоҷикистон низ босуръат зиёд гардида истодааст. Омилои асосие, ки ба паншавии ин

беморӣ дар Ҷумурии Тоҷикистон мусоидат мекунанд, муочирати менатӣ, ба ғошгагарӣ даст задани як гурӯҳи занон, сати пасти зиндагӣ ва ангоми таваллуд гузаштани ин сироят ба исоб мераванд.

Дар замони озира аз ҷиати клиникӣ ва иҷтимоӣ хламидиози барангезандаи илтиоби рои нафас, ки сабаби он хламидия мебошад яке аз масъалаи ақтуалии тиб ба исоб меравад. Ба ақидаи як қатор олимони пневмонияи атипикӣ, ки дар аксарияти давлато васеъ пан гардидааст, барангезандаи он хламидия ба исоб меравад [4,5].

Дар байни беморие, ки тавассути алоқаи ҷинсӣ мегузаранд хламидиози узвон таносул аз ама зиёдтар вомехӯрад. Паншавии хламидиози узвон таносул аз 4 то 6 маротиба нисбати сӯзнок зиёдтар мебошад.

Дар мамлакатон аз ҷиати иқтисодӣ пешрафта 30%-и аолӣ дар давмон аётшон аз 2 то 3 маротиба ба хламидиоз дучор мегарданд. Дар Ҷумурии Олмон ар сол қариб 1 миллион шарвандон ба ин сироят дучор гардидаро муайян мекунанд [1,2].

Дар Иёлоти Амрико бошад 4 миллион шарвандон ин давлат дучори сирояти хламидия мебошад. Харочоти мустақим ва ғайри мустақим дар алоқа бо ин беморӣ тано дар Иёлоти Амрико 1,4 млрд долларро дар 1 сол фаро мегирад. Дар мамлакатон Иттиодияи Аврупо аз хламидиоз аз 30 то 60%-и занон ва то 51%-и мардон осеб дида дучори илтиоби узвон таносул мебошанд. Вале ба кӯмаки тиббӣ тано он бемороне мурочиат мекунанд, ки дар оно аломатон клиникӣи пуршиддат гузаштани беморон хламидиоз айён мебошад, бинобар ин миқдори беморон ва барандагон ин муфтхур нисбатан зиёд мебошанд [3].

Бо суръат зиёдшавии хламидиози узвон таносул яке аз масъалаи мубрами тибби озира исобида мешавад. Моияти хламидиози узвон таносул дар байни беморон сирояти одам, ки бевосита осеби бисёркаратаи системаи узвон таносул, ки дар натиҷа ба фаъолияти таваллудкунӣ хатари қалонро ба амал меорад, то оло як қатор масъалаи алошоями этиопатогенези табобати хламидиози узвон таносул алли худро наёфтаанд.

Мақсади асосии ин тадқиқот муайян намудани аломатон субъективӣ ва объективӣи хламидоз дар беморон ба ин муфтхур сироятёфта ба ҳисоб мераванд.

Ҷадвали 1

Аломатон субъективӣ беморон дучори хламидиози узвон таносул

Шикоят аз узвон таносул	Беморон дучори хламидиоз	
	Зано	Мардо
Дард дар мевари поёни шикам	76 ± 4,3	30 ± 6,0
Нороатӣ	21 ± 4,5	17 ± 5,0
Сӯзиш	4,0 ± 2,2	6,0 ± 2,8
Хароша	12,6 ± 3,7	14,0 ± 4,6
Зуд-зуд пешоб кардан	18 ± 4,2	17 ± 5,0
Ихрочи тарашшӯ	-	-
Луобии кам	20 ± 4,4	26 ± 5,8
Луоб бо моеъи илтиобӣ	33 ± 5,1	9 ± 3,9
Ихрочи тарашшӯи барзиёд	2,0 ± 1,6	-
Ихрочи тарашшӯ мушоида нагардид	39 ± 5,2	68 ± 5,9
Аломатон клиникӣи беморӣ ҷой надорад	19 ± 4,3	33 ± 6,2

Дар ҷадвали 1 шикоятон асосии беморон ва аломатон клиникӣи он вобаста ба ҷинс ба қайд гирифта шудааст. Аз ама аломати баргаридошта дар беморон дучори хламидиоз дард дар қисмати поёни шикам, байни пойо ба қайд гирифта шудааст. Ин нишондод дар байни занон зиёда аз 76%, дар байни мардон бошад 30%-ро ташкил намудааст. Худро бераот ис кардан ангоми хламидиоз 21% дар байни занон, 17% дар

байни мардо мушоида гардид. Сўзиш ангоми пешобкуни дар байни мардо 6%, дар байни зано 4%-ро ташкил намуд. Осеби пардаи луоби дар 12,6%-и зано ва дар 14%-и мардо ба қайд гирифта шуд, зуд-зуд пешоб намудан қариб, ки дар арду чинс баробар буда ба исоби миёна 18% дар зано, 17% дар мардо мушоида гардид. Микдори луоби кам дар 20%-и зано, дар мардо бошад 26%-ро ташкил намуд. Микдори луоб бо моеъи тарашшӯи дар 33%-и зано ва ин нишондод дар мардо бошад 3 маротиба камтар амаги дар 9%-и мардо мушоида гардид. Ихроҷи тарашшӯи барзиёд дар 2%-и зано мушоида гардида, дар байни мардо тамоман дида нашуд. Тамоман аз узвои таносул хориҷ намудани тарашшӯ дар 39%-и зано ва ин нишондод дар байни мардо 68%-ро ташкил намуд. Бе ягон аломати клиникӣ гузаштани беморӣ дар 19%-и зано, дар байни мардо бошад 33%-и оно ягон шикоят надоштанд.

Дар чадвали 2 аломатҳои объективии илтиоби узвои таносул дарҷ гардидааст. Чӣ хеле ки аз натиҷаҳои ба даст омада бар меояд, як қатор аломатҳо тано ҳоси зано буда, аломатҳои дигар бошанд бештар барои узвои таносули мардо ҳос мебошанд.

Сурхшавии узвои таносул бештар дар организми мардо мушоида гардида, ин нишондод ба исоби миёна дар узвои чинсии мардона 37%, дар узвои чинсии занона бошад 26%-ро ташкил медиад.

Эрозияи гарданаки бачадон яке аз аломатҳои ҳоси бемории хламидиоз буда, ин нишондод дар 51%-и зано мушоида мегардад. Дар байни ҷараёни илтиоби узвои чинсии занона илтиоби канали сервикалӣ ҷои намоёнро ишғол менамояд.

Аз натиҷаҳои тақиқоти гузаронидаи мо маълум гашт, ки илтиоби канали сервикали дар 60%-и зано ҷой дорад. Илтиоби найи бачадон бошад дар 20%-и зано ба қайд гирифта шуд. Илтиоби тухмдон ам яке аз аломатҳои ҳоси хламидиоз буда дар 52%-и олато ин нишондод мушоида мегардад. Илтиоби рои пешобгузар бошад яке аз аломатҳои ҳоси пешоброаи мардо ба исоб меравад. Илтиоби пешоброа амагӣ дар байни зано 12,6%-ро ташкил намуда, дар байни мардо бошад ин нишондод 2,5 маротиба зиёд буда, ба исоби миёна 30%-ро ташкил намуд.

Чадвали 2

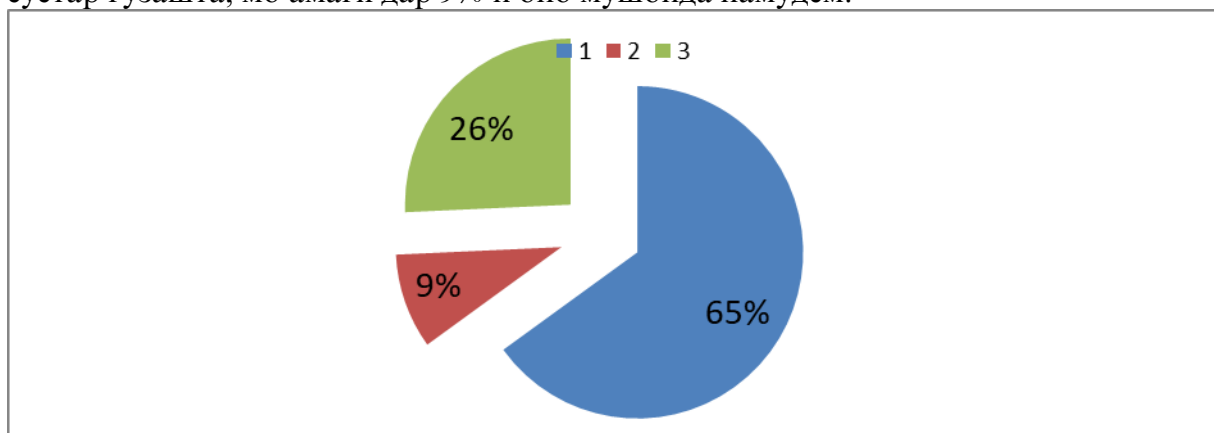
Аломатҳои объективии илтиоб дар узвои таносул

Аломатҳои объективии илтиоб дар узвои таносул	Беморони дучори хламидиоз	
	Зано	Мардо
Сурхшавии мабал, пешоброа	26 ± 4,7	37 ± 6,3
Эрозияи гарданаки бачадон	51 ± 5,3	-
Илтиоби канали сервикалӣ	60 ± 5,2	-
Илтиоби найи бачадон	20 ± 4,4	-
Илтиоби тухмдон	52 ± 5,3	-
Илтиоби пешоброа	12,6 ± 3,7	30 ± 6,0
Илтиоби сараки узви таносул	-	6,0 ± 3,2
Илтиоби изофаи наслдон	-	19 ± 5,2
Илтиоби ғадуди простата	-	60 ± 6,3
Норасоии эриктилӣ	-	7,5 ± 3,6
Аломатҳои клиникӣ бемори ҷой надорад	37,5 ± 5,2	9 ± 3,9

Илтиоби сараки узви таносул дар 6%-и мардо ҷой дошт. Илтиоби изофаи наслдон бошад дар 19%-и мардо ба мушоида расид. Яке аз аломатҳои объективии организми мардо илтиоби ғадуди простата ба исоб меравад.

Ин нишондод нисбати дигар аломатҳои клиникӣ ба таври боварибахш зиёд мебошад. Аз натиҷаҳои тақиқоти гузаронидаи мо маълум гашт, ки илтиоби ғадуди

простата дар 60%-и олато бо сабаби сироятёбӣ бо хламидиоз ба амал омадааст. Аломатҳои клиникӣ беморӣ дар 37,5%-и зано бараъло гузашта, дар 62%-и боқимонда бошад, наонкадар намоёнанд. Дар байни мардо бошад аломатҳои клиникӣ нисбатан суустар гузашта, мо амағӣ дар 9%-и оно мушоида намудем.

Расми 1. Тақсимкунии беморон нисбати гузариши ҷараёни илтиоб.

Дар расми 1 тақсимшавии беморон вобаста ба ҷараёни илтиоб дар узвҳои таносул дарҷ гардидааст. Аз натиҷаҳои ба даст омада бар меояд, ки дар $65 \pm 5\%$ -и олато аломатҳои илтиоби узвҳои ҷинсӣ дар арду ҷинс ба мушоида мерасад. Дар $26 \pm 3\%$ -и олато илтиоби узвҳои ҷинсӣ ягон аломатҳои хоси худро надида, беморон шикоятҳои ҷиддӣ пешниод накарданд. Дар $9 \pm 2\%$ -и олато илтиоби узвҳои таносул ангоми сироятёбӣ бо хламидиоз дар шакли шадид мегузарад.

Хулоса, аз натиҷаҳои ба даст омадаи тақиқот маълум гашт, ки ангоми сироятёбӣ бо хламидиоз аломатҳои клиникӣ вобаста ба зинаи илтиоб ҷараёни гузариши беморӣ ва ҷинс аз амдигар фарқ мекунад. Аз аломатҳои баралои клиникӣ ангоми сироятёбӣ бо хламидиоз дар организми зано илтиоби мабала, бачадон, канали сервикалӣ, наӣ бачадон ва тухмдон ба қайд гирифта шуд. Аломатҳои субъективӣ беморӣ бошанд дар организми зано дард дар қисмати поёни шикам, тез-тез пешоб намудан ва пайдо шудани сӯзиш дар пешоброа, инчунин ихроҷи тарашшӯи табииаш гуногун ба мушоида расид.

Дар организми мардо бошад, ангоми сироятёбӣ бо хламидиоз аломатҳои бараълои беморӣ дар шакли илтиоби гадуи простата, ки дар 65%-и олато ба қайд гирифта шуд, дар ҷойи дуҷум илтиоби пешоброа, сурхшавии пардаи луобии рои пешобгузар ба қайд гирифта шуда, аломатҳои дигари клиникӣ ин беморӣ нисбати зано ё дар шакли сабук ё ин ки тамоман вучуд надидаанд.

АДАБИЁТ

1. Балашевич Л.И., Вахова Е.С., Майчук Ю.Ф., и др. Офталмохламидиоз, рекомендации для врачей.- 1998.- 20 с.
2. Виноградова Е.Н., Яковлев А.А., и др. Вирусный гепатит D у наркоманов. Вторая Международная Конференция: «Идеи Пастера в борьбе с инфекциями», материалы конференции.- С-Петербург, 1998.- С. 80.
3. Калашникова Т.В., Карпович Л.Г., и др. Разработка стандартного образца панели сывороток для оценки качества препаратов для диагностики гепатитов А. Вторая Международная Конференция: «Идеи Пастера в борьбе с инфекциями», материалы конференции.- С-Петербург, 1998.- С. 116.
4. Тиенко М.С., Серебряков М.Ю., Чайка Н.А. Хламидийная инфекция.- Санкт-Петербург, 1998.- 23 с.

5. Шевченко Ю.Л., Жибурт Е.Б., Серебряная Н.Б. Иммунологическая и инфекционная безопасность гемокомпонентной терапии. ВМА.-«Наука».- 1998.- С.26-50.

АЛОМАТҲОИ КЛИНИКӢИ БЕМОРИИ ХЛАМИДОЗ

Натиҷаҳои тадқиқот нишон доданд, ки ҳангоми сироятёбӣ ба хламидиоз, аломатҳои клиникӣ вобаста ба марилаи илтиҳоб, ҳаҷми беморӣ ва ҷинс фарқ мекунад. Дар байни нишонаҳои клиникӣ сироят ба хламидиоз дар занон – илтиҳоби маҳбал, бачадон, канали гарданаки бачадон, найои бачадон ва тухмхуҷайра қайд карда мешавад. Аломатҳои субъективӣ беморӣ дар занон – дард дар поёни шикам, зуд-зуд пешоб кардан ва сузук дар уретра, инчунин ихроҷи намудҳои гуногун мебошад.

Дар мардоне, ки ба хламидиоз мубтало шудаанд, аломатҳои маъмултарини ин беморӣ – илтиҳоби ғадуди простата мебошад, ки дар 65%-и ҳолатҳо ба қайд гирифта шудааст, баъдан илтиҳоби уретра ва сурхшавии пардаи луобии роҳҳои пешоб мебошанд.

Калидвожаҳо: аломатҳои клиникӣ, марҳилаи терминалӣ, илтиҳоб, илтиҳоби шадид, илтиҳоби музмин, безуриётӣ.

КЛИНИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ ХЛАМИДИОЗА

Результаты исследования показали, что при заражении хламидиями клинические симптомы различаются в зависимости от стадии воспаления, течения заболевания и пола. Среди клинических симптомов хламидийной инфекции у женщин отмечено воспаление влагалища, матки, цервикального канала, маточных труб и яичников. Субъективными симптомами заболевания у женщин являются боли внизу живота, частое мочеиспускание и жжение в уретре, а также выделения из влагалища различного характера.

У мужчин при заражении хламидиозом наиболее частыми симптомами заболевания являются воспаление предстательной железы, которое регистрировалось в 65% случаев, далее следуют воспаление уретры и покраснение слизистой оболочки мочевыводящих путей, тогда как другие клинические симптомы заболевания у женщин были либо слабо выражены, либо отсутствовали.

Ключевые слова: клинические признаки, терминальная стадия, воспаление, острое воспаление, хроническое воспаление, бесплодие.

CLINICAL SIGNS OF CHLAMYDIA

The results of the study showed that when infected with chlamydia, clinical symptoms vary depending on the stage of inflammation, the course of the disease and gender. Among the clinical symptoms of chlamydial infection in women, inflammation of the vagina, uterus, cervical canal, fallopian tubes and ovaries is noted. Subjective symptoms of the disease in women are pain in the lower abdomen, frequent urination and burning in the urethra, as well as vaginal discharge of various nature.

Key words: clinical signs, terminal stage, inflammation, acutinflammation, chronic inflammation, infertility.

Маълумот дар бораи муаллиф: магистранти курс 2-юми ихтисоси Вирусологияи Шӯъбаи тиббии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон 734025, хиёбони Рудақӣ, 33.

Сведения об авторе: магистрант 2 курса по специальности «Вирусология» кафедры медицины Национальной академии наук Таджикистана, 734025, проспект Рудаки, 33.

About the author: 2nd year master's student in the specialty "Virology" of the Department of Medicine of the National Academy of Sciences of Tajikistan, 734025, Rudaki Avenue, 33.

ОМУЗИШ ВА ПАРВАРИШ

Бадалова Лола Бахромовна,
магистри курси якуми факултети педагогика

УСУЛҲОИ ТАШКИЛИ КОРҲОИ МУСТАҚИЛОНА ДАР РАВАНДИ ДАРСИ МАТЕМАТИКАИ СИНФҲОИ ИБТИДОЙ

Дар хонандагон ташаккул додани маҳорату малакаҳои ташкил ва гузаронидани корҳои мустақилона яке аз масъалаҳои муҳими омӯзиши математикаи синфҳои ибтидоӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, литсейҳо ва гимназияҳои ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад.

Ташаккули малакаҳои корҳои мустақилонаи хонандагон бе ҳал кардани мисолу масъалаҳои гуногун имконпазир аст. Барои кушода додани усулҳои ин масъала таҳқиқотчиёну олимони соҳаи педагогикаю психология, методикаи таълими фанҳои таҳассусӣ ва методистон Б.П. Есипов, М.А. Данилов, И.Т. Огородников, Л.В. Занков, М.И. Махмутов, П.И. Пидкасистий, Ю.М. Колягин, И.А. Менчинская, А.Д. Семушин, П.Я. Галперин, Л.М. Фридман, Ф.Ф. Нагибин, Г.Б. Поляк, М.И. Моро, М.Н. Скаткин, Н.С. Попова, М.С. Нахимова, Қ.У. Осимов, У. Зубайдов, Ҷ. Шарифов, И. Ғуломов, И. Куганов, А. Пирназаров, М. Нугмонов, Қ.Т. Бурҳонов, Т.Б. Раҷабов, М. Маҳкамов, Ҳ.Х. Бегимов ва дигарон маводҳои гуногуни дидактикиро тартиб дода, корҳои зиёдеро ба анҷом расонидаанд. Ин маводҳо имконият медиҳанд, ки корҳои мустақилонаи хонандагон то андозае фарди қунонида шаванд, яъне ҳар як хонанда имконият ёбад, ки бо суръати баланд кор кунад.

Баъзе мушоҳидаҳо дар раванди таҷрибаи омӯзгорӣ собит месозанд, ки маводҳои дидактикии мавҷуда ба омӯзгор барои ташкил намудани корҳои мустақилона ёрӣ мерасонад. Бо вучуди ин, супоришҳои дидактикии пешниҳодкардаи муаллифон барои гурӯҳҳои алоҳидаи хонандагон мувофиқ карда нашудаанд ва бахусус барои хонандагони сустан.

Асоси педагогии коркардҳои дидактикии пешниҳодгардидаро таҳқиқоти П.И. Пидкасистий ташкил менамояд, вале системаи корҳои мустақилонаи пешниҳоднамудаи П.И. Пидкасистий бо баҳисобгирии хусусияти фанҳои таълимӣ дар синфҳои ибтидоӣ ва натиҷаҳои санҷиши он тағйир дода шудаанд. Вобаста ба тайёрии хонандагон мумкин аст якҷанд намуди супоришҳо бо таври омехта истифода бурда шаванд.

Таърифи пурраи корҳои мустақилонаи хонандагонро дар таҳқиқотхояш П.И. Пидкасистий чунин баён кардааст: “Кори мустақилона – як шакли ташкили машғулиятҳои таълимӣ ва усули таълим мебошад. Онро ҳамчун воситаи ҷалбкунии хонандагон ба амалиёти дарккунии корҳои мустақилона, воситаи мантиқӣ ва психологӣ ташкили таълим қаламдод кардан мумкин аст. Кори мустақилона бе мавҷудияти масъалаҳои дар он аниқ ифода ёфта, дар ҳолатҳои беҳтарин нисбат ба характери амалиёти дарккунии хонандагон бетараф менамояд”[7].

Умумияти корҳои мустақилона аз рӯи намунаи додашуда барои супоришҳои ин гурӯҳ дар он аст, ки ҷузъиётҳои ёрирасон, яъне намунаи методи амалиёт, алгоритм, хотира, маълумотнома, ахборот дар намуди тайёр дода мешавад.

Мақсади дидактикии кори мустақилона аз рӯи намуна аз он иборат аст, ки хонандагон усули амалиётро дарк намуда, тайинот, пайдарпайӣ ва мантиқи иҷрои онро аниқ фаҳманд, дар пайдо намудани таҷрибаи ҳалли дуруст ба хонандагон кӯмак расонанд, маҳорату малакаҳои амалии онҳоро ташаккул диҳанд.

Супоришҳо аз рӯи намуна зинаи аввали ташаккул додани корҳои мустақилонаро - тақлид, кӯчонидан, гузориши монандӣ ва ғайра ифода менамояд. Ин супоришҳо имконияти гузариши хонандагонро барои иҷрои супоришҳои сатҳи баланди

мустақилиятнокӣ таъмин месозанд. Асосан корҳои мустақилона аз рӯйи намуна асосан барои мустаҳкам намудани маводи таълимӣ пешбинӣ гардидааст.

Чӣ тавре, ки мушоҳидаҳо нишон дод, ҳалли мисолу масъалаҳо аз рӯйи намуна ба хонандагон имконият медиҳад, ки ҳангоми шиносӣ бо намунаи пешниҳод шуда талаботҳои дар масъала бударо дар бутунӣ ё якҷуғи он бинанд. Дар ин ҳолат қадамҳои алоҳидаи ҳал аз рӯйи намуна на дар алоҳидагӣ, балки дар алоқамандӣ муоина карда мешавад ва ин яке аз зинаҳои аввалини ноил гаштан ба мақсад, яъне ба ҳалли масъала мебошад.

Баъди шиносӣ бо намуна хонандагон масъалаи монандиро ҳал намуда, донишҳои дар натиҷаи амалиётҳои амалӣ пайдо намудаашонро мустаҳкам менамояд. Ҳал намудани масъалаҳо аз рӯйи намуна ба хонандагон имконият медиҳад, ки тадриҷан ба ҳалли мустақилонаи масъалаҳои монандии китоби дарсӣ пардозад. Аз ин рӯ, масъалаҳои аз рӯйи намуна ҳалшаванда бояд чунон тартиб дода шаванд, ки онҳо бо масъалаҳои мувофиқи китоби дарсӣ мусоидат намоянд.

Таҷриба собит менамоянд, ки ҳалли масъалаҳо аз рӯйи намуна махсусан ба хонандагони суҷхон ёрии амалӣ мерасонад. Дар онҳо нисбат ба дигар намуди корҳо боварӣ ба қувваи худ пайдо гашта, маҳорати иштирок кардан дар корҳои якҷояи аҳли синф ташаккул меёбад.

Ҷиҳати махсуси иҷрои корҳои мустақилона аз рӯйи намуна дар он ифода меёбад, ки он барои инкишофи нутқи шифоҳӣ ва хаттии хонандагони синфҳои ибтидоӣ мусоидат мекунад. Ин намуди масъалаҳо на танҳо барои кор бо хонандагони суҷхон ба аҳамият молик аст. Хонандагоне, ки бо ин ё он сабаб ба якҷанд дарс иштирок накардаанд, супоришҳо аз рӯйи намунаро истифода бурда, метавонанд қисми зиёди маводи таълимиро мустақилона аз худ намоянд, ба хусус он қисмҳоро, ки дорои миқдори зиёди мисолу масъалаҳои гуногун мебошад.

Корҳои мустақилона аз рӯйи нишондод роҷеъ барои иҷрои ҳалли ин масъалаҳо амалиёти хонандаро якхела муайян намесозад. Танҳо самтҳои умумии амалиётро нишон дода, аз хонандагон мустақилияти ҳосро барои муайян намудани амалиётҳои мушаххас талаб менамояд. Амалиёти хонандагон аз тақлиди рӯйроҳи намунаи тайёр озод гардида, характери мустақилиятнокиро мегирад.

Маҷмуи масъалаҳо аз рӯйи нишондод роҷеъ ба иҷрои ҳалли онҳо ба масъалаҳои асосии дар китоби дарси буда мувофиқат менамояд. Нишондод барои иҷрои ҳалли мисолу масъалаҳо бо ба ҳисобгирии душвории асосӣ ҳангоми санҷиш ошкор гардида, бо онҳо хонандагон дар ҷараёни кори амалӣ рӯ ба рӯ мешаванд. Вобаста ба душвории ба вуқӯёянда нишондодҳо метавонанд дорои равишҳои гуногун бошанд. Онҳо метавонанд ба қадами аввали ҳал мансуб бошанд. Дар қисман ҳолатҳо бо додани расм, схема, ҷадвал ва ғайра қонеъ бояд шуд. Дар ҳолатҳои алоҳида бо диққат хондани қисми матн ва ё матни пурраи масъала аз китоби дарсӣ ба манфиати кор аст. Аз рӯйи маводҳои дидактикӣ ин гуна корҳои мустақилонаро дар ҳамаи раванҷҳои таълими математика истифода мебаранд.

Корҳои мустақилонаи вариантӣ - дар зери мафҳуми вариантӣ қисман тағйирдиҳии шартҳои масъала фаҳмида мешавад, ки он мазмуни таълимӣ дорад. Аҳамияти таълимии ин метод характери бисёрҷабҳагии он мебошад. Хонандагони алоҳида барои аз худ намудани маводи таълимӣ метавонанд аз маҷмуи мисолу масъалаҳои гуногун истифода намоянд. Агар дар қисме аз хонандагон ин методи таълимӣ нисбатан ба осонӣ гузарад, дар қисми дигар танҳо дар асоси истифодаи васеи мисолу масъалаҳои вариантӣ маводи омӯхташаванда ҳосил мегардад. Аз ин рӯ, корҳои мустақилонаи вариантӣ чунин маъно дорад: баъди он ки хонанда иҷро кардани амали муайянеро ёд гирифт, мафҳум ва қоидаҳо аз худ намуд, ҳал намудани мисолу масъалаҳои муайянеро омӯхт, ба ӯ барои ҳалли мустақилона як қатор варианти масъалаҳои шаклан тағйир додашуда пешниҳод карда мешавад [10].

Дар натиҷаи ба амалбарории як қатор тағйирдиҳии хусусии шартӣ масъала, якчанд масъалаҳои наवे ҳосил мешавад, ки барои ҳал намудани онҳо татбиқи донишҳои аввала кофист. Вариантнокии масъалаҳо имконият медиҳад, ки ба мундариҷаи маводи омӯхташаванда ба миқдори кифоя дараҷаҳои мураккабгардонӣ ворид карда шавад. Бо тадриҷ мураккабгардонии мисол ва масъалаҳо имкон медиҳад, ки ҳатто суръати пешравии кори хонандагон аз ҳад зиёд сустфаъолияткунанда таъмин карда шавад. Муҳимии ин ҷиҳати кор дар он аст, ки чунин усули кор дар хонандагон фикркуниро бедор карда, онҳоро ба лаҳзаҳои гуногуни ҷустуҷӯи водор месозад. Хонандагон нисбатан пурқувват ҳангоми ҳал намудани чунин масъала имкони интихоби масъалаҳои дараҷаи душвориашон гуногунро пайдо менамоянд.

Корҳои мустақилонаи дараҷаи душвориашон мураккабро дар раванди дарс бо усулҳои гуногун дар асоси супоришҳо ба вучуд овардан мумкин аст. Масалан, ҳангоми муоинаи масъалаҳое, ки дар вақти ҳал кардани онҳо хонанда мустақилона масъалаи навро барои худ ошкор месозад, дар сурате, ки роҳҳои масъалагузорӣ дар аввал пешбини нагардидааст, бо роҳи гузориши аниқӣ масъала аз тарафи омӯзгор, бо роҳи пешниҳод намудани чунин шартҳои, ки хонанда ба воситаи онҳо масъалагузорию ба миён мегузорад ва аз пайи ҷустуҷӯи ҳалли он мешавад.

Амалиёти хонандагон дар вақти ҳалли масъалаҳои чунин намуд ботадриҷ аз намунаҳои тайёр озод гардида, характери ҷустуҷӯи пайдо мекунад ва маҳорати мустақилонаи дида тавоништан ва шарҳу эзоҳи масъаларо дар ин ё он вазъияти мушаххас азбар менамояд. Аммо ҳангоми ҳалли масъалаҳои мушкӣ аз хонандагон пурра ҳал намудани онро талаб кардан зарурият надорад. Дар баъзе ҳолатҳо танҳо нақшаи роҳҳои ҳалро нишон додан додан лозим аст.

Мушоҳидаҳои собит менамоянд, ки барои таҳияи дастурҳои дидактикии иловагӣ талаботҳои зерин ҷоизанд:

- маводҳои дидактикӣ бояд дар асоси пурра ба ҳисоб гирифтани системаи маводи китоби дарсӣ ва талаботҳои умумидидактикӣ тартиб дода шаванд;
- зарур аст, ки асоси робитаи баръакс риоя карда шуда, тасвиру нишондодҳо ва шаклҳои кор бо онҳо ба эътибор гирифта шавад;
- дар дастурҳои дидактикӣ хусусиятҳои эстетикӣ, яъне дуруст хондашавии он, диққатҷалбкунанда будани ороиши берунии мавод ва содагии баён ба ҳисоб гирифта шавад.

Супоришҳои тафриқавиро дар роҳҳои мустаҳкамкунӣ, ба тартибдарорӣ ва такмилдиҳии дониш истифода бурдан ба фоидаи кор аст. Дар лаҳзаи мустаҳкамкунии супоришҳо бо додани нишондоди усули амал татбиқшавандаанд. Ҳангоми мустаҳкамкунии минбаъда истифодаи супоришҳо бо нишондод роҷеъ ба ҳалли масъала ва ҳал кардани қисми онҳо тафсия дода мешавад.

Дар лаҳзаи батартибдарорӣ ва такмилдиҳии донишҳои истифода бурдани супоришҳои вариантӣ ва дар баъзе ҳолатҳо супоришҳои ҳаллашон мушкӣ ба мақсад мувофиқ аст.

Хонандагоне, ки супоришҳоро аз рӯи намуна ва нишондод роҷеъ барои ҳал иҷро менамоянд, барои ҳал кардани супоришҳои намуди вариантӣ мегузаранд, ба хонандагон дараҷаи донишашон баландтар супоришҳои ҳалли мисолу масъалаҳои мураккабро пешниҳод кардан зарур аст.

Ташкил ва гузаронидани корҳои мустақилона барои дар хотири хонандагон мустаҳкам намудани қоидаҳо, таърифҳо, теоремаҳо ва ҳалли мисолу масъалаҳо ёрӣ мерасонад. Ҳангоми ташкил ва гузаронидани корҳои мустақилона хонандагон қоидаҳои математикиро таъриф медиҳанд, амалҳои арифметикуро ба хотир меоранд, бузургҳои математикии дар ҳалли мисолу масъалаҳои гуногун истифодашударо муайян менамоянд. Ин барои пайдо кардани маҳорату малакаи татбиқи формулаю

қоидаҳои омӯхташуда, амалҳо ва хосияти онҳоро ҳангоми ҳалли мисолу масъалаҳои аз китобҳои дарсӣ ва маводҳои дидактикӣ гирифта шудаанд, замина мегузорад.

Ҳамин тавр, истифодаи қорҳои мустақилона ҳангоми ҳалли мисолу масъалаҳои математикӣ имконияти инкишофи ботадричи тафаккур ва нутқи хонандагонро зиёд мегардонад. Аз ин рӯ, зарурати истифодаи қорҳои мустақилона ҳангоми таълими математика дар синфҳои ибтидоӣ ба пеш меояд. Ин қорро пеш аз ҳама дар зерӣ роҳбарии омӯзгор, баъдан дар гурӯҳ ташкил намудан зарур аст. Дар ин раванд имкониятҳои хонандагонро дар ташкили ин намуди қорҳои мустақилона бояд зиёд баҳо дод. Хонандагонро дар аввал бо мисолу масъалаҳои одӣ доир ба таҳлил намудани онҳо ошно сохта, нишон додан лозим аст, ки бо ёрии ҷӣ гуна муҳокимарониҳо ба натиҷаи мувофиқ ноил шудан мумкин аст.

АДАБИЁТ:

1. Актуальные проблемы методики обучения математике в начальных классах. Под. ред. М.И. Моро, А.М. Пышкало. - М.: 1977. – 247 с.
2. Бантова М.А, Бельтюкова Г.В. Методика преподавания математики в начальных классах. - М.: 1984. – 336 с.
3. Груденов Я.И. Психолого-дидактические основий методики обучения математике. - М.: 1987. – 160 с.
4. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроке. – М.: 1961. - 239 с
5. Методика начального обучения математике. Под. редак. Л.Н. Скаткина. - М.: 1972. - 320 с.
6. Пидкасистый П.И. Самостоятельная деятельность учащихся. Дидактический анализ процесса и структуры воспроизведения и творчества. - М.: 1972. - 184 с.
7. Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. – М.: 1980. - 240 с.
8. Пирназаров А. Роҳҳои баланд бардоштани самаранокии қорҳои мустақилонаи хонандагон аз математика дар синфҳои ибтидоӣ. - Душанбе: 2009. – 120 с.
9. Шарифов Ҷ, Шарифова М. Таълими математика дар синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе: 2008. – 116 с.
10. Шарифов Ҷ. Қори мустақилона ҳангоми омӯхтани мавзӯи нав. // Мактаби Советӣ. №12, 1974, - С. 43-45.
11. Шарифов Ҷ. Қори мустақилонаи хонандагон. // Мактаби Советӣ. №1, 1985. - С. 41-42.
12. Шарифов Ҷ. Намудҳои қори мустақилона аз математика. // Мактаби Советӣ. №11, 1976. - С. 42-47.

МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ПРОЦЕССЕ УРОКОВ МАТЕМАТИКИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В данной статье изучаются и анализируются методы организации самостоятельной работы учащихся младших классов на уроке математики.

Стоит сказать, что опыт показал, что основная цель самостоятельной работы – показать учащимся способы работы, четко понять материал и логическую последовательность ее выполнения, помочь учащимся найти правильное решение, развить у них практические навыки.

Задания по образцу представляют собой первый этап формирования самостоятельных работ – подражание, перенос и т. д. Эти задания предоставляют школьникам возможность перейти к самостоятельным заданиям высокого уровня.

В основном, чтобы организовать самостоятельную работу учащихся младших классов, необходимо в процессе урока математики разделить задачи, провести самостоятельную работу по заданному образцу, от показателя до выполнения решения и степени сложности в образовательных программах и учебниках математики младших классов.

Ключевые слова: образование, обучение, воспитание, знания, умения, навыки, формирование, пример, проблема, самостоятельная работа, дидактические материалы, математика, младшие школьники, учителя начальных классов, образовательные учреждения.

METHODS OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK IN THE PROCESS OF MATHEMATICS LESSONS FOR PRIMARY SCHOOL STUDENTS

This article studies and analyzes methods for organizing independent work of primary school students in a mathematics lesson. It is worth saying that experience has shown that the main goal of independent work is to show students the methods of work, clearly understand the material and the logical sequence of its implementation, help students find the right solution, and develop their practical skills.

Assignments based on a model are the first stage of forming independent work – imitation, transfer, etc. These assignments provide students with the opportunity to move on to independent tasks of a high level. Basically, in order to organize independent work of primary school students, it is necessary to divide the tasks during a mathematics lesson, conduct independent work based on a given model, from the indicator to the implementation of the solution and degree. complexity in educational programs and textbooks of mathematics for primary school students.

Key words: education, training, upbringing, knowledge, skills, abilities, formation, example, problem, independent work, didactic materials, mathematics, primary school students, primary school teachers, educational institutions.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бадалова Лола Бахромовна - магистри курси якуми факултети педагогика, ихтисоси таҳсилоти ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: (+992) 933-055-069

Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои педагогӣ, профессор Бегимов Хусен Худоярович

Сведения об автор: Бадалова Лола Бахромовна - первого курса педагогического факультета, специальность начального образование Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: (+992) 933-055-069

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, профессор Бегимов Хусен
About author: Badalova Lola Bachromovna - first year masters of the faculty pedagogical and law specialty primary education, Tajik Pedagogical University name after Sadriddin Aini. Phone number: (+992) 933-055-069

Scientific director: candidate of pedagogical sciences, associate professor: Begimov HusenKhudoyarovich

Давлатова Мунаввара Саидахромовна,
магистранти соли якуми факултети педагогика

ШЕЪРҲОИ ВАТАНДҶУСТОНА ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР ТАРБИЯИ МЕҲАНПАРАСТИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Барои мактаббачагони хурдсол дӯст доштани Ватан яке аз масъалаҳои муҳими тарбия мебошад. Аз ин хотир нафарони масъуле ҳастанд, ки ҳисси муҳаббат ба Ватанро дар дили бачагон бедор намоянд. Яъне волидайн дар хона, мураббия дар боғча ва омӯзгор дар мактаб вазифадор ҳастанд, ки муҳаббати Ватанро дар бачагон мустаҳкам намоянд. Онҳоро дар рӯҳияи ватандӯстӣ тарбият кунанд. Тарбияи ватандӯстӣ ин муҳаббати хонандагон ба Ватан аст. Дӯст доштани Ватан яке аз хусусиятҳои муҳими

шахс аст. Ватан маконест муқаддас.

Ҳар фарди ҷомеа бояд ҳисси ифтихор аз Ватан дошта бошад: “Огоҳии хуб аз таърихи фарҳангии куҳан на танҳо ифтихори миллиро ба замона созгор месозад, балки ба таҳкими робитаи тамаддунҳо ва халқҳои гуногун дар шароити мураккаби дунёи муосир мусоидат карда, ба густариши сулҳу ҳамдигарфаҳмӣ заминаи воқеӣ мегузорад” [3, с. 4]. Муҳаббати Ватан дар қалби инсон аз овони кӯдакӣ пайдо мешавад. Ва барои мустаҳкам гардидани ин муҳаббат ин ҷо нақши муаллим созгор аст.

Муаллим бо шеърҳои ватандӯстона метавонад меҳру муҳаббати Ватанро дар дили хонандагон зиёд намояд. Агар омӯзгор дар кори ҳаррӯзаи худ мунтазам ин мавзӯро бо мавзуи баррасишаванда аз рӯйи нақша зери таҳлилу таҳқиқ қарор бидиҳад, пас хонандагони мо насли инсонҳои боваринок, олиқадр ва зуд бадасторандаи муваффақият ба воя мерасанд. Вақте, ки инсон ба воя мерасад, дар онҳо эҳсоси ватандӯстӣ ташаккул меёбад.

Дар ҳар шароите, ки набошад инсон бояд ватанашро дӯст дорад. Мактаб бояд дар ташаккули чунин шахсияти ватандӯст саҳмгузор бошад. Фаҳмиши ватандӯстӣ анъанавӣ амиқ назариявӣ дорад, ки аз замонҳои қадим оғоз гардидааст. Дар шакли нисбатан рушдёфта, дар навиштаҳои мутафаккирон мисли Макиавелли, Крижанич, Руссо, Фихте муҳаббат ба Ватан ҳамчун арзиши олий баҳогузориш шудааст. Ватандӯстӣ муҳаббатро ба ватани худ нишон дода, пояҳои маънавӣ ва ахлоқии шахсро дар ҳуди шахс ҳамзамон тарбият менамояд.

Мавзуи Ватан дар китобҳои забони модарӣ ба таври васеъ оварда шудааст. Алалхусус дар китобҳои забони модарии синфҳои ибтидоӣ.

Бисёре аз мутафаккирон ва омӯзгорони даврони гузашта, нақши ватандӯстиро дар раванди ташаккули шахсият муайян намуда, таъсири бисёрҷонибаи онҳоро таъкид кардаанд. Ватандӯстӣ на танҳо вазифаи муҳими тарбия, балки воситаи пуриқтидори педагогӣ мебошад.

Ватандӯстии ҳақиқӣ ин ҳисси дилбастагӣ ба маконе, ки шахс дар он ҷо таваллуд шуда, ба воя мерасад. Дӯст доштани ҳар гулу гиёҳе, ки дар ватанаш мерӯяд, ҳар он кӯҳу талу теппаву пуштаҳое, ки ўро ихота мекунанд ва эҳтиром доштан ба забони халқи худ аст.

Дар қардани мафҳуми Ватан ва дӯст доштани он, ҳимояи шаъну шараф ва садоқат ба Ватан вазифаи инсонии ҳар як шахси ватандор мебошад. Инсон бояд барои ободии ватани хеш кӯшиш намояд ва барои ободиву шукуфоии он саҳмгузор бошад.

Дар китобҳои забони модарӣ аз синфи якум сар карда, то ба синфи чорум шеърҳои зиёде бахшида ба мавзуи Ватани азизамон Тоҷикистон, пойтахти кишварамон шаҳри Душанбе, инчунин рамзҳои давлатии ватанамон, мавзуи сулҳ ва дигар мавзӯҳое, ки дорои ғояҳои ватандӯстиву ватанпарастӣ аст оварда шудааст. Ва ин шеърҳоро хонандагон бо ҳисси баланди ватандориву меҳанпарастӣ месароянд. Ин ҷо аз китоби синфи 2-юм шеъри “Ватан”-ро мисол меорем:

Ҳоки Ватанам сурмаи чашмони ман аст,

Рӯйи Ватанам ойнаи рахшони ман аст.

Нури Ватанам офтоби тобони ман аст,

Меҳри Ватанам дар дили ҷӯшони ман аст [6, с. 31].

Парастиши Ватан ва муқаддасу пок доштани ҳоки он вазифаи ҳар як соҳибватан мебошад. Дар ҳақиқат Ватан равшании чашм асту ҳоки он сурмаи чашм.

Шеъри дигарро ин ҷо аз китоби забони модарии синфи сеюм метавонем мисол биёрем, ки бо номи Тоҷикистон васф мешавад:

Тоҷикистони зи ҷон ширинтарам,

Тоҷикистони ҷавону дилбарам.

Мисли тифле дӯст медорам туро,

Аз ту ояд бӯйи шири модарам.

Дӯст дорам халки гулдасти туро,
Чашмахову рӯди пуршасти туро.
Дӯст дорам кӯху даштатро зи чон,
Ҳар ғизоли шӯху сармасти туро [6, с. 12.]

Дӯст доштани Ватан ин вазифаи ҳар як инсони соҳибақлу соҳибхирад мебошад. Зеро Ватан моро меҳӯронад, мепӯшонад ва мегӯронад. Муаллифи шеър ватанро хеле хуб васф намудааст. Таъкид бар он мекунад, ки ватанро дӯст бояд дошт. Барои инсон хоки Ватан, оби Ватан, ҳавои Ватан ва ҳама он гулу гиёҳе, ки моли Ватан аст, дӯст бояд дошт.

Дӯст дорам резасангони туро,
Боғу роғи пур зи эҳсони туро.
Дӯст дорам ҳар ниҳоли сабзи ту,
Ҳам Бадахшон, ҳам Зарафшони туро.

Ин ҷо шеъри дигареро дар ин мавзӯ аз китоби забони модарии синфи чорум низ ба таври намуна мисол меорем:

Ватан дар синаам бо ин бузургӣ
Ба монанди диле маъво гирифтаст,
Ки гӯё чун рағи хун аз дили ман
Ба саҳро роғи нав дарё гирифтаст [4, с. 12].

Муҳимтарин ҳалқаи системаи таълими иловагии хонандагон ин тарбияи ватандӯстӣ аст, ки он маҳз дар синф барои баланд гардидани шуури ватандӯстӣ ва ҳисси ватандӯстӣ хизмат менамояд. Корҳои таълимиву тарбиявие, ки дар мавзӯи Ватан дар мактаб ба анҷом мерасад, барои дар руҳияи ватандӯстӣ тарбия ёфтани хонандагон кӯмак мерасонад. Ин масъалаҳо кӯдаконро водор месозанд то ватанро дӯст доранд. Аз ин лиҳоз тарбияи ватандӯстии хонандагон ҳамеша вазифаи муҳимтарини омӯзгорони мактаб ба шумор меравад. Ва омӯзгор вазифадор аст, ки меҳру муҳаббати ватанро дар дили хонандагон бедор намояд.

Мактаб ҳамеша ҳисси озоӣ, ваҳдат, баробарӣ ва бародариро дар хонандагон ташаккул медиҳад. Моҳияти мафҳуми “ватандӯстӣ” муҳаббатро ба Ватан, ба замин, ки ӯ дар он таваллуд шуда ба воя расидааст, ифода мекунад. Ва барои ободии кишвари хеш шукрона бояд кард: “Ҳар лаҳза шукронаи оби шаффош, хоки ҳосилхезаш, меваҳои лазизаш, кӯҳҳои сарбаландаш, суруди чашмасоронаш, навои булбулу кабкҳои хушхиромаш мекунам” [1, с. 10].

Мо бояд барои ободии Ватани хеш кӯшиш намоем ва барои доштани чунин Ватани обод шукр гӯем. Сад шукр, ки Худованд моро соҳиби чунин кишвари обод гардонид. Хонаи ободии мо аз ободии Ватани мост. Мо чун соҳибони ин кишвар вазифадорем, то қарзи фарзандии хешро сарбаландона ба ҷо биёварем.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев И., Абдуллоев З., Боронов Б., Дорғабеков З. Забони модарӣ / И. Абдуллоев, З. Абдуллоев, Б. Боронов, З. Дорғабеков. синфи 3. – Душанбе: Собириён, 2012. -210 саҳ.
2. Байзоев А., Аҳмадбекова А., Машокирова Г., Зубайдова Ҷ., Абдуллоев Ҷ. Забони модарӣ / А. Байзоев, А. Аҳмадбекова, Г. Машокирова, Ҷ. Зубайдова, Ҷ. Абдуллоев. синфи 1. – Душанбе: Маориф, 2021. -192 саҳ.
3. Эмомалӣ Раҳмон. Чехраҳои мондагор / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2023. -424 саҳ.
4. Зиёев М., Олимова Ф., Зоилишоева Б. Забони модарӣ / М. Зиёев, Ф. Олимова, Б. Зоилишоева. синфи 4. – Душанбе: Маориф, 2021. -280 саҳ.
5. Шарипов Р., Тураев Қ., Зоиров С. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва

хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” 26 декабри 2019 сол шаҳри Душанбе. –Душанбе, 2022. -724 саҳ.

6. Шарифзода Ф., Лутфуллозода М., Ғаниева Б. Забони модарӣ / Ф. Шарифзода, М. Лутфуллозода, Б. Ғаниева. синфи 2. –Душанбе: Маориф, 2012. -320 саҳ.

7. Икромов Ф. Бой намудани захираи луғати талабагони синфи як дар дарсҳои хониш / Ф. Икромов. Маҷмӯаи илмӣ, ҷилди 79. ИПДД ба номи Т. Г. Шевченко. – Душанбе, 1971. -48 с.

8. Китобҳои дарсии Алифбо –Душанбе, нашри солҳои 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007. 2012.

9. Лутфуллоев М. Дастурамал оид ба таълими Субҳи дониш / М. Лутфуллоев. – Душанбе: Маориф, 1983. -43 саҳ.

10. Лутфуллоев М. Методикаи таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ / М. Лутфуллоев. –Душанбе: Маориф, 1985. -375 с.

11. Лутфуллоев М., Иматова Л. Лафзи ширин / М. Лутфуллоев, Л. Иматова. Дастури таълимӣ. Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Академияи илмҳои педагогӣ. Пажӯҳишгоҳи илмҳои педагогӣ. –Душанбе, 2005.

12. Лутфуллоев М. Асосҳои таълими ибтидоии забони модарӣ / М. Лутфуллоев. – Душанбе: Собириён, 2007. -46 саҳ.

ПАТРИОТИЧЕСКИЕ СТИХИ И ИХ РОЛЬ В ПАТРИОТИЗМ ОБРАЗОВАНИИ МЛАДШИХ КЛАССОВ

Воспитание патриотизма учащихся всегда является одной из важных задач современной школы, особенно у учащихся младших классов, это главный и важный период воспитания любви к Родине. Воспитание патриотизма понимается как любовь учащихся к Родине. Патриотизм – одна из важнейших характеристик человека, ведь пребывание в стране заставляет человека любить страну, ценить каждый цветок и растение и быть во всеоружии готовым защитить страну. Родина – священное место. Недаром великий человек сказал, что «любить Родину – это часть веры».

У читателей должно возникнуть чувство гордости за страну, ее народ и уважение к достойным страницам прошлого. В связи с этим необходимо многое для обучения и воспитания детей младшего школьного возраста, ведь их роль в рассматриваемом предмете очень важна. Любовь к Родине начинается с колыбели и из отцовской избы и уносит нас на широту мира.

Ключевые слова: родной язык, воспитание патриотизма, учащиеся младших классов, Родина, любить, патриотизм, предки, воспитание, любовь к Родине, школа, мир, чувство патриотизма, государственный герб, флаг, государственный гимн, гуманность.

PATRIOTIC POEMS AND THEIR ROLE IN PATRIOTISM EDUCATION OF JUNIOR CLASSES

Instilling patriotism in students is always one of the important tasks of a modern school, especially among elementary school students; this is the main and important period in nurturing love for the Motherland. The education of patriotism is understood as the love of students for the Motherland. Patriotism is one of the most important characteristics of a person, because staying in a country makes a person love the country, appreciate every flower and plant and be fully prepared to defend the country. The homeland is a sacred place. No wonder the great man said that “loving the Motherland is part of faith.”

Readers should have a sense of pride in the country, its people and respect for the worthy pages of the past. In this regard, a lot is needed for the training and education of children of primary school age, because their role in the subject under consideration is very

important. Love for the Motherland begins from the cradle and from the father's hut and takes us to the vastness of the world.

Key words: native language, education of patriotism, students of junior classes, Motherland, love, patriotism, ancestors, education, love for Motherland, school, world, feeling of patriotism, state coat of arms, flag, state anthem, humanity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатова Мунаввара Саидахроровна - Магистранти соли якуми кафедраи Методикаи таҳсилоти ибтидоии факултети Педагогика, Донишгоҳи давлатии Омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, Тел: 110-50-95-94, почтаи электронӣ: E-mail: munavvaradavlatova@mail.com

Сведения об авторе: Давлатова Мунаввара Саидахроровна – магистрантка 1 курса кафедры методики начального образования педагогического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни, Тел: 110-50-95-94, e-mail: munavvaradavlatova@почта.com

Information about the author: Davlatova Munavvara Saidahrarovna – 1st year postgraduate student of the Department of Primary Education Methodology, Faculty of Pedagogy, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Tel: 110-50-95-94, e-mail: munavvaradavlatova@mail.com

Нодирзода Замира,
магистри курси аввали факултети таҳсилоти ибтидоӣ

ИСТИФОДАИ УСУЛҲОИ ФАЪОЛИ ТАЪЛИМ ДАР СИНФХОНАҲОИ МАКТАБИ ИБТИДОӢ

Дар мактаби муосир усулҳои фаъоли таълим бо роҳҳои гуногун шаклҳои асосии ташкили таълимиро инъикос намуда, бевосита равандҳои баланд бардоштани самаранокии дарсро таъмин мекунанд. Усулҳои фаъоли таълим, ки барои пурзӯр намудани раванди таълим бо мақсади ҳавасмандгардонии фаъолияти хонандагон ба илм, баланд бардоштани шавқу рағбати онҳо ва равона кардани диққати онҳо шароит фароҳам меоранд, аз муаллим татбиқи як қатор стратегияҳои ҷолибро талаб мекунанд.

Омӯзиши фаъл ба муколама, фаъолияти эҷодӣ дар раванди ҳамкориҳои мутақобила асос ёфтааст. Биед ба саволи "Чаро имрӯз мактаб ба омӯзиши фаъл ниез дорад?" ҷавоб медиҳем.

Ташкили раванди таълиму тарбия, омӯзиш ва парвариш қоида ва қонунҳои хосро дорост, ки дар хусуси онҳо дар китобҳои дарсии педагогика фикрҳои муҳталиф баён гаштаанд. Масалан, Я.А.Коменский дар таълим қоидаҳои ба табиат шабеҳ будани таълиму тарбия, аз наздик ба дур, аз маълум ба номаълум ва ғайраҳо асоснок карда буд. Қоидаҳо ва усулҳои таълим аз қонуниятҳои дидактика бармеоянд, ки мавҷудияти қонуниятҳои зерини дидактика дар китобҳои нав қайд карда шудааст:

1. Қонуни вобастагии иҷтимоии мақсаду мазмун ва услуби таълим.
2. Қонуни таълими инкишофпазир ва тарбиядиҳанда.
3. Қонуни яклухтӣ ва томияти ҷараёни таълим.
4. Қонуни ягонагӣ ва алоқамандии назария ва амалия.
5. Қонуни ягонагӣ ва вобастагии ташкили фаъолияти таълими фардӣ ва дастҷамъӣ.
6. Қонуни вобастагии таълиму тарбия ва хусусиятҳои фаъолияти талабагон.

Ҳамин қонунҳо талабу дархостҳои ҷамъиятро нисбат ба қори омӯзиш ифода месозанд, ки таълиму тарбия ба онҳо така мекунанд, устувор мегардад, яъне сутунҳои мебошанд, ки ҷараёни таълимиро ба низом дароварда, наздаш мақсад мегузоранд, алоқамандӣ, пайваستاгии унсурҳои онро таъмин мекунанд.

Қонунҳо ҳамон вақт ба иҷро мерасанд, ки шароити сиёсӣ, вазъи иқтисодӣ,

маърифатнокӣ ва сатҳи маданияти одамон ба пешрафти ҷамъият мусоидат намоянд.

Дар дидактика мавқеи низоми усулҳои таълим назаррас аст. Онҳо дар китобҳои дарсӣ шарҳу эзоҳ дода шудаанд. Қоидаҳо ва талабҳои асосиро, ки фаъолияти муаллиму хонандагонро мувофиқи мақсади таълим муайян мекунад, усулҳои таълим меноманд.

Моҳияти таълими анъанавӣ аз он иборат буд, ки фаъолияти муаллим хусусияти фаҳмондадихӣ-иллюстративӣ дошт, дар ҷои аввал азхудкунии дониш, малака ва малакаҳои хусусияти предметӣ, ки танҳо бо вазифаҳои таълимӣ маҳдуд буданд, қарор дошт. Дар усули анъанавии таълим муносибатҳои "муаллим — шогирд" асосан якतरафа буданд, вақте ки шогирдон ба муаллимон тақлид мекарданд, танҳо супоришҳои онҳоро иҷро мекарданд. Дар дарсҳо хонандагон танҳо бо муаллим муоширати қорӣ доштанд. Дар ҷараёни таълими анъанавӣ, муаллим дар назди хонандагон ҳадафҳои қофӣ асоснок мегузоштанд, гарчанде ки аз ҷониби онҳо ба таври гуногун қабул карда мешуданд.

Чунин ҷараёноро омӯзиши ба талаба нигаронидашуда ҳисоб кардан мумкин нест, зеро талаби зуд, осон ва дуруст азхуд намудани маводи таълимӣ аз тарафи ҳамаи талабагон он вақт махсусан муаллимонро ба ташвиш намеовард. Онҳо баъзан фаромуш мекунанд, ки дониши бо роҳҳои осон, бе меҳнати ҳудашон ба даст овардашуда процесси тафаккури хонандагонро инкишоф намедихад.

Дар марҳалаи ҳозираи таълими ибтидоӣ афзалияти асосӣ ба инкишофи шахсияти кӯдак дода мешавад. Ин чӣ гуна зоҳир мешавад? Дар таъмини инкишофи шахсият дар марҳилаи ибтидоӣ, ошкор намудани қобилиятҳои ӯ, ба даст овардани малакаи хониш ва навиштан, малакаҳои дигар дар фаъолияти таълимӣ, аз худ намудани ҷанбаҳои тафаккур, инкишофи нутқ, унсурҳои тарзи ҳаёти солим. Дар ин раванд фаъолшавии фаъолияти мактаббачагон, вақте ки ҳар як хонанда андеша, мавқеъ ва андешаи худро дорад ва хонандагони заиф низ барои фаъолият талош мекунанд, ҷои аввалро ишғол мекунанд. Дар давраи томактабӣ, махсусан аз синни панҷсолагӣ кӯдакон инкишоф меёбанд малакаи мустиқлони тадқиқотӣ дар фаҳмидани муҳити зист, майли тадқиқотро инкишоф медиханд, дар ин соҳа малакаҳои муайян пайдо мекунанд, гарчанде ки фаъолияти онҳо хануз ғайрисиستم аст. Бинобар ин, хангоми ба синфи якум дохил шудани онҳо ин хислатҳои характер бояд нигоҳ дошта шаванд ва минбаъд инкишоф дода шаванд. Муҳити наво, ки кӯдак дар мактаб дучор мешавад, бояд ба рушди фаъолияти тадқиқотӣ ва эҷодии ӯ мусоидат кунад. Муҳити мушкилие, ки кӯдакон ҳар рӯз дар он ғарқ мешаванд, мушоҳидаҳои ҳаррӯзаи онҳо дар бораи ягон ашё ё ҳодиса ва шароити ҷустуҷӯ, ки дар асоси таҳлили онҳо ба вучуд омадааст, бояд онҳоро шод гардонад. Хонандагон дастоварди хурди худро ҳамчун як кашфи бузург қабул мекунанд. Махз ҳамин эътиқод асоси рушди ояндаи онҳо маҳсуб мешавад. Дар дасти омӯзгори бомаҳорат ҳар як зинаи таълим ба рушди кӯдак роҳ мекушояд, яъне инкишофи муътадили ӯ ба натиҷае мегардад, ки дар раванди таълими фаъол ба даст омадааст. Дар раванди таълими фаъол фаъолияти омӯзгор аз он иборат аст, ки дар синф муҳити қорӣ, муҳити баробарии иҷтимоӣ, фазои мусбии равоӣ барои бомуваффақият аз худ кардани донишомӯзон, ташкили раванди ҷустуҷӯи дониш, баҳодиҳии объективии дониш, маҳорат ва маҳорати талабагон. Таваҷҷӯҳ ба хонандагон дар раванди таълим онҳоро дар мавқеъ мегузорад муҳаккиқ, зеро онҳо тадқиқоти мустиқлони мегузаронанд. Аммо ин барои то ҳадди ақал паст кардани нақши муаллим асло асос намедихад. Дар ин ҳолат омӯзгор ҳамчун як навъ роҳнамо баромад карда, саъю кӯшиши хонандагонро роҳнамои мекунад, онҳоро бо ёрии саволҳои иловагӣ фаъол мегардонад, яъне дар азхудкунии иттилоот ва донишҳои наво ба онҳо нақши ташкилотчи мебозад.

Усулҳои фаъоли таълим мисли пештара ба талабагон ҳарчи бештар додани дониш ё ғайи гардондани хотираи онҳо иборат нест. Бояд гуфт, ки дар ин ҷо муаллим на

хамчун шахсе баромад мекунад, ки танҳо дониши тайёр медихад, балки хамчун шахсе баромад мекунад, ки хонандагонро ба чустучуи ин дониш ҷалб менамояд, ба фаъолияти илмӣ онҳо роҳбарӣ мекунад.

Мақсади асосии омӯзиши фаъол аз он иборат аст, ки хонандагон малакаҳои таҳлил, фаҳмиш, азхудкунии мустақилонаи дониш, коркард ва истифодаи саривақтӣ дошта бошанд. Имрӯз зарур аст, ки технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, ки барои ташаккули қобилиятҳои фаъолияти эҷодӣ ва мустақилона азхудкунии дониши хонандагон хизмат мекунад, васеъ истифода бурда шавад. Усулҳои омӯзиши фаъол маҳз ба ҳамин мақсадҳо хизмат мекунад.

Ҳангоми истифода бурдани усулҳои фаъоли таълим ҳар як мавзӯ мувофиқ нест. Усулҳои фаъоли таълим бояд бо назардошти мақсадҳои дарс гузошташуда, мазмун, характери дониш, малака ва маҳорати ба талабагон додашуда, имкониятҳои интеграция, дараҷаи тайёрии хонандагон, шароити маҳал, базаи моддию техникаи мактаб ва дигар параметрҳо ба назар гирифта шаванд. Усулҳои омӯзиши фаъол инҳоянд:

- 1) муҳокима;
- 2) нақшбозӣ;
- 3) ҳамлаи равонӣ;
- 4) гурӯҳи камфаъолияти мубоҳисавӣ;
- 5) баррасии ҳодисаҳои мушаххас;
- 6) намоишҳо;
- 7) варақаҳои корӣ, маводи хониш ва ғ.;
- 8) ҳалли мушкилот;
- 9) мубоҳисаҳо;
- 10) эҷодкунандагони муҳити зист, яхпораҳо ва фаъолкунандаҳо;
- 11) барфпӯшҳо;
- 12) формулаҳо;
- 13) моделсозии шахсӣ;
- 14) Диаграммаи Венн;
- 15) истифодаи фигураи «куб».

Дар синфи ибтидоӣ бо хонандагон асосан як нафар муаллим бо меҳру муҳаббати самимӣ кор мекунад, онҳоро савод омӯхта ба таҳсил дар синфҳои болоӣ тайёр менамояд. Давраи омӯзиш дар синфҳои ибтидоӣ барои инкишофи ҳуби бачагон мувофиқ мебошад. Агар муаллими синфи ибтидоӣ дар асоси талаботи замон, назардошти хусусиятҳои мактабии хурдсол тарбияро ба роҳ монанд, албатта қомеъҳои назаррас ба даст меоварад ва ба иҷрои саривақтии мақсади таълиму тарбия ноил мегардад.

АДАБИЁТ:

1. Педагогикаи мактаб. - Душанбе, 1988.
2. Баранов С.Ш., Болотина Л.Р., Сластенин В.А. Педагогика. – М., 1987.
3. Педагогика (зери таҳрири С.П.Баранов, В.А.Сластенин). – М., 1986.
4. Раҳимов Х. Педагогика. - Душанбе, 1987.
5. Раҳимов Х., Нурув А. Педагогика. - Душанбе, 2000.
6. Раҷабов С. Маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2002.
7. Раҷабов С. Мақоми маориф. - Душанбе, 2002.
8. Рашидов А. Маърифат барои ҳама: Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2000. – Душанбе, 2001.
9. Педагогика (зери таҳрири П.И.Пидкасистий). – М., 1998.
10. Подласий И.П. Педагогика (дар ду ҷилд), М., 2000.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В КЛАССАХ

НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Таким образом, успех учеников начальной школы зависит от педагогического контроля учителя. Учителя самоотверженно трудятся и прививают своим ученикам интерес к учебе в начальных классах. Они формируют основы личности, используют национальные традиции для воспитания добродушных и патриотичных детей, развивают языковое, мировоззренческое, ценностное и самосознание учеников. Воспитательный метод обучения ставит задачу формирования у учащихся начальной школы основ научного мировоззрения и появления элементов диалектико-материалистического понимания мира. Кроме того, воспитывать нравственные качества и волевые качества личности и создавать чувства, связанные с чтением. Еще одно требование воспитательного метода обучения состоит в том, чтобы на каждом уроке воспитывались нравственность, дисциплинированность и волевые качества учащихся. Необходимо приучить читателя оценивать свое поведение и поведение других в соответствии с существующими правилами общества и своим воображением.

Ключевые слова: метод, обучение, деятельность, метод, ученик, процесс, учитель, начальные классы, сущность, традиция, образование, творческая деятельность.

THE USE OF ACTIVE TEACHING METHODS IN PRIMARY SCHOOL CLASSROOMS

Thus, the success of primary school students depends on the teacher's pedagogical control. Teachers work selflessly and instill in their students an interest in learning in elementary grades. They form the foundations of personality, use national traditions to educate good-natured and patriotic children, develop students' linguistic, ideological, value and self-awareness. The educational method of teaching sets the task of forming the foundations of a scientific worldview among elementary school students and the appearance of elements of a dialectical-materialistic understanding of the world. In addition, to cultivate moral qualities and volitional qualities of a person and create feelings related to reading. Another requirement of the educational method of teaching is that morality, discipline and strong-willed qualities of students are brought up in each lesson. It is necessary to teach the reader to evaluate his own behavior and the behavior of others in accordance with the existing rules of society and his imagination.

Keywords: method, learning, activity, method, student, process, teacher, primary classes, essence, tradition, education, creative activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Нодирзода Замира, магистри курси 1-уми таҳсилоти ибтидоӣ кафедраи педагогика ва психологияи синфҳои ибтидоӣи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Тел.: (+992) 501 92 78 92

Сведение об автор: Нодирзода Замира, магистр 1-го курса начального образования кафедра педагогики и психологии начальных классов Таджикского государственного педагогического университета им.С. Айнӣ

About the author: Nadirzoda Zamira, magistr of the 1st year of Primary Education of the Department of Pedagogy and Psychology of Primary Classes of the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini.

Рачабгули Рачабалӣ,
магистри курси якуми факултети педагогика

ИСТИФОДАИ РОҲҲОИ БЕХТАРГАРДОНИИ ТАЪЛИМИ ФАРОГИР – ИНКЛЮЗИВӢ ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТӢ

Дар шароити гузаштан ба муносибатҳои нави бозоронӣ давлати соҳибистиклол, демократӣ, дунявӣ барои кӯдакони имконияти маҳдуддошта муассисаҳои таълимӣ

тарбияви ро ба маҷмӯи мураккаби хизматрасониҳои иҷтимоӣ, психологӣ ва педагогӣ бо шароитҳои замонавӣ барои азхудкунӣ, соҳиби дониш ва ахлоқи ҳамида гардидани онҳо муҳаё сохтаанд, ки самтҳои асосии пешрафти онҳоро талаботи ҷомеаи муосир муайян менамояд.

Бо шарофати Пешвои муаззами миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон нисбати кӯдакони имконияти маҳдуддошта ғамхориҳои бевосита намуда, талаб намуд, ки кӯдакони имконияти маҳдуддоштаро бо кӯдакони солим дар боғчаҳо ва муассисаҳо ба таълим фаро гиранд.

Бояд тазаққур дод, ки ҳамаи ин муассисаҳои таҳсилоти асосӣ меъёрӣ-ҳуқуқии ҳудро доранд, ки онҳо дар Қонуни ҚТ «Дар бораи маориф», Низомнома ва Оинномаҳои тасдиқгардидаи онҳо аз тарафи идораву ташкилотҳои муассилин ифода гардидааст.

Таҳсилоти фарогир дар ҷаҳон бо номи инклюзия, ё худ таҳсилоти инклюзивӣ машҳур аст, ки талаботи махсус барои таълим, тарбия, инкишоф, маълумотгирӣ ва соҳиби касбу ҳунар гардидаи ро дар бар мегирад.

Меъёри ҳуқуқии он аз ҳуҷҷатҳои байналмиллалӣ «Конвенсия оид ба ҳуқуқҳои кӯдак» (1989), «Созишнома оид ба ҳуқуқи маъҷубон» ва ғайраҳо бармеояд. Ҳукумати Тоҷикистон майлу хоҳиши ҳудро ба ҷонибдории таълими инклюзивӣ дар Стратегияи миллии рушди соҳаи маориф дар солҳои 2006-2015 (ВМ, 2005) қисман иброз дошт. Тоҷикистон ҳамаи шаш (6) созишномаро дар бораи ҳуқуқҳои инсон, ки бевосита ба сиёсат нисбати кӯдакони имконияташон маҳдуд дахл доранд, ба тасвиб расонидааст.

Ҳуқуқҳои кӯдак ба таҳсил ва маълумотгирӣ, аз он ҷумла кӯдакони имконияташон маҳдуд ва дорои талаботи махсус ҷун шаҳрванди кишвар дар Конституцияи (Сарқонуни) ҚТ (моддаи 41), Қонуни ҚТ «Дар бораи маориф» (моддаи 23), Кодекси оила, Қонун дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъҷубон ва қонунҳои дигар қафолат дода мешаванд. Қонун ташкил намудани мактабҳои миёна, мактаб-интернатҳо ва синфҳои махсусро пешбинӣ менамояд, ки дар онҳо хизмати тиббии дахлдор дастрас мебошанд.

Зарурияти истифодаи модули таҳсилоти инклюзивӣ дар Тоҷикистон аз инҳобармеояд:

1. Дар қонунҳои ҚТ ва ҳуҷҷатҳои муҳими соҳаи маориф таъкид карда шудааст, ки новобаста аз миллат, забон, ҷинс, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ ва вазъи иҷтимоӣ саломатӣ барои ҳамаи шаҳрвандон ҳуқуқҳои баробар ва имкониятҳоро оид ба гирифтани таҳсилоти миёнаи умумӣ қафолат медиҳад.

2. Солҳои охир теъдоди кӯдакони имконияташон маҳдуд афзоиш ёфта истодаанд, ки дар асоси риояи баробарҳуқуқӣ ба таҳсил ниёз доранд.

3. Бо сабаби набудани шароит, вазъи иқтисодӣ, нарасидани мутахассисон, барномаҳои махсуси таълимӣ, китобҳои дарсӣ, маводҳои таълимию методӣ, таҷҳизотҳои махсус (мизу курсиҳо ва ғайра) на ҳамаи кӯдакони имконияташон маҳдуд ва дорои талаботи махсуси таълимӣ ба муассисаҳои таҳсилоти махсуси томактабӣ, мактабҳои махсус, синфҳои махсуси фарогир (инклюзивӣ) фаро гирифта мешаванд. Инчунин то имрӯз маълумоти омории махсус оид ба теъдоди бачагони маъҷуб вобаста ба нуксонҳои ҷисмонӣ, равонӣ, бозмонии инкишофи рӯхӣ (ЗПР) ва намуди бемориҳои марбут ба имкониятҳои маҳдуд мунтазам пешкаш карда намешавад.

4. Модули таҳсилоти инклюзивӣ, на танҳо фарогирии бачагони нуксондорро ба таълимгирӣ дар назар дорад, инчунин он ба таълим фарогирӣ ва ба ҳисобгирии хусусиятҳои фардии бачагони лаёқатмандро низ дар назар дорад, ки на ҳама вақт талаботҳои ин гурӯҳи бачаҳо қонеъ гардониди мешавад.

5. Мувофиқи маълумоти омӯрӣ дар ҳудуди Тоҷикистон ақалиятҳои этникии зерин истиқомат мекунанд: ўзбекҳо (15,3%), қирғизҳо (1,1%), русҳо (1,1%), туркманҳо, тоторҳо, қазоқҳо ва ғайраҳо, ки на дар ҳамаи минтақа (ва ё маҳалли зисти онҳо, махсусан дар деҳоти дурдаст) имконияти ташкил намудани таҳсил бо забони модарии онҳо вучуд дорад. Ба онҳо омӯхтани забони расмӣ давлатӣ-забони тоҷикӣ ҳатмӣ буда,

ташкил намудани синфҳо бо модули таҳсилоти инклюзивӣ имконият медиҳад, ки маълумот ва касбу ҳунаромӯзии минбаъдаи онҳо таъмин гардад.

6. Ворид намудани модули таҳсилоти инклюзивӣ дар муассисаҳои таҳсилотӣ имконият медиҳад, ки андеша, фикр, муҳокимаронӣ ва ҳуруфотпарастии мардум нисбати маъҷубон чун ҳодисаи нангин, мушкilotи зиёдатӣ барои оилаву ҷомеа, шахсони нодаркор ва ғайраҳо то андозае бартараф гардад ва сатҳи маърифати ҳуқуқии онҳо нисбати ҳуқуқ ва ўҳдадорихои худ баланд гардад.

7. Амалӣ гардонидани модули таҳсилоти инклюзивӣ ва аз тарафи омӯзгорон, мутахассисон, роҳбарони муассисаҳои таҳсилотӣ (бо мададу дастгирии волидон, ташкилотҳои давлатию ғайридавлатӣ) ва ташвику тарғиби он имконият медиҳад:

- дар насли ҷавони имрӯза ҳисси меҳру шафқат, раҳмдилию дилсӯзӣ, инсонгарой ва таҳаммулпазирӣ нисбати ҳамсолони солиму маъҷуби худ ташаккул ёбад;

- кӯдакони имконияташон маҳдуд ва дорои талаботи махсуси таълимгиридошта дар муассисаҳои таҳсилотӣ бо ҳамсолони солими худ дар якҷоягӣ тарбия гиранд, таҷрибаи иҷтимоиро аз худ намуда, дар ҷомеа мавқеи худро чун шахрванди баробарҳуқуқи ҷомеа ишғол намоянд.

8. Таҳсилоти якҷоя бо ҳамсолони солим ба бачагони имконияташон маҳдуд ва дорои талаботи махсуси таҳсилотӣ имконият медиҳад, ки монеаҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ, иқтисодиро бартараф намуда, аз заминаҳои инкишофи равонӣ ҷисмонӣ худ истифода баранд, ба қувваю имкониятҳои худ боварӣ ҳосил намоянд, барои кор кардан ва зиндагии сазовор омода гарданд.

Таълиму таҳсилоти кӯдакони имконияташон маҳдуд дар давраи Шӯравӣ вобаста ба нуқсонҳои ҷисмонӣ равонӣ, ақлию зеҳнӣ катъиян гурӯҳбандӣ шудаанд. Дар ташкил намудани таҳсилоти махсус барои кӯдакони норасоии узвҳои шунавоӣ, бинӣ, нуткронӣ, бозмондагии инкишофи рӯҳӣ дар кишвар ин гурӯҳбандӣ имрӯз ҳам риоя карда мешавад, лекин муассисаҳои таҳсилоти махсус қудрату тавоноии фарогирии ҳамаи кӯдакони имконияташон маҳдудро надоранд. Зеро онҳо дорои мушкilotҳои худ мебошанд:

- набудани омили аниқ оид ба теъдод ва намуди бемориҳои марбут ба имкониятҳои маҳдуд;

- суст будани заминаҳои пулию молӣ ва таъминоти кадрӣ бо мутахассисон;

- набудани системаи ягонаи таххис ва корҳои ислоҳӣ, тиббӣ, педагогӣ, психологӣ;

- дар маркази ноҳияҳои хурд ва деҳоти дурдаст зиндагӣ кардани хонаводаи ин кӯдакон (73,3% аҳолии кишвар дар деҳот ба сар мебаранд);

- хоҳиш надоштани волидайн ба таҳсил ва зиндагии дур аз муассисаҳои таълимии махсус;

- ба умеди «беҳбудии фарзанд дар доираи ҳамсолони солим» кӯшиш намудани волидон оид ба таҳсилот ва тарбия дар кӯдакистон ва мактабҳои таҳсилоти умумӣ;

Ин мушкilotҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ба он водор мекунанд, ки барои таҳсили кӯдакони имконияташон маҳдуд ва дорои талаботҳои махсуси таълимгирӣ дар баробари кӯдакони солим дар муассисаҳои таҳсилотӣ шароити мувофиқ барои таҳсил таъмин карда шавад. Ворид намудани модули таҳсилоти фарогир (инклюзивӣ) ин ташкил кардани гурӯҳ, синфҳо барои кӯдакони сустбин, камшунав, дершунаво, гирифтори иллати рӯҳӣ, яке аз шаклҳои ҳамгирӣ (интеграция) ва истифодаи роҳи усулҳои махсуси таъсиррасонӣ дар асоси ба ҳисобгирии хусусияту имкониятҳои фардӣ ва қори тафриқавӣ дар раванди таълиму тарбия аст.

Чунин модули таҳсилотиро амалӣ гардонидан имконият медиҳад модули нави хизматрасониҳои таълиму тарбиявӣ, равонӣ-тибӣ, равонӣ-ислоҳӣ ва ғайраҳоро ба миён оварда таълими босифат, баҳодихӣи дуруст ба эҳтиёҷот ва имкониятҳои кӯдакон ба роҳ монда шавад.

Ҷолиби диққат аст, ки дар солҳои 2023-2025 дар 51 Ҷоизаи муассисаҳои таҳсилоти

миёнаи умумӣ ҷорӣ намудани системаи таҳсилоти инклюзивӣ ба нақша гирифта шудааст. Ин шакли таҳсил 40 фоизи кӯдакони маъҷубро фаро хоҳад гирифт. Кӯдакони имконияташон маҳдуд ба маҳфилҳои мусиқӣ, расмкашӣ, санъати тасвирӣ, кулолгарӣ, варзиш, саводнокии компютерӣ, дӯзандагӣ ва ғайра ҷалб карда мешаванд. Ҳамзамон, усулҳои таълими инклюзивӣ тақмил меёбанд, дар раванди таълим тадриҷан принципҳои фардӣ ҷорӣ карда мешаванд.

АДАБИЁТ:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъҷубон”. ш. Душанбе 29 декабри соли 2010, № 675
2. Стратегияи миллии рушди маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2020 ва то соли 2030.
3. Консепсияи таҳсилоти фарогир (инклюзивӣ) самтҳои асосии рушди таҳсилоти фарогир (2011).
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” (2013).
5. Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (2006).
6. Қонун дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак (2024).
7. Конвенсияи байналмиллалӣ оид ба маъҷубон (2018).
8. Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои кӯдак (2010).
9. Эълонияи умумии ҳуқуқи башар (2010).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛУЧШИХ СПОСОБОВ ВНЕДРЕНИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Автор отметил в своей статье, что целью статьи является использование удобных путей инклюзивного обучения в учебно-воспитательных учреждениях, будущих педагогов-воспитанников высших учебных заведений и педагогических колледжей с теорией и практикой совместного обучения и воспитания здоровых детей, нуждающихся в специальном образовании. Кроме того, с отеческой заботой Лидера нации, Президента страны Эмомали Рахмона в условиях инклюзивного образования все дети учатся вместе в дошкольных и общеобразовательных учреждениях. Эти учреждения, в свою очередь, быстро меняются и совершенствуются, адаптируются к требованиям инклюзивного образования и создают все условия для учета и удовлетворения потребностей каждого ребенка.

В основе опубликованных руководств лежат исследовательские материалы по вопросам инклюзивного образования, показывающие, как научные выводы и рекомендации по улучшению процесса обучения и воспитания могут быть применены в повседневной трудовой практике. Научная статья была подготовлена в рамках реализации национальной концепции инклюзивного образования для детей с ограниченными возможностями в Таджикистане на 2011-2015 годы, одной из целей которой являются пути повышения качества образования и воспитания в образовательных учреждениях инклюзивного образования.

USING THE BEST WAYS TO IMPLEMENT INCLUSIVE EDUCATION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The author noted in his article that the purpose of the article is to use convenient ways of inclusive education in educational institutions, future teachers-students of higher educational institutions and pedagogical colleges with the theory and practice of co-education and upbringing of healthy children and children in need of special education. In addition, with the paternal care of the Leader of the Nation, President Emomali Rahmon, in an inclusive education environment, all children study together in preschool and general education institutions. These institutions, in turn, are rapidly changing and improving, adapting to the requirements of inclusive education and creating all conditions to take into account and meet the needs of each child. The published guidelines are based on research materials on inclusive

education, showing how scientific findings and recommendations for improving the learning and upbringing process can be applied in everyday work practice.

The scientific article was prepared as part of the implementation of the national concept of inclusive education for children with disabilities in Tajikistan for 2011-2015, one of the goals of which is ways to improve the quality of education and upbringing in educational institutions of inclusive education.

Keywords: child, education, Inclusive education, class, teacher, institution, parents.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рачабгули Рачабалӣ, магистри курси 1-уми таҳсилоти ибтидоӣ факултети педагогӣ омӯзгори муассисаи таълимии рақами 4 барои кӯдакони имкониятҳои маҳдуди шаҳри Душанбе. Тел.: (+992) 988 37 50 19

Сведение об автор: Раджабгули Раджабали, магистр 1 курса начального образования факультет педагогики учитель образовательного учреждения № 4 для детей с ограниченными возможностями города Душанбе. (+992) 988 37 50 19

About the author: Rajabuli Rajabali, magistr of the 1st year of primary education Pedagogical Faculty teacher of educational institution No. 4 for children with disabilities in Dushanbe. (+992) 988 37 50 19

Акрамова Гулрӯ Шавқатовна,
магистри курси 1-уми ихтисоси логопедия факултаи психология

ХУСУСИЯТҲОИ ФАҶОЛГАРДОНИИ КӯДАКОНИ ДОРОИ МУШКИЛОТИ ОМӯЗИШ ДАР ТАЪЛИМ

Хусусиятҳои инкишофи кӯдакони боздории рушди раванӣ ба фаъолияти омӯзишӣ, махсусан дар ибтидои таҳсили мактабӣ таъсир мерасонанд. Барои кӯдаконе, ки мушкilotи омӯзиш доранд, намудҳои зерини душвориҳо ҷудо карда мешаванд:

- душвориҳо дар амалисозии омӯзиш ҳамчун фаъолият;
- мушкilot дар ташаккули малакаҳои асосии омӯзишӣ аз ҷанҳои асосии омӯзишӣ (хондан, навиштан, ҳисоб кардан, ҳалли нақша: ва ғ.);
- мушкilot дар дарки иттилооти омӯзишӣ.

Ба вучуд омадани ин душвориҳои омӯзишӣ ба вижагиҳои инкишофи кӯдакон ин тоифаи вобаста аст.

1. Мушкilot дар татбиқи омӯзиш ҳамчун фаъолият аз сабаби:

- камолот надоштани соҳаи эмотсионалӣ-ихтиёрӣ;
- ташаккул наёфтани ҳавасмандии тарбиявӣ, шавқу рағбатҳои маърифатӣ;
- шавқу завқ бозӣҳо бартарӣ дорад, майли ҳаловатӣ ба сифати пешбаранда баромад мекунад;

- ҳавасмандӣ ба рафтор ва фаъолият, ки вобаста ба он кӯдакон дар бозӣ самаранок ва бесамар (суғ, бефаъолият) дар ҳолате, ки ба дастури омӯзгор иттилоот кардан ва хоҳиши ҳудро паҳш кардан зарур аст;

- ташаккул наёфтани малакаҳои умумии омӯзишии зеҳнӣ, ки фаъолиятро барои иҷрои вазифаҳои омӯзишӣ ташкил мекунад;

- кӯдаки зарурати самтгирии пеш аз фаъолият дар вазифаҳо ва банақшагирӣ (дар муайян кардани мундариҷа ва пайдарпайии амалҳо), дар худидоракунии эҳсос намекунад;

- дар рафти фаъолият ва баъди онҳо.

Дар натиҷа, беихтиёрон, бетартибона, на мақсаднок амал кунед. Иҷро накардани супоришҳои омӯзишӣ аксар вақт на аз набудани маводҳои зарурӣ дар байни кӯдакон, балки дар натиҷаи вайрон кардани звеноҳои ҷазо, барномарезӣ ва назорати

машғулиятҳо ҳатто яке аз онҳо) фаъолияти худро барои иҷрои супориш ташкил карда натавонистани онҳо вобаста аст.

Дар натиҷа сифати иҷрои вазифаҳои омӯзишӣ ҳатто дар ҳолатҳои паст мешавад, ки мазмуни ҳуди вазифа ба қобилияти маърифатии кӯдакон мувофиқ бошад. Худсарии шаклнашудаи рафтор ва фаъолият, аз ин ру, кӯдакон ҳангоми дучор шудан ба мушкилот кӯшиш намеkunанд, ки онҳоро бартараф созанд, балки метавонанд аз фаъолияти, ки душворӣ меовард, дар ҳоле ки моил ба ҳавасҳо, хурӯҷи аффеқтивӣ даст кашанд. Дар натиҷа, онҳо метавонанд супоришро то охир иҷро наkunанд, ҳадафи фаъолиятро аз даст диҳанд. Ғайр аз ин, ба онҳо мувофиқи қоида қор қардан, ба талабҳои интизом риоя қардан душвор аст, онҳо беқароранд, рафтори бевоситаро ҳавасмандқардонӣ муайян мекунад;

- мустақилияти пасти ташкили фаъолияти худ, ки ба он оварда мерасонад, ки кӯдакони дорой мушкилиҳои дарс нисбат ба ҳамсолони муқаррарии худ бештар дар марҳилаҳои фаъолияти худ ба кӯмак ниёз доранд;

- зиёд шудани ҳастагӣ (ҳастагӣ назар ба кӯдакони муътадил инкишофёбанда тезтар ба амал меояд), қобилияти пасти равонӣ, аз ин ру онҳо давраи кӯтоҳтари иҷрой қор доранд, вазифаҳои мураккаби якхеларо вобаста ба ҳолати иҷройи онҳо бо роҳҳои гуногун иҷро қарда метавонанд;

- таъхири инкишофи эҳсосотӣ: эҳсосот сатҳӣ ноустуворӣ, ташаккули эҳсосоти олий;

- ахлоқӣ (ҳисси вазифа, шарм ва ғ.);

- интеллектуалӣ (қунҷқовӣ, эҳсоси шодӣ аз кашфиёт, эҳсоси шубҳа ба дурустии қарор ва ғайра).

Вобаста ба ин, вазъияти омӯзишро онҳо асосан аз тарафи баҳодиҳии худ дарк мекунанд:

- амали кӯдакон на аз рӯи мазмуни супориш ва зарурати иҷройи он, балки аз рӯи воқуниш ба рафтори омӯзгорон муайян қарда мешавад.

- чехраи ӯ, имову ишора, интонатсия;

- вайрон қардани динамикаи равандҳои маърифатии равонӣ (дар ҳолатҳои сабуқтар

- зиёд шудани функсияҳои руҳӣ, дар ҳолатҳои вазнинтар

- оғозёбӣ наздики равандҳои равонӣ, душвориҳо дар гузаштан аз як намуди фаъолият ба намуди дигар;

- ҳастагии баръало диққат, махсусан ҳангоми қарбории зеҳнӣ, зиёд шудани қарешонӣ, суи инкишоф ёфтани устуворӣ, тақсимои диққат. тағйирёбии диққат ҳос аст (тағйирёбии зуд-зуд ҳолатҳои «қорӣ» ва «ғайриқорӣ»), бинобар ин ба кӯдакон «ҳатой диққат» (ноустувор, вобаста ба тамарқуз ба вазифа, қобилияти қорӣ), якбора «қамшавии хотира» ҳос аст. (он қизеро, ки ба назар аллақай омӯхта шудааст, дубора тақлид қарда наметавонанд);

- суръати пасти иҷройи вазифаҳои идрокӣ (суи будани равандҳои қабул ва қорқарди информатсияи ҳисси) аз ин ру, баройи шиноҳи ҳатто иттилооти шинос вақти бештар лозим аст;

- суръати суи ташаккули тафакқури абстрактӣ-мантиқӣ (қартари тафакқури биной ва биной-самаранок);

- хотираи шифоҳӣ ва семантикӣ, ки ҳангоми муайян қардани ҳусусияти супоришҳо баройи кӯдакон ба назар қирифтган муҳим аст;

- инергияи равандҳои фикрӣ;

- кӯдакон қобилияти гуруҳбандӣ қардан, муқоиса қардани ашёро аз рӯи аломатҳои муҳим доранд, аммо аксар вақт онҳо ба кӯмак ниёз доранд, ки онҳо метавонанд бомувафқият истифода қаранд;

- миқдори хотира, махсусан шунавонӣ, -суханашон қам мешавад, бинобар ин душворӣ дар натиҷаи қорҳое ба амал меояд, ки бояд аз рӯи дастурҳои шифоҳӣ иҷро

карда шаванд, ҳангоми дарк кардани гуш пай дар пайи зарурии амалҳоро дар хотир нигоҳ доштан душвор мегардад;

- мушкилиҳои автоматикунонии ҳаракатҳо, ки ин ҳам ба зиёд шудани ҳастагӣ вобаста аст, бинобар ин ҳангоми ҳаста шудани қудак якбора зиёд мешавад ва ғайра.

Ин хусусиятҳои инкишофи кӯдакон боиси душвориҳои таълиқи омӯзиш ҳамчун фаъолият мегардад.

Дар кӯдакони ин гуруҳи боздории рушди раванӣ соҳаи эҳсосотӣ-ихтиёрӣ ва ҳам аз камбудӣ (норасоии баръало) руҳии фардӣ вобаста аст. Функсияҳо: дарки шунавоӣ ва бинӣ, самти фазоӣ, малақаҳои ҳуби муҳарриқӣ фикр ва ғайра. Ин вазифаҳоро аҳамияти мактабӣ меноманд, зеро сатҳи инкишофи онҳо ба суръат ва сифати ташаккули малақаҳои асосии мактабӣ таъсир мерасонад. Бо вучуди ин, на ҳамаи ин вазифаҳо якбора дар инкишофи қудак боздории рушди раванӣ мемонанд. Кӯдакони ин категория бо қисмат, қашинқорӣ (мозайқавӣ) ихтилолҳо таъсиф мешаванд, ҳар як қудак қашинқорӣ (мозайқа) -и мушкилоти ҳудро дорад. Дар асоси ин, баъзе кӯдакон асосан дар азҳудқунӣ маҳорати қонӣш, диқарон -навиштан, сеюм -ҳисоб қардан, қорум - дар ҳалли нақша:ва ғайра.

Мушкилоти дарки иттилооти омӯзишӣ на ба таъри қидди вайрон шудани тафакқур, балки нейродинамиқавӣ равандҳҳои равонӣ (тамарқузи баръало диққат, суръати қастӣ иҷроӣ вазифаҳои дарққунӣ, бефаъолиятӣ равандҳои фикр ва ғайра), боздории рушди раванӣ ба амал меояд.

Инкишофи тафакқури шифоҳӣ ва мантиқӣ, камбизоатӣ ақидҳо, ки дар асоси он кӯдакон қонӣш ва малақавӣ фанҳои омӯзишӣ (намояндагӣ дар қоравӣ олами гирду атроф, таъвирҳои миқдорӣ ва ғайра) ташакқул медиҳанд. Ҳамин таър, душвориҳои, ки кӯдакони ақибмонда дар қараёни омӯзиш аз сар меғузаронанд, ба хусусиятҳои қоси инкишофи онҳо вобаста аст. Ба эътибор нағирӣфтани ин хусусиятҳо аз қонби омӯзқорон табиист, ки ба пешрафти қастӣ қунӣ қудак дар раванди омӯзиш, мутобиқ нашудани мактаб ва амиқтар шудани мушкилоти мавқудавӣ инкишоф, маҳсусан инкишофи шахсият оварда мерасонад. Аз ин ру, дар фаъолиятӣ омӯзишӣ кӯдакони боздории рушди раванӣ (мушкилоти омӯзиш) танҳо дар асоси ба назар гирӣфтани хусусияти душвориҳои тарбиявӣ ӯ ва сабабҳои ба амал омадани онҳо муваффақ шудан мумкин аст.

Кӯдаконе, ки дарачавӣ боздории рушди раванӣ доранд, ба кӯмақи васеъ ниёз доранд. Самараноқии ин қумак дар муассисавӣ омӯзишӣ системаи қори ислоҳӣ ташқил меамояд, ки ба он мутаҳассисони қуноғуни муассисавӣ омӯзишӣ: дефетолоғҳо, омӯзқорон, равоншиносон, мураббӣён доҳил мешаванд, таъмин қарда мешавад. Хусусиятҳои инкишофи кӯдакони боздории рушди раванӣ, ки боиси душвориҳои қуноғуни омӯзиш мегардад, зарурати кӯдақонро нишон медиҳад. Ин салоҳияти мувофиқи қасбии омӯзқорро таъмин меқнад. Ин эҳтиётро дар шароити мактаби маҳсус, синфи маҳсуси кӯдакони душвори омӯзиш ба таъри сифатнок қонё гардондан мумкин аст, дар синфҳои омӯзишу тарбияи қомплекси душвортар аст.

Талаботи асосии таълиму тарбияи ҳурдқоли сари вақт муайян намудани боздории рушди раванӣ дар инкишофи асабҳои равонии қудак ва қурра барқараф намудани онҳо бо тамоми воситаҳои мавқудавӣ тиббию иҷтимоӣ ва равоншиносию педагогӣ мебошад. Дар айни қамон дефетолоғҳо, ки бо қори ислоҳӣ-педагогӣ бо кӯдакони ҳурдқоли нуқсонӣ инкишофи онҳо машғуланд, собит қардаанд, ки ташҳиси барвақти ва мақсадноқи педагогӣ ба ислоҳи вайронқуниҳо ва пешғирии инкишофи нуқсонҳои дуҷоми узвҳои мушакӣ дар инкишофи ин кӯдакон муқоидат меқнад.

Дар ақсари мавридҳо дар амал муайян қардани кӯдакони боздории рушди раванӣ аз синни 3-5-қолағӣ ва ҳатто дар марҳилаҳои ибтидоии таҳсил оғоз мешавад. Яке аз сабабҳои ақсоӣ бесалоҳияти қадару модарон аст, ки бо қонунҳои инкишофи равонии қудак ошно нестанд.

Дар муассисаи томактабӣ зарурати мутобиқ намудани ҷидду ҷаҳди тарбиявии оила ва мурабияҳои муассисаи таълимӣ ба миён меояд. Ягонагии талабот ва таваҷҷуҳи таълим ба ташаккули хатҳои асосии инкишоф ҳамчун асос барои ҳавасмандгардонии ҷараёни муътадили инкишоф хизмат мекунад.

Ба падару модарон фаҳмонда додани нақши онҳо ва ба ҷараёни ислоҳию педагогӣ дохил намудани онҳо вазифаи муҳимтарини дефектолог мебошад. Бо синну соли кӯдакон шумораи хатҳои инкишоф низ зиёд мешавад: ҳамаи онҳо бо омосҳои (варамидан) руҳӣ зич алоқаманданд ва ба дараҷаҳои гуногун ба раванди ташаккули ҳам функцияҳои фардӣ ва ҳам ба ташаккули ҳамкорӣ мутақобилаи ҳамоҳангшудаи онҳо таъсир мерасонанд.

Дар психологияи кӯдакони синну соли томактабӣ аз ҷумла миёнаи томактабӣ ва калони томактабӣ тақсим карда мешавад.

Аммо дар кӯдаконе, ки суръати инкишофи руҳии вайроншуда дорад, ҳама омосҳои асосии равонии синну сол бо таъхир ташаккул меёбанд. Дар натиҷа, хатҳои асосии инкишоф, ки барои кӯдакони боздории рушди равонӣ аҳамияти калон доранд ва дар ду давраи синну соли баррасӣ карда мешаванд: синни хурди томактабӣ - аз 3 то 5 сола ва синни калони томактабӣ - аз 5 то 7 сола. Дар қудакони синни хурди томактабӣ хатҳои зерини инкишоф ошкор мешаванд:

- инкишофи ҳаракатҳои умумӣ;
- инкишофи дарк ҳамчун фаъолияти индикативӣ, ки ба омӯзиши ҳосиятҳо ва сифатҳои ашё нигаронида шудааст;
- ташаккули стандартҳои эҳсосӣ;
- ҷамъшавии тасвирҳои эҳсосотӣ;
- тақмили тафаккури биноӣ ва инкишофи тафаккури биноӣ;
- инкишофи хотираи худсарона;
- ташаккули тасаввурот дар бораи муҳити зист;
- васеъ намудани фаҳмиши маъноӣ нутқи ба ӯ гуфташуда;
- азхуд намудани ҷанбаҳои фонетикӣ, лексикӣ ва грамматикӣ нутқ, вазифаи муоширати нутқ;
- таҳияи бозии нақшбозӣ, муошират бо ҳамсолон, тарҳрезӣ, расмкашӣ;
- инкишофи худшиносӣ.

Самтҳои асосии инкишофи кӯдакони синни томактабӣ инҳоянд:

- тақмил додани малақаҳои умумии ҳаракатӣ;
- инкишофи малақаҳои муҳаррикии дастӣ ва ҳамоҳангсозии биноӣ-муҳаррикӣ, таваҷҷуҳи ихтиёрӣ;
- ташаккули системаҳои меъёрҳои ҳиссиётӣ, соҳаи тасвирҳо-намояндагӣ, хотираи миёнаравӣ, самти биноӣ дар фазо, тасаввурот, назорати эҳсосот, тақмили тафаккури биноӣ-маҷозӣ, амалиёти равонии сатҳи шифохӣ-мантикӣ, гуфтори ботинӣ;
- ташаккули нутқи мураттаб, муоширати нутқ, фаъолияти истеҳсоли, унсурҳои фаъолияти меҳнатӣ, меъёрҳои рафтор;
- қобилияти дӯстӣ пайдо кардан, фаъолияти маърифатӣ, омодагӣ ба фаъолияти таълимӣ.

Донишҷӯи ин самтҳои инкишоф ба шумо имкон медиҳад, ки эҳтиёҷоти таълимии кӯдакони боздории рушди равониро дар марҳилаи томактабии таълим равшантар муайян кунед. Боздории рушди равонӣ дараҷаи вазнинии гуногун дошта, на ҳама кӯдакони гирифтори ин беморӣ ба шароити махсус барои таълим ва омӯзиш ниёз доранд. Дар ҳолатҳои сабуктар, вақте ки таълими салоҳиятноки волидон сари вақт гузаронида мешавад, ёрии амбулаторӣ (ҷои муолиҷавӣ) ва психологияи педагогӣ қудак мавҷуд аст. Кӯдакони дар муассисаи таълимии томактабии умумӣ тарбия кардан мумкин аст. Дар ин ҳолат, ба талаботи мушаххаси таълимӣ диққат додан лозим аст.

АДАБИЁТ

1. Психолого-педагогическая диагностика: учеб. Пособие. под ред. И.Ю. Левченко, С.Д. Забрамной. - М.: Изд. центр «Академия», 2015.- 320 с.
2. Психолого-педагогическая диагностика: учеб.-метод. Пособие. сост. Н.Н.Баль, И.Н. Логинова. - Минск: БГПУ, 2005. - 29 с.
3. Стребелева, Е.А. Психолого-педагогическая диагностика развития детей раннего и дошкольного возраста: метод. пособие: с прил. альбома «Нагляд. материал для обследования детей». Е.А. Стребелева [и др.]; под ред. Е.А. Стребелевой. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Просвещение, 2014
4. Чумакова, И.В. Формирование дочисловых количественных представлений у дошкольников с нарушением интеллекта: кн. для педагога дефектолога. И.В. Чумакова. - М.: Гуманит. Изд. центр ВЛАДОС, 2013. - 88 с.

ХУСУСИЯТҲОИ ФАЪОЛГАРДОНИИ КӮДАКОНИ ДОРОИ МУШКИЛОТИ ОМУӢЗИШ БА ТАЪЛИМ

Дар шароити таълиму тарбияи маҷмӯӣ кӯдакони мушкилоти дарс аз рӯи нақшаи таълимии мактаби махсуси таҳсилоти умумӣ (интернати махсуси умумӣ) барои кӯдакони боздори рушди раванӣ (душворихои омузиш) таҳсил мекунад. Давраи мактаби ибтидоӣ 5- сол давом мекунад (синфҳои 1-V). Рӯйхати фанҳои ин Нақша: ба номгӯи фанҳои дар барномаи таълимии таҳсилоти ибтидоӣ, аз рӯи барномаи таълимӣ, дар барномаи таълимии маъмулии мактаби миёна монанд аст. Дар миқдори соатҳои ду фанни таълимӣ танҳо як қадар тафовут дида мешавад:

Ҳамин тавр, васеъ истифода бурдани усули фаҳмондадиҳӣ- метавонад душворихои таълимиро хеле зиёд кунад, зеро он имкониятҳои реалии ин категорияи кӯдаконро ба назар намегирад. Аз ҳама бештар ба инобат гирифтани хусусиятҳои кӯдакони дорои мушкилоти омузиш, ҳавасмандгардони фаъолияти маърифатии онҳо усули қисман ҷустуҷӯӣ (эвристикӣ) мебошад, ки дар байни усулҳои азхудкунии донишҳои тайёр (фаҳмондадиҳӣ-иллюстративӣ ва репродуктивӣ) як навъ заминаи миёнаро ишғол мекунад.

Калидвожаҳо: фаъолият, кӯдакон, мушкилот, омузиш, таълим, тарбия, фаҳмондадиҳӣ

ХАРАКТЕРИСТИКА УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ В УЧЕБНОСТИ

В условиях общего образования и обучения дети с трудностями в обучении обучаются по образовательному плану специальной общеобразовательной школы (специальной общеобразовательной школы-интерната) для детей с задержкой психического развития (трудностями в обучении). Период начальной школы длится 5 лет (1-5 классы). Перечень предметов настоящего Плана: аналогичен перечню предметов учебной программы начального образования, согласно учебной программе, в типовой учебной программе средней школы. Существует лишь небольшая разница в количестве часов по двум предметам:

Таким образом, широкое использование метода объяснения может значительно увеличить трудности обучения, поскольку не учитывает реальные возможности этой категории детей. Учитывая особенности детей с проблемами в обучении, стимулирование их познавательной деятельности осуществляется методом частичного поиска (эвристическим), занимающим своеобразную золотую середину между методами овладения готовыми знаниями (объяснительно-иллюстративными и репродуктивными).

Ключевые слова: деятельность, дети, проблемы, обучение, воспитание, воспитание, объяснение.

CHARACTERISTICS OF THE EDUCATIONAL ACTIVITIES OF CHILDREN

WITH DISABILITIES IN LEARNING

In the conditions of general education and training, children with learning difficulties are taught according to the educational plan of a special general education school (special general education boarding school) for children with mental retardation (learning difficulties). The primary school period lasts 5 years (grades 1-5). The list of subjects of this Plan: is similar to the list of subjects of the primary education curriculum, according to the curriculum, in the standard secondary school curriculum. There is only a slight difference in the number of hours for two subjects:

Thus, the widespread use of the explanation method can significantly increase the learning difficulties, since it does not take into account the real capabilities of this category of children. Taking into account the characteristics of children with learning problems, stimulation of their cognitive activity is carried out by the method of partial search (heuristic), occupying a kind of golden mean between the methods of mastering ready-made knowledge (explanatory-illustrative and reproductive).

Keywords: activity, children, problems, training, education, upbringing, explanation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Акрамова Гулрӯ Шавкатовна магистри курси 1-уми ихтисоси логопедия, факултаи психология Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Тел: 988178166

Сведения об авторах: Акрамова Гулру Шавкатовна, магистр 1-го курса по специальности логопедии факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айны. Тел: 988178166

About the authors: Akramova Gulru Shavkatovna. 1st year master's student in speech therapy, Faculty of Psychology, Tajik State Pedagogical University named after S. Aina. Tel: 988178166

Хушвахтова Таманно Мабатшоевна,
магистри курси 1-уми факултаи психология

БЕМОРИҲОИ СИСТЕМАИ АСАБ, ПАТОЛОГИЯИ МОДАРЗОДИИ УЗВҲОИ УСТУХОН ВА ЦАРОҲАТҲОИ СИСТЕМАИ МУШАКҲО

Ҳамаи нуқсонҳои тақиягоҳи узвҳои ҳаракаткунанда ба 4- гурӯҳ ҷудо карда шуда, ҳам модарзодӣ ва ҳам пайдошуда шуда метавонад:

1. Бемориҳои системаи асаб: фалачи мағзи сар; полиомиелит.
 2. Патологияи модарзодии узвҳои мушакӣ: кандашавии модарзодии устухон; гулӯ ва дигар деформатсияҳои пой; аномалия дар инкишофи сутунмӯҳра (сколиоз); суст инкишоф ва нуқсонҳои дасту пойҳо; аномалия дар инкишофи ангуштон; артрогриппоз (деформатсияи модарзодӣ).
 3. Дистрофияи мушакҳои прогрессивӣ: миопатия (раванди атрофӣ дар мушакҳои скелет); миатония (гипотензияи умумии модарзодӣ ё атонияи мушакҳо); атаксия (дискоординатсияи ҳаракатҳо) дар бемориҳои ирсӣ.
 4. Бемориҳои пайдошуда ва осеби узвҳои мушакӣ: осеби майна, мағзи сар ва дасту пой; полиартрит (касалиҳои зиёд);
- Бемориҳои наздики скелет (сил, варамҳои устухон, остеомиелит (варами безарари устуғон)); бемориҳои системавии скелет (рахит). Дар кӯдакони гирифтори нуқсонҳои узвҳои мушакӣ, нуқсони пешбаранда нуқсони муҳаррикӣ (кам инкишофёбӣ, вайроншавӣ ё гум шудани функцияҳои муҳаррикӣ) мебошад. Аксари онҳоро кӯдакони гирифтори фалачи мағзи сар (89%) ташкил медиҳанд.

Дар ин кӯдакон нуқсонҳои ҳаракат бо нуқсонҳои равонӣ ва нутқ ҳамроҳ мешавад, аз ин рӯ аксари онҳо на танҳо ба ёрии тиббӣ иҷтимоӣ, балки ба ислоҳи равонӣ,

педагогӣ ва логопедӣ низ ниёз доранд. Ҳама кӯдакони гирифтори бемории функсияҳои узвҳои мушакӣ-устухонӣ ба шароити махсуси зиндагӣ, таҳсил ва кори минбаъда ниёз доранд.

Якчанд категорияи кӯдаконе вучуд доранд, ки дар онҳо осеби органикии системаи марказии асаб нуқсонҳои узвҳои мушакӣ ба вучуд меояд:

- кӯдакони гирифтори осеби минтақаҳои майна, фалаҷи мағзи сар, варамҳо, ҷароҳатҳои осебпазир;

- кӯдакони гирифтори осеби роҳҳои асабҳои гузаронанда (фалаҷ);

- кӯдакони гирифтори осеби ҳароммағз (оқибатҳои полиомиелит, ҷароҳат);

- кӯдакони гирифтори осеби маҷмӯаи системаи асаб ва узвҳои мушакӣ, ки дар натиҷаи осеби таваллуд шудаанд;

- кӯдакони гирифтори нуқсонҳои мушак-ҳаракат ва зехнии нигоҳ дошташуда (сколиоз, миопатия, энсефалит).

Сабабҳои деформатсияи модарзодии дастгоҳи остеоартикулярӣ ҳам омилҳои экзогенӣ ва ҳам эндогенӣ, нуқсонҳои ирсӣ мебошанд:

Омилҳои экзогенӣ инҳоянд: физикӣ (таъсири гармӣ); таъсири радиоактивӣ; таъсири кимӣёвӣ (заҳр, машрубот); бемориҳои сироятӣ (грипп, сурхак); омилҳои ғизоӣ (набудани сафедаҳо, намакҳо, витаминҳо).

Омилҳои эндогенӣ иборатанд аз: бемории модар ҳангоми ҳомиладорӣ; нуқсонҳои гормоналӣ; номутобиқатии иммунобиологӣ.

Оқибатҳои нуқсонҳои ирсӣ метавонанд инҳо бошанд:

- пурра набудани як ё якчанд узвҳо; ампутатсияи қисман модарзодӣ (набудани қисми узв);

- буғумҳои бардуруғи модарзодӣ;

- констраксияҳои амниотикӣ (ба таври сунъӣ кушодани ҳалтаи амниотикӣ - искусственное вскрытие плодного пузыря);

- таассуроти филиформии модарзодӣ дар тамоми сегментҳои дастҳо ё ангуштҳо, ки бофтаҳои нармро даврашакл фаро мегиранд.

Инчунин, шаклҳои зерин метавонанд ҳамчун нуқсонҳои узвҳои мушакҳо вучуд дошта бошанд: фалаҷи Эрб - фалаҷи дасти қудак, ки дар натиҷаи осеби асабҳои бракиалӣ ҳангоми таваллуд ба вучуд омадааст (як ҳолат дар 400- ҳолати таваллуд).

Аломатҳо: Як даст ба ақиб меафтад ва ба фарқ аз дасти дигараш ҳаракат намекунад. Ин беморӣ бештар дар кӯдаконе пайдо мешавад, ки бори аввал дунбол таваллуд шудаанд. Артритҳои наврасӣ - илтиҳоби буғумҳо дар кӯдакони 5-10 сола. Аҳволи қудак чандин сол боз бемайлони бад мешавад.

Сабабҳои дақиқро муайян кардан ғайриимкон аст, аммо баъзан он ба қобилияти системаи имунӣ муқовимат ба микроорганизмҳо вобаста аст. Ин беморӣ ирсӣ нест, аз иқлим, ғизо ва тарзи зиндагӣ вобаста нест, ба қобилиятҳои равонии қудак таъсир намерасонад.

Инфексияҳои устухон (остеомиелит) - мушқилиҳо пас аз ҷароҳатҳо, сӯхтаҳо, захмҳо, ки аксар вақт дар кӯдаконе, ки дар дастҳо ва пойҳо ҳассосият надоранд (якҷояшавии ҳароммағз, осеби ҳароммағз) пайдо мешаванд.

Барангезандаҳо: занбӯруғҳо, бактерияҳо (домана, сил, стафилокок (бактерияҳои лӯндашакли хӯшамонанд, ки боиси фасадҳои гуногун мегардад). Бемориҳо солҳо тӯл мекашанд, ки боиси вайроншавии устухонҳо, маъҷубияти вазнини қисмонӣ мегарданд.

Таботати тиббӣ тавсия дода мешавад. Туберкулези сутунмӯҳра (бемории Потт, ба обу арақ ғутидан) як шакли бемории сили устухонҳо ва буғумҳо мебошад. **Сабаб:** омилҳои номусоиди дохилӣ (камғизоӣ, бемориҳои сироятӣ, шароити бади зиндагӣ). Агар имконпазир бошад, таботати барвақт ба барқароршавии самараноктар оварда мерасонад.

Рахит як бемории маъмул бо нуқсонҳои мубодилаи моддаҳо ва нуқсонҳои

назарраси ташаккули устухонҳо (заифӣ устухонҳо), нарасидани витамини **D** дар бадан мебошад. Дар натиҷаи истеъмоли нокифояи хӯрокҳои дорои витамини **D** (шир, раған, чигар, рағани моҳӣ), нокифояи ултрабунафш (офтоб) инкишоф меёбад.

Остеогенези номукамал. Камбудии модарзодии бофтаи устухон, ки бо ноустувории устухон, баъзан аз сабаби омилҳои ирсӣ зоҳир мешавад. Кудак ё ҳам, қач таваллуд мешавад. Дасту пойҳо ё устухонҳои шикаста баъдтар пайдо мешаванд. Аз сабаби шикастан ва ҳам шудани устухонҳои зиёд ин гуна кӯдакон қадшон хурд боқӣ монда, дертар роҳ мераванд ва баъзан аз сабаби шикастан роҳ гаштан ғайриимкон мегардад. Табобат комилан ғайриимкон аст. Беморӣ ба қобилияти равонӣ таъсир намерасонад, кӯдакон дар мактаб бомуваффақият таҳсил мекунанд.

Дворфизм (кӯдаконе, ки қадпаст ҳастанд). Беморие, ки ба афзоиши муътадили бадан ҳалал мерасонад (дар як ҳолат аз панҷ – ирсӣ мешаванд). Афзоиши суст ба омилҳои зерин вобаста аст:

1) афзоиши маъмулан суст - барои баъзе кӯдакон суст инкишоф ёфтан ва дертар ба синни балоғат расидан табиист:

2) нашъунамои хурди муқаррарӣ - агар як ё ҳарду волидон аз афзоиши миёна камтар бошанд;

3) камғизой - бемории тӯлонӣ ё табобати доруворӣ.

4) Дар раванди таълим кӯдакони гирифтори нуқсонҳои узвҳои мушакӣ метавонанд аз сабаби хусусияти бемории як қатор мушкilotро аз сар гузаронанд. Барои мувофиқ кардани оптималии раванди таълим нисбат ба чунин кӯдакон барои омӯзгор-дефектолог мактаби инклюзивӣ зарур аст, ки дар бораи хусусиятҳои инкишофи психофизикии онҳо ва душвориҳои маъмулие, ки ҳангоми азхудкунии маводи таълимӣ ба вучуд меоянд, дониши мувофиқ дошта бошанд.

5) Кӯдакони гирифтори нуқсонҳои узвҳои мушакӣ як категорияи аз ҷиҳати клиникӣ, раваншиносӣ ва педагогӣ гуногунии одамон мебошанд. Тибқи маълумоти омӯрӣ, ҳар даҳумин кудакӣ маъҷуб бар асари бемориҳои узвҳои устухон маъҷуб мешавад. Ба таври шартӣ онҳоро ба ду гуруҳ тақсим кардан мумкин аст:

- нуқсонҳои ҳаракати ортопедӣ (қобилияти нигоҳ доштани сутунмӯҳраи шахс дар ҳолати оптималие, ки дар он ӯ комилан истироҳат карда метавонад -способность поддерживать позвоночник человека в оптимальном положении, в котором он может полностью расслабиться) ва асаб, ки ҳар кадоми онҳо вариантҳои гуногуни дастгирии психологию педагогӣ ва фароҳам овардани шароити махсуси педагогиро талаб мекунанд.

-мувофиқи таснифи психологию педагогии нуқсонҳои ҷисмонӣ ва руҳии кудак, барои дохил кардан ба бонки маълумотҳои маҳаллӣ дар асоси (Қарори Вазорати маорифи ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон), дисфунксияҳои (ҳалалдор шудани фаъолият - нарушение деятельности) системаи мушакҳо ду категория тақсим карда мешаванд.

а)пушидан - маҳдудиятҳо дар фаъолияти муҳаррикӣ ҳангоми нигоҳ доштани қобилияти ҳаракатӣ мустақил;

б)-маҳдудиятҳои фаъолияти, ки воситаҳои ёрирасони ҳаракатро талаб мекунанд. Бо вучуди ин, ҳамаи кӯдакони гирифтори нуқсонҳои мушакӣ барои амалӣ намудани нерӯи иҷтимоӣ ва тарбиявии худ бинобар як қатор мушкilotе, ки ҳангоми иҷрои вазифаҳои муайяни ҳаёт ба миён меоянд, ба дастгирии ҳамаҷониба ниёз доранд.

Дар ҳамаи ин мавридҳо истилоҳи «фалаҷ» маънои тамоман набудани ҳаракатро надорад. Фалаҷи мағзи сар амали патологӣ амали муҳаррикӣ мебошад. Нуқсонҳои муҳаррикӣ асосан дар рафтори ноустувор, суст, душвории мустақилона баромадан ва фуромадан ба зинаҳо, иҷрои корҳои худхизматрасонӣ зоҳир мешавад. Дар баъзе мавридҳо фалаҷи мағзи сар бо хуруҷи рагкашӣ, эпилептикӣ ҳамроҳӣ мекунад.

Таснифи байналмилалӣ омори бемориҳо навъҳои зерини фалаҷи мағзи сар мавҷуданд:

- фалачи спастикии (зарар ба рудаи пирамида дар ҳама гуна сатҳ -повреждения пирамидного пути на любом уровне) мағзи сар;
- диплегияи спастикӣ (намуди фалачи мағзи сар);
- гемиплегияи кудакон (аз даст додани қобилияти ҳаракатҳои ихтиёрӣ, инчунин фишори назаррас дар мушакҳо вучуд дорад);
- фалачи дискинетикӣ (бо оҳанги мушакҳо алоқаманд аст, ки аз муътадил то возеҳ аст -связан с мышечным тонусом, который колеблется от умеренного до выраженного) мағзи сар;
- фалачи мағзи сар;
- намуди дигари фалачи мағзи сар;
- фалачи мағзи сар, номуайян.

Паҳншудатарин фалачи мағзи сар (то 75% ҳамаи ҳолатҳо).

Диплегияи (шакли фалачи мағзи сар, синдроми Литл -форма ДЦП, синдром Литтля) спастикӣ (наҷот додан) баъзан ҳамчун бемории Литтл тавсиф карда мешавад. Ҳамчун раққасии доимӣ ва вазнин бо кашиши мушакҳо зоҳир мешавад, ки дар он ҳолати саҳтшавӣ вучуд дорад. Аломатҳои аз ҳама хоси неврологӣ ин шиддатнокии ҳаракат ва қобилияти истироҳат кардани мушакҳо мебошанд. Вайрон кардани тонус норасоии функсияҳои зерикортикиро (подкорковые) инъикос мекунад. Балансшавии тонуси мушакҳо дар якҷоягӣ бо заъфи мушакҳо боиси душворӣ ё ҳатто имконнопазирии ҳаракатҳои ихтиёрӣ мегардад. Вале маҳз ташаккул ва инкишофи ҳаракатҳои ихтиёрӣ дар ҳавасмандгардонии қори фаъолияти олии асаб яке аз нақшҳои асосиро мебозад.

Атетозро (ҳаракатҳои беихтиёр, суст ва ҷӯшон- непроизвольный поток непроизвольных, медленных, извивающихся движений) мушоҳида кардан мумкин аст, ки он дар ҳаракатҳои беихтиёр, аз ҳад зиёд бо оҳанги баланд, аксаран гардиш ифода меёбад, ки ҳаракатӣ кирмҳо ё ҳаракатӣ нашъунамои растаниро ба хотир меорад. Атетоз бо ғазаби чехра ҳамроҳӣ мекунад, ки аксар вақт ба чехра ифодае мебахшад, ки баъзан боиси баҳодихии нодурусти қобилиятҳои равонии кудак, ҳатто дар сурати доштани зеҳни баланд мегардад.

АДАБИЁТ

1. Габеева, Л.Л. Коррекционная работа с детьми с нарушениями опорно-двигательного аппарата: пособие для вузов по спец. «Интегрированное обучение и воспитание в школьном (дошкольном) образовании», «Логопедия». Л.Л. Габеева. - Могилев: МГУ имени А.А. Кулешова, 2014. - 92 с.
2. Жигорева, М.В. Дети с комплексными нарушениями в развитии : педагогическая помощь: учебное пособие для вузов. М.В. Жигорева. - М: Академия, 2008. - 240 с.
3. Миненкова, И.Н. Основы методики коррекционно-развивающей работы: учеб.-метод. Пособие. И.Н. Миненкова, В.В. Радыгина, Е.А. Якубовская. - Мн : БГПУ, 2013. – 212 с.
4. Михайлова, Е.Н. Основы Методики коррекционно-развивающей работы с детьми с тяжелыми и (или) множественными нарушениями физического и (или) психического развития: учебно-методическое пособие для вузов по спец. 1-03 03 01 Логопедия. Е.Н. Михайлова, Н.С. Жлудова. - Мозырь: МГПУ имени И.П. Шамякина, 2017. - 284 с.
5. Селевко, Г.К. Технологии обучения и воспитания детей с проблемами. - М.: НИИ школьных технологий, 2005. -144 с.

БЕМОРИҲОИ СИСТЕМАИ АСАБ, ПАТОЛОГИЯИ МОДАРЗОДИИ УЗВҲОИ УСТУХОН ВА ҶАРОҲАТҲОИ СИСТЕМАИ МУШАКҲО

Муҳаккиқ дар мақолаи илмӣ дар бораи ҷаҳони муосир системаҳои гуногуни

таълими махсус барои кӯдакони гирифтори бемориҳои функсияҳои сусти системаи мушакҳо вучуд доранд. Ин системаҳо мундариҷаи якхела доранд, аммо роҳҳои татбиқи он гуногунанд. Таълими бармаҳалии махсуси кӯдакон аз лаҳзаи таваллуд зарур доништа мешавад. Мазмуни ин таълим бо пайдарҳамии ташаккул ва инкишофи қобилиятҳои гуногуни қудак дар онтогенез алоқаманд аст.

Ҳадафи асосии таълими махсус барои кӯдакони гирифтори бемориҳои функсияҳои сусти системаи мушакҳо омодагӣ ба ҳаёт дар ҷомеа нақши муассирро мебозад. Инкишофи шахсии қудак ҳамчун афзалияти аввалиндараҷа ва ба волидон нақши пурраи тарбияи фарзанд иштироккунандагони ҷараёни педагогӣ дода шуд.

Калидвожаҳо: кӯдакон, узв, устухон, беморӣ, системаи асаб, патологияи модарзодӣ, устухон, беморӣ, пайдошуда, ҷароҳат, мушак.

ЗАБОЛЕВАНИЯ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ, ВРОЖДЕННЫЕ ПАТОЛОГИИ КОСТНЫХ ОРГАНОВ, НЕОТЛОЖНЫЕ И ТРАВМЫ МЫШЕЧНОЙ СИСТЕМЫ

Исследователь в научной статье о современном мире предлагает различные системы специального образования для детей с заболеваниями слабых функций опорно-двигательного аппарата. Эти системы имеют одинаковое содержание, но разные способы его реализации. Преждевременное специальное образование детей считается необходимым с момента рождения. Содержание этого образования связано с последовательностью формирования и развития различных способностей ребенка в онтогенезе.

Основная цель специального образования детей с заболеваниями слабых функций опорно-двигательного аппарата – подготовить их к жизни в обществе. Личностное развитие ребенка отводилось на первое место, а родителям отводилась вся роль воспитания детей, участников педагогического процесса.

Ключевые слова: дети, орган, кость, заболевание, нервная система, врожденная патология, кость, заболевание, приобретенное, травма, мышца.

DISEASES, CONGENITAL BONE ORGANS PATHOLOGIES, URGENT AND INJURIES OF THE MUSCLE SYSTEM

In a scientific article about the modern world, the researcher offers various systems of special education for children with diseases of the weak functions of the musculoskeletal system. These systems have the same content, but different ways of its implementation. Premature special education of children is considered necessary from the moment of birth. The content of this education is associated with the sequence of formation and development of various abilities of the child in ontogenesis.

The main goal of special education of children with diseases of the weak functions of the musculoskeletal system is to prepare them for life in society. The child's personal development was given first place, and parents were given the entire role of raising children, participants in the educational process.

Keywords: children, organ, bone, disease, nervous system, congenital pathology, bone, disease, acquired, injury, muscle.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хушвахтова Таманно Мабатшоевна магистри курси 1-уми ихтисоси логопедия, факултаи психология Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Тел: 501920707

Сведения об авторах: Хушвахтова Таманно Мабатшоевна, магистр 1-го курса по специальности логопедии факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айны. Тел: 501920707

About the authors: Khushvakhtova Tamanno Mabatshoevna. 1st year master's student in speech therapy, Faculty of Psychology, Tajik State Pedagogical University named after S. Aina. Tel: 501920707

ФАРОҲАМ ОВАРДАНИ ШАРОИТИ ТАЪЛИМӢ БАРОИ КӢДАКОНИ СУСТШУНАВО ВА НОШУНАВО ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТӢ

Барои кӯдакони сустишунаво ва ношунаво сарфаҳм рафтани калимаҳо аз тарафи муҳити оилавӣ гузаронида мешавад. Омӯзиширо барои фаҳмонидани чунин супоришҳо (калимаҳо) оғоз намудан бо маврид аст, масалан: *хез, шин, ин ҷо биё, биёр, бубар ва ғайра*. Аввал ба кӯдаки сустишунав дар амал нишон додан лозим аст, ки чӣ тавр кӯдаки шунаво супоришҳои *“шин!”* ва *“ба назди ман биё!”*-ро иҷро мекунад. Сипас бо ин супоришҳо ба кӯдаки сустишунав муроҷиат кардан даркор аст, ки ӯ ҳам бо воситаи тақлид ин супоришҳоро иҷро намояд. Диққати кӯдакро ба ҳаракати лабҳо ҷалб намуда, калимаҳоро бо овози баланд талаффуз намуда, аз курсии худ хестанро ҳангоми талаффузи калимаи *“хез”* ва нишастанро ҳангоми талаффузи *“шин”*, омаданро бо муроҷиати *“ба назди ман биё”* омӯзонидан лозим аст. Рӯзҳои дигар супоришҳои *“ба назди модарат рав”, “ба назди апаат рав”* ва монанди инро илова бояд кард.

Машқҳои зикршударо дар рӯзҳои аввали машғулиятҳо то пурра аз худ шуданашон такрор намудан лозим аст. Барои мустаҳкамкунии дарсҳо ҳар рӯз супоришҳои рӯзҳои пешро такрор намудан лозим аст. Вақте боварӣ ҳосил кардед, ки кӯдак ҳамаи супоришҳоро сарфаҳм меравад, онҳоро дар варақаҳо бо ҳарфи калон навишта, дар ҷойҳои намоён овезед.

Ҳамин тариқ, рӯйхати ин супоришҳоро волидайн низ дар хона меовезанд. Аз рӯи ин супоришҳо атрофиён медонанд, ки бо кадом калимаҳо ба кӯдакони сустишунав муроҷиат кардан лозим аст. Пас аз ин, ба кӯдак бо ибораҳои, ки дар онҳо номҳои ашӯҳои *ҳархела мавҷуданд, муроҷиат намудан лозим аст. Бо истифодаи калимаҳои “биёр”, “бидех”, “бубар”, “нишон деҳ”* ба кӯдак номҳои ашӯҳои бисёрро омӯختан мумкин аст. Ба кӯдак бо ин супоришҳо *“хирсчаро бидех”, “зочаро бидех”, “қаламро бидех”* (ашӯҳо бояд дар пеши кӯдак намоён бошад) муроҷиат кунед, охишта-охишта фарқ намудани номи ашӯҳоро ёд мегирад.

Пас аз худ намудани номи ин ашӯҳо шумораи онҳоро зиёд намоед. Агар ин гуна ашӯҳо мавҷуд набоянд, аз сурати онҳо метавонед истифода баред. Ба воситаи муроҷиат ба кӯдак: *қаламро биёр, китобро бидех, зочаро бидех, курсиро биёр, либосро деҳ, кулохро деҳ* ва ғайра миқдори зиёди калимаҳоро ба кӯдак омӯзонидан мумкин аст. Бо мақсади мустаҳкам намудани номи ашӯҳо дар хотири кӯдак лотоҳои суратдорро истифода бурда метавонед.

Дар ин ҳангом, бо зиёд гардидани захираи калимаҳои фаҳмо ба кӯдакони талаффузи ин калимаҳоро омӯзонидан лозим аст. Вале омӯзиши нутқи фаъол бо суръати пасттар инкишоф меёбад, чунки ҳаракати узвҳои нутқ ҳоло фаъол нест. Дар ин давра кӯдак бояд талаффузи номи худ ва наздиконашро ёд гирад ва ба саволҳои *“Номат чист?”, “Номи падарат чист?”* бо талаффуз ҷавоб дода тавонад. Дар ин давра кӯдак бояд тарзи дурусти талаффузи садонокҳо ва дуруст гузоштани задаро дар калима ёд гирад. Ҳамин тариқ, кӯдак истифодаи ин калимаҳоро дар гуфтугӯ ва нутқ меомӯзад.

Давраи аввали омӯзиши нутқ бояд барои аз худ намудани луғат калимаҳо дар мавзӯҳои оила, бозичаҳо, бозихо, ҳайвонҳои хонагӣ ва ваҳшӣ, мева ва сабзавотҳоро истифода шаванд, яъне ба кӯдак он калимаҳоро омӯзонидан лозим аст, ки дар муносибат бо атрофиён ба ӯ заруранд. Ин маънои онро дорад, ки кӯдак дар навбати аввал бо калимаҳои шинос мешавад, ки мазмунҳои онҳоро медонад. Дар баробари ин, ҳатто кӯдакро доимо ислоҳ кардан лозим аст. Барои бой гардонидани захираи луғавӣ сайругашт дар табиат, ташриф ба мағозаҳо, почта, беморхона ва дигар муассисаҳо, ки имкони ба ашӯҳои нав шинос шудан ҳаст, ғайриинҳом мебошад. Истифодаи хурдтарин

вокеаҳое, ки дар атрофи кӯдак рух медиҳанд, номбар намудани ин вокеа, ҳодисаҳо хеле муфид мебошад: *афтид, лағжид, хандид, хурсанд шуд, хафа шуд, бурд кард, бохт, фаҳмид, медонад, тарсид, монда шуд, шамол, борон, офтоб, хунук, рӯшноӣ, гарм* ва ғайра. Ба таври сохта нишон додани ҳодисаҳои ҳаёти рӯзмарра ниҳоят душвор аст, аз ҷониби дигар, танҳо табиӣ будан барои аз худ намудани калимаҳои нав кӯмак мерасонад. Манбаи дигари пурра намудани захираи луғавии кӯдакон сӯҳбат доир ба расмҳои нақшдор ва расмҳои силсилавӣ мебошад, ки аз рӯи онҳо бояд ҳикояҳо тартиб дода шавад. Албатта, ин корро низ омӯзгор оғоз менамояд ва волидайн давом медиҳанд. Бо кӯдак расмҳои нақшдорро тамошо карда, номи ашёҳо ва шахсони иштироккунандаро муайян мекунанд. Ҳангоми кор бо расмҳои силсилавӣ, бояд ҳамроҳи кӯдак силсилаи расмҳоро ба тартиб гузорем ва сипас аз рӯи он ба тартиб додани ҳикоя шурӯъ намоем. Вобаста ба имкониятҳои нутқи худ кӯдак метавонад фаъолнокии худро зохир намояд. Агар кӯдак қобилияти бо ғалатҳо баёни нақро дошта бошад, ба ӯ ин корро мустакилона супорида, хатоҳои содир намудаашро ислоҳ бояд кард. Бо ислоҳ хатоҳоро камтар намудан мумкин аст. Агар барои кӯдак нақли мустакилона дастнорас бошад, дар ин ҳолат машғулиятҳоро чунин гузаронидан лозим мешавад: Омӯзгор аз рӯи расмҳо нақро оғоз мекунад ва кӯдак аз рӯи нақли омӯзгор такрор мекунад. Калимаҳои асосиро бояд як чанд маротиба такрор кард. Чунин расмҳои нақшдор барои кӯдакони томақтабӣ ва мактаббачагони хурдсол ҷоп карда мешаванд.

Барои хурдтаракон бошад, аз китобчаҳои расмдор истифода бурдан ба мақсад мувофиқ аст. Дар бисёр мавридҳо, навбати аввали омӯзиши нақшҳои афсонавӣ барои кӯдакони сустшунавое, ки захираи луғавии камтар доранд, чандон фаҳмо нест. Барои ҳамин, бо истифодаи зочаҳо ва бозичаҳо бозичҳои нақши зеринро ташкил намудан лозим аст: *“Дар мағоза”, “Дар беморхона”, “Дар сартарошхона”, “Дар ошхона”* ва ғайра.

Инчунин фароҳам овардани шароитҳои таълими барои кӯдакони сустшунаво ва деркаршуда ба муассисаҳои таҳсилоти дар аввал кӯдаконро бо биноҳои гурӯҳӣ шинос кунед: утоқи гурӯҳӣ, хоб, хочатхона, утоқи либоспӯшӣ, синфхона. Бозид аз ҳама биноҳо бо як ҳикояи эҳсосоти дар бораи он, ки дар ин ҳуҷра чӣ кор карда мешавад, намоиши амалҳо ва имову ишораҳои табиӣ. Ба кӯдакон омӯzed, ки дар гурӯҳ (гӯшаи бозичаҳо, гӯшаи табиат ва ғ.), дар утоқи либоспӯшӣ (чевони худро пайдо кунед), дар хонаи хоб (кати онҳо, курсии баландашонро пайдо кунед).

Майдони бозӣ. Ба кӯдакон омӯзонед, ки дар ҳудуди майдончаи бозӣ сайру гашт кунанд, ба онҳо таълим диҳед, ки ҳангоми сайру гашт дар ҳудуди майдони бозии худ бошанд, даромадгоҳро ба бинои кӯдакостон нишон диҳед.

Таҷҳизоти майдончаҳои бозӣ (куттии қум, гардиш, нардбон) ҷорӣ кунед.

Оилаи кӯдакон. Шинохтан ва номгузори кардани кӯдакон, калонсолон ва коргарони гурӯҳро омӯzed. Аз аксҳо шинос шудан ва номи аъзоёни оилаи худро (модар, падар, бибӣ) ёд гиред.

Бозичаҳо. Дар гӯшаи бозӣ кӯдаконро бо бозичаҳо шинос кунед, ба онҳо фарқ кардан ва номгузори бозичаҳоро омӯzed (бозичҳои «Сумтаи аҷоиб», «Кӣ дорад?», «Бозичаи кист?»). Либос, пойафзол. Ба кӯдакон таълим диҳед, ки мақсади либос ва пойафзолро фаҳманд. Дар утоқи либоспӯшӣ ба либосу пойафзол нигоҳ кардан. Ба кӯдакон тарзи нигоҳубини либосро нишон диҳед (чӣ тавр шустан, дарзмол кардан, печондан, овехтани либос).

Намоиши либосҳои лӯхтак! Фаҳмидани пайдарпайии амалҳо ҳангоми либоспӯшӣ ва либоспӯшӣ (бозичҳои «Лӯхтак бархост», «Биёед, лухтакро барои сайру пӯшонем»). Ба кӯдакон таълим диҳед, ки ашёи либос ва пойафзолро номбар кунанд.

Обу ҳаво. Табиат. Шароити обу ҳаворо мушоҳида кунед (офтоб мепошад, борон меборад, шамол мевазад, барф меборад, хунук, гарм). Кӯдаконро бо ашёи бечон (об, қум, ях, барф) шинос кунед. Шиносии амалӣ бо ҳосиятҳои ашёи бечон (об ҷорӣ мешавад, қум рехта мешавад, барф, яхҳо об мешавад).

Сабзавот ва меваҳо. Намоиши объектҳои табиӣ. Баррасии сохтори дохилии онҳо. Фарқ кардани онҳо аз рӯи таъм, бӯй, ранг, шакл. Муқоисаи сабзавот ва меваҳои хом ва пухта, пурра ва буридашуда. Намоиши хӯрокҳо аз сабзавот ва меваҳо (шӯрбӯи сабзавот, кошонаи хуснҳо, компотҳо, шарбатҳо, мураббо ва ғ.). Сайёҳатҳо ба боғ, сабзавот, магазини сабзавоту мева, бозор ва ғайра. Азназаргузаронии расмҳои, ки боғ, сабзавот, бозори сабзавотро тасвир мекунад. Муносибати байни объектҳои табиӣ ва тасвирҳои онҳо (расмҳо, думҳо). Номгузори сабзавот ва меваҳо, амалҳо, аломатҳо; хабар дар бораи он, ки он дар кучо мерӯяд, аз кучо харида шудааст, кӣ меҳӯрад ва ғайра.

Мониторинги фаъолияти кӯдаконе, ки мошинҳоро (самолётҳо, қатораҳо) идора мекунад, дар онҳо савор мешаванд (парвоз, бодбон) ва ба мусофирон хизмат мерасонанд. Фарқият ва номгузори воситаҳои нақлиёте, ки дар расмҳо, суратҳо ва ғайра тасвир шудаанд, бо бозичаҳо (мошин, автобус, қатора, қайқ ва ғ.) алоқамандӣ доранд.

Васеъ ва аниқ кардани фикру мулоҳизаҳо аз рӯи ҳамаи мавзӯҳои, ки дар давоми соли аввал дар вақти сайёҳатҳо, тамошои фильмҳо, намоишҳои оинаи нилгунӣ кор карда баромада шудаанд. Ҷамъовари таассуроти нав ҳангоми тамошои объектҳои табиӣ ва тасвирҳои онҳо. Бо ғанӣ гардонидани афкор тавассути шиносӣ бо сохтор ва хусусиятҳои асосии объектҳои мушоҳидашуда. Тавсифи ашё (Он чист? Дар кучо зиндагӣ мекунад (мерӯяд)? Аз чӣ сохта шудааст? (Ранг, шакл, андоза).

Одамон ва фаъолияти онҳо. Донишони номи ҳамаи кӯдакони гурӯҳ, донишони таркиби оилаи шумо (модаркалон, бобо, модар, падар, бародарон, хоҳарон). Қобилияти фаҳмидан ва гуфтан, ки кӣ чӣ кор мекунад, дар кучо кор мекунад, чӣ кор карда метавонад ва чӣ кор карданро дӯст медорад. Васеъ намудани маълумот дар бораи касби кӯдакон ва фаъолияти онҳо (муаллим, омӯзгор, фаррош, сарбоз).

Васеъ намудани маълумот дар бораи фаслҳо, тағйирёбии мавсимии табиат, дар амал муқаррар намудани вобастагии фаъолияти инсон ва рафтори ҳайвонот аз обу ҳаво. Ғанӣ гардонидани мафҳумҳои муваққатӣ вобаста ба кор аз рӯи тақвим, муқаррар намудани тартиби навбатдорӣ, омӯзиши речаи ҳаррӯза (вақти сол, рӯзҳои ҳафта, қисмҳои рӯз, соатҳо).

Одамон ва фаъолияти онҳо. Гирифтани маълумоти нав дар бораи кори волидон ё ҳешовандони наздики худ (дар кучо ва кӣ кор мекунад, рӯзҳои корӣ ва рӯзҳои истироҳат, вақти таътил ва дигар маълумот).

Вусъат додани тасаввурот дар бораи фаъолияти кӯдакон дар касбҳои маъмултарин: табиб, фурушанда, сартарош ва ғайра. Шиноси амалӣ бо натиҷаи кори кӯдакон, бо истехсоли ашёе, ки моро дар ҳаёти ҳаррӯза ихота мекунад. Либос ва пойафзол, мошин, ҷузди хона зарф ва ғайра аз кучо ва аз чӣ тайёр карда мешаванд.

Васеъ намудани маълумот дар бораи ҳайвонот ва наботот. Ҳайвоноти дарранда, ҳайвоноти кишварҳои гарм; растаниҳои саҳро, ҷангал, боғ, сабзавот.

Идҳо ва фароғат. Зодрӯзи кӯдакон ва калонсолон. Қобилияти фаҳмондан, ки ид кай буд ва хоҳад буд, дар шаҳр, дар хона ё дар кӯдакостон чӣ гуна ҷашн гирифта мешавад, киро бояд ва чӣ гуна табрик кард. Ин гуна бозихоро ташкил намуда, омӯзгор ё модар нақшҳоро байни худ, кӯдак ва зочаҳо тақсим менамоянд.

Хулоса, дар ҷараёнибозӣ калимаҳои пештар азхудшударо тақрор намуда, ҳамзамон, калимаҳои навро омӯзонидан мумкин аст. Бо ин восита мо барои кӯдакони суштунаво ва деркаршуда шароитҳои таълимӣ

фароҳам оварда онҳоро ба муассисаҳои махсус тахсилоти сафарбар менамоем.

АДАБИЁТ

1. Пелымская Т. В. Формирование устной речи дошкольников с нарушенным слухом: Пособие для учителя-дефектолога. Т. В. Пелымская, Н. Д. Шматко. М.:

- ВЛАДОС, 2003. 223 с. 14. Р. Ф. Ф. Методика обучения произношению в школе глухих: Пособие для учителей
2. Зыкова Т. С. Социально-бытовая ориентировка в специальных (коррекционных) образовательных учреждениях I и II вида: Пособие для учителя. Т.С. Зыкова, Э.Н.
3. Королевская Т. К. Развитие слухового восприятия слабослышащих детей в специальных (коррекционных) образовательных учреждениях II вида: пособие для учителя : в 2 ч. Т.К.
4. Назарова Л. П. Методика развития слухового восприятия у детей с нарушениями слуха. М.: ВЛАДОС, 2001. 287 с.
5. Камарова А.А. Сообщество глухих и жестовый язык г Москва 2020 страница 11-35

ФАРОҲАМ ОВАРДАНИ ШАРОИТҲОИ ТАЪЛИМӢ БАРОИ КӮДАКONI СУСТШУНАВО ВА ДЕРКАРШУДА БА МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТӢ

Мухаккиқ дар мақолаи илмӣ дар бораи фароҳам овардани шароитҳои таълимӣ барои кӯдакони сустишунаво ва деркаршуда ба муассисаҳои таҳсилоти ақидаҳои хешро иброз менамояд. Ӯ қайд менамояд, ки омӯзиш барои кӯдакони сустишунаво ва деркаршуда аз фаҳмонидани супоришҳо ё калимаҳо оғоз мешавад. Якҷанд калимаҳоро ба шакли мисол пешниҳод менамояд. Ба монанди дар мағоза, дар беморхона, дар сартарошхона, “дар ошхона, афтид, лағжид, хандид, хурсанд шуд, хафа шуд, бурд кард, бохт, фаҳмид, медонад, тарсид, монда шуд, шамол, борон, офтоб, хунук, рӯшноӣ, гарм, номат чист?, номи падарат чист?, қаламро биёр, китобро бидех, зочаро бидех, курсиро биёр, либосро деҳ, кулохро деҳ, хирсчаро бидех, зочаро бидех, қаламро бидех, биёр, бидех, бубар, нишон деҳ, ба назди модарат рав, ба назди апаат рав, шин, ба назди ман биё, хез, шин, ин ҷо биё, биёр, бубар ва ғайра.

Ин калимаҳоро пеш аз ба мактаб рафтани кӯдакони сустишунаво ва деркаршуда бояд омӯзонида шавад.

Калидвожаҳо: кӯдакон, сустишунаво, деркаршуда, муассиса, таҳсилот, калима, ҷумлаҳо, шароит, таълим.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛОВИЙ ДЛЯ СЛАБОСЛЫШАЩИХ И ГЛУХИХ ДЕТЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

В научной статье исследователь высказывает свои взгляды на создание условий обучения для глухих и умственно отсталых детей в образовательных учреждениях. Он отмечает, что обучение глухих и умственно отсталых детей начинается с объяснения задач или слов. Некоторые слова представлены в виде примеров. Например, в магазине, в больнице, в парикмахерской, «на кухне, упал, поскользнулся, засмеялся, порадовался, расстроился, выиграл, проиграл, понял, знает, испугался, устал, ветер, дождь, солнце». , холодно, светло, тепло, как тебя зовут?, как зовут твоего отца?, ручку принеси, книгу дай, зочу дай, стул принеси, одежду дай, шапку дай, дай мне медведя, дай мне девочку, дай мне ручку, принеси мне, дай мне, покажи мне, иди к своей матери, иди к своей тете, сиди, иди ко мне, вставай, сиди, иди сюда, принеси мне , и т. д.

Этим словам следует учить глухих и умственно отсталых детей до того, как они пойдут в школу.

Ключевые слова: дети, нарушения слуха, задержка, учреждение, воспитание, слово, предложения, условия, воспитание.

PROVIDING EDUCATIONAL CONDITIONS FOR DEAF AND HARD-TO-HEAR CHILDREN IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

In the scientific article, the researcher expresses his views on creating learning conditions for deaf and mentally retarded children in educational institutions. He notes that teaching

deaf and mentally retarded children begins with explaining tasks or words. Some words are presented as examples. For example, in a store, in a hospital, in a hairdresser, "in the kitchen, fell, slipped, laughed, was happy, was upset, won, lost, understood, knows, was scared, tired, wind, rain, sun.", cold, light, warm, what is your name?, what is your father's name?, bring me a pen, give me a book, give me zochu, bring me a chair, give me clothes, give me a hat, give me a teddy bear, give me a girl, give me a pen, bring me, give me, show me, go to your mother, go to your aunt, sit down, come to me, get up, sit down, come here, bring me, etc.

These words should be taught to deaf and mentally retarded children before they go to school.

Keywords: children, hearing impairment, delay, institution, upbringing, word, sentences, conditions, upbringing.

Маълумот дар бораи муаллиф: Розикова Чаманоро Хасановна, магистранти курси 1-уми ихтисоси сурдопедагогика, факултаи психология Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Тел: 939300384 . Ҷои кор: Мактаб-интернати №5

Сведения об авторах: Розикова Чаманоро Хасановна, магистр 1-го курса по специальности сурдопедагогике факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айны. Тел: 939300384: Место работы: Школа-интернат №5

About the authors: Rozikova Chamanoro Khasanovna, 1st year master's specialty of deaf pedagogy, Faculty of Psychology, Tajik State Pedagogical University named after S. Aina. Тел: 939300384: Work place: Boarding school №5

Ҷураева Дилноза Абдурахмоновна,

магисри курси 2-юми факултаи психология

ИСЛОҲ НАМУДАНИ НУҚСОНИ НУТҚ УСУЛИ ИНКИШОФ ДОДАНИ ҚОБИЛИЯТИ ЭҶОДӢ-МУСИҚӢ ДАР ТАРБИЯ

Барои инкишоф додани қобилияти эҷодӣ-мусиқӣ дар тарбияи зебопарастӣ ва таҳаввулотӣ ахлоқии кӯдакони тарбияи томактабӣ бо муваффақият хондани суруд истифодаи афсона, чистон, тегӯяк, байт, ибораҳои халқӣ истифода намудан айди муддаҳост. Тавре мебинем, ки ибораву тегӯякҳо дар байни халқ хеле фаровон истифода бурда мешавад ва дар дохили ҳар як ибораву ҷумлаҳо чандин ҳарфҳои ҳамсадо, ба мисли б, г, д, м, н, п, р, с, т, ч, ш ва садонокҳои а, и, о, ў, ю вомаҳуранд, ки барои беҳтар гардонидани тарзи суҳангӯию хубтар садобарории кӯдакон ёрии амалӣ расонида метавонад.

Афсона, чистон, тегӯяк, байт, ибораҳои халқӣ, кӯдакони тарбияи томактабиро ба машғулиятҳои мусиқӣ бештар мегардонад. Ин чунин кӯдакони тарбияи томактабӣ ба ин васила бо назми шифоҳии халқӣ худ бештар фаро гирифта мешавад.

Шавқу рағбати кӯдакони таҳсилоти томактабӣ ба шунидани афсонаву сурудҳо торафт зиёд шуда, аз калонсолон такроран гуфтани онро хоҳиш мекунанд. Афсона бо нафосат, оҳанг ва воситаи тасвир, забони пурмазмуни содаю ширин, образҳои фаромӯшнашавандаи худ ба дили кӯдакон ба зудӣ ҷой мегирад. Дар вақти хондани афсона (ва ё дар нақш бозидан) овози қаҳрамонҳои ҳислатҳои наҷибӣ одамон, сифатҳои баланди ахлоқии онҳо ифода меёбад. Дар машғулиятҳои инкишофи нутқ мураббӣ бо тавсияҳои роҳбари мусиқӣ дар рафти хондани афсона овози парандаҳо, ҳайвонҳо, ҷонварон тақлид карда мешавад. Алабатта, дар вақти саволу ҷавоб кӯдакон низ овозро тақлид бояд кард. Сурудҳо дар аксари афсонаҳои халқии бачагона мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар яке аз машҳуртарин афсонаҳои бачагона «Бузаки чингилапо» гуфтугӯи байни бузу санг, бузу шағол ва бузу гург фақат ба шеър ифода ёфтааст.

Кӯдакон дар давраи томактабӣ овозҳои паррандагон, ҳайвонотҳоро аз худ

намуда, тақлид карда тавонанд. Роҳбари мусиқӣ паст ва баландии овозро ба кӯдакон чунин шарҳ дода метавонад. Парандаи булбул бо овози борик ва баланд месароянд. Фохтак (кукушка) овози якум баланд дуввум паст ба гӯш мерасад. Хирс бошад овози гафс ва пастро дорад. Дар тарбияи томактабӣ баъд аз хондани афсонаи “Бузаки чингилапо” чунин саволҳо гузошта мешавад. Барои чӣ бузичаҳо дар мадди аввал барои гург дарро накушоданд? Чунки овози гург хеле гафс буда, овози модари онҳо борик мебошад. Аз ин лиҳоз, онҳо дарк намуданд, ки гург модари онҳо нест.

20% бештар аз 200 хели афсонаҳо оид ба ҳайвонотро, ки дар чилди якуми дар Москва нашршуда «Куллии фолклори тоҷик» (1981) ҷой дода шудааст, афсонаҳо ташкил медиҳад, ки дар жанри шеър гуфта шудааст. Роҳбари мусиқӣ бо воситаи ин қабил афсонаҳо ба сухани манзум, яъне ба шеър тарбияи зебопарастӣ ва ахлоқии кудаконро инкишоф медиҳад.

Бинобар ин, дар забони кӯдакон баъзе аз ин афсонаҳо дар шакли назм паҳн шудааст. Монанди «Чӣ газид?», «Мурғак» ва дигарон» байни кӯдакон дар шакли боҳам машҳур аст.

Бачагони синни томактабӣ, барои шунидани афсонаҳо шавқу ҳаваси калон доранд ва хуб мешуд, ки он афсонаҳое, ки суруд доранд дар нақш даромаданро аз хурди омӯзонида шавад.

Сурудҳои афсонаи «Булбулаки саргашта» дар байни мардуми мо машҳур дар асари Ҳёте «Фоуст» (нависандаи олмонӣ) ва Эрону Афғонистон низ инъикос гардидааст, ки он чунин садо медиҳад:

Падар маро кушта,
Модар маро хӯрда.
Ҷон апеки дил сӯхта,
Устухони маро чида.
Дар кадуча андохта,
Дар шохи чанор баста.
Мо як булбулаки саргашта.

Афсонаҳои халқӣ ҳамчун маҳсули орзую ормон, ҷаҳонбинӣ, тафаккури бадеӣ, тарбияи ахлоқӣ ва завқи зебопарастии наслҳои зиёд дар тарбияи наслҳои минбаъда ҳам хизмати босазое хоҳад кард. Дар баробари ин, барои хондани шеър, тайёр намудани овоз ба кӯдакон кумак мерасонанд.

Хондани шеърҳо дар афсонаҳо дарҷ ва ранҷҳо ва кашмакашҳои инсонҳо бо табиат ва бо инсонҳои дигар аст, ки дар қолаби достонӣ баён гардидааст. Ҳар чанд афсона ба назари мо ҳаёлий аст, вале дар рӯзгори гузашта буда, инкишоф додани қобилияти мусиқӣ-эҷодӣ, тарбияи зебопарастӣ ва ахлоқӣ кудаконро ифшо додан мумкин аст.

Афсона маҳсули тафаккури бадеии байналхалқист. Бо вучуди ин, ҳар як афсона дар шароити табиӣ, таърихӣ ва ҷамъиятии ҳар халқ хусусиятҳои, обу ранге пайдо кардааст, ки онро милли метавон гуфт. Барои пеши назар овардани ин ҳодисаи ҷолиб алалхусус муқоисаи афсонаи тоҷикии «Момохолбика» ва «Шоҳдухтар қурбоққа» (Царевна лягушка) -и афсонаи русӣ кофист. Онҳо ба ҳам хеле шабеҳанд.

Афсонаҳои Акулина Ивановна муҳаббати Горкий хурдсолро ба зиндагӣ ва ҳаёт зиёд мекард. С.Айнии бузургро дар айёми хурдсолӣ афсонаҳои Тӯтапошшо мафтун менамуданд. С.Айнӣ ўро бо муҳаббати беҳамто ҳамчун образи фаромӯшнашаванда дар «Ёддошт»-ҳо тасвир менамояд. Таъсири Тӯтапошшо ба бедоршавии ҷаҳонияти эҷодии С.Айнӣ ёрӣ расонидааст.

Бояд қайд кард, ки афсонаҳои халқӣ тоҷик мазмуни бойи тарбиявӣ, аз ҷумла инкишоф додани қобилияти мусиқӣ-эҷодӣ тарбияи зебопарастӣ ва ахлоқиро дорост. Дар онҳо ҳикмати педагогии халқ дар мавзӯҳои мухталифи ахлоқ, меҳнатдӯстӣ, дӯстию рафоқат, ҳақгӯӣ, софдилӣ, хоксорӣ, устуворӣ, некхоӣ, ки аломати дараҷаи баланди маданияти кудаконро нишон медиҳанд, ифода ёфтааст.

Ба ёрии кормандони муассисаҳои томактабӣ аз ҷоп баромадани дастури таълимии «Лафзи ширин», ки ба қалами академик М.Лутфуллоев ва Л.Иматова тааллуқ дораду

онро Коллегияи Вазорати маорифи Тоҷикистон ба чоп тавсия кардааст, имкон медиҳад, ки коркунони мусиқӣ ва мураббияҳо вобаста ба гурӯҳҳо афсонаҳои дилхоҳро интихоб намуда, ба бачагон дар машғулияти суруд ва мусиқӣ таълим диҳанд.

Дар Барномаҳои таълиму тарбиявии «Роҳнамои мураббӣ»-и дар гурӯҳи миёнаи томақтабӣ барои хондан ва нақл намудан афсонаҳои «Гурги нодон», «Бузаки чингилапо», «Кулчаи ғелон», «Мурғ, мурғобӣ ва муш», афсонаи халқи русии «Шалғам» дар симоҳои дуҷум дода шудааст. Пас аз ифоданок хондани асарҳо ба кӯдакон дар бораи қору қирдори неку бади қаҳрамонҳои афсона ҳулосаи мухтасар додан зарур аст, зеро кӯдакон дар ин синну сол ба фарқ қардани қору неку бад душворӣ мекашанд. Масалан, дар вақти нақли афсонаи халқӣ «Бузаки чингилапо» нисбат ба қиребгарӣ, золимии гурги муфтиҳур, ки бе меҳнат аз ҳисоби бадбахтии дигарон зиндагӣ мекунад ва ба ҳаёти озоиштаи бузак ҳалал мерасонад. Дар дили кӯдакон адолат ва қаҳру ғазбро пайдо намуда ба бузаки меҳрубону ғамхор, ки бо меҳнати ҳалолаш Алӯл, Булӯл, Хиштаки сари Танӯрро тарбия менамояд, дилсӯзию самимият ба вучуд меорад. Алӯлу Булӯл ва Хиштаки сари Танӯр овози маҳини модарашонро аз овози дағали гурги қиребгар фарқ намуда, ҳар дафъа ҳам дарро намекушоянд. Дар дафъаи сеюм гурғ овозашро тағйир медиҳад, . Онгоҳ Хиштаки сари Танӯр, ки аз ҳама хурд буд, ба гуфтаҳои бародарони қалонаш Алӯлу Булӯл гӯш нақарда дарро мекушояд, ки дар натиҷа онҳо сабаби мусибат мегарданд. Бинед, ки дар ин афсона суруде барои кӯдакони тарбияи томақтабӣ ҳос буда, инкишоф додани қобилияти мусиқӣ-эҷодӣ ташаккул ёфта, қариб ҳамаи кӯдакон онро аз худ қарда маънои онро бо таври содда фаҳмонида метавонанд. Аз ин афсона мураббӣ ба кӯдакон тарбияи томақтабӣ қалимаю ибораҳои нав: бузаки чингилапо, шоҳакам, қистонакам, бузғола, хушрӯяку фарбеҳак, қулчаҳои ширмол, сӯян қардан қарин қалимаҳоро маънидод менамояд, ки ин захираҳои луғавӣ барои инкишофи фаъолиятм қир, қобилияти ақлӣ ва зеҳнӣ мусоидат менамояд. Роҳбари мусиқӣ бошад, бештар тарзи хондани сурудро ба кӯдакон меомӯзонад.

Кӯдакони тарбияи томақтабӣ барои инкишоф додани қобилияти мусиқӣ-эҷодӣ аз хурдӣ дар нақшҳо аз ӯҳдаи бозӣ мебароянд. Овози яке ҳамчун бузак мешавад, овози дигаре ҳамчун гурғ. Бояд кӯдакон ба монанди бузак ва гурғ тақлид намоянд. Яке аз кӯдакон бо овози қорикаш диққати дигаронро қалб менамояд:

Манам бузаки чингилапо,
Мезанам ба ҳарду по.
Қӣ бурдаст Алӯли ман,
Қӣ хурдаст Булӯли ман.
Хиштаки сари танӯри ман,
Қӣ тиру қамон дорад?
Қӣ мебарод ба қанги ман
Қӯдаки дигар овози сағро тақлид менамояд ва аз тарс ларзон-ларзон мегӯяд.
Нахӯрдаам Алӯли ту,
Нахӯрдаам Булӯли ту.
Надидам хиштаки сари танӯри ту,
На тиру қамон дорам?
На мебарод ба қанги ту.
Қӯдаки дигар овози шағолро тақлид менамояд ва мегӯяд.
Қист дар бомаки ларзонаки ман,
Хок мерезад ба ошаки явғонаки ман.
Ошаки явғонаки ман шӯр шуд,
Меҳмонаки азизаки ман кӯр шуд.

Бузак шеърӣ дар боло зикр намударо тақрор намуд. Сипас шағол низ бо хондани суруди дар боло зикр намударо тақрор намуд ва ибраз менамояд, ки бачаҳои бузакро гурғ хӯрдааст. Бузак ба ҳонаи гурғ рафта боми ӯро бо ғазб бо пой қуфта, суруди худро бо қаҳр меҳонад. Сипас дар қавоб қӯдаки дигар овози ғайси гурғ монанд мегӯяд.

Ман хӯрдаам Алӯли ту,
 Ман хӯрдаам Бӯлули ту.
 Хиштаки сари танӯри тӯ,
 Мебароям ба чанги шохи ту.

Ин гуна афсонаҳо бо забони ҷонварон (хайвонҳо) аст, ки мазмуни омӯзишӣ ва тарбиявӣ дошта, ахлоқи кӯдаконро инкишоф медиҳад. Хондани ин гуна сурудҳо дар дохили афсона ба тасвири зеҳни кӯдакон дар мавриди табиат, ҷонварон ва ҳамзистӣ ва наздикон тарбия менамояд. Нисбати тарбияи зебопарастӣ мафҳуми зиёдтарро аз худ мекунанд.

Қисми зиёди афсонаҳо дар барномаи тарбияи томактабӣ “Лавзи ширин” бо шеърҳои сурудҳо мачаззум гаштааст, ки роҷеъ ба ҳайвоноту паррандаҳо гуфта шудаанд.

Роҳбари мусиқӣ дар якҷоягӣ бо мураббия аз ин ҳулосаи дуруст бароварда, кӯдаконро ба ғапдарорӣ тарбия менамояд. Хусусияти зиёди бади аксари кӯдакон якрав буда, бо воситаи хондани афсона воситаҳои зебопарастиро аз худ мекунанд. Танҳо барои ислоҳ намудани якравии онҳо афсонаҳо дар якҷоягӣ бо роҳбари мусиқӣ қироат омӯзонида мешавад. Ин афсона бо сюжети содаю шавқовари худ кӯдаконро дар рӯҳи ахлоқӣ ҳамида, меҳнатдӯстӣ, ғамхорӣ, ёрии ҳамдигарӣ, ба душман бераҳм будан ва хушёрӣ тарбия менамояд. Кӯдак на танҳо бояд маъноӣ афсонаро аз худ намояд, балки бо овозҳои ҳархела нақш бозиди тавонад. Дар ҳамон вақт афсона диққатҷалбкунанда мешавад, ки агар дар вақти хондани шеър тақлидкорӣ дуруст ба роҳ монда шавад.

Афсонаи «Бузаки чингилапо» тарбияи ахлоқии кӯдаконро инкишоф дода, эҳсосоти отифии модарона, душмансизӣ ва ғайраҳоро маълумот дода мешавад.

Афсонаҳо яке аз жанрҳои қадимтарин, равону дилнишин, гоҷнок, дорои сюжету образҳои хуби халқӣ буда, бо хондани суруд диққатҷалбкунанда мешавад. Барои кӯдакон хондани шеърҳо дар рафти нақли афсона шавқовар гашта, рӯҳияи кӯдакон баланд бардошта мешавад. Мавзӯи афсонаҳои халқӣ гуногун буда, лаҳзаҳои зиндагӣ, қору бор, орзую умед, фикрҳои ахлоқию тарбиявӣ, рафтору кирдори одамонро дар бар мегиранд.

Афсона аз жанрҳои пахншудаи фолклорӣ буда, кӯдакон аз шунидан ва хондани суруд ба шавқ меоянд ва ҳудро дар нақши қаҳрамонони мусбати афсонавӣ тасаввур мекунанд. Дар афсонаҳои гуногуни халқӣ шеърҳои сурудҳо оварда шудаанд, ки кӯдакон онҳоро бо рағбати зиёде гӯш карда барои аз худ кардан кушиш менамоянд. Афсонаҳои халқӣ на танҳо шавқи кӯдаконро меоранд, инчунин дар хотираи онҳо нақш баста, бо воситаи мусиқӣ тарбияи ахлоқӣ ва зебопарастӣ ифшо дода мешавад.

Кӯдакон шеърҳои афсонаҳоро хонда аз рафтору кирдори баъзе ҳайвонҳо шоду масрур мегарданд ва аз рафтору кирдори дигарашон мутаасир мешаванд. Онҳо як қисм иштироккунандагони афсонаҳоро маҳкум ва дигарашонро тарафдорӣ мекунанд. Бо ҳамин роҳи усул шеърҳои аз худ карда, ҳудро ҳамчун кӯдаки доно муаррифӣ менамоянд.

Хусусияти асосии афсона нақл кардану шунидан ва хондани шеърҳои сурудҳо мебошад. Аз ин рӯ, қиссаи мазмуни афсона дар рафти суруд хондан ва аз тарафи мураббӣ дар ҳар машғулият ҷои муҳимро ишғол мекунад. Ў чун нақшофарӣ амал намуда, ба оҳанги гуфтори ҳар як қаҳрамони афсона бояд тақлид кунад. Тақлид намудан ин ба мусиқӣ дохил мешавад. Масалан, аз номи шер ғап заданӣ бошад, бояд чун шер биғуррад ва агар аз номи рӯбоҳ ғап мезада бошад, мисли рӯбоҳ ҳилаву найрангро ба қор барад. Айни муддаост, ҳамин хусусиятро дар вақти хондани шеърҳои афсонаҳо риоя бояд кард. Вазифаи роҳбари мусиқӣ барои инкишоф додани қобилияти мусиқӣ-эҷодӣ ба кӯдакон омӯзонидани тақлидкорӣ мебошад.

Рӯ меоверем ба афсонаи “Кулчаҷа”, ки аз забони русӣ ба тоҷикӣ аз тарафи Азизи Азиз тарҷума карда шудааст. Албатта, ҳамаи афсонаҳо аз “Буд-набуд” оғоз меёбад, ки ин низ қиёфабанди шудааст. Дар ин афсона кампир бо қаймоқ ҳамин кард, равшан

молид ва онро пухта дар токча гузошт. Дар токча нишастан дар дили кулчача зад ва ӯ гелида ба рӯи замин фаромад, аз пайраҳо бо алафзор бо роҳи калон баромаду гелон шуд. Ногоҳ аз пешаш харгӯш баромад. (овози харгӯш) Кулчача, ман туро меҳурам!

•Кулчача. Гӯшдароз, маро нахур, бехтараш гӯш кун, ман ба ту суруд меҳонам:

Ман кулчаям, ман гулча!

Баромадам ба кӯча.

Ордро аз анбор рӯфтанд,

Аз элак гузаронданд.

Қаймоқ заданд ба рӯям,

Пазанданаш дар оташ.

Гузоштанд рӯи токча,

Ман гурехтам ман гулча!

Ман аз бобо гурехтам,

Аз бибӣ ҳам гурехтам.

Гурехтан машкил аммо,

Аз харгӯшаки доно.

Харгӯш гӯшхояшро боло карда гӯш мекард, ки кулчача гелиду аз ӯ гурехт. Рафта истода буд, ки аз пешаш гург, сипас хирс баромад, ба онҳо низ ҳамин сурудро такрор карда, аз марг натоҷ ёфт. Дар охир рӯбоҳи маккор аз пешаш баромад. Ба он низ ҳамин сурудро хонд, лекин ин маротиба рӯбоҳ кулчачаро фиреб дода гуфт, ки ман пир шудаам, гӯшам намешунавад. Аз ин лиҳоз, ба фӯкам нишаста як маротибаи дигар сурудатро хон, то ки аз наздик шунавам. Кулчача хеле хурсанд шуда, ба болои фӯки Рубоҳ нишаста ва шурӯъ ба хондани суруд кард, ки рубоҳ онро фӯрӯ бурд.

Ин афсона дар вақти хондани суруд чандин маротиба такрор мешавад ва дар якҷанд маротиба шунидани он кӯдакон онро азёд мекунад. Ин афсона на танҳо шунавоии фонематикии кӯдакон такмил меёбад. Онҳо овозҳои забони модариро хуб дарк менамоянд ва мавқеи овозхоро дар калима муайян мекунад. Кӯдакон афсонахоро нақл мекунад ва метавонанд шеър хикояҳои хурд эҷод намоянд. Гӯш кардани мусиқиро ёд мегиранд ва бо ҳамин роҳи восита инкишоф додани қобилияти мусиқӣ-эҷодӣ тарбияи зебопарастӣ ва ҳиссиётҳои ахлоқии худро ифшо медиҳанд.

ИСЛОҲ НАМУДАНИ НУҚСОНИ НУТҚ УСУЛИ ИНКИШОФ ДОДАНИ ҚОБИЛИЯТИ ЭҶОДӢ-МУСИҚӢ ДАР ТАРБИЯ

Мақоми афсона барои кӯдакони таҳсилоти томақтабӣ воситаи ислоҳ намудани нуқсони нутқи мебошад. Дар рафти иҷрои суруд афсона кӯдакон онро борҳо такрор карда, дар хотир доштани он ёрӣ мерасонад. Илова бар ин, ин афсона ба рушди огоҳии фонематикӣ дар кӯдакон мусоидат мекунад. Онҳо ба бехтар фаҳмидани овозҳои забони модарии худ шурӯъ мекунад ва дар як калима ҷойгиршавии худро муайян мекунад.

Кӯдакон нақл карданро ёд мегиранд, шеър ва қисса навиштанро ёд мегиранд. Онҳо қобилияти мусиқӣ ва эҷодии худро инкишоф медиҳанд, рушди қобилияти зебопарастӣ ва ошкор шудани ҳиссиёти ахлоқӣ мусоидат мекунад.

Калидвоҳаҳо: афсона, кӯдакон, таҳсилот, томақтабӣ, мусиқӣ, харгӯш, рубоҳ, гург, рубоҳ.

КОРРЕКЦИЯ РЕЧЕВЫХ ДЕФЕКТОВ, МЕТОД РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИ- МУЗЫКАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ В КРАСИВОМ НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ

Статус сказок для дошкольников – средство коррекции речевых дефектов. Во время исполнения песни дети будут повторять ее много раз, и это поможет им запомнить ее. Кроме того, этот рассказ помогает развивать фонематическое мышление у детей. Они начинают лучше понимать звуки родного языка и определять себя в слове.

Дети учатся рассказывать истории, учатся писать стихи и рассказы. У них

развиваются музыкальные и творческие способности, развивается способность ценить красоту и раскрывать нравственные чувства.

Ключевые слова: сказка, дети, образование, дошкольное учреждение, музыка, кролик, лиса, волк, лиса.

CORRECTION OF SPEECH DEFECTS, METHOD OF DEVELOPING CREATIVE-MUSICAL ABILITIES IN BEAUTIFUL MORAL EDUCATION

The status of fairy tales for preschoolers is a means of correcting speech defects. During the performance of the song, children will repeat it many times, and this will help them remember it. In addition, this story helps to develop phonemic thinking in children. They begin to better understand the sounds of their native language and identify themselves in words.

Children learn to tell stories, learn to write poems and stories. They develop musical and creative abilities, develop the ability to appreciate beauty and reveal moral feelings.

Keywords: fairy tale, children, education, preschool institution, music, rabbit, fox, wolf, fox.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷураева Дилноза Абдурахмоновна-магистри курси 1-уми факултаи психология ихтисоси логопедия Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Суроға: 734003. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121, Тел. 929790707

Рохбари илмӣ: н.и.п., дотсент Рамазонова Р., Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Суроға: 734003. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121, тел. 918230146

Сведения об авторе: Джураева Дильноза Абдурахмоновна – магистр 1 курса, факультет психологии, специальность логопед, Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Адрес: 734003. Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121, Тел. 929790707

Сведение о научном руководителе: к.п.н., дотцент Рамазонова Р.С., Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Адрес: 734003. Республика Таджикистан, пр. Рудаки, 121, тел. 918230146

Information about the author: Dilnoza Abdurakhmonovna Juraeva – The first year master at Psychology Faculty of, specialty speech therapist, Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini. Address: 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121, tel. 929790707

Information about the scientific supervisor, candidate of pedagogical sciences, Ramazonova R.S., Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini. Address: 734003. Republic of Tajikistan, ave. Rudaki, 121, tel. 918230146

Маҳмудова Баҳрия,

магистри курси 1-уми кафедраи психологияи умумӣ ва педагогӣ

ЭТНОПСИХОЛОГИЯ ҲАМЧУН ЯК ШОҲАИ МАҲСУСИ ПСИХОЛОГИЯИ ИҶТИМОӢ

Этнопсихология яке аз илмҳои мураккабтарин аст. Азбаски дар кураи замин халқҳо бисёранд, омӯхтани ҳамаи хислатҳои психологии онҳо душвор аст ва муоиса ва аз ин ҳам душвортар аст. Бисёре аз муҳаққиқон, ки дар соҳаҳои гуногуни дониш кор мекунанд, кӯшиш карданд, ки ин корро анҷом диҳанд, ки ҳар кадоме дар муқобили дигарон мавқеъҳои худро дифоъ мекунанд.

Генетикҳо геноми инсонро муайян ва тавсиф карданд ва маълум шуд, ки он ҳам дар одамон ва ҳам дар пашшаи Дрозофила 60% як хел аст. Аз ин рӯ, сирр на дар

сохтори геном, балки дар робитаи унсурҳои таркибии он аст. Дар этнопсихология маҳз ҳамин мушкилот ба миён омадааст. Фаҳмидан лозим аст, ки дар байни ҳислатҳои психологии миллии намояндагони ҷамъиятҳои этникии гуногун чӣ тафовут дорад [1, с. 120].

Этнопсихология яке аз илмҳои ҷавонтарин ва ояндадортарин мебошад. Инсоният ба асри 21 ворид шуд, вале то ҳол мушкилоти байни миллатҳо ва низоъҳо ҳалли ҳудро наёфтааст. Аммо ҳазорсолаи нав, аз рӯи як нуқтаи назари маъмул, оғози давраи аз байн бурдани ихтилофҳои байни гурӯҳҳои иҷтимоӣ мебошад. Ва ин бе ба назар гирифтани хусусиятҳои психологии миллии рӯй доданааш мумкин нест.

Фалсафа (аз юнонӣ – хирадро дӯст медорам), ки гахвораест, ки тамоми илмҳои дигар аз он ба вучуд омадаанд, аз ҷиҳати методологӣ ва назариявӣ асосан хусусияти иҷтимоӣ ва қисман психологии гурӯҳҳои этникӣ ва намояндагони онҳо, пеш аз ҳама, миллатҳоро дарк мекунад. хусусиятҳои таъсири онро ба муносибатҳои байнимиллӣ ва муоширати одамон равшан мекунад [2, с. 136].

Намояндагони назарияи дохилии миллатҳо ва муносибатҳои байни миллатҳо ва бисёре аз ҳамкасибони онҳо дар хориҷи кишвар кайҳо боз мавҷудияти хусусиятҳои хоси характери миллии ва омезиши махсуси онҳоро (дар таркибҳои рӯҳии ифодаёфтаи) азбодӣ як ҷомеаи этникӣ, ки фаёлона зоҳир мешаванд, дар фаёлият ва рафтори худ эътироф кардаанд.

Ҷомеашиносӣ (аз латинӣ – ҷомеа + аз юнонӣ – илм) ва фарҳангшиносӣ (аз латинӣ cultura – рушд + logos – илм) дар навбати худ ҳамеша хусусияти сифатии гурӯҳҳои миллиро ҳамчун ҷамъиятҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ омӯхта, консепсияҳои сотсиологӣ ва фарҳангиро дар бораи он таҳия кардаанд. Аз ин ҷост, ки онҳо мазмунҳои психологӣ ва шарҳи ин ҳодисаҳоро нодида гирифта натавонистанд [3, с. 320].

Ҷомеашиносӣ сабъ мекунад, ки тамоюлҳо ва шаклҳои маъмултарини муносибатҳои фарҳангии байни гурӯҳҳои этникии гуногунро нишон диҳад. «Тақдири миллатҳо бештар дар натиҷаи инкишоф ва самти протсессҳои умумии ҷамъиятӣ — тағйир ёфтани муносибатҳои ҷамъиятӣ, ҳаракати сотсиалии территориявии халқҳо, шиддат ва амиқи алоқаҳои байни миллатҳо ва иҷтимоӣ ҳал карда мешавад».

Этнология (этнография) ҳамон як бахши донишҳои илмӣ (этнология

- аз юнонӣ - қабила, мардум + илм ё этнография аз юнонӣ. -одам+навишт) дар ибтидо ба омӯзиши фарҳанги модӣ, низоми ҳешутаборӣ, таъмини зиндагӣ, маориф, сохти иҷтимоӣ ва сиёсии халқҳои гуногун нигаронида шуда буд;

сукувати гурӯҳҳои этникӣ, протсессҳои демографӣ дар онҳо; муқоисаи ҳислатҳои фарҳангии (тағйироти фарҳангии) як халқи муайян. Этнологияи муосир этнографияро бо дастгоҳи концептуалӣ таъмин менамояд; этнография, аз ин рӯ, асосан як илми тавсифӣ ва этнология назарияи он аст.

Вай ҳамеша бо зухуроти асолати психологӣ дар зухуроти таҳқиқшаванда дучор омада, наметавонист дар бораи хусусияти он тавзеҳ диҳад ва то андозае онро омӯзад ва тавсиф кунад. [4, с. 224]:

Илми равоншиносӣ, аз ҷумла психологияи иҷтимоӣ (аз лот.

- ҷомеа + аз юнонӣ. — руҳ+таълим), аз рӯи мақсади худ бояд ба таҳлили мушаххаси хусусиятҳои миллии равонии одамон, аз ҷумла ҳамчун намояндагони гурӯҳҳои конкретии иҷтимоӣ, муайян намудани қонуниятҳои зухур ва фаёлияти онҳо машғул шавад.

Хусусияти миллии (этникии) шахсият,- қайд мекунад Г.М. Андреев, - «омили ниҳоят муҳим барои психологияи иҷтимоӣ мебошад, зеро вай ҳислатҳои муайяни микромуҳити дар он ташаккул ёфтани шахсиятро дарбар мегирад».

Ва азбаски доираи зухуроти ҳислатҳои миллии психикаи фард хеле васеъ аст, психологияи иҷтимоӣ ба предмети худ муҳити макромуҳитро дарбар мегирад, ки дар сохтори шуур ва мавҷудияти ҷамъиятӣ хеле равшан нишон дода шудааст. [5, с. 381]:

Аз ҳамин сабаб як шоҳаи махсуси психологияи иҷтимоӣ табиатан ба вучуд омада, ба таври самарабахш инкишоф меёбад - этнопсихология (аз юнонӣ - қабила, халқ+ чон+ таълим). Дар баробари ин, зарурати дарки дурусти тафовути равишҳо, аз як тараф, психология ва аз тарафи дигар, илмҳои номбаршуда, пеш аз ҳама, этнология (этнография), шарҳ додани моҳият, мазмун ва хусусияти зухуроти ҳодисаҳои этнопсихологӣ.

Этнографияи ватанӣ (ва этнологияи хориҷӣ), ки ҳамчун илме ба вучуд омада, ба таҳлилу тавзеҳ додани расму оин, урфу одат ва эътиқод, тарзи зисту зиндагонии намояндагонӣ қавмҳои гуногун, вижагиҳои робитаҳои фарҳангии онҳо бо мардумони дигар нигаронида шудааст. хусусиятҳои психологӣ онҳо.

Дуруст аст, ки вай на бештар ба психологӣ, балки ба вижагиҳои фарҳангӣ, таҷрибаи таърихӣ тамаркузи арзишҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ, ки дар ҷараёни ҳаёт ва ғайрияти халқҳои муайян ташаккул ёфтаанд, тавачҷуҳ зоҳир мекард. Ин метавонад як механизми умумии сотсиализатсияи таърихӣ ва фарҳангии шахсият бошад, ки ўро бо урфу одатҳои як ҷомеаи мушаххаси миллии шинос мекунад.

Тасодуфӣ нест, ки дар доираи ин соҳаи унвонҳо як самти илмӣ ташаккул ёфта, онро этносотсиология номиданд.

Дар ҳақиқат ҳамин тавр буд, аммо этнографҳо ба омӯзиши проблемаҳои ба ҳам алоқаманд, алалхусус проблемаҳои психологие, ки дуруст ҳал карда наметавонистанд, ғайралола машғул шуданд, зеро охири ба соҳаи омӯзиши падидаҳои аз ҷиҳати сифатан гуногун ва тамоман дигар тааллуқ дошт.

Этнография нисбат ба дигар илмҳо хеле барвақттар ба омӯхтани хусусиятҳои психологӣ миллии одамон шурӯъ намуд. Аммо бархӯрди этнографҳо ба дарки моҳияти падидаҳои этнопсихологӣ ба дониш ва баррасии ҷомеашиносӣ ва фарҳангӣ асос ёфтааст, на шаклҳои равоии зухури шуури фардӣ ва ҷамъиятии одамон, ки дар ниҳояти қор ба мо имкон намедихад, ки мазмуни ҳодисаҳои реалии психологӣ ва механизмҳои ташаккули онҳо аз ҷиҳати методологӣ дуруст дарк кунем.

Ин боиси тасаввуроти комилан дурусти ҷанбаи ғносеологӣ ғайрияти психологӣ намояндагон гардид

Ҷомеаҳои этникӣ, ки равандҳои маърифатӣ, ҳислатҳои шахсияти равонӣ ва рафтори иҷтимоии онҳо дидаю доништа ва бидуни таҳқиқоти махсуси ба қофӣ боварибахш аз хусусиятҳои миллии маҳрум ва ё ғайрипсихологӣ тафсир карда мешаванд. [6, с. 320]:

Ба тадқиқоти падидаҳои равоии миллии ғайралола шомил шудани намояндагонӣ илми равоншиносӣ ватанӣ ин мавқеъро то андозае ба ларза овард, вале бо вучуди ин, он ҳавзаи равишҳои сотсиологӣ ва психологӣ оид ба таҳқиқи падидаҳои этникӣ боқӣ мемонад.

Албатта, психология бояд қомеъҳои илмҳои дигарро дар назария ва тадқиқоти конкретии амалии худ ҷамъ кунад. Дар хориҷи кишвар низ ин равишҳо ҷонибдорони худро доранд, аммо онҳо аллакай аз ҳамдигар он қадар дур шудаанд, ки дар ҷанбаҳои сирф амалӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Қомилан равшан аст, ки охири бояд моҳият ва хусусияти ҳодисаҳои, ки аз ҷиҳати мазмуни психологӣ буда, предмети илми психологиро ташкил медиҳанд, дар асоси қонунҳои маҳз психологӣ шарҳ диҳад.

Қомилан равшан аст, ки охири бояд моҳият ва хусусияти ҳодисаҳои, ки аз ҷиҳати мазмуни равоншинос буд, субъектҳои илми психология ташкил медиҳанд, дар асоси қонунҳои маҳз равоншинос шарҳ диҳад.

АДАБИЁТ

1. Вундт В. Проблемы психологии народов. — М.: Академический проект, 2010. — 136 с. — (Психологические технологии).

2. Крысько В. Г. Этническая психология. — М.: Издательский центр "Академия", 2002. — 320 с.
3. Лебедева Н. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. — М.: Ключ-С, 1999. — 224 с.
4. Налчаджян А. А. Этнопсихология. — 2-е изд. — СПб.: Питер, 2004. — 381 с.
5. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. — М.: ИП РАН, Академический проект, 1999. — 320 с.
6. Сухарев В. А., Сухарев М. В. Психология народов и наций. — Донецк: Сталкер, 1997. — 400 с.

ЭТНОПСИХОЛОГИЯ ҲАМЧУН ЯК ШОҲАИ МАҲСУСИ ПСИХОЛОГИЯИ ИҚТИМОЙ

Мухаккиқ дар мақола овардааст, ки азбаски дар қураи замин халқҳо бисёранд, омӯхтани ҳамаи хислатҳои психологии онҳо душвор аст ва муоиса ва аз ин ҳам душвортар аст. Бисёре аз муҳаққиқон, ки дар соҳаҳои гуногуни дониш кор мекунад, қўшиш карданд, ки ин корро анҷом диҳанд, ки ҳар кадоме дар муқобили дигарон мавқеъҳои худро дифоъ мекунад.

Генетикҳо геноми инсонро муайян ва тавсиф карданд ва маълум шуд, ки он ҳам дар одамон ва ҳам дар пашшаи Дрозофила 60% як хел аст. Аз ин рӯ, сирр на дар сохтори геном, балки дар робитаи унсурҳои таркибии он аст. Дар этнопсихология маҳз ҳамин мушкилот ба миён омадааст. Фаҳмидан лозим аст, ки дар байни хислатҳои психологии миллии намояндагони ҷамъиятҳои этникии гуногун чӣ тафовут дорад.

Этнопсихология яке аз илмҳои ҷавонтарин ва ояндадортарин мебошад. Инсоният ба асри 21 ворид шуд, вале то ҳол мушкилоти байни миллатҳо ва низоъҳо ҳалли худро наёфтааст. Аммо ҳазорсолаи нав, аз рӯи як нуқтаи назари маъмул, оғози давраи аз байн бурдани ихтилофҳои байни гурӯҳҳои иқтимоӣ мебошад.

Фалсафа ғаҳвораест, ки тамоми илмҳои дигар аз он ба вучуд омадаанд, аз ҷиҳати методологӣ ва назариявӣ асосан хусусияти иқтимоӣ ва қисман психологии гурӯҳҳои этникӣ ва намояндагони онҳо, пеш аз ҳама, миллатҳоро дарк мекунад. хусусиятҳои таъсири онро ба муносибатҳои байнимиллӣ ва муоширати одамон равшан мекунад.

Калидвожаҳо: этнопсихология, тадқиқот, хусусиятҳо, ҷонибдорон, равишҳо, комёбиҳо, намояндагон, конкретӣ, муошират, миллат, гурӯҳҳо, гурӯҳҳои этникӣ.

ЭТНОПСИХОЛОГИЯ КАК ОСОБАЯ ОТРАСЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Исследователь констатировал в статье, что, поскольку в мире много народов, трудно изучить все их психологические особенности, а еще труднее их сравнивать. Многие исследователи, работающие в разных областях знаний, пытались это сделать, отстаивая каждый свою позицию перед другими.

Генетики идентифицировали и охарактеризовали геном человека и обнаружили, что он на 60% идентичен как у человека, так и у дрозофилы. Следовательно, секрет не в строении генома, а во взаимоотношениях составляющих его элементов. Эта проблема возникла в этнопсихологии. Необходимо понять, в чем разница национальных психологических особенностей представителей разных этнических общностей.

Цель статьи: Этнопсихология – одна из самых молодых и перспективных наук. Человечество вошло в XXI век, но проблемы между народами и конфликты еще не решены. Но новое тысячелетие, согласно популярной точке зрения, является началом эпохи ликвидации различий между социальными группами.

Философия — колыбель, из которой рождаются все другие науки, методологически и теоретически она главным образом понимает социальную и отчасти психологическую природу этносов и их представителей, прежде всего, наций. выясняются особенности ее влияния на международные отношения и человеческое

общение.

Результат исследования: Психология должна собрать в своей теории и конкретных практических исследованиях достижения других наук.

За рубежом у этих подходов тоже есть свои сторонники, но они уже настолько далеки друг от друга, что используются в чисто практических аспектах.

Совершенно ясно, что последние должны объяснять природу и природу событий, имеющих психологическое содержание и составляющих предмет психологической науки, основанной именно на психологических законах.

Ключевые слова: этнопсихология, исследование, характеристики, сторонники, подходы, достижения, представители, специфика, общение, нация, группы, этнические группы.

ETHNOPSYCHOLOGY AS A SPECIAL BRANCH OF SOCIAL PSYCHOLOGY

The researcher stated in the article that since there are many peoples in the world, it is difficult to study all their psychological characteristics, and even more difficult to compare them. Many researchers working in different fields of knowledge have tried to do this, each defending their position over others.

Geneticists have identified and characterized the human genome and found that it is 60% identical in both humans and fruit flies. Consequently, the secret is not in the structure of the genome, but in the relationships of its constituent elements. This problem arose in ethnopsychology. It is necessary to understand the difference between the national psychological characteristics of representatives of different ethnic communities

Purpose of the article: Ethnopsychology is one of the youngest and most promising sciences. Humanity has entered the 21st century, but problems between nations and conflicts have not yet been resolved. But the new millennium, according to the popular view, is the beginning of an era of eliminating differences between social groups.

Philosophy is the cradle from which all other sciences are born; methodologically and theoretically, it mainly understands the social and partly psychological nature of ethnic groups and their representatives, first of all, nations. the features of its influence on international relations and human communication are clarified.

Result of the study: Psychology must combine the achievements of other sciences in its theory and specific practical research.

Abroad, these approaches also have their supporters, but they are already so far from each other that they are used in purely practical aspects. It is absolutely clear that the latter must explain the nature and nature of events that have psychological content and constitute the subject of psychological science, based precisely on psychological laws.

Key words: ethnopsychology, research, characteristics, supporters, approaches, achievements, representatives, specifics, communication, nation, groups, ethnic groups.

Сведения об авторе: Махмудова Бахрия – магистрант первого года обучения специальности практический психолог кафедры общей и педагогической психологии ТГПУ имени Садриддина Айни

About the author: Makhmudova Bakhria – first year master specialty of practical psychologist of the department general and educational psychology TSPU named after Sadriddin Aini.

Сангзода Лола,

магистри курси 1-уми кафедраи психологияи умумӣ ва педагогӣ

БОЗИҲОИ КОМПЮТЕРӢ ВА РУШДИ ШАХСИЯТИ ХОНАНДА

То даме ки инсоният вучуд дорад, бозиҳо вучуд доранд, аммо бозиҳои муосир дигаранд, қисме аз бозиҳо дар инкишофи ҷисми инсон ва қисме ба таназзули он ёрӣ мерасонад. Дар замони қадим одамон тавассути ашёи гуногун бозиҳо ташкил

менабуданд. Ба сифати чунин ашё метавонистанд аз матоъ, сангҳои зебо, шоху наваҳои дарахт, бозичаҳои дастӣ тайёр намуда, истифода баранд. Ҳар як давраи таърихӣ бозӣ ва бозичаҳои худро дошта, ин бозичаҳо зина ба зина такмил ёфта, бозӣ ва бозичаҳои сифатан нав пайдо шуданд. Бозӣ иқтидори бузургро ноил буда, инсонро инкишоф медиҳад ва дар баробари он, худ ҳам такмил ёфта, торафт мураккаб мегардад. Ҳамин буд, ки бозича такмил ёфта, то ба бозичаҳои компютерӣ ва тахайюлӣ расиданд. Мутабиқи андешаи психолог С. М. Иванов, динамикаи инкишофи вобастагии компютерӣ чор зинаро дар чунин шакл ифода менамояд:

1. Дар зинаи якум чараёни одатқунонии одамон ба бозӣ рӯй медиҳад (ки инро зинаи одатқунии сабук меноманд).

2. Давраи дуюм бо он тавсиф карда мешавад, ки вобастагӣ пайдо шуда, зуд ташаккул меёбад (давраи одатқунӣ).

3. Дараҷаи вобастагӣ ба бозичаҳои компютерӣ ба ҳадде мерасад, ки ба хусусиятҳои фардии шахсият ворид гардида, ин зинаро тобеъшавӣ меноманд. (дараҷаи тобеъият).

4. Дар давраи муайяни вақт, тобеъшавӣ устувор гардида, баъзан поён меравад ва боз дар давраи дуру дароз устувории хешро нигоҳ медорад. [1, с. 130]:

«Ҳаёти мо чист? Бозӣ! - гуфта буд, кадом вақте Шекспир. Драматурги бузург медонист, ки баъди садсолаҳо наслҳои нав ин гуфтаро ба ҳаёт муқобил мегузоранд, на баръакс. Имрӯз миллион одам бо хоҳиши худ ба бозичаҳои компютерӣ машғул гардида, худро бо клавиатура мепайванданд ва вобастаи воқеияти тахайюлӣ мегарданд. Компютер ва технологияи муосир дар соҳаи сиёсат, иқтисод, корҳои тичорат, ҳарбӣ, таълим ва тарбия мавқеи асосиро ишғол менамояд. Муҳимияти онро дарк намуда Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Барномаи давлатии амалӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018- 2022” қабуд намуд, ки фикр мекунем, барои тамоми зинаҳои таҳсилот мубрам мебошад

Компютер дар ташаккули зехну тафаккури кӯдакон ва наврасон нақши муассир дорад. Тавре ки мушоҳидаҳо исбот месозанд, кӯдакону наврасон омодаанд, то соатҳо дар компютер бозӣ карда, худро дар нақши ҷабрида ё таъкибкунанда, қаҳрамони афсонавӣ ё золими хунхор, ғолиб ё мағлуб, сайёҳ ва ғайра тасаввур намоянд. Ин шуғл дар назари онҳо нисбат ба ҳаёти воқеии муҳит рангинтар, зеботар, шавқовартар, равшантар менамояд. [2, с. 98]:

Аз ин лиҳоз, барои кӯдакону наврасон муҳити сайругашти рангин, варзиш, муҳити мусоиди муошират бо дӯстону ҳамсабаконро фароҳам оварда, китобхониро дар сатҳи зарурӣ тавассути ташкили қори хуби толорҳои китобхонӣ, китобхонаҳои мактаб, шаҳру ноҳия ба роҳ мондан зарур аст, то ки кӯдакону наврасон ба тасвирҳои дидаи худ дар компютер зиёд дода нашаванд. Дар ин сурат кӯдак шефтаи тахайюлоти компютерӣ нагардида, ба ҳаёти воқеӣ дил мебандад ва ба роҳи ҳақиқат намеравад. Ба ибораи дигар, мо бояд то ҳадди имкон талаботи ўро мувофиқи имконоти мавҷуда бароварда созем.

Дар акси ҳол, технологияи компютерӣ ба кӯдак таъсири манфӣ расонда, ўро тақлидкор мекунад, ба тафаккури кӯдак таъсири манфӣ, ба саломатиаш то андозае зарар мерасонад (ба мисли таъсири нурҳои ултрабунафш, мавҷҳои электромагнитӣ, сарбории ҷашм ва ғайра). Бозичаҳои компютерӣ метавонанд ба рушди зехнии кӯдакон монеа эҷод намоянд. Чунки бештари онҳо аз рӯи усули такрор сохта шудаанд ва ин боиси аз инкишоф боздоштани ақли наврасон мегардад. [3,с.45]:

Бархе бозичаҳои он хусусияти агрессивӣ дошта, рӯҳу равон, ҳислат ва ҷаҳонбинии кӯдакро агрессивӣ мекунанд. ҷаҳонбинии кӯдакро агрессивӣ мекунанд.

Бо кӯмаки компютер имрӯз мусиқӣ меофаранд, роман, маводи илмӣ таълиф мекунанд, филмҳо пахш месозанд, бо пайвандон, дӯстон, ҳамфикрон ва ҳаммаслакони робита пайдо карда, аз ҳар ғӯшаи олам бохабар мешаванд. Компютер барои омӯхтани

забонҳо, тарзи дурусти талаффуз, аёният дар дарсҳо, намоиши воқеаҳои таърихӣ гузашта (бо дискҳо), ба мушоҳида гирифтани реаксияҳои химиявӣ озмоишӣ, боздид аз кишварҳои дунё, наззораи табиат, ҳайвонот, дарё, баҳр, укёнус, кӯҳ, ғор, воҳа, пастхамиҳо ва ғайра воситаи муҳим аст. Баъзе барномаҳои компютерӣ имконияти дар шароити хона аз худ намудани курсҳо ва соҳиб шудан ба номаи камол, сертификати курсҳо ва дипломиро медиҳад. Компютер воситаи аз ҳама осони дастрас сохтани иттилоот доир ба соҳаҳои гуногун мебошад. Барои сайқал додани маҳорати забондонӣ, санъати мусиқӣ, рассомӣ, инкишофи қобилияти зехнӣ, қобилияти эҷодӣ барномаҳои шуғлӣ мавҷуд аст. Ин афзалияти компютер аст.

Мо дар хусуси таъсири мусбат ва манфии компютер дар дуроҳа қарор дорем ва ҳақиқат дар мавқеи ҳамешагӣ – дар мобайн аст. Компютер воситаест, ки дар дасти одами зиёнкор ҳамчун олооти зиёнрасон ва дар дасти одами эҳсонкор ёвари эҷози эҳсонӣ ўст.[4,с.62]:

Компютер баёнгари равшани шараф ва нуксони инсоният, завқи баланд ва паст, маънавияти воло ва инстинкти ҳайвонӣ, амали бошууруна ва хиссиёти бешуурунаи инсон аст. Барномаҳои компютер проблема, дастовард ва бурду боҳти таҷрибаи инсониятро фарогиранд. Ихтироъкорони ин барномаҳо майл ва завқ, талабот ва дарҳости мизочонро ба ҳисоб мегиранд ва доираи густурдаи кофӣ доранд. Бокӣ аз сатҳи маърифат, ахлоқ, фарҳанг, оmodасозии бозихо барои одамони синну соли гуногун, барномаҳои таълимӣ вобаста аст. Барнома ҳар гуна, ки бошад, дар асоси тафаккури инсон шакл мегирад ва тақомул меёбад.

Волидайн ва омӯзгор пеш аз он ки ин ё он барномаро ба компютер насб созанд, бояд андешанд, ки ба кӯдакону наврасон чӣ ва чи гуна таъсир мекунад ва натиҷаи он кадом аст. Агар кӯдакон ба шабакаи интернет дастрасӣ пайдо кунанд, волидайн ва омӯзгоронро мебояд боз ҳам хушёртар бошанд. Наврасонро дар укёнуса беканори ахбори гуногун, ки манбаъҳои гуногун доранд, бо ахлоқи гуногун таълиф шудаанд ва дар сатҳи ахлоқии гуногун қарор доранд, ба ҳоли худ воғузоштан хатар дорад. Компютер дар раванди таълим чун восита аст. Он вазифаи китоби электронӣ, айёният, малака ва маҳорат, воситаи мониторинги дониши хонандагон ва баҳогузорӣ ба онро иҷро мекунад. Қулайии барномаҳои компютерӣ дастраси омма будани он аст. Барномаҳое барои таҳия намудани китобҳои электронӣ, саволномаҳои мониторинг ва баҳодиҳии дониш, қорҳои санҷишӣ, тестикунонии натиҷаи таълим мавҷуданд. Компютерро ҳамчунин барои нишон додани ҳолатҳое бояд истифода бурд, ки онҳоро дар сурат нишон додан ва ё дар расм фаҳмондан душвор аст. Ба ин ҳодисаҳои гирифтани моҳ, офтоб, гардиши сайёра, реаксияи термоядерӣ, ҳаракати яҳгард, моҳгард, сар додани киштии кайҳонӣ, моҳвора, шикори мамонтҳо ва амсоли ин ба ин мисол шуда метавонад. Ҳатто одитарин реаксияҳои химиявӣ ё физикиро метавон тавассути компютер гузаронд. Компютер инчунин барои дастрас кардан ва нигоҳ доштани таҷрибаи инсоният, ки дар масири таърих чамъ овардааст, хеле созгор мебошад. Онро дар дискҳо ба таври электронӣ ҳамчун базаи маълумот ё луғат нигоҳ доштан мумкин аст. Хушбахтона, дар ҷумҳури адабиёти илмӣ таълимӣ, фарҳангӣ, таърихӣ, ҷуғрофӣ маводи гуногуни таълимӣ ва ғайра ба таври электронӣ зухур намуда истодааст.

Маҷмӯи барномаҳои таълимии дигар низ мавҷуданд, ки барои таълим, гузарондани санҷиш ва баҳодиҳӣ ба сатҳи дониши хонандагон ва натиҷагирӣ аз он таълиф шудаанд.

Ширкатҳои махсуси таҳиякунандаи бозихҳои компютерӣ барои синну соли гуногуни хонандагон амал мекунанд. Онҳо бозихҳои гуногуни компютерӣ меофаранд. Баъзеи онҳоро номбар мекунем: бозихҳои мантиқӣ, математикӣ, бозихо барои омӯзиши забони хоричӣ, калима ва грамматикаи забони хоричӣ, машқи талаффуз, машқи мусиқӣ барои сомеа, викторина аз фанҳои гуногун, бозихҳои мустаҳкамкунии қувваи ҳофиза,

машқ ва ба кор омодагии тафаккур, саёхати дунё, барномаҳои рангунӣ ва расмкашӣ, конструксиасозӣ, омӯзиши нотаҳо ва ғайра. Ҳамаи ин бозихо мусиқиҳои ҳамроҳикунанда, тасвирҳои видеой, аниматсия ва расмҳои ранга доранд. Дар ин бозихо ғайриқиямати дарки хонандагон, рушди тафаккури мантиқии хонандагон ва қобилияти эҷодии онҳо ба ҳисоб гирифта шудаанд.

Иштирок дар Конференсияҳои электронии илмӣ ва умумибашарӣ ба воситаи компютер амалӣ шуда, дар онҳо масъалаҳои умдатарини кишвару миллат ва халқияти гуногун ҳаллу ҷавоб мегарданд.

Маҳз тавассути компютер таҳсилоти фосилавӣ амалӣ мегардад. Дар он тавассути таҷҳизоти махсус омӯзгорон метавонанд ба шогирдони худ, ки аз ҳуди онҳо ҳазорҳо фарсах дур ҳастанд, таълимо ба роҳ монанд. Таҳсилоти фосилавию дар зинаи таҳсилоти томактабӣ, мактабӣ, ибтидоии касбӣ ва олий ба роҳ мондан мумкин аст. Бидуни ин ба воситаи таҳсилоти фосилавӣ тақмили ихтисоси омӯзгорон, кормандони соҳаҳои гуногунро, ки тақмили ихтисос мекунанд, ё ин ки ихтисоси нав мегиранд, амалӣ намудан мумкин аст. Таҳсилоти фосилавӣ тарзи муносири таълим ба ҳисоб рафта, дар саросари олам, аз ҷумла дар кишвари мо рӯ ба рушд мебошад. Тавассути он муҳассилин аттестат, диплом ва ҳуҷҷатҳои хатми муассисаҳои таълимии барӯманди ҷаҳонро сазовор шуда истодаанд. Самти мазкур имкони рушди ақлонӣ, зеҳнӣ, шахсияти комилро дар тамоми соҳа ва ихтисосҳо тавсеа мебахшад. [5, с. 87]:

Омӯзиш ва ба роҳ мондани ин шакли таҳсилот дар кишвари мо хеле зарур аст. «Борҳо таъкид кардаам, ки илму маориф омили муҳимтарини рушду пешрафти ҳар як давлату миллат мебошад. Зеро инкишофи ҷомеа, тараққиёти устувори иқтисодӣ, таъмини амнияти милливу давлатӣ ва ноил шудан ба сатҳи ҷаҳонии иқтисод, техника, технология ва илму фарҳанг пеш аз ҳама, ба рушди маориф, таълими раванди бонизом ва босифати таълиму тарбияи насли нав вобаста мебошад», гуфтаанд Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маҷлиси идона бахшида ба 60-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Инсоният дар ҳама давраи замони мегӯшад, ки аз камбудию норасоии худ ҳулоса бароварда, онҳоро ислоҳ намояд. Ин ҳулосаҳо ӯро маҷбур намуданд, ки барои осон шудани меҳнати ҷисмонӣ аз ҳар гуна восита истифода намояд. Хотираи нисбатан маҳдуди инсоният низ ӯро водор сохт, ки техникаҳои ҳисоббарорӣ ихтироъ кунад, ки ҳазорҳо бор тезтар масъаларо ҳал созад, ҳисобро ёбад ва ё иттилоотро муддатҳои тӯлонӣ барои инсон нигоҳ дорад. Дар ин ҳолат техникаи компютерӣ имконоти маҳдуди инсониятро ҷаброн ва мушкили ӯро осон мекунад.

Мутахассисон алҳол дар марҳилаи мукамал сохтани барномаҳои таъсиси ақли сунъӣ қарор дошта, вазифаи эҷод қарданро дар компютерҳо тавассути роботҳо ба ҷо меоранд.[6,с.67]:

Дар марҳилаи ҷаҳонишавии тамаддуни инсоният барои нигоҳдошт ва мустаҳкам кардани мавқеи миллат дар арсаи байналмилалӣ моро зарур аст, ки ҳарчи зудтар технологияи муосиро омӯзем ва аз он ба хотири пешрафти ҷомеа самарабахш истифода намоем, то ки фарзандони мо дар оянда кишваре бо ҳаёти шоиста ва сазовор дошта бошанд.

АДАБИЁТ:

- 1.Абульханова - Славская, К.А. Особенности типологического подхода и метода исследования личности / К.А. Абульханова - Славская // Принцип системности в психологических исследованиях: Сб. тр. М.: Наука, - 1990. -С. 20-28.
2. А. Нуров, Б. Раҳимов, Х. Раҳимов, Х. С. Авзалов, С. Сулаймонӣ, К.И. Холова // Педагогика //.
3. Анастаси, А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. - СПб., - 2001. - 688 с.
4. Андреева, Г.М. Психология социального познания. / Г.М. Андреева, - М.:

Аспект Пресс, 1997. - С.164

5. Андреева, Г.М. Социальная психология. / Г.М. Андреева, - М.: Аспект Пресс, 1998., - 173 с.

6. Акопов, Г.В. Психология сознания: Вопросы методологии, теории и прикладных исследований / Г.В. Акопов. М.: Институт психологии РАН, - 2010.- 272 с.

БОЗИҶОИ КОМПЮТЕРӢ ВА РУШДИ ШАҲСИЯТИ ХОНАНДА

Муҳаққиқ дар мақола овардааст, ки компютер дар ташаккули зеҳну тафаккури кӯдакон ва наврасон нақши муассир дорад. Тавре ки мушоҳидаҳо исбот месозанд, кӯдакону наврасон омодаанд, то соатҳо дар компютер бозӣ карда, худро дар нақши ҷабрдида ё таъқибкунанда, қаҳрамони афсонавӣ ё золими хунхор, ғолиб ё мағлуб, сайёҳ ва ғайра тасаввур намоянд. Ин шуғл дар назари онҳо нисбат ба ҳаёти воқеии муҳит рангинтар, зеботар, шавқовартар, равшантар менамояд. Компютер инчунин барои дастрас кардан ва нигоҳ доштани таҷрибаи инсоният, ки дар масири таърих ҷамъ овардааст, хеле созгор мебошад. Онро дар дискҳо ба таври электронӣ ҳамчун базаи маълумот ё луғат нигоҳ доштан мумкин аст.

Ҳадафи мақола: Дар замонҳои қадим одамон тавассути ашёи гуногун бозиро ташкил менамуданд. Ба сифати чунин ашё метавонистанд аз матоъ, сангҳои зебо, шоху наваҳои дарахт, бозичаҳои дастӣ тайёр намуда, истифода баранд. Ҳар як давраи таърихӣ бозӣ ва бозичаҳои худро дошта, ин бозичаҳо зина ба зина такмил ёфта, бозӣ ва бозичаҳои сифатан нав пайдо шуданд. Бозӣ иқтидори бузургро ноил буда, инсонро инкишоф медиҳад ва дар баробари он, худ ҳам такмил ёфта, торафт мураккаб мегардад. Ҳамин буд, ки бозиро такмил ёфта, то ба бозии компютерӣ ва тахайюлӣ расиданд.

Натиҷаи таҳқиқот: Компютер барои омӯхтани забонҳо, тарзи дурусти талаффуз, аёнӣ дар дарсҳо, намоиши воқеаҳои таърихӣ гузашта (бо дискҳо), ба мушоҳида гирифтани реаксияҳои химиявӣ озмоишӣ, бозид аз кишварҳои дунё, назораи табиат, ҳайвонот, дарё, баҳр, уқёнус, кӯҳ, ғор, воҳа, пастхамиҳо ва ғайра воситаи муҳим аст. Мо дар хусуси таъсири мусбат ва манфии компютер дар дуруҳа қарор дорем ва ҳақиқат дар мавқеи ҳамешагӣ – дар мобайн аст. Компютер баёнгари равшани шараф ва нуксони инсоният, завқи баланд ва паст, маънавияти воло ва инстинкти ҳайвонӣ, амали бошууруна ва ҳиссиёти бешуурунаи инсон аст.

Калидвожаҳо: компютер, талаффуз, омӯхтан, забонҳо, табиат, бозӣ, маънавият, иттилоот, барнома, байналмилалӣ, аёнӣ, восита, дуруст.

КОМПЬЮТЕРНЫЕ ИГРЫ И РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТОВ

В статье исследователь отметил, что компьютер играет эффективную роль в формировании сознания и мышления детей и подростков. Как показывают наблюдения, дети и подростки готовы часами играть на компьютере, представляя себя в роли жертвы или преследователя, вымышленного героя или кровожадного тирана, победителя или проигравшего, путешественника и т. д. В их глазах это занятие кажется красочнее, красивее, интереснее, ярче, чем реальная жизнь окружающей среды. Компьютер также очень удобен для доступа и хранения человеческого опыта, накопленного им на протяжении истории. Его можно хранить в электронном виде на дисках в виде базы данных или словаря.

Цель статьи: В древности люди организовывали игры с использованием различных предметов. В качестве таких предметов могли изготавливать и использовать ткань, красивые камни, ветки деревьев, игрушки, сделанные своими руками. В каждом историческом периоде были свои игры и игрушки, постепенно эти игрушки совершенствовались, появлялись новые качественные игры и игрушки.

Игра имеет большой потенциал, развивает человека и в то же время совершенствуется и усложняется. Так игры превратились в компьютерные и

фэнтезийные игры.

Результат исследования: Компьютер для изучения языков, правильное произношение, визуализация на уроках, отображение прошлых исторических событий (с дисками), наблюдение за экспериментальными химическими реакциями, посещение стран мира, наблюдение за природой, животными, реками, морями, океанами, горами, пещерами. , оазис, низменность и т. д. является важным инструментом.

Мы находимся на распутье относительно плюсов и минусов компьютера, и истина всегда где-то посередине. Компьютер — яркое выражение чести и слабости человечества, высокого и низкого вкуса, высокой духовности и животного инстинкта, сознательного действия и бессознательных чувств человека.

Ключевые слова: компьютер, произношение, обучение, языки, природа, игра, культура, информация, программа, международный, видимость, инструмент, право.

COMPUTER GAMES AND STUDENTS' PERSONALITY DEVELOPMENT

In the article, the researcher noted that the computer plays an effective role in shaping the consciousness and thinking of children and adolescents. As observations show, children and teenagers are ready to play on the computer for hours, imagining themselves in the role of a victim or a persecutor, a fictional hero or a bloodthirsty tyrant, a winner or a loser, a traveler, etc.

In their eyes, this activity seems more colorful, more beautiful, more interesting, brighter than the real life of the environment. The computer is also very convenient for accessing and storing human experiences throughout history. It can be stored electronically on disks as a database or dictionary.

Purpose of the article: In ancient times, people organized games using various objects. Such items could include fabric, beautiful stones, tree branches, and handmade toys. Each historical period had its own games and toys, gradually these toys were improved, and new high-quality games and toys appeared.

The game has great potential, develops a person and at the same time improves and becomes more complex. This is how games turned into computer and fantasy games.

Result of the study: Computer for learning languages, correct pronunciation, visualization in lessons, display of past historical events (with disks), observation of experimental chemical reactions, visiting countries of the world, observation of nature, animals, rivers, seas, oceans, mountains, caves. , oasis, lowland, etc. is an important tool.

We are at a crossroads regarding the pros and cons of the computer, and the truth is always somewhere in the middle. The computer is a vivid expression of the honor and weakness of humanity, high and low taste, high spirituality and animal instinct, conscious action and unconscious feelings of man.

Key words: computer, pronunciation, learning, languages, nature, game, culture, information, program, international, visibility, tool, law.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сангзода Лола, магистри курси якуми ихтисоси равшиноси амалии кафедраи психологияи умумӣ ва педагогии ДДОТ ба номи Садриддин Айни

Сведения об авторе: Сангзода Лола, магистр первого курса специальность практического психолога кафедры общая и педагогическая психология ДДОТ имени Садриддина Айни

About the author: Sangzoda Lola, first year master specialty of al psychologist of the department general and educational psychology DDOT named after Sadrididdin Aini

Кибриёи Цумъахон,
магистранти соли якӯми факултети психология

ОМИЛҲОИ ТАЪСИРРАСОНӢ ДАР ОМОДА НАМУДАНИ КУДАКОНИ СИННИ ТОМАКТАӢӢ БА МАКТАБ

Ба мактаб омода намудани кӯдакон кори мураккаб ва бисёрҷонибаест, ки дар он чор ҷанбаи камолоти мактабро метавон ҷудо кард: зеҳнӣ, шахсӣ, иҷтимоӣ-психологӣ ва ҷисмонӣ. Гузариш аз боғча ба мактаб ба шахсияти кӯдакон таъсир мерасонад ва ба онҳо мушкilotи навро эҷод менамояд. Муносибати кӯдак дар байни атрофиён, ба муаллим, аъзоёни оила, волидон, масъулияти ӯ ҳамчун мактабхон ба фанҳои таълимӣ, ба фаъолияти, ки пеш аз мактаб асос буд – бозӣ, тағйир меёбад. Барои он ки кӯдак бошуурона ҳамаи ин масъулиятҳои навро ба дӯш гирад ва онҳоро иҷро кунад, ӯ бояд ба онҳо омода бошад.

Л.С. Выгодский таъкид карда буд, ки воридшавии фаъоли кӯдак ба вазъияти нави иҷтимоӣ бо қобилиятҳои субъективии ӯ барои ҷавоб додан ба вазифаҳои нав бояд омода гарданд[1].

Омодагӣ ба мактаб, аз як тараф, рушди шахсият, аз тарафи дигар, ҳамчун яке аз нишондиҳандаҳои муҳими дастовардҳои инкишофи шахсии кӯдак дар солҳои томактабӣ ба шумор меравад. Дар бачаҳо шавқу хавас ва майлу хоҳиши фаъолона ба хондан дар мактабро бедор кардан вазифаи муҳим аст.

Ба ҳалли ин масъала диққати умумии кори боғча оид ба инкишоф додани тайёрии бачагон ба мактаб, инчунин кори махсус: экскурсия ба мактаб, суҳбат бо муаллимон мусоидат мекунад. Кор, ки бо ин роҳ пеш бурда мешавад, дар бачаҳо то охири синни томактабӣ майлу хоҳиши доимии дохил шудан ба мактаб, дар назари онҳо ҳамчун мактаббачаро ташаккул медиҳад.

Аҳамияти тарбия намудани тайёрӣ ба мактаб дар боғча, самаранокии таълими бачагон дар мактаб, асосан бо дараҷаи тайёрии онҳо муайян карда мешавад. Омодагӣ ба таҳсил дар мактаб муҳимтарин натиҷаи тарбия ва таълими кӯдакони синни томактабӣ дар боғча ва оила мебошад[2]. Тақмили доимии системаи маорифи мактабӣ, маълумоти нав дар бораи имкониятҳои потенсиалии рушди кӯдак дар солҳои томактабӣ, дарки арзиши ботинии кӯдакони томактабӣ ва аҳамияти он барои тамоми рушди минбаъдаи шахсият, равандҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ, ки дар ҷомеаи муосир ба амал меоянд - ҳамаи ин ба дарки моҳияти падидаи «омодагӣ ба мактаб» ва бархурдҳои омузиши минбаъдаи он таъсири бевосита мерасонад.

Хусусияти характерноки замони мо мунтазам тақмил додани мазмуни таълими мактабист. Вазифаи боғча аз он иборат аст, ки тамоми системаи кори тарбиявӣ, ба мактаб тайёр кардани бачагонро таъмин намояд, ки он ба талаботи таълими ҳозираи мактаб пурра мувофиқ бошад. Ба мактаб тайёр кардани бачагон, аз як тараф, чунин ташкили кори тарбиявиро дар боғча пешбинӣ мекунад, ки он дараҷаи баланди инкишофи умумӣ ва ҳамаҷанбаи бачагони синни томактабиро таъмин намояд, аз тарафи дигар, тайёрии махсуси бачагонро барои азхуд кардани он фанҳои таълимӣ, ки онҳо дар мактабҳо таълим дода мешаванд, дар синфҳои ибтидоии мактаб азхуд хоханд кард. Аз ин лиҳоз, дар адабиёти муосири равоншиносӣ ва педагогӣ, мафҳуми омодагӣ ҳамчун инкишофи бисёрҷанбаи шахсияти кӯдак муайян карда шуда, дар ду ҷанбаи ба ҳам алоқаманд баррасӣ мешавад: «умумӣ, омодагии психологӣ» ва ҳамчун «тайёрии махсус»[3].

1.Омодагии умумӣ ба мактаб – дар расидани кӯдак то замони ба мактаб дохил шуданаш ба чунин дараҷаи инкишофи рӯҳӣ, ахлоқӣ, эстетикӣ ва ҷисмонӣ ифода меёбад, ки барои ба шароити нави мактаб фаъолона дохил шудани кӯдак заминаи заруриро фароҳам меорад.

Омодагии умумӣ бо сатҳи муайяни инкишофи рӯҳӣ тавсиф мешавад, ки кӯдак дар

давраи ба мактаб гузаштанаш ба он ноил мегардад.

2.Омодагии психологӣ ба мактаб омодагии ҳавасмандиро дар бар мегирад, ки дар кӯдак хоҳиши хондан, мактабхон будан, дараҷаи хеле баланди фаъолияти маърифатӣ ва амалиёти рӯҳӣ, азхудкунии кӯдак унсурҳои фаъолияти таълимӣ, муайян кардани он зухур мегардад.

Ҳама ҷузъҳои омодагии психологӣ кӯдак ба мактаб шароити психологиро барои ба коллективи синф шомил шудани кӯдак, фаъолона омӯхтани маводи таълимӣ дар мактаб ва иҷрои доираи васеи вазифаҳои мактабӣ таъмин мекунанд:

1.Тайёрии шахсии кӯдак ба мактаб. Омодагии ин намуд нисбат ба мактаб, ба фаъолияти таълимӣ, ба омӯзгорон, ба худ. зоҳир мешавад. Чун қоида, кӯдакон хоҳиши ба мактаб рафтаниро изҳор мекунанд. Хеле муҳим аст, ки мактаб кӯдакро бо фаъолияти асосии худ – омӯзиш ҷалб намояд. Ва ин хоҳиш табиист, ки он бо лаҳзаҳои нав дар рушди кӯдаки синни томактабӣ алоқаманд аст. Дигар барои ӯ кифоя нест, ки танҳо тавассути бозӣ дар ҳаёти калонсолон иштирок кунад. Аммо мактаббача будан тамоман дигар аст. Агар кӯдак ба мавқеи иҷтимоии мактаббача омода набояд, ҳатто агар ӯ дорои захираи зарурии маҳорат ва сатҳҳои инкишофи зеҳнӣ бошад ҳам, дар мактаб барои ӯ душвор хоҳад буд. Дар ниҳоят, сатҳи баланди рушди зеҳнӣ на ҳамеша бо омодагии шахсии кӯдак ба мактаб алоқаманд аст.

Чунин хонандагон дар мактаб кӯдакона рафтор карда, намеронанд (омодаи таҳсил намеронанд).

Волидон бояд ба фарзандонашон барои инкишоф додани хислатҳои шахсӣ, ки ба онҳо дар робита бо ҳамсинфонашон дар мактаб ва омӯзгорон кӯмак расонанд. Қобилияти кӯдак барои ворид шудан ба ҷомеаи кӯдакон, яқоя бо дигарон амал кардан, таслим шудан, дар ҳолати зарурӣ иттиҳод кардан, ҳисси рафқат - хислатҳое, ки ба ӯ мутобиқ шуданиро ба шароити нави иҷтимоӣ таъмин мекунанд, ба фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди минбаъдаи ӯ мусоидат мекунанд

2.Омодагии ахлоқӣ ва ихтиёрии кӯдак ба мактаб. Ин дар ба даст овардани кӯдак дар охири синни томактабӣ ба чунин дараҷаи инкишофи рафтори ахлоқӣ, ирода, эҳсосоти ахлоқӣ ва шуур ифода меёбад ва ба ӯ имкон медиҳад, ки мавқеи нави иҷтимоиро фаъолона қабул кунад ва муносибатҳои худро бо муаллим ва ҳамсинфон дар асоси як ҳадафи маънавии худ бунёд кунад. Мазмун омодагии ахлоқӣ ва ихтиёрӣ ба мактаб бо ҳамон талаботе, ки ба шахсият ва рафтори кӯдак, бо мавқеи хонанда муайян карда мешавад. Ба бача дар мактаб саҳт меҳнат кардан, он чи ки қобилияти ҳудаш меҳонад,вале он чиро, ки муаллим аз у талаб мекунад, лозим меояд, барои кӯдак хеле душвор аст. Барои идора кардани рафтор, эҳсосот, диққат ва хотираи кӯдак кӯшишҳои ихтиёро талаб мекунад. Барои мактабхони оянда бе ёрии калонсолон аз ӯҳдаи ин кор баромадан хеле душвор аст. Пеш аз ҳама, волидон бояд фарзандони худро аз хурдӣ бо истифода аз шакли бозӣ ба ҳамаи ин хислатҳо одат кунанд⁴.

Барои ташаккули омодагии ахлоқӣ ва ихтиёрӣ ба мактаб чунин хислатҳои рафтори шахсии кӯдаки синни томактабӣ, ба монанди мустақилият, мутавак্কили ва интизом муҳиманд.

3.Омодагии зеҳнии кӯдак ба таҳсил, ба мактаб. Аҳамияти омодагии зеҳнии кӯдакон ба мактаб бо фаъолияти пешбарандаи хонанда – муаллим муайян карда мешавад⁶. Омодагии зеҳнӣ ба мактаб аз якҷанд ҷузъҳои ба ҳам алоқаманд иборат аст:

- захираи луғавӣ , дониш дар бораи олами атроф (ин фонди дониш заминаи зарурии мебошад, ки муаллим дар он ба бунёди кори худ шурӯъ мекунад)

- дониши кӯдаконе, ки ба мактаб дохил мешаванд, бояд фарқ карда шаванд (муайян намудани минтақаҳои воқеият, яъне табиати зинда ва ғайризинда, бечон, соҳаҳои гуногуни фаъолият ва муносибатҳои инсон, олами ашъ ва ғайра).

- сифати азхудкунии дониши кӯдакон: дурустӣ ва тафрикаи ақидаҳо; мукаммал будани мазмун ва доираи мафҳумҳои элементарӣ; қобилияти мустақилона амал кардани

кӯдакон бо дониш ҳангоми ҳалли масъалаҳои дастраси таълимӣ ва амалӣ; низомнокӣ, ҷаъне. қобилияти кӯдакони синни томактабӣ барои инъикоси алоқаҳо ва муносибатҳои дастрас, назарраси байни ашё ва падидаҳо, нишондиҳандаи сифати дониш дараҷаи фаҳмиши кӯдакон.

Ҷузъи омодагии зехнӣ ба мактаб сатҳи муайяни инкишофи фаъолияти маърифатии кӯдак мебошад. Чи хеле ки аксари раваншиносони шуравӣ таъкид мекунанд дар бачаҳои синни томактабӣ шавқу ҳавас, ба дониш, майл ба омӯхтан ва риояи қоидаҳои мактаб, ташаккули муносибати мусбат ба мактаб, шавқу ҳавас ба китоб шартҳои муҳими ба вучуд овардани муносибати масъулиятноки ба таълим ва мактабро бедор мекунад.

Ягонагии сатҳи умумии фаъолияти маърифатӣ, шавқҳои маърифатӣ, тарзҳои тафаккур, дастрасии хеле васеи ақидаҳои пурмазмун, систематикӣ ва мафҳумҳои элементарӣ дар бораи олами атроф, нутқ ва фаъолияти ибтидоии таълимӣ дар кӯдакон омодагии равониро барои азхудкунии маводи таълимӣ ба вучуд меорад⁷.

4. Омодагии тарбияи ҷисмонии кӯдак ба таҳсил дар мактаб. Тайёрии ҷисмонӣ низ барои бомуваффақият дар мактаб омӯхтан аҳамияти калон дорад. Он бисёр паҳлӯҳоро дар бар мегирад. Ин, пеш аз ҳама, саломатии хуб, боҷуръатӣ, тобоварӣ ва фаъолияти ҷисмонии кӯдак, дараҷаи муқовимати бадан ба бемориҳо мебошад. Ин инкишофи мутаносиби ҷисмонӣ ва асабҳои равонии кӯдак аст. Инкишофи мушакҳои хурди даст — шартҳои ҳатмии бомуваффақият азхуд кардани машқи хат дар раванди таҳсил дар мактаб ба ҳисоб меравад.

Омӯзгорон ва раваншиносони ботачриба дараҷаи омодагии кӯдакро ба мактаб на танҳо аз рӯи ақлонӣ, балки аз рӯи нишондодҳои ҷисмонии кӯдак низ муайян мекунанд. Ин ду нишондиҳанда ҳангоми дохил шудан ба мактаб ҳалқунанда мебошанд, зеро хусусиятҳои барномаҳои таълимӣ сарбории одитарин кӯдакро ҳам аз ҷиҳати зехнӣ ва чи аз ҷиҳати ҷисмонӣ тақозо мекунанд, масалан, қобилияти бурдани ҳалтаи пур аз китобу дафтар ба мактаб ва супоришҳо дар дарси тарбияи ҷисмонӣ.

Хулоса, омодагии кӯдакони синни томактабӣ ба таҳсил дар мактаб, ҳамчун сатҳи инкишофи кӯдак фаҳмида мешавад ва ба ӯ имкон медиҳад, барномаи таълимии мактабро аз худ кунад ва ба гурӯҳи ҳамсолон дохил шуда тавонад. Омодагии кӯдак ба мактаб яке аз муҳимтарин натиҷаҳои инкишофи рӯҳӣ дар давраи томактабӣ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Вигодский Л.С. Асарҳои мунтахаб М., 1954, 4ҷ. саҳ 149
2. Боно Э. Учите вашего ребенка мыслить. - Минск., 2008. - 189 с.
3. Венгер Л. Как дошкольник становится школьником? // Дошкольное воспитание, 2010. - №8. - С. 66.
4. Ключева Н. В., Касаткина Ю.В. Учим детей общению. - Ярославль, 2006. - С. 87-90.
5. Мухина В.С. Детская психология: Учебник для студентов пед. ин-ститутов / М.: Просвещение, 2005. - 272 с.
6. Фуллер Ч. Подберите ключ к обучению своего ребенка. - Минск. 2008. - 287 с.
7. Хилтунен Е. Когда ребенок учит самого себя. - М., 2005. - 178 с.

ОМИЛҲОИ ТАЪСИРРАСОНИ ДАР ОМОДА НАМУДАНИ КУДАКОНИ СИННИ ТОМАКТАБӢ БА МАКТАБ

Омодагии кӯдак ба мактаб шароити психологиро барои ба коллективи синф шомил шудани кӯдак, бошуурона, фаъолона омӯхтани маводи таълимӣ дар мактаб ва иҷрои доираи васеи вазифаҳои мактабӣ равона карда шудааст. Масъалаи омодагии кӯдак ба мактаб аз тайёрии шахсии кӯдак, омодагии ахлоқӣ ва ихтиёрии ӯ, омодагии зехнии кӯдак ба таҳсил ва омодагии тарбияи ҷисмонии кӯдак саҳт вобастагӣ дорад.

Омӯзгорон ва равшиносои ботачриба дараҷаи омодагии кӯдакро ба мактаб на танҳо аз рӯи ақлонӣ, балки аз рӯи нишондодҳои ҷисмонии кӯдак низ муайян мекунад. Омодагии кӯдакони синни томактабӣ ба таҳсил дар мактаб, ҳамчун сатҳи инкишофи кӯдак фаҳмида мешавад ва ба ӯ имкон медиҳад, барномаи таълимии мактабро аз худ кунад ва ба гурӯҳи ҳамсолон дохил шуда тавонад. Омодагии кӯдак ба мактаб яке аз муҳимтарин натиҷаҳои инкишофи рӯҳӣ дар давраи томактабӣ мебошад.

Калидвожаҳо: томактабӣ, омодагӣ, зехнӣ, иҷтимоӣ-психологӣ, ҷисмонӣ, фаъолияти пешбаранда, бозӣ, синни томактабӣ, валидайн, мураббия, олами атроф, нутқ, шавқу ҳавас, китоб, речаи рӯз, сатҳи инкишоф, гурӯҳ, барнома, таълим, мактаб, ҳамсолон, натиҷа.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПОДГОТОВКУ ДОШКОЛЬНИКОВ К ШКОЛЕ

Подготовка ребенка к школе ориентирована на психологические условия для включения ребенка в классный коллектив, сознательного, активного усвоения учебного материала в школе и выполнения широкого круга школьных заданий. Вопрос о готовности ребенка к школе находится в сильной зависимости от личностной готовности ребенка, его моральной и произвольной готовности, интеллектуальной готовности ребенка к обучению, физической подготовленности ребенка. Опытные педагоги и психологи определяют уровень готовности ребенка к школе не только интеллектуально, но и исходя из физических особенностей ребенка. Готовность дошкольников к обучению в школе понимается как уровень развития ребенка и позволяет ему освоить школьную программу и войти в группу сверстников. Готовность ребенка к школе является одним из важнейших результатов психического развития в дошкольном периоде.

Ключевые слова: дошкольный, готовность, интеллектуальная, социально-психологическая, физическая, ведущая деятельность, игра, дошкольный возраст, родители, воспитатель, среда, речь, интерес, книга, распорядок дня, уровень развития, группа, программа, учёба, школа, сверстники, результат.

FACTORS AFFECTING THE PREPARATION OF PRESCHOOL CHILDREN FOR SCHOOL

The preparation of the child for school is focused on the psychological conditions for the child to join the class team, to consciously and actively learn the educational materials at school and to perform a wide range of school tasks. The child is strongly dependent on the child's education and preparation for physical education. Experienced teachers and psychologists determine the level of a child's readiness for school not only intellectually, but also based on the child's physical characteristics. The readiness of preschoolers for school is understood as the child's level of development and allows him to master the school curriculum and join a peer group. A child's readiness for school is one of the most important results of mental development in the preschool period.

Key words: preschool, readiness, intellectual, social-psychological, physical, leading activity, game, preschool age, parents, teacher, environment, speech, interest, book, daily routine, level of development, group, program, study, school, peers, result.

Маълумот дар бораи муаллиф: Кибриёи Ҷумъахон, магистранти соли якуми факултети Психология, ихтисоси равшиносои амалӣ, ДДОТ ба номи С.Айнӣ. ш. Душанбе. хиёбони Рудаки 121, тел: (+992)008-088-134, E-mail; Kibriyaamirshoeva@mail.ru.

Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои педагогӣ, дотсент Тураев Ё.Б.

Сведения об авторе: Кибриё Джумахан, магистрант первого курса факультет психологии. специальность практический психолог. ТГПУ имени С.Айни г. Душанбе, проспект Рудаки, 121, телефон: (+992) 008-088-134 E-mail;

Kibriyaamirshoeva @ mail.ru.

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент Тураев Ё.Б.

About the author: Kibriyo Jumahan, first-year master's student, Faculty of Psychology. Specialty: practical psychologist. TSPU named after S. Aini, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121, phone: (+992) 008-088-134 E-mail: Kibriyaamirshoeva @ mail.ru.

Scientific supervisor: Turaev Y.B.

Давлатов Шодмон,
магистранти курси 2- юми факултети психология

СОХТИ ПСИХОЛОГИИ ШАХСИЯТИ ДОНИШЧЌЎЁН ВА НАҚШИ ОНҚО ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ

Бояд қайд кард, ки барои ташаккулёбӣ ва рушди шахсияти донишчӯён *сохти психологии онҳоро* донист ва онро дар раванди таълиму тарбия ба инобат гирифт. Шахс ҳарчанд ташкилаи яклухту том бошад ҳам, вале аз сохти муайян таркиб ёфтааст. Гурӯҳи муайяни психологҳо (З.Фрейд, Э.Берн, К.Г.Юнг, В.А.Ядоввадиг.) сохти муайяни ҳудашонро пешниҳод намудаанд, вале сохтори пешниҳоднамудаи психологи машҳури рус К.К.Платонов аз лиҳози илмӣ-методӣ бозътимодтар барои омӯзиши ин масъала дониста шудааст. Ў чор зерсохтори асосӣ ва ду иловагиро дар сохти психологии шахс чудо мекунад:

1. Зерсохтори равияи шахс. Ба он маромҳои фаҳмидашуда (талаботҳо, шавку хавасҳо, эътиқод, идеалҳо, ҳаҳонбинӣ) ва маромҳои фаҳмиданашуда (майлҳо ва мақсадгузориҳо) дохил мешаванд. Ин зерсохтор тарбия карда мешавад.

2. Зерсохтори таҷриба. Ин дониш, маҳорат, малака, одатҳо мебошанд, ки дар рафти ҳаёт ташаккул меёбанд.

3. Зерсохтори шаклҳои инъикос. Ба ин протсессҳои психикӣ (эҳсос, идрок, хотир, тафаккур, ҳаёл) диққат ва соҳаҳои эмотсионаливу иродавии шахс ҳамчун шакли махсуси инъикос дохил мешаванд. Ин зерсохтор то андозае хусусияти модарзодиро дорад, вале бештар дар ҷараёни ҳаёт инкишоф меёбад.

4. Зерсохтори хусусияти биологӣ дошта. Ба ин хусусиятҳои мизоч, синнусол, хусусиятҳои ҷинсӣ ва тағйиротҳои патологӣ шахс дохил карда шудаанд. Ин зерсохтор дар тӯли ҳаёти инсон дигаргун низ мешавад ва ба саломатию хусусиятҳои фаъолияти ҳаётии шахс вобаста аст[6].

Бояд қайд кард, ки фаъолияти донишчӯ дар таркиби худ намудҳои гуногуни фаъолиятро фаро мегирад: таълимӣ, маърифат, варзишӣ ва ғ.

Дар қорҳои И.С.Кон якҷанд намуди донишчӯёни муосир вобаста ба хусусиятҳои психологӣ чудо шудаанд:

Намуди якумро шартан “соҳибкор” номидан мумкин аст. Ин донишчӯ ноилшавии муваффақиятҳоро дар соҳаи қорчалонӣ афзалтар дониста, маълумоти олиро барои он мегирад, ки назария ва амалияи соҳибқориро аз худ намояд, зудтар ба вазифаҳои болотар гузарад, ҳамчун роҳбар ва ташкилотчӣ фаъолият намояд. Ў дар дурустии интиҳоби касб, илм, қобилияти муносиби худ боварӣ дорад, вале ҳамзамон вай нисбати муассисаи таълимияш танқидқорона назар мекунад, ҳислатҳои ҳоси касби худро хубтар медонад (имқониятҳои болоравии касбӣ, музди маош, шароитҳои меҳнат, пешравии қарераи хизматӣ) инчунин қордонӣ, қорчалонӣ, мустақилӣ, мувофиқшавии зуд, унс гирифтани ба шароитҳои нав.

Намуди дуюмро низ шартан “муҳочир” меноманд. Маълумоти олиро “муҳочирон” бештар барои он мегиранд, то ки забонҳои қоричиро озодона аз худ намоянд, имқонияти таҳсилот ва ёфтани қор дар давлатҳои қоричиро пайдо намоянд. Онҳо дар дурустии интиҳоби касбии худ, муносиб будани имқониятҳояшон боварии қорил доранд, инчунин ба имқониятҳои мактабҳои олий қорон дар сатҳи лозима тайёр

намудани онҳо низ боварӣ доранд.

Дар онҳо (аз рӯи худбаҳодиҳӣ) индивидуализм, назари некбинонаи ҳаётӣ, даромада унс гирифтани ба шароитҳои нав хуб инкишоф ёфтаанд.

Ба муқобили ҳардуи намудҳои дар боло зикр гардида намуди “анъанаварастӣ” меистад. Ё маълумоти хуб ва тайёрии касбиро қадр менамояд, маълумоти олиро барои он мегирад, то ин ки диплом гирад, тадқиқотҳои илмӣ барад [1]. Нисбати мактабҳои олии камтар назари танқидкорона дорад, фаъолияти касбии ояндаи худро бадтар медонад, бештар аз бекорӣ меҳаросад, дар вай профессионализм ва кордонӣ хеле хуб инкишоф ёфтааст, камтар – ташаббускорӣ, таваккал кардан, иваз кардани нуқтаи назар ҳангоми дигар шудани шароит, ба ҳолати нав унс гирифтани, назари некхоҳонаи ҳаёт доранд [1].

Нисбати донишдӯзӣ як қатор муҳакқиқон панҷ гурӯҳро ҷудо менамоянд:

1.Ба гурӯҳи якум донишҷӯёне дохил мегарданд, ки кӯшиши аз худ намудани дониш, усулҳои кори мустақилона, малака ва маҳорати кордониро доранд, роҳҳои тақмили фаъолияти омӯзиширо меҷӯянд. Фаъолияти омӯзишӣ барои онҳо роҳи заруриест баҳри аз худ кардани касби интихобкардаашон. Онҳо аз ҳамаи ҷанҳони ҳондаашон баҳои “аъло” мегиранд. Майлу рағбати ин донишҷӯён доираи васеи донишро дар бар мегирад, ҳатто аз программаи дарсӣ зиёдтар. Онҳо дар ҳама соҳаҳои фаъолияти омӯзишӣ фаъол мебошанд. Донишҷӯёни ин гурӯҳ худашон фаъолона далелҳо ва асосҳои иловагиро меҷӯянд, муқоиса менамоянд, ҳақиқатро меёбанд, бо рафיקонашон фаъолона мубодилаи афкор менамоянд, муътамад будани дониши худро месанҷанд.

2.Ба гурӯҳи дуюм донишҷӯёне дохил мешаванд, ки дар ҳама соҳаҳои фаъолияти омӯзишӣ кӯшиши аз худ кардани донишро доранд. Барои ин гурӯҳ ба бисёре аз фаъолиятҳо рағбат намудан хос аст, вале ба онҳо амиқ таваҷҷуҳ намудан ба ин ё он моҳияти ҷанҳон ва тартиботи интизоми омӯзишӣ ба дилашон зуд мезанад. Ана барои ҷӣ онҳо бисёри вақт бо дониши рӯякии худ қаноатманд мешаванд. Принсипи асосии фаъолияти онҳо кам-кам аст вале аз ҳама беҳтар аст. Онҳо кӯшишҳои зиёдери барои корҳои мушаххас сарф намекунанд. Аз рӯи қоида, нағз меҳонанд, аммо баъзан вақт аз ҷанҳон, ки нисбатан шавқу ҳавас надоранд, баҳои “қаноатбахш” мегиранд.

3.Ба гурӯҳи сеюм донишҷӯёне дохил мешаванд, ки танҳо ба касби худ шавқу ҳавас доранд. Дониши азхудкардаашон ва тамоми фаъолиятанон дар доираи танги касбиашон маҳдуд карда шудааст. Барои донишҷӯёни ин гурӯҳ дониши азхудкардаи мақсаднок ва интихобӣ хос аст ва танҳо зарурат (бо андешаи худӣ онҳо) барои фаъолияти касбии оянда доранд. Онҳо адабиёти зиёди иловагиро мутолиа менамоянд, адабиёти махсусро амиқ меомӯзанд. Ин донишҷӯён аз ҷанҳон, ки ба касбанон алоқаманд аст, ҳубу аъло таҳсил менамоянд, ҳамзамон ба илми наздикиҳтисос ва интизоми таҳсилот рағбати даркорӣ нишон наметананд.

4.Ба гурӯҳи чорум донишҷӯёне дохил мешаванд, ки бад намеҳонанд, вале ба программаи дарсӣ муносибати хос доранд, ки ба онҳо мақбуланд. Онҳо на ҳама вақт дар дарсҳо иштирок мекунанд, бештари вақт лексияҳо, семинарҳо ва дарсҳои амалиро сарфи назар месозанд, ба ягон намуди фаъолият ва интизоми таҳсилот шавқу рағбат зоҳир намекунанд, чунки майлу рағбати касбии онҳо алҳол ташаккул наёфтааст.

5.Ба гурӯҳи панҷум танбалу бекорхӯча дохиланд. Ба мактаби олии онҳо бо исрои волидон ё “барои ҳамоҳии ҷӯраҳояшон” омадаанд, ё барои он ки ба кор нараванд ва ба хизмати Ватан наафтанд. Нисбати таҳсил бепарвоянд, ҳамеша дар дарсҳо иштирок намекунанд, “дум” доранд, ба онҳо рафיקонашон ёрӣ мерасонанд, бештар онҳо то дипломгирӣ худро кашола карда мебаранд [3].

Асоси фаъолияти таълимиро худшиносии таълимии донишҷӯён ташкил медихад ва ба қавли психолог Б. Г. Ананев, ин аз ҷониби донишҷӯён фаҳмида гирифтани маромҳо, мақсадҳо, усулҳои таълим, дарк намудани худ ҳамчун субъекти фаъолияти

таълимӣ мебошанд, ки он раванди омӯзишро ташкил медиҳад ва назорат мекунад [1].

Фаъолияти таълимии донишчӯён ҳодисаи мураккаб аст. Ба андешаи психологҳои рус (Б.Г.Ананев, Андреева.Д.А. ва диг.) ҷанбаи асосӣ дар фаъолияти таълимӣ ҳалли масъалаҳои таълимӣ, иҷрои амалҳои таълимӣ, инчунин худназораткунӣ ва худбаҳодиҳӣ ба натиҷаҳо мебошад. Он бо мақсадҳо, маромҳо, протсессҳои маърифатӣ, аз идроки ахборот сар карда, то зухуроти протсессҳои мураккабтарини эҷодӣ ва эмотсионалӣ тавсиф дода мешавад. Агар таълим ба эҷодиёт мубаддал гардад, он гоҳ ин ба соҳаи эмотсионали донишчӯ таъсир расонда, ба хотирва диққати ӯ қувват мебахшад, ҳисси шодӣ ва қаноатмандиро ба вучуд меварад, ба баландшавии шавқу ҳаваси ва фаъолияти маърифатии ӯ мусоидат менамояд[1.;2].

Фаъолияти таълимии донишчӯ чунин хусусиятҳоро доро мебошад: маҳдуд (кӯшиши соҳиб шудан ба баҳоҳои мусбат, мутолиаи адабиёти асосӣ, доштани консептҳои хуб ва ғ.); васеъ (ба таври кофӣ пурра дарк намудани аҳамият ва моҳияти таълим, шавқу ҳавасҳои маърифатӣ, соҳиби восита ва усулҳои фаъолияти таълимӣ будан, кӯшиши муошират намудан бо устодон, иштирок кардан дар машғулиятҳои маҳфилҳои ихтисосӣ); эҷодӣ (дарки амиқи мақсадҳои таълим дар мактаби оӣ, мустақилӣ ҳангоми омӯзиши маводи таълимӣ, баромадҳои хуб намудан дар дарсҳои амалӣ ва ғ.).

Бояд дар назар дошт, ки фаъолияти таълимии донишчӯ дорои равиҳои касбӣ буда, он ба ташаккули тафаккури касбии мутахассисони оянда имконият медиҳад. Маромҳои касбӣ шартӣ муҳимтарини ошкоргардии имкониятҳои шахсияти донишчӯ ва рушди касбияти ӯ шуда мемонанд [5].

Ҳамаи намудҳои фаъолияти таълимӣ байни худ дар робитаи дутарафа қарор доранд. Одатан, намудҳои фаъолияти таълимиро ба 3 қисмат ҷудо мекунанд: а) фаъолияти аудитории донишчӯ, ки бо мавҷудияти нақша ва барномаи таълимӣ муайян карда мешавад, зимни ҷадвали дарсӣ тахти роҳбарии устод амалӣ мегардад. Ба ин фаъолият шомиланд: машғулиятҳои лексионӣ, амалӣ, лабораторӣ, корҳои назоратӣ, семинарӣ, коллоквиумҳо ва ғ. Натиҷаи ҳамаи онҳо аз ҷониби устод баҳодиҳӣ карда мешавад; б) фаъолияти берун аз аудитории донишчӯ, ки он идомаи мантиқии машғулиятҳои аудиторӣ буда, натиҷаи онро низ устод таҳлил ва баҳодиҳӣ менамояд; в) фаъолияти беруназаудитории таълимии донишчӯ, ки бо омӯзиши амиқ ва ҳаматарафаи ҳамон ҳел ғанӣ алоқаманд аст, ки мувофиқи тахассуси донишчӯ мебошад. Ин фаъолият ба нақшаи таълимӣ ворид намегардад, вале доираи назари донишчӯро васеъ намуда, донишҳои касбиро бой мегардонад. Фаъолияти зикршуда хусусияти эҷодиро дорад ва он аз тарафи устод роҳнамоӣ шуда, дар мавриди зарурӣ ислоҳи саҳву хатоҳои содиршударо менамояд. Одатан, фаъолияти аудитории донишчӯ дар курсҳои аввал бартарӣ пайдо мекунад ва дар курсҳои оянда бошад, саҳми ду фаъолияти ояндаи донишчӯ зиёд шудан мегирад.

Фаъолияти таълимии донишчӯ – ин пеш аз ҳама фаъолияти мураккаби ақлӣ буда, рафти он аз бисёр омилҳо вобаста аст: мазмун ва душвории масъалаҳо, дараҷаи дониш, маҳорат ва малакаҳои ақлӣ, маром ва мақсадгузориҳои психологӣ донишчӯ. Нақши мусбии маром ва мақсадгузориҳои психологӣ дар фаъолияти таълимӣ сафарбарнамоии мақсадноки психологӣ донишчӯ ва дастури амиқ ва равшанро дар раванди педагогӣ талаб менамояд. Агар дар донишчӯ маромҳои зӯр вучуд дошта бошанд, он гоҳ азсаргузаронии сарбориҳо барои онҳо нисбатан ба осонӣ сурат мегирад. Яъне, агар дар донишчӯ хоҳиши хондан набошад, он гоҳ омӯзиш маъноӣ зӯран аз берун боркардашударо ба ӯ пайдо мекунад. Дар робита ба ин, тадқиқоти гузаронидашуда (А. Н. Леонтев) нишон дод, ки бе маромҳои кофии мусбат ба даст овардани натиҷаҳои баланд дар рушди шахсияти донишчӯ ғайриимкон аст. Инҳо маромҳои мусбии раванди омӯзиш шуда метавонанд: ҳисси вазифашиносӣ, дарки моҳияти ихтисоси азхудшаванда, шавқу ҳавас ба таҳсил ва ба ғанӣҳои алоҳида, қонун гаштан аз маводи нави омӯхташуда,

ҳалли масъалаҳои мураккаб ва ғ[5].

Вобаста ба зухуротҳои гуногуни маромҳои таълимӣ чунин дараҷаҳои пешрафти донишҷӯён муайян гардиданд: дараҷаи ниҳоят баланд, миёна, ва паст. Донишҷӯёни дорои дараҷаи ниҳоят баланди фаъолияти таълимӣ ду маротиба зиёдтар супоришҳои ҷамъиятиро иҷро менамоянд ва дар худбаҳодиҳии онҳо низ дигаргунӣ ба амал меояд. Онҳо ба фаъолияти худ баҳодиҳии мувофиқ медиҳанд ва ба дараҷаи кофӣ муносибати танқидӣ низ зоҳир менамоянд.

Донишҷӯёне, ки дорои пешрафти сустанд, худбаҳодиҳии онҳо номувофиқ буда, ба хусусиятҳои иҷтимоӣ – психологӣ худ муносибати танқидона зоҳир намеkunанд. Пас, саволе ба миён меояд, ки ба мароми таълим чӣ таъсир мерасонад?

Омӯзишҳои психологӣ чунин омилҳоро муайян намуданд: мазмуни машғулиятҳо, усули таълим, шахсияти муаллим, муносибатҳои байниҳамдигарӣ дар коллективи донишҷӯён, натиҷаҳои бадастомада, мусобиқа ва ғ. Муқаррар шудааст, ки ворид намудани унсурҳои хусусияти эҷодӣ ва тадқиқотӣ дошта ба фаъолияти таълимӣ дар устуворгардии маромҳои таълимӣ мусоидат менамоянд.

Ташаккули шахсияти донишҷӯ дар баробари фаъолияти таълимӣ аз дигар намудҳои фаъолият низ вобастааст: ҷамъиятӣ, маданӣ – эстетикӣ, истеҳсолӣ, варзиш ва ғ.

Таълим намуди пешбарандаи фаъолияти донишҷӯ махсуб меёбад. Махз дар фаъолияти таълимӣ ва тавассути он мақсадҳои асосии тайёр намудани мутахассисон амалӣ мегарданд. Ин фаъолият ба рушди протсессҳои психикӣ ва хусусиятҳои донишҷӯ, ба рафти ташаккули дониш, маҳорат ва малақаҳои муҳими касбӣ таъсири бузург мерасонад.

Раванди таълиму тарбияи донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ин натавоно давраи тайёр намудани мутахассисони баландихтисос бо маҷмӯи дониш, маҳорат, ва малақаҳои касбӣ, балки давраи ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ, эътиқоди амиқи идеявӣ ва мавқеи фаъоли ҳаётӣ низ мебошад.

Фаъолияти донишҷӯ аз лиҳози мақсад ва вазифаҳо, мазмун, шароитҳои берунӣ ва дохилӣ, воситаҳо, душворӣҳо, хусусиятҳои ҷоришавии протсессҳои психикӣ, зоҳиршавии маромҳо ҳолатҳои рӯҳии шахс ва коллективи гуногун буда, ба таври гуногун низ идора карда мешавад. Ошкор намудани мазмуни психологӣ ва сохтори фаъолияти донишҷӯ яке аз вазифаҳои психологияи мактаби олӣ мебошад. Фаъолияти донишҷӯ аҳамияти калони иҷтимоиро соҳиб аст, зеро моҳияти асосии онро таъмини омодагии мутахассисон ба соҳаҳои мухталифи хоҷагии халқ, қонеъ намудани талаботҳои иҷтимоии одамон ва таълиму тарбия ташкил медиҳад.

Умуман, мутахассиси замони ҳозира - ин одами маданияташ баланд, дорои фазилати васеъ ва зиёии воқеии ҷомеаи навин махсуб меёбад.

АДАБИЁТ

- 1) Ананьев Б. Г. К психофизиологии студенческого возраста. – Л.: ЛГУ, 1974. – С.15
- 2) Андреева Д.А. О понятии адаптация. //Человек и общество: ЛГУ, 1973, с. 62-69
- 3) Гальмук Н.А. Педагогические условия личностноориентированного становления специалиста социальной сферы в среднем профессиональном образовании: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Тамбов, 2008. – С.5-24.
- 4) Дастурпсихологияи амалӣ. Зеритаҳрири Юнусова Н.М. – Душанбе: Собириён, 2004. – С. 183
- 5) Леонтьев В.Г. Психологические механизмы мотивации – Новосибирск, 1992.
- 6) Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий – М., 2003. – 180 с.

СОХТИ ПСИХОЛОГИИ ШАХСИЯТИ ДОНИШЌЎЁН ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР

РАВАНДИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ

Бояд кайд кард, ки барои ташаккулёбӣ ва рушди шахсияти донишҷӯён бояд *сохти психологии онҳоро* донист ва онро дар раванди таълиму тарбия ба инобат гирифт. Шахс ҳарчанд ташкилаи яклухту том бошад ҳам, вале аз сохти муайян таркиб ёфтааст.

Фаъолияти таълимии донишҷӯён ҳодисаи мураккаб буда, ҷанбаи асосӣ дар фаъолияти таълимӣ ҳалли масъалаҳои таълимӣ, иҷрои амалҳои таълимӣ, инчунин худназораткунӣ ва худбаҳодиҳӣ ба натиҷаҳо мебошад. Он бо мақсадҳо, маромҳо, протсессҳои маърифатӣ, аз идроки аҳборот сар карда, то зухуроти протсессҳои мураккабтарини эҷодӣ ва эмотсионалӣ тавсиф дода мешавад. Агар таълим ба эҷодиёт мубаддал гардад, он гоҳ ин ба соҳаи эмотсионалии донишҷӣ таъсир расонда, ба хотир ва диққат қувват мебахшад, ҳисси шодӣ ва қаноатмандиро ба вучуд меварад, ба баландшавии шавқу ҳавас ва фаъолияти маърифатӣ мусоидат менамояд.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТОВ И ИХ РОЛЬ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Следует отметить, что для формирования и развития личности учащихся необходимо знать ее психологическую структуру и учитывать ее в процессе обучения. Хотя человек – это целая организация, он состоит из определенной структуры. Учебная деятельность студентов представляет собой сложное явление, и основным аспектом в образовательной деятельности является решение учебных задач, выполнение учебной деятельности, а также самоконтроль и самооценка результатов. Для него характерны цели, задачи и познавательные процессы, начиная от восприятия информации и заканчивая проявлением сложнейших творческих и эмоциональных процессов. Если обучение превращается в творчество, то это влияет на эмоциональную сферу ученика, укрепляет его память и внимание, создает чувство радости и удовлетворения, способствует повышению его энтузиазма и познавательной активности.

PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF STUDENTS' PERSONALITY AND THEIR ROLE IN THE PROCESS OF EDUCATION

It should be noted that for the formation and development of students' personality, one should know its psychological structure and take it into account in the process of education. Although a person is a whole organization, it is made up of a certain structure. The educational activity of students is a complex phenomenon, and the main aspect in educational activity is solving educational problems, performing educational activities, as well as self-monitoring and self-evaluation of results. It is characterized by goals, goals, and cognitive processes, starting from the perception of information and ending with the manifestation of the most complex creative and emotional processes. If education turns into creativity, then this affects the emotional sphere of the student, strengthens his memory and attention, creates a sense of joy and satisfaction, and helps to increase his enthusiasm and cognitive activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатов Шодмон -магистранти курси 2-юми факултети психологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни тел: 900070962

Рохбари илмӣ: дотсент: Тураев Ё.

Информация об авторе: Давлатов Шодмон - магистрант 2 курса факультета психологии кафедры психологии ГПУТ имени Садриддина Аини, телефон: 900070962

Научный руководитель: доцент: Тураев Ё.

Information about the author: Davlatov Shodmon – 2 st year master's student of the Faculty of Psychology, Department of Psychology, State Pedagogical University named after Sadridin Aini,

Scientific supervisor: associate professor: Turaev E.

ИСТИҚЛОЛИ КИШВАР ВА РИСОЛАТИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ

Аз замони мушарраф шудани миллати озодиҳо, сулҳпарвар ва ваҳдатфарину дорони фарҳанги кӯҳани тоҷик ба муҳимтарин дастоварди таърихӣ сиёсӣ – Истиқлоли миллӣ 34 сол сипарӣ гардида, нақши созандагии фарзонагони халқи тоҷик дар саҳифаи таърих бо ҳуруфи заррин ва ҳашмату пайкорҳои мондагор сабт гардидааст.

Истиқлол пеш аз ҳама ифодагари нангу номус, нишона аз соҳибдавлатӣ ва озодии миллати зафарманди тоҷик ба шумор меравад[2]. Дар ин масир Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо андешаҳои олиӣ умуминсонӣ, арзиш ва ҳифзи сулҳу адолати иҷтимоӣ, ҳимояи манфиатҳои халқ, ҳисси масъулият нисбат ба тақдир инсоният роҳ ба сӯи Истиқлолро ҳамвор намуд. Аммо дастбӣ ба арзишҳои мактаби истиқлоли миллӣ ва расидан ба зиндагии шоиста, нигоҳи тоза ба тафаккури миллат ба осонӣ муяссар нагардид, балки дар оғоз кишвари мо ба мушкилоте рӯ ба рӯ омад, ки таърихи ҷаҳон назирашро ёд надорад.

Ҷанги бемаъниву таҳмилии шаҳрвандӣ дар сароғози роҳи истиқлоли миллии мо монеаҳои зиёди сиёсӣ иқтисодӣ эҷод намуд, ки барои аз миён бардоштани онҳо кашфу интиҳоби роҳе, ки дар он адалоти иҷтимоӣ дида мешуд, зарур буд. Ҳузури мубораки Пешвои миллат ба арсаи сиёсати миллӣ, ҳифзи давлатдорӣ миллӣ ва истиқлоли сиёсӣ, ки аз иҷлосияи шонздаҳуми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон маншаъ мегирад, воқеан роҳи адолатро дар миёни ҷомеа ҳамвор намуда, дар таъмини яқинорчагии Тоҷикистон, тантанавӣ сулҳу ваҳдат, истиқрори ҳокимияти давлатӣ ва шоҳаҳои он дар татбиқи адолати таърихӣ нақши бузург гузошт[1].

Миллати тоҷик дар роҳи расидан ба ормонҳои инсонӣ ва иҷтимоӣ худ ба шахсияти дорони қудрати ғавқулодае ниёзманд гардид, ки тавонад бо истеъдоди худ баёзи сарнавишти миллатро устодона варақгардон намуда, манфиатҳои милливу хостаҳои мардумро бароварда созад.

Дар ин маврид Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон барои дастбӣ ба истиқлоли миллӣ, мардумро аз вартаи нобудӣ наҷот бахшидан, адолати иҷтимоиро барқарор сохтан ва дар миёни мардум устувор намудани баробарҳуқуқӣ ва фароҳам овардани зиндагии шоиста бо гомҳои созандаву иқдомҳои офаринанда ба майдони сиёсат ворид шуд[3].

Ҳузури Пешвои миллат дар замони пурталотум ба иқболи миллати тоҷик дар масири таҳкими аркони коҳи истиқлоли миллӣ ва озодиву баробарҳуқуқии иҷтимоӣ дар саҳнаи таърих бо роҳандозӣ ва татбиқи андешаҳои созандаву дурнигарона ва умедбахш ба сарзамину мардуми хеш, ба таърих ва муқаддасоти миллӣ умеди тоза барои ояндаи дурахшон бахшида, роҳе равшану пайдорро барои миллату мардуми хеш интиҳоб намуданд.

АДАБИЁТ

1. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат [Матн]. - Душанбе: Ирфон, 2021. - Ҷилди 20. - 424 с.
2. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн]: нашри дувум. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 704 с.
3. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат - ҳастии миллат. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - 432 саҳ.
4. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 2020. – Ҷилди 19. – 576 с.
5. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 2019. – Ҷилди 18. – 576 с.
6. Уфӯқҳои Истиқлол. - Душанбе: Ганҷ-нашриёт, 2018. - 436 саҳ.

ИСТИҚЛОЛИ КИШВАР ВА РИСОЛАТИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ

Дар ин зӯвия мебоҷад дар мавриди шахсияти Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва меросбарии таърихӣ

дар зехну сиришти ӯ дар ҳадди шинохти хуруҷи ҳақон, масъулият дар баробари номуси миллӣ ва ватандорӣ, ки дар вучудаш парваришу камол ёфтааст, ёдовар шуд. Пешвои миллат давоми 34 соли соҳибистиклолӣ тавассути ақлу заковати ҳеш дар партави таълимоти гузаштагон ба арзишҳои бунёдии миллӣ умри дубора бахшида, таърихи миллатро ба тамаддуни ҳақонӣ пайванд сохт ва ба шинохти ҳақиқати он нигоҳи тоза бахшид.

Калидвожаҳо: истиклол, озодӣ, баробархуқуқӣ, яқдилӣ, ватандӯстӣ, масъулият, заковат.

НЕЗАВИСИМОСТЬ СТРАНЫ И МИССИЯ ЛИДЕРА НАЦИИ

В этой связи необходимо упомянуть личность Основателя мира и национального единства - Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона и историческое наследие в его сознании и натуре с точки зрения понимания себя и мира, его ответственности перед национальной честью, патриотизма, который был воспитан и доведен до совершенства в нем. За 34 года независимости лидер нации благодаря своему интеллекту и изобретательности, в свете учений прошлого, дал новую жизнь основополагающим национальным ценностям, связал историю нации с мировой цивилизацией и предложил новый взгляд на признание ее истинности.

Ключевые слова: независимость, свобода, равенство, солидарность, патриотизм, ответственность, интеллект.

INDEPENDENCE OF THE COUNTRY AND THE MISSION OF THE LEADER OF THE NATION

In this regard, it is necessary to mention the personality of the Founder of Peace and National Unity - the Leader of the Nation, the President of the Republic of Tajikistan, the respected Emomali Rahmon and the historical heritage in his consciousness and nature from the point of view of understanding himself and the world, his responsibility to national honor, patriotism, which was nurtured and brought to perfection in it. During 34 years of independence, the leader of the nation, thanks to his intellect and ingenuity, in the light of the teachings of the past, gave new life to the fundamental national values, linked the history of the nation with world civilization and offered a new view on the recognition of its truth.

Key words: independence, freedom, equality, solidarity, patriotism, responsibility, intelligence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Холова Нигора, омӯзгори Муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №1-и шаҳри Хӯҷанд.

Сведения об авторе: Холова Нигора, преподаватель среднего общеобразовательного учреждения № 1 города Худжанда.

About the author: Kholova Nigora, teacher at secondary educational institution number 1 in Khujand.